

Лекція №1

Тема: Вступ. Предмет і завдання курсу історія України.

Найдавніша історія України.

План заняття

1. Загальні питання про структуру курсу.
2. Періодизація історії України.
3. Концепція історії України.
4. Вплив природно-географічних факторів на розвиток України.
5. Найдавніша історія України.
6. Первісні люди. Неолітична революція. (Робота з історичними джерелами - праці Геродота.
7. Трипільська культура (відео матеріал).

1. Загальні питання про структуру курсу.

Україна - друга за величиною країна Європи. За чисельністю населення вона наближається до Франції. Всього в світі проживає біля 60 млн. українців, з них на території України – більше 40 млн.

Головна причина вивчення вітчизняної історії полягає в необхідності осмислення історичного поступу української нації у тісній взаємодії з світовим історичним поступом.

Проте, нашим завданням не є вивчення історії України у повному обсязі. Наша мета полягає у тому, щоб систематизувати знання з історії, отримані в ході її вивчення в середній школі, а також знання, почерпнуті з літератури, кінофільмів, та інших джерел інформації. При систематизації знань необхідно простежити державотворчі процеси на теренах України від початку виникнення перших державних утворень на наших землях до сьогодення. Слід сказати, що навіть в моменти повної втрати українцями своєї держави, зокрема у ХІХ – на початку ХХ ст., державні традиції продовжували зберігатися у суспільній свідомості.

Об'єктом вивчення історії України є український народ, його соціально-економічне, політичне та культурне життя. Предметом – основні закономірності економічного, політичного та культурного життя українського народу від найдавніших часів до сьогодення.

Головними завданнями курсу є:

- вивчити процес формування українського народу і створення власної держави;
- з'ясувати особливості соціально-економічного розвитку українського народу;
- дослідити взаємовідносини українців з іншими народами та визначити їх взаємовпливи в культурній, політичній та економічній сферах;

В процесі вивчення історії слід звернути увагу:

- на діяльність визначних осіб української нації;
- на процес боротьби українців за створення власної незалежної держави;
- на економічні та культурні здобутки українського народу.

Історія належить до наук соціально-гуманітарного циклу. Існує цілий ряд, поряд з нею, допоміжних історичних дисциплін: нумізматика, геральдика, сфрагістика, боністика, метрологія, фалеристика, хронологія тощо.

Більшість істориків причину тривалої бездержавності вбачають у трагічному геополітичному розташуванні України (Україна - окраїна). На думку М. Грушевського, сам термін означає розташування на окраїні, на межі з Диким полем. Більша частина української території, найщедріше обдарована природою, постійно зазнавала спустошливих нападів кочовиків.

Боротьба із степом протягом віків забирала енергію народу, його еліти. Зазнавши руйнівних ударів з боку кочовиків (і навіть встоявши, прийнявши на себе удар і захистивши Європу) українська держава підпала під вплив краще захищених і політично сильніших північно-західних та північних сусідів.

Через неприхильні географічні та політичні обставини протягом свого існування українському народові лише на певні періоди вдавалося створити свою незалежну державну організацію та жити самостійним політичним життям.

Самостійним політичним життям українці жили в перші віки свого існування як окремого народу. Київська Русь стала політичним та культурним центром для всієї Східної Європи. З її розпадом багаті економічні, культурні та політичні традиції країни перебрало на себе Галицько-Волинське князівство, яке ще на 100 років продовжило час існування держави українського народу.

З середини XIV ст. українські землі вже входять до складу чужоземних держав. На них поширюється чужа управління і чуже право.

Могутнім піднесенням національно-визвольних та державотворчих зусиль українського народу стала середина XVII ст. Сьогодні в історичній науці утверджується нова назва цих подій – Українська національно-визвольна революція. Зусилля українського народу під керівництвом Б.Хмельницького увінчалися створенням власної Української козацької держави з оригінальним соціально-економічним та політичним устроєм.

Під тиском зовнішнього фактору, який знову таки визначався геополітичним становищем України (між трьома впливовими силами, що боролися за першість у цьому регіоні - Польщею, Кримським ханством та Москвою), Українська держава втратила свою самостійність.

Черговий злет національної свідомості, боротьба і, як результат, відновлення української держави стали часи вже нової історії, початок XX ст., коли на уламках колишніх Австро-Угорської та Російської імперій постали УНР та ЗУНР. Важка боротьба з зовнішньою агресією та недостатня внутрішня організація знову привели до падіння українських держав та страхітливих десятиліть панування в Україні російського більшовизму.

Лише у 1991 р., в результаті занепаду та розвалу радянської комуністичної, системи знову утворилася незалежна Україна. Сьогодні четвертий і мабуть останній шанс для українського народу утвердитися як велика державна нація, останній шанс вижити.

2. Періодизація історії України.

Існує декілька підходів до періодизації історії України.

Історична думка формувалася під впливом тих політичних обставин, у яких перебувала Україна. В період існування Російської імперії лівова частка української історії була просто монополізована Росією. Київська Русь стала "колискою трьох братніх народів", її продовження вбачалося не в Галицько-Волинській державі, а в московській. Національна революція розглядалася як зусилля українців до возз'єднання з Московією і т. д.

За радянських часів ця традиція в основному була збережена. Окрім того, в основу історії було покладено заідеологізовану марксистську концепцію поділу історичного процесу на певні соціально-економічні формації:

1. первіснообщинний лад;
2. рабовласництво;
3. феодалізм;
4. капіталізм;
5. соціалістичне суспільство, вищий прояв якого – комунізм.

Вадами цієї періодизації є її однобічність та догматичність, яка не дозволяла ніяких відступів та проміжних трактувань.

На сьогодні більшість істориків схильні дотримуватися періодизації, основу якої закладено ще М.С. Грушевським:

1. **Стародавня історія України** (з найдавніших часів – до VII ст.).

2. **Середньовічна Україна** пройшла такі періоди, як:

- раннє середньовіччя (VII - XIII ст.);
- пізнє середньовіччя (XIV - XVI ст.).

3. **Нова історія України** складається з етапів:

- історія козацької держави (XVII ст.);
- поглинення українських земель Російською та Австрійською імперіями (XVIII ст.);
- українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.).

4. **Новітня історія України:**

- доба УНР (1917 - 1922 р.);
- Україна у складі СРСР (1922 - 1991 рр.);
- становлення незалежної України (після 1991 р.).

Слідуючи за М. Грушевським, варто використовувати і періодизацію за часом існування і розвитку держави українського народу. Вчений виділяв такі періоди:

1. Період існування Руської держави – об'єднання в одне політичне тіло окремих частин українського народу, що сприяло і його культурному об'єднанню.

2. Входження українських земель до складу двох держав Князівства Литовського та Польського королівства (середина XIV - XVI ст.). Його визначна особливість – переважання західного впливу над візантійським, поширення чужоземного управління, національного, релігійного та соціального гніту українського населення, знищення української національної еліти.

3. Боротьба за відтворення Української держави в середині XVII ст.

До цих трьох періодів можна додати сьогодні:

4. Українське національне відродження та створення УНР кінця XIX – на початку XX ст.

5. Період існування своєрідної форми української державності в рамках СРСР (1922 - 1991).

6. Спроби відновлення Української держави в період та після Другої світової війни (1939 - середина 1950-х років).

7. Розвиток Української державності після 1991 р.

Варто звернути увагу і на періодизацію запропоновану істориками Грабовським, Ставроянці та Шкляром:

1. Початок української державності (III - VI ст.) - створення могутнього антського міжплемінного союзу, що панував на майже всій території сучасної України.

2. "Латентний період" - означення племінної диференціації (поляни, сіверяни...) та залежність слов'янських племен від інших держав (Хазарський каганат).

3. Період існування держави Україна-Русь з центром у Києві:

а) "варязький етап" – від часу вбивства Аскольда до хрещення Русі – панування чужоземної політичної еліти, внаслідок чого Русь стає нарівні з Візантією у військово-політичному плані.

б) "християнський" етап – починається з хрещення України-Русі, що створило прецедент православного народу (обґрунтування імперських домагань).

в) "удільний етап" – криза великокнязівської влади і трансформація держави у систему "князівських уділів".

4. Період Галицько-Волинської держави (XIII – середина XIV ст.) – збереження традицій Київської Русі та тісний зв'язок з середньовічною Європою, яка вже мала певні уявлення про право та правове суспільство (натомість Московська держава будується в умовах азійського деспотизму на основі самодержавної влади князя, який невдовзі стає царем, а потім – імператором).

5. Період Литовсько-Руської держави (XIV - XVI ст.) – неоднозначний період, коли український елемент не зазнавав утисків у сфері культури, мови, релігії, проте у політичному плані верховна влада знаходилася в руках литовської державної еліти, що на кінець періоду набула відверто пропольської орієнтації.

6. Україна в складі Речі Посполитої (XVI - XVII ст.).

7. Існування Козацької держави.

8. Період існування України-Гетьманщини у складі Російської держави (друга половина XVII - кінець XVIII ст.) – цим переривається майже неперервний процес формування державних традицій українців.

9. Період чужоземного панування на території України і тимчасового призупинення державного будівництва в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.).

3. Концепція історії України.

Вітчизняній науці необхідно у стислий термін пройти шлях, який західні історіографії вже подолали в минулому столітті. Це означає ввести до наукового вжитку критичну масу джерел, необхідну для формування самодостатньої джерельної бази дослідження різноманітних аспектів української історії, особливо її вузлових проблем. Слід передбачити підготовку фундаментальних археографічних

публікацій унікальних цілісних корпусів історичних джерел (вітчизняних та зарубіжних), видання творчої спадщини видатних українських вчених-гуманітаріїв та громадсько-політичних діячів. Ці завдання перегукуються з тим положеннями, які були сформульовані у статті О. Оглоблина і це, очевидно, дає серйозні підстави говорити про встановлення зв'язку між українською історіографією та зарубіжною україністикою на ґрунті джерельної бази, про що і каже в своїй праці історик. Слід, крім того згадати, що значна кількість археографічних видавничих проєктів здійснювалась за участі представників зарубіжних українознавчих центрів, а частина – майже повністю забезпечувалась фінансово і технічно (комп'ютери, на яких аж до початку 2000-х років готувались до друку публікації джерел в ІУАД, наприклад, були надані Українським Науковим Інститутом Гарвардського Університету (УНІГУ), також активно допомагали Канадський Інститут Українських Студій (КІУС), НТШ в Європі, Українське Історичне Товариство (УІТ), Видавництво “Літопис УПА” з Канади та інші українські та українознавчі центри).

Разом з тим, впровадження нових західних методологій не даватиме сподіваного ефекту до того часу, поки не буде закладено підва- 559 лини у вигляді радикально розширеної джерельної бази, введеної до наукового обігу.

Проблематика Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.С.Грушевського від початку його діяльності виходила далеко за межі, накреслені вітчизняними істориками наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. За вже майже 20 років від дня заснування у 1991 році, Інститутом безпосередньо та у співробітництві з іншими установами та організаціями, було підготовлено і видано понад 700 різнопланових видань у 25 серіях, що містять у собі нову інформацію про писемні джерела та історіографічну спадщину з усіх періодів історії України. Вони хронологічно охоплюють періоди від княжої і козацької доби до сьогодення і створюють міцний фундамент для подальших досліджень не лише в історичній науці, а й в інших галузях вітчизняної гуманітаристики. Це видання літописних та інших писемних пам'яток, збірників документів, науково-інформаційних праць, збірників статей, монографій, методичних розробок.

Концепція історії України, розроблена вченими української зарубіжної історіографії, також знайшла відображення, наприклад, в серії видань: “Описово-статистичні джерела”, “Пам'ятки політично-правової культури України”, “Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні ХІХ – початку ХХ ст.”, “Мемуари, щоденники”; “Науководовідкові видання з історії України” і т. д. Зразковим в цьому відношенні (по новизні проблематики і рівню археографічної обробки) можна вважати публікацію джерел з історії Південної України, що охоплює декілька століть розвитку цього регіону. До збірки увійшли документи Російського архіву давніх актів. Російського військово-історичного архіву, Російського історичного архіву, Центрального державного архіву вищих органів влади у м. Києві, Державного архіву Запорізької області. Документи відображають не лише загальні тенденції, але й специфіку розвитку цього краю.

4. Вплив природно-географічних факторів на розвиток України.

Характерною рисою географічного становища України є її розташування між Центральною Європою та Азією. Із Європою Україна була з'єднана карпатськими

перевалами, сухопутними шляхами і через Балтійське море далі річками. Ці шляхи сполучення не мали ніяких перепон, і таке становище визначало тісні економічні і культурні зв'язки з Західною Європою.

Зі Сходу на Україну йшов великий торговий шлях, що починався у Китаї, проходив Монголію, Туркестан і "ворітьми народів" над Каспійським морем входив у Європу. З півдня з ним з'єднувалися шляхи, які прямували з Індії та Ірану. Слід підкреслити, що на відміну від шляхів, що сполучали Україну з Європою, шляхами зі Сходу користувалися не тільки торговці, а в більшій мірі кочові орди, що йшли із Азії в Європу.

Надзвичайно важливе значення в господарському житті українських земель мали Чорне та Азовське моря, оскільки тут сходилися всі сухопутні і водні шляхи з України. Основні напрями

військових походів і колонізаційних процесів, торгові зв'язки і господарські інтереси мали своєю кінцевою метою життєдайне море. Але цей процес освоєння нових територій українською спільнотою мав певні труднощі і перешкоди. Зокрема, Чорне море для України було "негостинне", його береги, плоскі і замулені, мало чим приваблювали до мореплавства, не заохочували до поселення. Тільки один регіон побережжя мав важливе значення для забезпечення високого рівня життєдіяльності людської спільноти - Крим. Той, хто володів Кримом, той панував над морем і суходолом. Але Крим був слабо пов'язаний з Україною, являв собою майже острів, який зазнав значного тиску з боку зовнішніх сил. І все таки, саме Чорним морем і його берегами йшли найважливіші шляхи, що з'єднували Україну з південним світом: з Кавказом, Малою Азією, Балканами, з усім Середземномор'єм.

Ще більш складним для господарського життя було сусідство на південному сході з відкритим степом, що здавна служив ареною експансії азійських народів на захід. Південна степова зона має багатий чорнозем, найкращий у Європі, але відкрита зі Сходу, не мала сприятливих умов для розвитку землеробства.

Система річок на території України визначала величезний вплив на господарське життя, на формування української народності. Головна водна артерія України Дніпро, що вбирає в себе цілу низку середніх і дрібних річок України - Сейму, Псла, Ворскли, Десни, Ірпеня, Горині, Случа. Важливе значення мав і Дністер, по якому можна було дістатися із західноукраїнських земель до Чорного моря. На великих річках, як основних торгових шляхах, зосереджувалась людність. Тут виникали перші торговельні осередки — міста. Населення, що розташовувалось далі від річок, займалось хліборобством і лісовими промислами. Маючи великий вплив на народногосподарське життя, річки мали також велике політичне значення. За розміщенням населення по басейнах річок йшов і політичний поділ країни.

Таким чином, зважаючи на основні риси географічного положення України, основним регіоном зосередження людської спільноти була лісостепова зона України: Галичина, Волинь, Київщина. Чернігівщина, північні райони, далекі від людних шляхів, захищені віковичними лісами, творили резерв української спільноти, де населення могло пересидіти небезпеку. Тут життя пливло спокійно, без потрясінь. Тут

творилась основа культури і зберігались досягнення, здобуті поколіннями. Ці землі слугували притулком для людності в разі того, коли чужі орди своїми наїздами

загрожували культурному життю.

Інший характер мала південна, степова Україна. Це край з буйною рослинністю і багатою фауною, але суворою, морозною зимою і сухим, безводним літом. Тільки вперта, завзята людина могла тут утриматися і використати природні багатства. До того ж, це був терен, на якому кочували азійські народи. Туди, на південь, йшли найсміливіші, найактивніші елементи.

5. Найдавніша історія України.

Протягом кількох мільйонів років людські суспільства, що існували в різних частинах світу, незважаючи на значні успіхи в удосконаленні кам'яних знарядь праці, розвитку мистецтва тощо, були схожі в одному відношенні – вони здобували засоби існування полюванням, рибальством та збиральництвом, тобто вели привласнююче господарство.

Історія людства поділяється на кілька великих періоди. В залежності від назви домінуючого у суспільстві матеріалу та технології виготовлення із нього знарядь праці виділяють кам'яний, мідний та залізний віки.

Кам'яний вік (палеоліт, мезоліт, неоліт) – від 2 млн. до III тис. до н.е.

Мідний вік (енеоліт, епоха бронзи) – від III тис. до н.е. до VIII ст. до н.е.

Залізний вік (скіфська, антична, середньовічна, нова і новітня епохи) – від VIII ст. до н.е.

Усім названим вікам відповідають певні археологічні культури. Наприклад, **палеоліт** (тривав до 12 тис. до н.е.) поділяється на ранній, середній та пізній. Археологічна культура середнього палеоліту називається муст'є, хронологічно охоплює період 150-40 тис. р. до н.е.

Середня кам'яна доба – **мезоліт** (12 тис. – 7 тис. до н.е.), була перехідною між палеолітом і **неолітом**.

Близько 7 тис. років тому одночасно і незалежно в багатьох місцях відбувся перехід до землеробства, після чого протягом кількох тисячоліть відтворюючий спосіб господарювання поширився усім світом. Перехід від привласнюючого господарства до відтворюючого називають неолітичною революцією.

Найбільш відомі ранні землеробсько-скотарські племена на території сучасної України пов'язують з так званою **трипільською неолітичною культурою**. Свідчення про знахідки, що представляли аналогію матеріалів майбутньої трипільської культури, почали з'являтися в науковій літературі з 70-х рр. XIX ст. і походили із Придністров'я. У 1884 р. було відкрито поселення Кукутені (на території сучасної Румунії). У 1895 р. **Вікентій (Чеслав) Хвойко** (чех) (1850-1914 рр.) поблизу містечка Трипілля, що на Київщині, відкрив археологічну культуру, названу за місцем першої яскравої знахідки трипільською. В сучасній археологічній науці вживається термін Трипілля-Кукутені. Головна заслуга В. Хвойки полягала в тому, що він першим порівняв відкриті ним і відомі в різних місцях території сучасної України археологічні матеріали, виділив їх в особливу культуру та визначив її місце і значення серед старожитностей Східної Європи.

У IV – III тис. р. до н.е. носії трипільської культури проживали у долинах

Дністра, Дніпра, Бугу і Пруту, сягнувши згодом території Волині і Причорномор'я.

Трипільці вели осілий спосіб життя, мешкали у великих селах по 600-700 чоловік, а то й у т. зв. протомістах, чисельність жителів яких сягала кількох тисяч. Жили вони в постійних оселях. Це були чотирикутні глинобитні одно- чи двоповерхові будинки з глиняними підлогами, які вже обігрівались печами і мали округлі вікна. Перший поверх призначався, як правило, для печі, зберігання інвентарю, молу зерна, а верхній – для житла. Покрівля була двосхила, покрита соломою і знизу обмазана глиною. Жили трипільці родовими общинами, об'єднаними в племена. Вони спільно працювали, володіли майном і знаряддями праці, порівну розподіляли між собою продукти харчування.

Основні заняття трипільських племен – землеробство і скотарство. Займалися вони також мисливством і рибальством. Сіяли пшеницю, просо, аніс, ячмінь. Серед фігурок тварин зустрічаються корови, вівці, свині, коні. В трипільських знахідках зустрічаються кам'яні знаряддя праці високої техніки: добре вишліфовані, просвердлені сокири, долота, ножі, серпи.

Трипільці перші на українських землях застосували механічний пристрій – свердло для пророблювання отворів у камені та дереві. Велике значення мало впровадження дерев'яного плуга, завдяки чому землеробство стало основним способом добування поживи. Ще одним нововведенням, ймовірно запозиченим із Азії, було застосування першого металу – міді. Трипільська культура була пов'язана з культурами Східної Європи Західної Азії.

Цікавим проявом трипільської культури є мальована кераміка. Глиняний посуд мав орнаменти із символічних малюнків у вигляді спіралей, трикутників, фігурок людей і тварин. Посуд вироблявся руками, без застосування гончарного круга. Великим досягненнями трипільської культури було винайдення ткацтва.

У середині III тис. до н.е. Трипільська культура поступово припинила своє існування. Серед ймовірних причин зміна кліматичних умов, переселення в пошуках нових родючих земель і змішання з іншими культурами, натиск кочівників.

Трипільська культура справила істотний вплив на господарство і духовний світ населення Східної і Південно-Східної Європи, сприяла становленню індоєвропейської спільноти.

Тоді ж причорноморські степи і Крим населяли племена з переважанням скотарського способу ведення господарства, які вже приручили коня. Вони вели кочовий спосіб життя і були досить войовничими, про що свідчить багато знахідок бойових молотів, кинджалів, наконечників стріл. Наприкінці IV тис. до н.е. в степах України з'являються кургани (земляні насипи, зведені над похованням). **Доба бронзи (II-I тис. до н.е.)** сприяла подальшому розвитку всього господарства, взаємовпливу між землеробськими і скотарськими племенами, які поглиблювали свою спеціалізацію.

Найдавнішими із кочових племен, що заселили територію Північного Причорномор'я були племена **кіммерійців**.

Кіммерійці займали величезну територію від Дністра до Дону, Таманський і Керченський півострови. Вперше кіммерійці згадуються в "Одіссей" Гомера та

"Історії" Геродота, а також в ассирійських текстах **X - VII ст. до н.е.** Гомер: *"Закотилось сонце й покрилися тьмою усі шляхи, а судно наше досягло кінця глибокого океану. Там народ і місто людей кіммерійських"*.

Матеріальна культура, господарство і побут кіммерійців відомі, головним чином, за похованнями, яких нараховується близько сотні. Ведучи кочовий спосіб життя, кіммерійці не залишили довготривалих поселень. Вони займалися скотарством і землеробством, знаряддя праці і зброю виготовляли із бронзи і заліза. У кіммерійців були в широкому вжитку бронзові, рідше золоті та скляні прикраси, глиняний і металевий посуд.

Племена кіммерійців, як зазначається у праці Геродота, очолювали царі. Вони збирали військові загони і здійснювали походи проти сусідніх країн – Урарту, Лідії, Ассирії та інших. Озброєні залізними мечами, стрілами й неперевершеними на той час луками, булавами, бронзовими бойовими сокирами кіммерійці довгий час не знали собі рівних у битвах. Кіммерійська кіннота була непереможною.

Майже одночасно з Кіммерією на півдні Криму існувала держава таврів–**Таврика** (IX–I ст. до н. е.). Таври відомі з архаїчних часів, і відомі якраз як корінні жителі. Перші археологічні пам'ятки таврів датуються початком I тис. до н.е. Практично з цього ж часу зустрічаються і писемні згадки про них. Це, насамперед, твори Антоніна Ліберала, Павсанія, Лікофонта, Лібанія, Ахолія, Феста, Емілія, Драконтія та інших.

Таврика, так само як і Кіммерія, була рабовласницькою. Влада у Тавриці належала родовій аристократії. Навколо своїх поселень таври споруджували могутні фортифікаційні укріплення. Разом із сусідами – скіфами вони воювали проти грецького міста-держави Херсонеса, що намагався захопити землі Таврики.

Однак, у VII ст. до н.е. кіммерійці були витиснені з Причорномор'я більш могутнішими і численнішими об'єднаннями **скіфських племен**, які прибули з глибин Азії. У V ст. до н.е. "батько історії" Геродот відвідав Скіфію й описав її населення. Він виділив кілька типів скіфів. На р. Буг жили скіфи-орачі, між Бугом і Дніпром – скіфи-хлібороби, на південь від них – скіфи-кочовики, між Дніпром та Доном – царські скіфи. Скіфи-кочівники випасали худобу, перекочовували зі своїми стадами з місця на місце. Скіфи-хлібороби жили осіло, сіяли пшеницю, просо, ячмінь. Продукти скотарства і хліборобства вони продавали грецьким колоніям. Історики вважають, що скіфи-орачі і скіфи-землероби були праслов'янськими племенами, які потрапили під вплив іраномовних царських скіфів і скіфів-кочівників. Вони займалися залізобудівним промислом і ковальським ремеслом, виробляли зброю і залізні знаряддя праці. У скіфських курганах знайдено витончені прикраси із золота та срібла. Найвідоміші скіфські поховання – це кургани Солоха й Гайманова Могила на Запорозжі, Товста Могила та Чортотлик на Дніпропетровщині.

Наприкінці VI ст. до н. е. утворилася держава Скіфія зі столицею біля сучасної Кам'янки-Дніпровської. Скіфська держава поділялась на округи, якими управляли вожді, призначені царськими скіфами. Скіфи славилися як вправні воїни. Озброєні луками і короткими списами, вони були невтомними в походах і стійкими в битвах.

В 512 р. до н. е. скіфи завдали поразки військам перського царя Дарія I, застосувавши тактику "вимотування сил ворога". У 339 р. до н. е. під керівництвом царя Атея скіфи воювали проти македонського царя Філіппа, проте зазнали поразки, а сам 90-річний Атей загинув. У 313 р. до н. е. вони зазнали поразки від Олександра Македонського, який напав на їхню країну.

У III ст. до н.е. почався занепад могутньої держави скіфів. Зазнавши кількох поразок від племен сарматів, скіфи відступили до Нижнього Подніпров'я і Степового Криму й утворили державу Малу Скіфію (столиця Неаполь). II ст. до н. е. - III ст. н. е. - період піднесення Малої Скіфії, проте вже у III ст. вона остаточно перестала існувати під ударами сарматів.

Уже з **III ст. до н. е.** під натиском сарматських племен Скіфія розпалась. У степах Північного та Східного Причорномор'я почали панувати сармати, які прийшли з Волги. Численні племена **сарматів**, або савроматів (від іранського слова "саоромант" - оперезаний мечем), панували там 600 років (III ст. до н. е. - III ст. н. е.). Їхня мова, як і скіфська, належала до іранських мов, та й побут і звичаї були схожими. В степах вони знайшли сприятливі умови для скотарства і кочового способу життя: розводили стада великої рогатої худоби, отари овець, табуни коней; займалися полюванням, ловили рибу. Жили в кибитках, влаштованих на возах.

Особливо вражає у сарматів та велика роль, яку відігравали в їхньому суспільстві жінки. Вони жили, як колись амазонки: полювали верхи, брали участь у війнах нарівні з чоловіками, а також одягалися як чоловіки. Дані археології свідчать про те, що сарматських жінок ховали разом зі зброєю і що вони нерідко виконували функції жриць. Наприкінці I ст. н. е. утворився великий союз племен, очолений сарматським племенем аланів. Кінець аланському пануванню в південноукраїнських землях поклали в III ст. германські племена готів, а в другій половині IV ст. — гунни.

Нарешті, у **III ст. н.е.** сарматів остаточно знищили страшна навала гунів зі сходу та наскоки германських готів на заході. Починається період **Великого переселення народів**, який тривав до VII ст.

Готи, на відміну від своїх попередників, прийшли на територію сучасної України з території Європи, з берегів Балтійського моря. Залізна піхота готів витіснила з українських степів легку кавалерію сарматів. За свідомством Йордана, готи спочатку оселились біля Меотійського болота, потім розселились у Мізії, Фракії та Дакії, а згодом знову у Скіфії. Вважають, що готи в IV ст. також взяли участь у формуванні Черняхівської культури яка належала до різних етнічних груп.

У III ст. готи розділилися на дві гілки: остготи (остроготи, гревтунги), якими правила династія Балтів і вестготи (візіготи, тервінги) під проводом династії Амалів. Вестготи почали одне з перших головних "варварських" вторгнень до Римської Імперії у 263 р., пограбувавши Візантію 267 року. 268 року вони зазнали нищівної поразки від військ Клавдія II в битві при Найсусі (Naissus) (Ніш, Сербія) і були витиснені за Дунай 271 року. Вони оселилися на північ від Дунаю, де створили незалежне королівство у щойно покинутій римлянами провінції Дакія.

Коло 370 р. **гунни** знищили аланів, що сиділи коло Меотиди і на лівому боці

Дону, одних вирізали, інших прилучили до себе і зі збільшеними силами кинулись на Остготів. Перехід Дніпра гунами на чолі з вождем Баламбером і знищення готської держави Германаріха більшість істориків відносить до 375 р. Частина готів під час війни загинула, частина визнала зверхність гунів, а частина (вестготи-візіготи-тервінги) знайшла притулок у межах Римської імперії на правому березі Дунаю.

Як значна політична сила гуни відомі у Європі від 377 р., коли закріпилися на території сучасної Угорщини й встановили верховенство над остготами й іншими місцевими племенами. Деякі дослідники вважають, що гуни («союзники») і анти («представники Антського союзу») — слова-синоніми, різні назви того ж самого поняття.

Під керівництвом Аттіли вони напали на Візантійську імперію, вторглися у Галлію і загрожували Риму.

Битва на Каталаунських полях (біля Парижу) 451 р. — вирішальна битва між гунами та римсько-готською коаліцією. Смерть Аттіли — 453 р. Розміри імперії гунів від Аральського моря і Волги до сучасної Франції. Центр — Сарматія (на Дніпрі). Існують слов'янська (анти, склавени, гуни за Прокопієм Кесарійським) і монгольська версії походження гунів (Л. Гумільов).

В історії Північного Причорномор'я і Криму помітне місце зайняла **грецька колонізація**, що привела до утворення там рабовласницьких міст-держав. Основною причиною переселення греків на ці території була відсутність необхідних умов для життя, насамперед землі, на батьківщині. Переселенці рятувались також від війн, від гострої політичної та соціальної боротьби, які точились у Греції.

Колонізація відбувалася в кілька етапів:

1. **Середина VII ст. до н.е.** були закладені міста Істрія (понижся Дунаю) та Борисфен (о. Березань, поблизу Очакова).

2. **Перша половина VI ст. до н.е.** - Ольвія (с. Парутинове у Миколаївській обл.), Пантікапей (Керч), Феодосія.

3. **Друга половина VI ст. — початок V ст. до н.е.** - Тіра (Білгород-Дністровський), Керкінітід (Євпаторія).

4. **V ст. до н.е.** - Херсонес (Севастополь).

Прийнято виділяти 4 осередки античної колонізації.

У рабовласницьких містах-державках існували різні форми правління: монархії, аристократичні і демократичні республіки, але фактично влада належала багатіям - купцям і промисловцям. Рабовласницька демократія, що склалася тут, була притаманна Античній Греції і Риму.

Ольвія (буквально Щаслива). Місто-держава, яке розташовувалося на правому березі Бузького лиману. Головну роль в її економіці відігравали ремісниче виробництво й торгівля. Уся влада в місті належала народним зборам, але громадянськими правами користувалися лише вільні мешканці. В Ольвії розвивалися ремесла — ковальське, теслярське, гончарне, ткацьке та ін. Ремісничі вироби збувались скіфам, сарматам, слов'янам. В Ольвії чеканились золота, срібна й мідна монета. На території міста-держави було споруджено будинки державних установ, гімназій, театри, храми і святилища, діяв водопровід. Ольвія славилася

своїми багатствами й могутністю, а її фортеця не раз витримувала облоги ворожих міст.

У V ст. **Пантікапей** підкорив міста Фанагорію, Тірітаку, Корокондаму і на території Керченського і Таманського півостровів та Кубані утворилося Боспорське царство. Основою його господарства були землеробство, садівництво і виноградарство. Розвивалось також ремісниче виробництво і торгівля. Використання праці рабів і жорстоке ставлення до них викликало повстання рабів-скіфів під проводом Савмака (107 р. до н.е.). Центрами повстання стали міста Пантікапей і Феодосія. Повстанці оволоділи містами й військовим флотом, скинули царя й поставили Савмака правителем Боспору. Однак, це повстання було придушено за допомогою військ інших грецьких міст-держав і понтійського царя Мітрідата.

Тіра – на березі Дністровського лиману (давня назва р. Дністер – Тірас). Також місто **Ніконій**.

У грецьких містах-державках була високо розвинута культура. Значна частина вільних жителів була письменною. Діти навчалися в школах і займалися спортом у гімназіях. Там розвивалися образотворче мистецтво, скульптура, графіка, архітектура. В IV - V ст. н.е., у період "великого переселення народів", грецькі міста були знищені, а територія Криму відійшла до Візантії.

Історичне значення грецьких колоній полягає в тому, що це були перші організовані міста на території України, перші центри торгівлі і культури, що мали великий вплив на сусідні племена. Вони організували мореплавство і торгівлю на Чорному морі і відкрили шлях племенам, які проживали на українських землях, до зв'язків з південними культурними народами.

6. Первісні люди. Неолітична революція. (Робота з історичними джерелами - праці Геродота).

Назва «слов'яни» вперше з'явилася у творах візантійського історика Прокопія Кесарійського та імператора Маврикія Стратега. Становлення слов'ян починається у сер. II тис. до н.е. (Комарівська і Тшинецька культури). Їхні традиції продовжили представники Білогрудівської (XI – IX ст. до н.е.) та Чорноліської (IX – VIII ст. до н.е.) культур. Саме ці культури набули поширення на території межиріччя Дністра і Дніпра. На думку деяких істориків, саме їхні нащадки були в свій час підкорені скіфами і увійшли до їх держави під назвою скіфів-орачів.

Кінець III – II ст. до н.е. – завершується процес становлення слов'янства. Його носієм в Україні стає населення Зарубинецької культури, яка поширилася на території Середньої та Верхньої Наддніпрянщини, Полісся, Південного Побужжя.

Кінець II – V ст. – період Черняхівської культури, ядром якої стали саме слов'яни, що проживали в районі Дністра та Дніпра. Унаслідок навали гунів – занепад культури і формування на її основі нових культур – Пеньківської (тер. Від Верхнього Дінця до Дністра і Пруту), Корчаківської (Полісся, Волинь, Північне Поділля і Галичина) та Колочинської (Північна Наддніпрянщина). Саме ці племена, на думку дослідників, і стали етнічною основою формування українського народу.

У V— VI ст. предки українського народу займали вже майже всю

територію України, від Полісся до Чорного моря, від Карпат до Дону. Вони виступають як окрема слов'янська група під іменем антів. Назва антів дотепер не вияснена; може це назва одного племені, що створило державу і надало назву цілому народові. Жили анти невеликими поселеннями по берегах річок та озер, займалися скотарством та хліборобством.

Збереглося чимало відомостей про громадську та політичну організацію антів. Управляло ними народне зібрання, усі справи вони вирішували спільно. Але на період військових походів анти обирали царя, авторитет якого визнавав весь народ. Так, у 380-х роках антський цар Бож воював проти готів, які напали на антів. Божа, його синів та 70 старшин готи взяли в полон і стратили.

На кінець V— середину VI ст. ця держава здобуває характер військової організації. У ній формується керівна група з воєначальників, заможних людей, з яких складається рада. Сила держави антів примушує Візантію рахуватися з нею. Війни з Візантією призвели до розселення антів на Балканах – формування південної гілки слов'ян. Держава антів проіснувала до початку VII ст. Вона впала під навалом аварів, кочових племен уйгурського походження.

Факт об'єднання антів дуже важливий як перша відома спроба предків українського народу створити державне об'єднання з організованим військом та участю населення у політичному житті.

Давньоруські літописи повідомляють, що у V-VIII ст. слов'яни об'єднувалися в племінні союзи: **поляни** (середня течія Дніпра), **сіверян** (басейни Десни, Сули і Ворскли), **древлян** (дніпровське Полісся), **тиверців** (між Дністром і Прутом), **уличів** (між Південним Бугом і Дністром, аж до Дунаю і Чорного моря), **волинян і дулібів** (басейн Західного Бугу і правих приток верхньої Прип'яті), **хорватів** (Карпати). Слов'яни вели осілий спосіб життя. Основна галузь господарства – орне землеробство. Землю вони обробляли удосконаленим ралом з залізним наконечником, а також мотиками і лопатами. Десять у V— VI ст. слов'яни винайшли плуг з металевим (залізним) лемешем. Вони сіяли і вирощували жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо та інші культури. Слов'яни займалися й скотарством: розводили велику рогату худобу, коней, овець, кіз, свиней. Важливе місце займали також промисли: мисливство, рибальство, бортництво.

Природні багатства сприяли і широкому розвитку ремесел: залізоплавильного, ковальського, теслярського, гончарного, ткацького, кушнірського. Домашні потреби слов'ян задовольнялися прядінням, шевством і кравецтвом.

Слов'янські племена вели торгівлю. За гроші правили срібні монети, які потрапляли до слов'ян через торгівлю з Візантією, провінціями Західної Римської імперії, грецькими містами-державами Північного Причорномор'я, країнами Азії і Близького Сходу.

У суспільному житті у слов'ян відбувалися поступові зміни. Влада переходила до племінної знаті, хоча ще від часів первісного ладу у слов'ян для розв'язання важливих питань скликалися збори — віче. Державні союзи племен очолювали повновладні правителі-князі, які спиралися на племінну знать і не зважали на рішення віче. Вірування слов'ян називали язичеством. Вони обожнювали сонце, місяць, явища природи, річки, озера, ліси.

Таким чином, протягом V-VI ст. у східних слов'ян утворилися перші територіально-політичні об'єднання – союзи племен, які були своєрідними зародками держав.

Протягом VI - IX ст. проходить процес еволюції, в результаті якого на території середнього Подніпров'я з окремих слов'янських племен утворюються племінні союзи, а згодом (на рубежі VIII-IX ст.), ранньофеодальна держава Київська Русь. Одночасно відбувалося формування українського народу. Саме українські племена стають в центрі Київської держави, а потім шляхом завоювання або мирного приєднання інших територій, розширили межі Київської Русі, включивши до її складу землі інших слов'янських народів (слов'ян, що жили біля озера Ільмень), а також фінно-угорських племен. Основу українського народу становили споріднені слов'янські племена полян, тиверців, уличів, дулібів, древлян, дреговичів, радимичів, сіверян.

Центром створюваної держави стає **Київ**. Вже в VI - VIII ст. Київ був могутнім торговим, культурним і військовим осередком, був великим містом — найбільшим у Східній Європі. Основним фактором, що сприяв цьому був торгівельний шлях, що з'єднував балтійські країни з Чорним морем і проходив по Дніпру (шлях з Варяг в греки). Про це наголошував ще М.С.Грушевський. Також через Київ проходив так званий Великий шовковий шлях з Азії до Європи, який фактично зник в період Чингісхана. Саме в Києві був перевіз через Дніпро.

Для оборони від кочовиків навколо міста були збудовані міцні укріплення. Тож Київ стає тим осередком, навколо якого з VI ст. почалося формування держави. Ще до приходу варягів існувала Київська держава. На це вказує високий розвиток торгівлі, який не міг би існувати без існування могутньої держави, яка забезпечувала і охороняла вільні подорожі іноземних купців.

За існуючою легендою, першими українськими князями були брати **Кий, Щек і Хорив**. Саме вони вважаються засновниками міста Київ. Творення держави проходило на фоні протистояння експансії сусідніх держав, яких приваблювали багатства цього краю. В першу чергу це були Візантія і Хозарська держава. Якщо перша в цей період була настільки ослаблена, що обмежувалася лише протидією торгівлі київських купців на Чорному морі, то хозари виявляли більшу активність. В VII - VIII ст. вони здійснюють ряд походів з метою завоювання Київської держави і в результаті примусили українських князів сплачувати їм данину. В цей час відмічаються взаємовпливи цих народів. Так, завдяки тісним зв'язкам з хозарами на територію України потрапляли товари з Азії, арабські і перські монети та ін.

На рубежі VIII - IX ст. виникла Київська держава під назвою "Русь". Ця назва асоціювалася тоді саме з Київщиною. Так, той, хто їхав з Новгород, Полоцька чи Суздалі до Києва говорили, що їдуть на Русь, також в Галичині руськими землями називали саме Київщину. Тож безпідставними є твердження, що слово "Русь" має скандинавське походження і з'явилося разом з варягами. Не применшуючи впливу норманів на Київську державу, слід сказати, що не вони були її творцями. Проте, в українських літописах ("Повість минулих літ") містяться численні свідчення про варязьких князів. Так, згадується князь Рюрик, який правив у Новгороді. Норманська теорія про походження Русі називає саме його (скандинава за походженням) засновником династії київських князів - Рюриковичей.

Київська держава набула значного розвитку у 60–80 рр. IX ст., за правління князів **Аскольда і Діра** (останній, можливо, був близьким родичем першого). Саме тоді вона активно заявила про себе на міжнародній арені. У 860 р. відбувся успішний похід русичів на Візантію. В цей час відмічено проникнення християнства на Русь. Саме Аскольд був першим київським князем-християнином.

Історичні джерела

Геродот «Історія» (V ст. до н.е.).

“Скіфи кажуть, що їхній народ є наймолодший серед усіх народів, і ось як це сталося. Їхня країна була пустелею і перша людина, що там з’явилася, був такий, що називався Таргігаєм...

У нього було троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і молодший Колаксай. Коли вони були царями, з неба впали на скіфську землю зроблені з золота плуг, ярмо, сокира і чаша. Перший побачив їх старший і наблизився, щоб їх узяти, але все це золото, коли він підійшов туди, почало горіти. Він віддалився і тоді до них підійшов другий, але із золотом сталося те саме. Отже так своїм полум’ям прогнало їх золото. Проте, коли до нього наблизився третій, молодший, золото згасло і тоді він узяв його собі і пішов із ним додому. І старші брати, після того, що вони побачили, погодилися передати все царство молодшому.

Є ще... переказ, якому я найбільш довіряю, а саме такий. Згідно з ним, із кочовиками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдали їм чимало прикrostей массагетів і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кімерію (бо країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кімерійською)...

Є в Скіфії казан, який вільно вміщує шістсот амфор і завтовшки цей скіфський казан має шість стіп. Як кажуть тубільці, його було зроблено з наконечників стріл. Отже, їхній цар... захотів довідатися, скільки є скіфів, і для нього наказав усім скіфам кожному принести по одному наконечнику стріли. А хто не принесе, тому він загрожував смертю”.

Проконій Кесарійський (VI ст.).

“Цими племенами, слов’янами й антами, не керує одна людина, вони з давніх часів живуть у народоправстві (демократії), тому в них щастя і нещастя в житті є загальною справою. Та все інше в обох цих варварських племен, усе життя та закони однакові. Вони вважають, що тільки бог, творець блискавок, є володарем над усіма, і йому жертвують биків і відправляють інші священні обряди... Вони шанують річки і німф та інші божества, жертвують усім і за допомогою цих жертв ворожать. Живуть вони в жалюгідних халупах на великій відстані одна від одної, і всі вони часто змінюють місце проживання. Стаючи до битви, більшість з них іде на ворога з щитом і дротиком у руках, панцерів вони ніколи не надівають; інші не носять ні сорочок, ні плащів, а тільки штани, підперезані широким поясом на стегнах, і в такому вигляді йдуть на битву з ворогом... Колір шкіри і волосся в них дуже білий”.

З “Літопису руського” (початок XII ст.).

Так само й ті ж слов’яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші -деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип’яттю і Двиною і назвалися дреговичами, а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами - од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї річки вони прозвалися полочанами.

Слов'яни же, що сіли довкола озера Ільменя прозвалися своїм іменем словенами; і зробили вони город і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його імені й дістали свою назву Слов'янські письмена.

7. Трипільська культура (відео матеріал).

Енеоліт

Трипільська культура належить до енеоліту – мідно-кам'яної доби. В цей період людство почало використовувати мідь. Однак це не означає, що абсолютна більшість виробів тепер робилася з цього металу. Металургія була слаборозвинута, тож люди використовували у якості сировини в першу чергу метал, який знаходили в самородках. Його було відносно мало, до того ж, мідь не є твердою та слабо підходила для виготовлення знарядь праці. Тому, як і у попередню добу, трипільці у більшості випадків використовували вироби з каменю.

Походження трипільців залишається не до кінця з'ясованим. Найбільш популярною серед дослідників версією є те, що їхні предки були вихідцями Балканського півострова. Найдавніші трипільські пам'ятки належать до північної Румунії. Звідти ці люди дісталися і земель сучасної України. Другим компонентом для складання трипільської культури були місцеві племена мисливців та збирачів.

Назва

Варто не забувати, що означення «трипільці» - це не самоназва цих людей, а найменування, дане археологами. Насправді ми не знаємо навіть, якою мовою ці люди розмовляли. Назва «трипільці» походить від назви «трипільська археологічна культура» – яка в свою чергу походить від села Трипілья (Київська область), де наприкінці XIX ст. археолог Вікентій Хвойка відкрив декілька поселень з характерними знахідками. В той же час, галицькі археологи знали подібні пам'ятки як «культуру мальованої кераміки». Румунські ж вчені називають пам'ятки подібного типу як «культура Кукутені» - на честь назви села, біля якого були відкриті подібні пам'ятки в Румунії, **дане археологами.**

Важливо пам'ятати, що за більш ніж два тисячоліття свого існування трипільці пройшли значну еволюцію розвитку. Наприклад, на ранньому етапі вони мешкали у землянках або напівземлянках, згрупованих в невеликі поселення, а за тисячу років будувалися вже і двоповерхові глинобитні будинки.

Протоміста

На території України трипільці лишили унікальні для своєї доби пам'ятки – рештки дуже значних за розміром поселень, які вчені називають протомістами. У середньому Подніпров'ї 'відомо приблизно тридцять таких поселень, які вражають своїми розмірами: Тальянки (450 га), Майданецьке (270 га), Доброводи (250 га). За оцінками вчених, їхнє населення могло складати 10-20 тисяч людей – це більше, ніж будь-яке українське місто доби Середньовіччя. Вважається, що ці поселення були центрами племінних об'єднань. **і уявлень цих давніх землеробів.**

Так, на трипільській кераміці відомі зображення людей, тварин, в першу чергу собак та змій, фантастичних істот та багато визерунків. Інколи ці елементи

складають цілі «картини». Як вважають археологи, більшість з них має землеробський зміст.

Відомо також багато трипільських статуеток – в першу чергу жінок та биків. Вважають, що ці статуетки були уособленням Великої Богині, а бик символізував чоловіче начало.

Досі загадкою залишається призначення біноклевидних посудів, які часто зустрічаються в рештках жител. Більшість з них не має донець, тож не могла використовуватися для зберігання чогось. Найпоширенішими версіями є, що ці «біноклі» використовувалися для землеробського обряду «напування землі», або, обтягнуті шкірою – як ритуальні барабани. Вважається, що культове значення мали і фігурки, моделі жител та возів, які знаходять у трипільських поселеннях.

Печера Вертеба

Ще однією унікальною пам'яткою, пов'язаною з трипільцями, є печера Вертеба. Ця печера розташована поблизу села Більче-Золоте на Тернопільщині і є однією з найбільших у Європі – довжина її ходів сягає 9 км.

З XIX ст. тут проводяться розкопки, результати яких доводять, що приблизно 600 років печера використовувалася як храм та місце тимчасового проживання трипільців. У ній також виявлено людські поховання.

Сусіди

Трипільська культура займала відносно невелику частину території України, не виходячи на Лівобережжя Дніпра. А тим часом на схід від трипільців мешкали племена кочівників, представники так званої середньостогівської археологічної культури. Ці кочівники контролювали майже все степове лівобережжя.

Багато з археологів вважає, що саме вони, наші давні земляки, вперше в Європі змогли приручити коня для верхової їзди.

Занепад

У середині III-го тисячоліття до н.е. трипільська цивілізація починає занепадати – зникають протоміста, все менше стає розмальованої кераміки, спрощуються технології. Археологи пов'язують цей занепад із кліматичними змінами, які спричинили зміну звичних умов господарювання.

Але трипільці не зникли фізично, вони перейшли до інших форм ведення господарства. Частина з пост-трипільського населення, як показують вчені, перейшла від землеробства до скотарства.

Лекція № 2-3

Тема: Утворення і розвиток ранньофеодальної держави Київська Русь.

Політика Київських князів. Феодална роздробленість.

План заняття

1. Утворення Київської держави. Союз племен. Південна і Північна русь. (Розповідь викладача, робота з картою).
2. Основні теорії походження Київської русі. Норманська Теорія. Теорія природно-історичного походження Давньоруської держави. Хозарська теорія.
3. Розвиток Київської Русі за часів князювання Олега, Ігоря, Ольги, Святослава (882-972 рр.) (Презентації)
4. Піднесення Київської Русі (кінець X - середина XI ст.) (Відеоматеріал про Володимира Великого та Ярослава Мудрого) (робота з історичними джерелами «Повість Минулих Літ, Руська Правда»).
5. Київська Русь за часів роздробленості (кінець XI - середина XIII ст.).
6. Причини роздробленості
7. Соціально-економічний розвиток і політичний устрій Київської Русі
8. Культура Київської Русі.
9. Монгольська навала на землі Київської Русі

1. Утворення Київської держави. Союз племен. Південна і Північна русь. (Розповідь викладача, робота з картою).

Історики поділяють політичну історію Київської Русі на три періоди:

- швидкого зростання (з 882 - 972р.);
- розквіту (978 - 1054 рр.);
- занепаду (1054 - 1240 рр.).

Отже, фактичний початок Київської Русі ведеться з початку правління **Олега (882 - 912 рр.)**.

У свою чергу, М.С. Грушевський говорить про три періоди історії Київської Русі після Володимира Мономаха:

1. 1127 – 1169 рр.;
2. 1169 – 1240 рр.;
3. після 1240 р.

2. Основні теорії походження Київської русі. Норманська Теорія. Теорія природно-історичного походження Давньоруської держави.

Хозарська теорія.

1. Норманська теорія, її започаткували німецькі вчені Г. Баєр та Г. Міллер, які працювали в другій половині XVIII ст. в Російській Академії наук.

"Норманісти" наголошують, що східні слов'яни були нездатні без зовнішньої допомоги створити свою державу, а варяги (нормани) відіграли вирішальну роль у створенні Київської держави. Слово "Русь" походить від фінської назви шведів "Ruotsi".

2. За хозарською теорією поляни є не слов'янами, а різновидом хазарів. Модель влади, яка існувала в Хозарії. Там водночас правили два царі - цар по крові (хакан

каган), та його "заступник" (хакан-бек). Тогочасні візантійські та арабські джерела згадують Аскольда з титулом хакана.

3. Панюркська теорія, за якою слово "Русь" походить від іранського і означає - світлий та належить іраномовним мешканцям одного з регіонів Середнього Подніпров'я.

4. Теорія природно-історичного (автохтонного) розвитку. Прибічниками цієї теорії були і видатні українські історики В. Антонович, М. Грушевський та інші. Прихильниками цієї теорії стверджують, що у східних слов'ян існували політичні та соціально-економічні передумови для створення своєї держави: високий рівень розвитку виробничих відносин, існувала майнова диференціація, відбувалося захоплення старійшинами общинних земель, багато-чисельні військові походи, результатом яких була велика кількість здобичі. Основними джерелами є літопис "Повість врем'яних літ", який розповідає про правління князя-слов'янина Кия (кін. V - поч. VI ст.) та хроніка "Бертинські аннали".

Перші три концепції, хоч і мають під собою певну фактичну основу (варязьке походження багатьох руських князів, правління двох князів одночасно, різні варіанти походження слова "Русь" тощо), але ігнорують повністю ту обставину, що державність - це результат тривалого соціально-економічного і політичного розвитку, її не можна принести ззовні. Тому чимало вчених схиляється до думки, що Київська Русь утворилася на власній основі внаслідок тривалого процесу первіснообщинного ладу та формування класового суспільства у східних слов'ян. Розвиток феодальних відносин, а також переростання органів племенного управління в державні органи сприяли перетворенню союзів племен у "княжіння" державного типу.

Київська Русь об'єднувала фактично всіх східних слов'ян і була найбільшим державним утворенням у тогочасній Європі. Її кордони простягалися від Ладоги й Білого моря до Чорного та від Карпат до верхів'їв Волги. Територія становила 1,1 млн. кв. км, населення - приблизно 5 млн. Найбільше місто - Київ, 50 тис. мешканців. Київська Русь була державним об'єднанням більш ніж 20 різних племен і народностей. Вона утворилася як велика середньовічна держава. Поряд з новими формами суспільного життя у слов'ян зберігалося чимало пережитків: повинності селян обмежувалися сплатою данини, скликалися народні збори - віче, для захисту держави збиралося народне ополчення. Існував звичай кровної помсти за вбитих родичів.

Проте зі зміцненням слов'янської держави прискорювався процес відмирання залишків первісних форм суспільного життя, розвиток соціальних відносин. Спираючись на постійні озброєні загони-дружини, князь у вирішенні питань державного життя не зважав на віче, а скликав раду бояр. Суд став князівським. Князь та бояри захоплювали общинні землі, силоміць примушували селян-смердів не лише платити данину, а й відробляти певні дні в їх господарствах. Крім цього, селяни мусили за наказом князя брати участь у військових походах для завоювання нових земель і відсічі нашествиям кочівників зі сходу.

Київська Русь - ранньофеодальна монархічна держава. Київський великий князь зосереджував всю владу в своїх руках (судову, адміністративну, воєнну), вважався верховним власником усіх земель і уособлював державну владу. У

залежності від нього перебували місцеві князі й бояри, які володіли князівствами і удільними вотчинами. Дрібніші феодалі, що, в свою чергу, перебували у залежності, були власниками менших міст чи окремих сіл.

Нижчий щабель цієї ієрархії займали виробники-селяни, об'єднані у сільські територіальні общини. Основною категорією населення були феодальне залежні смерди. Смерди, котрі сплачували данину, належали до общини, на яку поширювалася влада феодала. Існували різні форми залежності - закупі (селяни, які потрапили у залежність через позику, коли віддавали або відробляли, то ставали вільними); рядовичі (селяни, які уклали договір і таким чином потрапили у залежність). Крім залежних смердів, існувала дворова челядь, яка працювала на феодала і мешкала у його дворі. До челяді належали раби, або холопи.

Землеробство було провідною галуззю господарювання, застосовувалася 2-3-пільна система. На той час існувала вирубна (лісові місцевості) і перелогова (степ і лісостеп) системи землеробства. Основними знаряддями праці були: плуг, борони, заступі, серпи, коси. Вирощувалися пшениця, жито, просо, ячмінь, овес. Крім зернових, вирощували також бобові та технічні культури.

Значного розвитку досягло скотарство, особливо у степовій смузі. Розводили велику і малу рогату худобу, свиней, коней тощо. Важливе місце у господарстві Київської Русі займало ремесло. Існувало понад 60 видів ремісничих спеціальностей. Найважливішою галуззю була чорна металургія. Значного рівня досягли також інші ремесла - ювелірне, гончарство, ткацтво та деревообробне виробництво.

Не втратили свого значення промисли, особливо мисливство, рибальство і бортництво.

Значного розвитку набула торгівля. Вироби ремісників обмінювали на сіль, господарську продукцію. Була певна спеціалізація деяких районів: з Прикарпаття везли сіль, з півдня - хліб, худобу, з півночі - хутро. Поступово внутрішня торгівля концентрувалася у містах. Значного розвитку досягла зовнішня торгівля. Експортували хліб, худобу, сіль, хутра, вироби ремісників. Імпортували: тканину, вино, прянощі тощо. Через територію Київської Русі проходило три найважливіші торговельні шляхи: "із варяг у греки", "соляний", "залозний".

В історії Київської держави можна виділити такі основні періоди.

1) 882-972 р. (від початку правління князя Олега до смерті князя Святослава) - період швидкого зростання Київської Русі. За цей час було створено величезне господарське й політичне об'єднання. Князь Олег підкорив древлян, сіверян, радимичів. Успішно воював з Візантією, хозарами. Ігор продовжив політику свого попередника, підкоряючи своїй владі східнослов'янські племена (підкорив племена уличів та древлян). Воював з перемінним успіхом з Візантією, печенігами, здійснив успішних похід у Закавказзя. Загинув під час збору полуддя (вбито повсталими) у Древлянській землі.

Дружина Ігоря княгиня Ольга придушила древлянське повстання, провела перші державні реформи, які впорядкували систему збору і розміри данини тощо. На відміну від князя Олега й Ігоря, надавала перевагу мирним відносинам з іншими країнами.

Її син Святослав Ігорович, прозваний Завойовником, за своїм покликанням був більше полководцем, ніж державним діячем та політиком. Він провів ряд успішних

походів проти в'ятичів, Хозарського каганату, Волзької Болгарії, ясів і касогів. Воював він і на Балканах, проте невдало. Загинув у битві Ц з печенігами.

2) 980-1054 р. (охоплює князювання Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого) - доба закріплення Києвом своїх завоювань, досягнення вершини політичної могутності, стабільності, економічного та культурного розвитку. На противагу територіальному зростанню попереднього періоду, в цей час переважає внутрішній розвиток. Видатною подією цього періоду було прийняття християнства. Князь Володимир ліквідував владу племінних князів, замінив її практикою посадження у землях Київської держави своїх синів і довірених осіб. Успішно воював проти в'ятичів, радимичів, поляків, Візантії, печенігів. Запровадив державну релігію - християнство.

За часів його сина Ярослава Мудрого Київська Русь досягла апогею свого розвитку, її територія простягалась від Чорного моря на півдні до Фінської затоки на півночі, від Карпат на заході до Волги на сході. Ярослав Мудрий запровадив систему ротації для успадкування великокняжого престолу. За його княжіння видано збірник законів "Руська правда" - правовий кодекс держави. У зовнішніх стосунках надавав перевагу дипломатичним стосункам та династичним шлюбам.

3) 1054-1240 р. (охоплює період від смерті Я. Мудрого до зруйнування Києва монголо-татарами) - період безупинних князівських чвар, зростаючої загрози нападів кочівників та економічного застою. Він пов'язаний з періодом феодалної роздробленості Київської Русі.

Проте роздробленість не призвела до занепаду економічного та культурного життя в країні.

За період 1146-1246 р. київські князі мінялися 47 разів, повертаючись час від часу на престол. Лише Володимирі Мономаху та його сину Мстиславу вдалося на певний час припинити князівські усобиці, об'єднати значну частину Русі під своєю владою, зупинити натиск половців на руські землі.

Причини феодалної роздробленості:

- 1) панування натурального господарства;
- 2) великі географічні розміри Київської держави сприяли зростанню місцевого сепаратизму, загостренню між-князівських відносин;
- 3) ріст великого землеволодіння;
- 4) зростання кількості міст;
- 5) зміна торгівельних шляхів;
- 6) міжусобиці та вторгнення кочівників;
- 7) система ротації, яку запровадив Я. Мудрий.

Як результат, у середині XII ст. держава розпалася на 15 князівств. Напередодні монгольської навали їх було 50, а у XIV ст. - вже 250.

Боротьба за київський престол, постійні князівські усобиці призвели до послаблення князівств. Цим скористалися сусідні народи - половці, угорці, поляки, спустошуючи своїми нападками українські землі. Але найжахливішої руйнації Русі завдали монголо-татари, навала яких значною мірою загальмувала соціально-економічний, політичний розвиток. Проте вона не знищила українську державність київської доби.

Спадкоємицею Київської Русі стала Галицько-Волинська держава.

Значення Київської Русі:

1. Київська держава IX - XIII ст. - це колыска української державності, одна з найбільших держав середньовічної Європи, яка відігравала важливу роль у долях держав Європи і Азії.
2. Київська Русь стала центром православ'я на Сході Європи.
3. Давньоруська держава стала фактично щитом, який захищав Європу від диких кочових орд. За цим "щитом" інші країни успішно будували свої власні держави.
4. Вийшовши на історичну арену воєнними походами, вона поступово перейшла від збройних сутичок із сусідніми країнами до рівноправної участі в політичному житті Європи та Близького Сходу. Руські князі уклали угоди з Візантією, Германською імперією, Польщею, Угорщиною, вели династичну шлюбну політику.
5. Створивши власну самобутню культуру, населення Київської Русі досить швидко опанувало найкращі здобутки культури Візантії та Західної Європи.

3. Розвиток Київської Русі за часів князювання Олега, Ігоря, Ольги, Святослава (882-972 рр.) (Презентації)

У 880 р. Олег оволодіває Смоленськом та Любичом, а тоді, вбивши київських князів Аскольда і Діра, посідає київський престол. Протягом 883 - 885 рр. він підкорив древлян, сіверян, радимичів та інші слов'янські племена. Воював проти хазар. У 907 і 911 рр. – походи на Візантію, що завершилися підписанням договорів:

- греки змушені були заплатити контрибуцію і окрему данину для Києва;
- київські купці мали право вести торгівлю без мита;
- безплатне утримання купців у Константинополі протягом 6 місяців;
- право русичів служити в імператорському війську.

Майже третину століття в Києві правив **Ігор (912 - 945 р)**. Він приєднав до Київської держави землі уличів і древлян, що відійшли після смерті Олега. У 40-х рр. поширив свою владу на східний Крим, Тамань, де створив Тмутараканське князівство. Однак, походи Ігоря на Візантію були невдалими. Так, у 941 р. флот Ігоря знищено за допомогою "грецького вогню", однак 944 р. – новий похід, що завершився договором:

- суттєво погіршувалися умови торгівлі для руських купців;
- Ігор мав зректися володінь у гирлі Дніпра і на побережжі Чорного моря;
- київський князь зобов'язувався не нападати на володіння Візантії в Криму.

945 року Ігоря було вбито древлянами. Головною причиною цього була нерегульованість системи збору данини; за короткий час князь двічі збирав її для Києва.

Після смерті Ігоря на чолі Київської держави стала **Ольга (945-964)**. Боячись помсти, древляни запропонували їй вийти заміж за свого князя Мала. Однак Ольга все ж помстилася древлянам, знищивши місцевих бояр і спаливши Іскоростень.

Загалом правління Ольги було досить мирним періодом в історії Київської Русі. Вона провела ряд важливих реформ, що стали підґрунтям майбутньої держави Володимира і Ярослава:

Роблячи урок зі смерті Ігоря, Ольга ввела фіксовану норму данини (урок).

Для збору данини встановлювалися спеціальні пункти – погости, там же княжі люди давали розпорядження і чинили суд.

Виділені спеціальні землі, що ввійшли до княжої власності (початок утвердження державної власності на землю)

Княгиня вперше створила систему намісництва центральної влади в окремих землях.

Ці заходи мали на меті зміцнення влади Києва і подальшу централізацію держави.

У 957 р. Ольга відвідала з посольством Константинополь, де прийняла християнство. Також мала зв'язки з Німеччиною. У 959 р. було вислано посольство до римського цісаря Оттона I, щоб провести переговори про хрещення Русі.

964 року на Київський престол сів син Ольги **Святослав (964 - 972 рр.)**. Увійшов в історію як князь – воїн. У рік приходу до влади він почав війну на сході. Спочатку підкорив племена в'ятичів (на р. Оці). До 968 р. Святослав розгромив Хазарський каганат і зруйнував головні хазарські міста Саркел, Ітіль і Самендер. Підкорив також волзьких булгар, аланів та радимичів. Спричинив занепад Хазарського каганату та Першого Болгарського царства. Залишався язичником протягом усього життя.

У 968 р., на чолі 60 тис. війська, Святослав рушив на дунайську Болгарію. Він здобув болгарські міста (80 населених пунктів) і зупинився в Переяславці, який назвав своєю столицею. Але через напад печенігів на Київ змушений був вернутися. У 970 р. новий похід проти болгар. На стороні Болгарії виступила Візантія. Святослав, перемігши грецьку армію, знищив Тракію і через Андріанополь рушив на Константинополь. Під Адріаноподем попав у засідку і зазнав значних втрат.

Навесні 971 р. Святослав потрапляє в облогу болгарсько-візантійського війська у Доростолі. Відбулася битва, у якій загинуло 16 тис. воїнів. Завершилася війна підписанням договору, за яким Святослав зрікся впливу на Болгарію і Крим.

Навесні 972 року Святослав, повертаючись з походу, попав у засідку поблизу дніпровських порогів і був вбитий печенігами (хан Куря).

Період від Олега до Святослава – це час експансії Києва, коли територіально оформлялася велика держава Київська Русь. Через те, що її основою були українські племена русів (росів), вона без сумніву була першою українською державою, яка завдяки завоюванням змогла залучити до свого складу і інші слов'янські і неслов'янські народи. Це був час внутрішньої організації держави і створення її міжнародного іміджу. Характерною для цього періоду була ситуація, коли держава (свого роду Київська імперія) трималася лише на військовій могутності київського князя.

4. Піднесення Київської Русі (кінець X - середина XI ст.) (Відеоматеріал про Володимира Великого та Ярослава Мудрого) (робота з історичними джерелами «Повість Минулих Літ, Руська Правда»).

Період розквіту Київської держави припав на час правління **Володимира Великого (980-1015) і Ярослава Мудрого (1019-1054)**. Володимир (тогочасне прізвище – Хоромник), спираючись на свою дружину, що складалася із варяг та

новгородців, переміг у боротьбі за київський престол свого брата Ярополка і у **980 р.** став київським князем.

Головною метою внутрішньої політики князя стало зміцнення центральної київської влади. Саме цій меті були підпорядковані **реформи Володимира**:

- Адміністративна реформа (замість племінного було запроваджено новий, територіальний поділ, у результаті якого від влади були усунені місцеві князівські династії, а на їхнє місце поставлені княжі посадники. Серед останніх був дядько Володимира Добриня, який став намісником у Новгороді. Пізніше роль намісників князь доручив своїм синам, яких мав 12).
  - Судова реформа, в рамках якої розроблено закон «Устав земляний», що регулював правові відносини.
  - Військова реформа, в результаті якої замість військових формувань окремих князів було утворене єдине княже військо. При цьому з провідних ролей в дружині було усунено варязьких найманців.
  - Грошова реформа, яка поклала початок карбуванню власної золотої і срібної монети (золотників і срібляків).
  - Релігійну реформу – у **988 р.** Володимир примусово запроваджує християнство і знищує поганських ідолів. На місці колишніх капищ будівництво християнських храмів. Стара язичницька релігія з її розлогим пантеоном не відповідала вимогам суспільства. Християнізація Русі є однією з найбільш значних подій в історії нашої землі.
  - Велику увагу Володимир приділив розбудові Києва, щоб утвердити його значення як столиці. Його територія була розширена і захищена новими валами з кам'яними вежами, збудовано кам'яні княжі палати. У Києві постійно проводилися ярмарки, княжі бенкети.
- Укріпившись в Києві, Володимир у 981-984 рр. повернув до складу Київської держави землі дулібів, радимичів і в'ятичів. У зовнішній політиці Володимира можна виділити кілька напрямків.
- По-перше, він сконцентрував увагу на західному напрямку. У **981 р.** Володимир здійснив похід на захід і зайняв Перемишль, Червень та інші пограничні міста. У **983 р.** він приєднав землі литовського племені ятвягів. Укріплення на західному кордоні мало значення для налагодження стосунків з Угорщиною, Чехією, а також з Німеччиною. Важливим опорним пунктом стало засноване ним місто Володимир (Волинський). Утвердження в Галичині давало доступ до великих запасів солі, які були надзвичайно важливим товаром для торгівлі.
  - Другим напрямком зовнішньої політики стали відносини зі східними сусідами, зокрема Волзькою Болгарією. У **985 р.** Володимир разом з Добринею здійснив похід на Волгу, який завершився укладенням миру і договору приязні.
  - Велику небезпеку для Київської Русі становили степові кочовики, тому наступним напрямком діяльності князя стало зміцнення південних рубежів держави. Володимир звів систему міст-фортець над р. Стугнуою на південь від Києва і над Десною та Сулою. Міста були сполучені земляними валами з палісадами.

Після смерті Володимира Великого у **1015 р.** розгорається міжусобна боротьба між його синами за київський престол. Відразу в Києві укріпився старший син

Володимира – Святополк. Він виступив як захисник єдності держави, але задля цього пішов на знищення своїх братів — князів Святослава, Бориса і Гліба. Цими діями він відвернув від себе значну частину населення, яке підтримало ще одного його суперника — Ярослава Володимировича, який сидів на той час у Новгороді. У **1019** р. **Ярослав** остаточно розгромив сили Святополка в битві над р. Альтою і сів на батьківський престол.

Поблизу Чернігова відбулася битва між Ярославом і ще одним його братом, Тмутараканським князем Мстиславом. Останній переміг, але погодився на поділ київських земель, залишивши за собою Лівобережжя. Після смерті Мстислава, у **1036** р., Ярослав об'єднав під своєю рукою всю Київську Русь.

Політика Ярослава стала продовженням політики Володимира. Головну увагу він звернув на розбудову держави. На заході князь повернув втрачені за правління Святополка землі. У **1030-31** рр. він зайняв червенські міста і разом з Мстиславом ходив аж в Польщу. Князь здійснив походи проти фінської чуді, на ятвягів, у Литву. Над Чудським озером Ярослав заснував місто Юр'єв (сьогодні Тарту в Естонії). На півдні київський князь поширив кордони держави глибоко в степи. У **1036** р. під Києвом Ярослав наніс вирішальну поразку печенігам. Це дало можливість збудувати нову систему укріплених міст південніше р. Рось.

У **1043** р. Ярослав здійснив похід на Візантію. У зв'язках з країнами Західної Європи Ярослав широко використовував династичні шлюби. Сам Ярослав був одружений з дочкою шведського короля Олафа Інгігердою. Одну свою дочку, Єлизавету, віддав за норвезького короля Гаральда Сміливого; іншу – Анну – за французького короля Генріха І; третя, Анастасія, стала дружиною короля Угорщини Андраша І. Всі вони народили хлопців.

Близькими були стосунки Ярослава з німецьким цісарем Гайнріхом III. Добрі відносини підтримувалися з Угорщиною і Польщею. Піднесення політичного престижу Руської держави і встановлення внутрішнього спокою сприяли розвитку торгівлі і господарства Київської Русі. Розвиток приватної власності і утвердження боярства як пасивного класу викликало необхідність правового регламентування відносин у державі. Цю роль покликано було здійснити першому збірнику законів "*Руська правда*". Саме в ньому знайшли відображення відносини на рівні князя-власника і підданого населення.

Важливою була роль Ярослава Мудрого для розвитку української культури. При ньому відбувається розквіт Києва. Навколо міста були зведені нові мури. У 1036 р. збудовані Золоті Ворота, ряд храмів, серед яких величний Софійський собор. Ярослав дбав про піднесення освіти. Переписувалися книги грецьких і римських авторів, створювалися власні твори ("Слово про закон і благодать" Іларіона).

Велику увагу приділяв Ярослав подальшому поширенню християнства. За його правління у Києві були збудовані монастирі Юрія та Ірини, виконані перші келії Києво-Печерського монастиря. У 1051 р. було скликано собор єпископів у Києві, на якому було обрано митрополита-українця, визначного церковного діяча і письменника Іларіона. Це мало важливе значення для укріплення незалежності української церкви від Константинополя.

5. Київська Русь за часів роздробленості (кінець XI - середина XIII ст.).

Після смерті Ярослава на чолі держави став тріумвірат в особах його синів Ізяслава, Святослава і Всеволода, який проіснував майже 20 років. За часів правління тріумвірату, з'явилася відома "Правда Ярославичів" – переробленої Руської правди, пристосованої до нових умов (наявність приватної власності на землю). Князі разом здійснювали походи проти половців. Після поразки князів у **1068 р.** над р. Альтою від половців тріумвірат поступово розпадається. Поразка княжих військ спричинила пограбування половцями беззахисних руських земель. У 1068-1069 рр. відбулося київське повстання проти Ізяслава, який не зміг організувати оборону міста. Кияни виступили з вимогою заміни князя. У **1073 р.** на київський престол сів Святослав Ярославович.

Під час правління третього члену "тріумвірату", Всеволода, реальна влада князя поширювалася лише на Київ, Чернігів, Переяслав, Смоленськ і Поволжя. Йому постійно доводилося вести боротьбу зі своїми небожами Святославичами, Ігоревичами і Ростиславичами. Після смерті (у 1093 р.) Всеволода на Русі новий спалах усобиць. Ініціаторами цих війн часто виступали безземельні князі – ізгої.

Щоб припинити усобиці, **1097 р.** в Любечі скликано з'їзд князів. На ньому було прийнято рішення про припинення міжусобиць та об'єднання сил для боротьби з половцями. Князі проголосили принцип спадкового володіння князівствами та землями і зобов'язувались не нападати на землі один одного. а всі спірні питання розв'язувати на князівських з'їздах. Проте наступні з'їзди (Витичівський (**1100 р.**), Золочівський (**1101 р.**), Долобський (**1103 р.**)) не усунули суперечностей, що ніяк не сприяло єдності Київської Русі, особливо в умовах половецької загрози і заворушень населення Києва на інших великих міст.

У квітні 1113 р. помер Святополк. Його смерть стала приводом до повстання в Києві. Головною причиною повстання було невдоволення киян спекуляціями сіллю, в яких брав участь сам князь. Утворене віче покликала на престол **Володимира Всеволодовича Мономаха**. Він відразу видав ряд законів, що обмежували лихварські відсотки, утруднювали перетворення вільних людей у холопів, полегшували становище селян. Було обмежено застосування рабської праці, що сприяло економічному розвитку держави. За часів правління Мономаха було відновлено єдиновладну монархію. Він зумів тримати всіх князів в руках.

Значно зміцнила Русь свої міжнародні позиції. Цьому сприяли успішні походи, зближення з Візантією, Скандинавією, Західною Європою шляхом налагодження династичних зв'язків. Так, сам Володимир був одружений з дочкою англійського короля, сестра вийшла заміж за німецького імператора, а донька – за угорського короля.

Політику батька проводив наступник Мономаха, його син **Мстислав Великий (1125-1132 рр.)** За часів його правління Київська Русь зберігала єдність. Він здійснив кілька успішних походів проти половців (**1125 та 1129 рр.**). Після смерті Мстислава його наступники не змогли втримати централізованої держави. Київська Русь остаточно розпадається на ряд князівств. Розпочався період феодальної роздробленості (з 30-х рр. XII ст.).

Отже, правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава являло останній період існування централізованої, могутньої Київської Русі.

Уже після смерті Ярослава Мудрого було започатковано процес політичної

децентралізації Русі, який було перервано на короткий час в період правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава Великого (1113 – 1132 рр.). Як наслідок – відбувався поступовий занепад Київської держави, який завершився у **1240 р.** загибеллю Києва під ударами монголо-татар.

6. Причини роздробленості

Роздробленість і занепад Київської Русі були зумовлені рядом причин:

- По-перше, поява приватної власності на землю і швидкий соціально-економічний розвиток окраїн держави привів до росту їх економічної могутності, що збільшило прагнення місцевих правителів до самостійності та незалежності від центру.
- По-друге, велика територія Київської Русі та відсутність зручних шляхів сполучення й спільного ринку сприяли послабленню зв'язків між різними частинами держави.
- По-третє, об'єднання в єдиній державі різних народів, яке трималося на сильній владі київського князя, з послабленням останньої дало тріщину, що посилювало відцентрові течії.
- По-четверте, невирішеність питання успадкування київського великокнязівського престолу (молодший брат князя чи старший син).
- По-п'яте, постійні набіги кочових орд половців і торків.

Із занепадом Києва, який часто руйнувався через постійні міжусобиці, з'явилися нові центри, які стали конкурентами Києва – це Галицько-Волинське і Володимиро-Суздальське князівства. Навколо них проходило формування відповідно українського і російського народів.

Наступні часи стали періодом, коли господарі Київського престолу постійно мінялися. Боротьба йшла між Ярославичами, Мономаховичами, Ольговичами та ін. Але на кінець XII ст. тенденція міняється. Якщо раніше князі вели боротьбу між собою за те, щоб сісти на київський престол, то тепер вони концентрують зусилля на зміцненні політичної могутності своїх володінь. Київ вони свідомо тримають в стані занепаду, ліквідовуючи, таким чином, конкурента своїм удільним князівствам. Це засвідчило зруйнування Києва (**1169 р.**) володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським, який захопивши місто не залишився там правити, а повернувся назад, пограбувавши Київ. Це небувале спустошення завдало нищівного удару по політичному значенню Києва.

Період політичної роздробленості Русі не можна оцінити однозначно. З одного боку він привів до послаблення і розпаду могутньої Київської держави, до занепаду самого Києва. З другого – це був період економічного і політичного піднесення окраїнних регіонів Київської Русі, що було без сумніву позитивним моментом.

Давньоруська держава залишила яскравий слід у світовій історії IX - XIII ст. Її внесок до середньовічного політичного, економічного, суспільного і культурного життя був надзвичайно вагомим.

7. Соціально-економічний розвиток і політичний устрій Київської Русі **Ранньофеодальний характер Київської Русі**

Київську Русь характеризують як ранньофеодальну державу: стрімка її феодалізація відбувалася при збереженні помітних залишків родоплемінного ладу. Серед них, перш за все, виділяються такі:

- збереження до XI ст. колективної власності на землю. (Індивідуальна земельна власність зародилася на Русі у другій пол. XI ст).
- збереження до X ст. (до адміністративної реформи Володимира Великого) племінних князівств;
- збереження таких форм родоплемінного ладу, як віче, народне ополчення.

Щоб зрозуміти, що являла собою Київська Русь, слід дати характеристику її економічного, соціального, політичного та етнічного устрою.

Економіка

Загальновизнаним є той факт, що Русь мала розвинені для свого часу продуктивні сили і багату економіку.

Землеробство - провідна галузь, практикувалася 2-3 - пільна система. Основними зерновими культурами були жито, пшениця, просо, ячмінь, овес. Вирощували також бобові та технічні культури, городину. Із землеробських знарядь використовували переважно рало, плуг, соху.

Скотарство - набуло значного поширення, особливо в степовій зоні. Розводили велику і малу рогату худобу, коней, свиней, птахів.

Ремесло - існувало до 60 спеціальностей. Найважливішими його галузями були: чорна металургія, гончарство, ткацтво, ювелірне та деревообробне виробництво.

Торгівля-як внутрішня, так і зовнішня - мала велике значення в господарському житті. Експортували хліб, худобу, сіль, хутро, ремісничі вироби. Імпортували тканини, вино, прянощі, вироби мистецтва і т. п. У X ст., з часів Володимира Великого, з'явилася власна монета - злотники й срібляники. З XI ст. основною грошовою одиницею стає гривня - злиток срібла різної ваги (до 200 г).

Допоміжні галузі - мисливство, рибальство, бджільництво, бортництво.

Соціальна структура

Суспільство Київської Русі еволюціонувало у напрямку до ранньофеодального, у зв'язку з чим відбувалися відповідні зміни в його соціальній структурі.

У соціальній структурі давньоруського суспільства XI ст. можна виділити такі основні групи населення:

- князі (представники правлячої та племінних династій),
- бояри (місцеві родовиті землевласники),
- князівські дружинники. Володіли князівствами та місцевими вотчинами.

Основна група - селянство (смерди), які спочатку були вільними і економічно самостійними, але поступово потрапляли в економічну залежність від князів і бояр: платили їм данину, виконували примусові роботи.

"Холопи" - раби - використовувалися в домашньому господарстві.

Міщанство - складало багато-чисельну верству. За приблизними розрахунками, у містах проживало до 15% усього населення. Найбільшими містами були Київ (до 50 тис. чоловік) і Новгород (до 30 тис. чоловік).

Духовенство - формується з прийняттям християнства.

Посилення експлуатації панівною верхівкою безпосередніх виробників у містах і селах викликало опір народних мас, що часто виявлялося у формі збройних повстань. Повстання охоплювали чималу територію Київської Русі, і в них брали участь різні прошарки населення. Помітним виявом народного руху, зокрема, було повстання 1113 р. у Києві. Повстання киян спричинилося невдоволенням політикою великого князя Святополка Ізяславовича, за правління якого Південна Русь зазнала численних братовбивчих міжусобних війн, що призводили до голоду й зубожіння трудового люду.

Так, в результаті гострих сутичок правлячої династії з феодалами Галицької землі до Києва припинилися поставки солі. З цієї обставини швидко скористалися місцеві лихварі й сам князь, монополізувавши торгівлю сіллю. Вістря народного гніву було спрямовано не тільки проти безпосередніх торговців - спекулянтів, але й проти князівської адміністрації, світських та церковних феодалів. Повстанці розгромили і пограбували двір київського тисяцького Путяти й збиралися вчинити напад на будинки інших феодалів та монастирі. Побоюючись розростання конфлікту, київські "мостиві мужі" звертаються до переяславського князя Володимира Мономаха з проханням посісти великокнязівський стіл і вгамувати повстання в Києві.

Форма правління

Київська Русь була ранньофеодальною монархією: київський князь зосереджував у своїх руках усю адміністративну, воєнну, судову владу і управляв державою за допомогою найближчого оточення - особистої дружини, удільних князів (управляли підлеглими їм князівствами), намісників (управляли невеликими містами).

Віче існувало як орган місцевого самоуправління.

Територіально-політичний устрій

Територіальне Київська Русь не була єдиною і монолітною державою. Вона складалася приблизно з 15 удільних князівств, які характеризувалися значною самостійністю у внутрішньому житті. В оцінках територіально-політичного устрою Давньоруської держави існують розбіжності, її називають і конфедерацією, і суперсоюзом, і співдружністю князівств.

До адміністративної реформи Володимира Великого (близько 988 р) влада в удільних князівствах належала місцевим племінним династіям, які протистояли київському князю в його прагненні об'єднати під своєю владою племінні князівства. Володимир же замінив племінних вождів своїми синами (а їх він мав 12), вірними боярами, зміцнивши тим самим владу київського князя. Радянські історики пропагували теорію, згідно з якою в Київській Русі сформувалася єдина давньоруська народність (спільна літературна мова, культура психічний склад), з якої після розпаду Київської держави, з часом, утворилося три народи – український, російський і білоруський. Ця теорія була створена на догоду радянській ідеології і не має під собою належних підстав.

Єдиної давньоруської народності не було, вона не могла скластися ні до утворення Київської Русі, ні в період її існування. Чому?

По-перше, до об'єднання в одну державу східнослов'янські племена існували самостійно, вони знаходилися в різних природних умовах і відчували впливи з боку різних етносів.

По-друге, в період Київської Русі, в умовах панування натурального господарства, були відсутні необхідні тісні контакти між населенням великої території держави.

Російський історик XIX ст. М. Погодін виступив з теорією, за якою в Київській Русі до сер. XIII ст. мешкали великоруси (росіяни), котрі після татарської руїни 1240 р. переселилися на північ. Натомість, на "порожнє" місце, прийшли переселенці з Волині і Галичини, які й явилися предками сучасних українців.

Згідно з концепцією М. Грушевського, Київська держава і культура були створені лише однією народністю - українською. Мабуть, треба визнати, що східнослов'янське населення Русі не було однорідним і складалося із трьох основних етнічних груп:

- Південні русичі - на території Київської, Чернігівської, Переяславської, Галицької і Волинської земель.
- Північні русичі - на території Новгородської, Псковської, Володимиро-Суздальської, Смоленської і Рязанської земель.
- Західні русичі - на території Полоцької, Мінської, Туровської земель.

На основі цих трьох етнічних груп відбувався процес формування відповідно української, російської і білоруської народностей.

Український етнос і українська мова відокремлюються вже в період Давньоруської держави. Про існування протоукраїнських мовних рис у давньоруський період свідчать лінгвістичні дослідження. До того ж, у Закарпатті, яке ще в XI ст. відокремилося від Києва і потрапило під владу Угорщини, весь цей час існувала українська мова. То коли ж вона там могла закріпитися, як не в період Київської Русі? Нарешті, політичні кордони нових князівств, що створювалися на території давньоруської держави, співпадали з етнічними (племінними).

8. Культура Київської Русі.

Вплив християнства на розвиток культури Київської Русі

Християнство поширювалося в Україні задовго до його офіційного запровадження. Ще у 860 р. були хрещені київські князі Аскольд і Дір, прийняла християнство княгиня Ольга, більша частина княжої дружини за її часи також була християнською. В усіх країнах Європи до кінця X ст. відбувався процес християнізації. Тому язичницьку Русь вважали "поганою". До того ж волхви нерідко примушували удільних князів приносити у жертву чужинців – християн. Вибір релігії візантійського зразку пояснювався давніми відносинами Русі з цією країною, а також підпорядкованістю церкви візантійським імператорам. Невипадково Володимир прийняв церковне ім'я Василій (Василевс).

Християнство було офіційно запроваджено Володимиром Великим у 988 р. Запровадження християнства на Русі піднесло її міжнародний авторитет, вирішило проблему об'єднання язичницьких культів, сприяло зміцненню державності, поширенню писемності, літератури та нової техніки, архітектури,

іконопису, мозаїки. Зміцнювалися культурні зв'язки Русі з Візантією, Болгарією, країнами Західної Європи. Разом з християнством на Русі було запроваджено церковний візантійський календар, культ "чудотворних" ікон, культ святих та ін.

На запрошення князя Володимира до Києва приїхали візантійські майстри, які почали будувати кам'яні споруди та храми, прикрашати їх фресками, мозаїкою, іконами. Проповідниками християнства спочатку були греки та болгари. Першим митрополитом на Русі став у 1047 році Іларіон. При церквах створювалися школи.

Культурного розквіту Київська Русь досягла за часи правління Ярослава Мудрого, який зібрав навколо себе освічених людей (Іларіона, Нестора-літописця, Никона та ін.). Було укладено перший літописний звід. Ярослав заснував школу на 300 дітей, де вони навчалися грамоті та іноземним мовам. При княжому дворі створювалися книгосховища, бібліотеки, архіви.

Велике значення у поширенні наукових знань мала діяльність монастирів. Головним був Печерський монастир під Києвом, засновником якого був чернець Антоній. У XI ст. на території Києво-Печерського монастиря виник своєрідний центр підготовки вищого духовенства, лікарів, перекладачів, діячів мистецтва. У 1086 р. онучка Ярослава Ганна створила при Андріївському монастирі школу для дівчат. Монастирі були також центрами літописання. Найвидатнішим вітчизняним літописом є "Повість временних лет", серед її авторів – чернець Києво-Печерського монастиря Нестор (1113 р.).

Велику роль у організації чернецтва зіграв ігумен Феодосій. Серед монахів було розповсюджено вчення ісихазму (також запозичене з Візантії).

Православна церква пристосувалася до умов Русі. Були канонізовані слов'яни: Ольга, Володимир, Борис, Гліб, Антоній, Феодосій Печерський та ін.; служба велася слов'янською мовою. Усе це зумовило поширення християнства на інші регіони Русі, хоча в деяких містах нову релігію запроваджували силою (Новгород).

Після прийняття християнства на Русі поширюється нова писемність. Брати Кирило та Мефодій на основі грецького письма створили азбуку – кирилицю, яка складалася з 43 знаків.

З Візантії та Болгарії до Русі перейшла церковна література: Святе Письмо, агіографи (життя святих), патерики (розповіді про ченців-аскетів), кормчі книги (пам'ятки церковного права, церковні статті), філософські твори; історичні хроніки та ін. Богослужіння проводилося на старослов'янській або церковнослов'янській мові, на її основі розвивалася церковна писемність. Перший руський список Євангелія виконав дяк Григорій на замовлення новгородського воєводи Остромира. Звідси й назва – "Остромирове Євангеліє" (1056-57 рр.). "Ізборник Святослава", укладений для київського князя Святослава (1073 р.), містив твори як церковно-релігійного характеру, так і публіцистичні твори.

Розвивалася і оригінальна література. Першим відомим письменником творів церковно-повчального характеру був митрополит Іларіон, який написав "Слово про закон і благодать" (1037-1050 рр.), де відзначив велич руського народу та церкви.

На початку XII ст. було написано "Повчання Володимира Мономаха своїм дітям", в якому автор закликає жити у мирі, бути вірними слову, допомагати бідним, забороняє карати на смерть і нагадує, що без волі Божої у світі ніщо не відбувається.

Видатним філософом і літератором був Даніїл Заточник, автор "Слова Даніїла Заточника", у якому він високо цінує розум і мудрість, використовує афоризми античних філософів. На початку XIII ст. склався "Києво-Печерський патерик", який містив уривки з "Повісті врем'яних літ" та описував деякі історичні події.

Справжнім шедевром давньоруської літератури є "Слово о полку Ігоревім", створене невідомим автором у XII ст. та присвячене невдалому походу князя Ігоря проти половців. У 40-х роках XIII ст. було написано "Слово про погибель руської землі", яке описувало події монголо-татарської навали. Основна тема творів – єднання руських князів перед зовнішнім ворогом.

У X-XI ст. активно розвивалося кам'яне храмове будівництво. Першою кам'яною церквою була Десятинна церква, побудована у Києві у X ст. Це був хрестово-купольний храм з галереями, прикрашений мозаїкою, фресками, іконами. У середині XI ст. будуються Софійські собори у Києві, Новгороді, Полоцьку, Успенський собор Києво-Печерської лаври. Найбільш відома Свята Софія у Києві, збудована Ярославом Мудрим за зразком візантійського собору.

Собори прикрашалися фресками на побутову тематику (полювання на диких тварин, народні гуляння, ігри скоморохів тощо). Техніка фрескового живопису була складною, фарби наносилися на мокру штукатурку, що робило їх дуже міцними. Храми прикрашалися також мозаїкою, техніка якої була привезена з Візантії. Зображення складалося за допомогою кубиків смальти (сплав свинця зі склом) або каменю. Споруджувалися також ворота (Батіїві – X ст., Золоті – XI ст.).

В образотворчому мистецтві Київської Русі самостійного розвитку набула **іконографія**. Такі майстри, як Аліпій і Григорій, навчалися у візантійських майстрів і створювали самостійні яскраві шедеври церковного живопису. Наприклад, Аліпій створив велику ікону "Богоматір Велика Панагія". З XII ст. виникають художні школи іконопису у Києві, Галицько-Волинському та у Володимиро-Суздальському князівствах.

Високого рівня досягло **ювелірне мистецтво**: срібні браслети, каблучки, намиста та інші прикраси. Використовувалася різна техніка обробки коштовних металів: зернь, чернь, інкрустація, філігрань, емаль. Київська Русь славилася мистецтвом виготовлення зброї, особливо мечів.

Складовою частиною богослужіння стають **церковні співи**, що також прийшли на Русь із Візантії. Поступово у церковні наспіви почали проникати елементи народних обрядових пісень. Унікальною формою вітчизняної культури стає **дзвонова музика**. Створюються центри навчання співу: школи при Десятинній церкві та Києво-Печерському монастирі.

Особливості культури Галицько-Волинського князівства

Політичною та культурною спадкоємницею Київської держави стало Галицько-Волинське князівство, що утворилося в результаті об'єднання Галичини та Волині у 1199 р. князем Романом. Найбільшої могутності воно досягло у 30-60 рр. XIII ст. за часів правління князя Данила Галицького (1201-1264), який у 1254 р. дістав від римського папи титул короля.

Географічне розташування давало можливість Галицько-Волинському князівству встановити тісні економічні, політичні та культурні зв'язки з країнами Західної Європи. Міста Галич, Луцьк, Звенигород, Володимир-Волинський та Львів

стали важливими осередками духовної культури Галицько-Волинського князівства, центрами літописання та книгописання. У Галичі працював "мудрий книжник" Тимофій, князь Володимир Василькович сам писав та переписував книги, мав велику бібліотеку, яку заповів церквам Волині. Центрами переписування книг були Онуфріївський та Святоюрський монастирі у Львові.

Архітектура Галицько-Волинської Русі була оригінальною, тому що поєднувала традиції Візантії та Києва з елементами західноєвропейського романського стилю. З монументальних будівель цього періоду, що збереглися, можна назвати Миколаївську хрестово-купольну церкву (з напівкруглою апсидою), П'ятницьку церкву, костюл Хрестителя, який будував князь Лев Данилович для своєї дружини. До шедеврів архітектури княжого періоду належать білокам'яні храми в Перемишлі, церква Пантелеймона в Галичі, Святоіванівський собор у Холмі, Спаський монастир поблизу Самбора.

Видатними **пам'ятниками образотворчого мистецтва** XIV ст. є ікони "Юрій Змієборець" та "Архангел Михаїл в діяннях", для яких характерна пластичність форм, відчуття простору, асиметрична побудова композиції, багата кольорова гама. В окремих рукописах того часу збереглися мініатюри (Галицьке Євангеліє).

Культура Галицько-Волинської Русі сприяла подальшому культурному розвитку України, відіграла значну роль у збереженні національної культури, сприяла формуванню ідеології визвольної боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів.

9. Монгольська навала на землі Київської Русі

На кінець XII – початок XIII ст. у Центральній Азії утворилася могутня військово-феодальна Монгольська держава. У 1206 р. її очолив Темучин, проголошений Чингісханом. Одразу ж почалися завойовницькі війни проти сусідів, а потім татаро-монголи поступово просуваються до кордонів Київської Русі. В 1223 р. на р. Калка 25-тисячне татаро-монгольське військо завдало нищівної поразки дружинам південноруських князів, які навіть перед обличчям грізної небезпеки не змогли переступити через розбрат і виступити спільно. Наступний похід проти Русі татаро-монголи почали у 1237 р. під орудою онука Чингісхана – Батия. Протягом 1237–1238 рр. були захоплені рязанські, володимирські, суздальські, ярославські землі.

У 1239 р. Батий захопив Переяслав і Чернігів і виступив на Київ, де правив воєвода Данила Галицького – Дмитро. Восени 1240 р. почався штурм. За допомогою стінобитних машин завойовники вдерлися у Київ, але городяни продовжували мужньо боронитись. Останнім пунктом опору захисників стала Десятинна церква. Місто було пограбоване й зруйноване. За легендою, воєводі Дмитру за мужність було збережено життя. Потім здобиччю завойовників стали Кам'янець, Із'яслав, Володимир, Галич.

Завдяки багаточисельності та міцній організації татаро-монгольських військ, з одного боку, та розпорошенню, військовій невідповідності руських дружин, з іншого, Батий зумів приєднати до своєї імперії – Золотої Орди, яка охоплювала територію від Уралу до Чорного моря, практично всю Русь.

Падіння 1240 р. міста Києва – центру Давньоруської держави відкрило Батию шлях на Захід. Пройшовши вогнем і мечем галицькі та волинські землі, кочівники в 1241 р. вторглися в Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, Трансильванію. Проте знекровлені на Русі війська Батия вже 1242 р. були змушені припинити своє просування в західному напрямку. Повернувшись у пониззя Волги, завойовники заснували нову державу в складі Монгольської імперії – Золоту Орду. З цього часу Давньоруська держава перестала існувати. На Русі встановилося іноземне іго на довгих 238 років.

Уже перші наслідки завойовницьких походів монголів були катастрофічними для слов'янських земель:

- Руйнація та падіння ролі міст. За підрахунками археологів, із 74 руських міст XII–XIII ст., відомих з розкопок, 49 були розорені полчищами Батия. До того ж 14 так і не піднялися із руїн, а ще 15 міст з часом перетворилися на села.

- Занепад ремесла і торгівлі. Руйнація міст, загибель або рабство значної частини ремісників призвели до втрати спадкоємності в ремісництві, зникнення цілих його галузей (виробництво емалі, зерні, черні, різьби по каменю та ін.). Зменшення виробництва товарів спричинило занепад торгівлі.

- Демографічні втрати. Фізичне знищення, рабство та втечі стали чинниками, які помітно зменшили кількість населення на півдні Русі.

- Знищення значної частини феодальної еліти.

Суть золотоординської навали як історичного явища полягає у формуванні та зміцненні стійкої системи залежності руських земель від завойовників. Золотоординська навала виявилася насамперед у трьох сферах: економічній (система податей та повинностей – данина, мито, плужне, підводне, корм, ловче та ін.); політичній (затвердження Ордою князів на столах та видача нею ярликів на управління землями); військовій (обов'язок слов'янських князівств делегувати своїх воїнів до монгольського війська та брати участь у його воєнних походах). Стежити за збереженням та зміцненням системи залежності покликані були ханські намісники в руських землях – баскаки. Крім того, з метою ослаблення Русі, Золота Орда протягом майже всього періоду свого панування практикувала періодичні спустошливі походи. Лише до середини XIV ст. на землі Північно-Східної та Південно-Західної Русі було здійснено понад 20 воєнних нападів золотоординців.

Отже, загальмувавши соціально-економічний розвиток Русі, суттєво деформувавши суспільні відносини, якісно змінивши структуру влади в північно-східних руських землях, монгольське нашестя та золотоординське іго наклали негативний відбиток на українські землі, загальмувавши їх економічний, політичний і соціальний розвиток на багато віків наперед.

Лекція №4

Тема: Галицько - Волинське князівство

План заняття

1. Утворення Галицько-Волинського князівства.
2. Період самостійного існування Галицького князівства (1084-1199pp.)

3. Піднесення держави за правління Данила Галицького (1205-1264).
4. Галицько-Волинська держава в останній третині XIII - першій половині XIV ст.
5. Історичне значення Галицько - Волинської держави.
6. Підведення підсумків

1. Утворення Галицько-Волинського князівства.

У сер XII ст. Волинське князівство перетворилося на самостійне. Через волинські землі проходили торгівельних шляхів з Києва на Захід. На цих шляхах розвиваються міста, що стають центрами ремесла, торгівлі – Волинь, Червен, Белз, Володимир, Луцьк, Ізяславль. З **1173 р.** волинським князем стає Роман Мстиславович. Вже у **1188 р.** він здійснює першу спробу заволодіти Галичиною, а в **1199 р.**, після смерті галицького князя Володимира, він об'єднує Галицьке та Волинське князівства.

В результаті утворилася нова європейська держава.

Розвитку держави сприяли наступні умови:

- тут зосереджувалася частина балто - чорноморської торгівлі;
- захищеність від Дикого поля сприяла припливу працездатного населення з Київщини і Переяславщини;
- близькість до європейських країн сприяла тісним економічним і політичним стосункам та культурному обміну;
- значні запаси солі у Галичині (тоді стратегічний продукт, як зараз нафта);
- внутрішній єдності сприяла етнічна однорідність населення (на відміну від Київської Русі).

Внутрішня політика Романа Мстиславовича:

- Боротьба з боярством, його звичайною приказкою були слова: *"Не можна безпечно їсти меду, не винищивши рою, не буде пахнути коріння, поки його не потовкти."*;

- Підтримка міщанства і селян.

Зовнішня політика:

- Поширив свою владу на Київ (там посадив залежного князя).
- Здійснив ряд успішних походів проти половців чим убезпечив східні кордони і послабив могутність орди.
- Тісний союз з Візантією - як чинник тиску на Угорщину.
- Розвивав зв'язки з Папою Римським Інокентієм III, країнами Заходу загалом.
- Брав участь у міжусобній боротьбі в Польщі – планував скористатися цим і заволодіти Люблинською.

У **1203 р.** Роман Мстиславович поширив свою владу на Київщину та Переяславщину. Відтак, під владу одного князя потрапили всі, за винятком Чернігівського, українські князівства. Роман проводив активну політику щодо сусідів. Він здійснив ряд успішних походів на половців, одночасно заглибившись

далеко на північ у польські та литовські землі. Влітку **1205 р.** Роман Мстиславович розпочав військовий похід на Польщу. Метою виступу стало намагання князя припинити напади польських князів на галицькі землі і зміцнити західні кордони держави. Під час вирішального запеклого бою з ворожими загонами Роман Мстиславович загинув (у битві під Завихостом). Після його смерті Галицько-Волинське князівство до 1238 р. припинило своє існування як єдина держава. Літописець, оцінюючи його заслуги у справі з'єднання більшості руських земель, називає його «самодержцем усієї Руси».

2. Період самостійного існування Галицького князівства (1084-1199 рр.)

Ще в 1097 р. Галицька земля фактично відокремилася від Києва, а її князі Василько, Володар і Рюрик Ростиславичі (правнуки Ярослава Мудрого) протягом 25 наступних років зміцнили незалежне становище Галичини. Вони приборкали опозиційне боярство, під Перемишлем (1099) розгромили угорські війська, з допомогою половців завдали відчутних ударів Польщі й укріпили південно-східні кордони краю напівкочовими печенігами, торками та берендеями. Спираючися на успіхи попередників, син Володаря Володимирко (1124 - 1153) у 1142 р. об'єднав галицькі землі в одне князівство з центром у Галичі. Найвищої могутності воно досягло за князювання сина Володимирка Володаревича Ярослава Осмомисла (1153 - 1187). Він придушив опір місцевих бояр, вигнав їхнього лідера, а свого племінника Івана Ростиславича до м. Берладі та зайняв придунайські землі. Територія Галицького князівства охоплювала північно-східні схили Карпатських гір, верхів'я Дністра, Пруту, Сірету, доходила до Дунаю та Чорного моря.

Галицький князь допомагав своєму тестеві Юрію Долгорукому в боротьбі за київський стіл, посилав полки на половців і поставив надійний заслін на шляху агресії угорських та польських королів. Це до нього звертався автор «Слова о полку Ігоревім» із словами народної похвали та вдячності: «Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі, підпер гори угорські своїми залізними полками - заступив дорогу королеві, зачинив Дунаєві ворота». Після смерті Ярослава Осмомисла боярська опозиція знову підвела голову й розпочала тривалу боротьбу за владу з його сином Володимиром (1187 - 1198). Скориставшись з внутрішніх чвар у Галичині, угорський король Бела III захопив Галич і посадив у ньому свого сина Андрія. Хоч галичани незабаром і вигнали угорців, але Галицьке князівство наприкінці XII ст. почало занепадати, втрачати єдність, а з нею й силу. Правила середньовічного державного життя були елементарно чіткими — слабе князівство не могло вижити.

3. Піднесення держави за правління Данила Галицького (1205-1264).

По смерті Романа Мстиславовича розпочався майже сорокарічний період міжусобних війн та іноземного втручання у справи галицьких та волинських земель. Не допустити відновлення єдності держави прагнули верхівка галицького боярства, окремі удільні князі та правлячі кола Угорщини і Польщі.

На підтримку малолітніх синів Романа Данила та Василька виступило волинське боярство. На перших порах про підтримку законних спадкоємців та їх матері заявляли угорський та польський королі.

1213 р. галицьким князем проголошує себе найвпливовіший з бояр Володислав Кормильчич.

1214 р. договір у м. Спишу між Угорщиною та Польщею:

- Угорський король Андраш II і краківський князь Лешко I Білий, за згоди папи Іннокентія III, вирішили посадити в Галичі угорського королевича **Коломана (1214 – 1219 рр.)** та польську княжну Соломею (віком 5 і 3 роки відповідно). При цьому Галичина відходила до Угорщини, а Романовичам залишалася Волинь. Галичину і Волинь поділено між собою;

В результаті тривалої боротьби в **1221 р.** князем у Галицькому князівстві став **Мстислав Удатний**. На роки його князювання припала участь галицьких і волинських полків у битві на р. Калці (1223р.). У **1228 р.** Мстислав Удатний покинув Галицьке князівство і передав його угорському королю.

В цей час, укріпившись на Волині, Данило та Василько Романовичі розпочали боротьбу за Галичину – свою другу батьківщину. Там їхня династія й далі користувалася прихильністю у знаті та простого люду.

1214 р. – вони утверджуються у Володимирі.

1219 р. – підкорюють Берестя і Забужжя.

1225 р. – повертають під свою владу Луцьк.

1234 р. – повертають Белз і розпочинають боротьбу за Галич.

Перші спроби там утвердитися були в 1230 і 1233 рр. Однак, лише у **1238 р.** Данило Галицький зміг повернути собі Галич і частину Галичини. Наприкінці **1239 р.** кордони держави значно розширилися. Саме тоді Данило Романович поширив свою владу на Київ, де залишив воєводою свого тисяцького Дмитра, який очолював оборону міста від орд хана Батия у 1240 р. Тільки у **1245 р.**, після рішучої перемоги у битві під Ярославом, він остаточно підкорив собі всю Галичину.

У внутрішній політиці Данило, як і його батько, для протидії боярам, прагнув забезпечити собі підтримку серед селян і міщанства. Він укріпив багато існуючих міст, а також заснував нові, в тому числі і Львів (1256 р.). Для заселення нових міських осередків Данило запросив ремісників та купців із Німеччини, Польщі.

Для посилення своєї влади створює нове військо із селян – важку озброєну піхоту, яка стала протидією боярським дружинам.

У зовнішній політиці головним для Данила був західний напрямок:

- для послаблення Литви здійснив ряд походів проти Мендовга, в результаті Мендовг змушений був віддати Данилу Новгородок, Слонім, Вовковийськ. Тут сів син Данила Роман. А у **1267 р.** на литовський престол сів син Данила Шварно;

- змусив племена ятвягів платити данину;

- певні плани у Данила були відносно Австрії. Для цього він одружив свого сина Романа з дідичкою Австрії Гертрудою;

- продовжував приймати участь у польських справах, де посадив на престол залежних від нього князів.

Найсерйознішою зовнішньополітичною проблемою князя Данила були монголо-татари. У **1241 р.** вони пройшли Галичиною та Волинню, однак не завдали

тут таких нищівних руйнувань, як в інших руських князівствах. Під час поїздки до Золотої Орди (**1245-1246**), хоча Данило Романович змушений був визнати зверхність хана, він добився підтвердження своїх прав на Галицько-Волинську державу.

У другій половині 40-х років XIII ст. зовнішньополітична діяльність князя була спрямована на утворення анти монгольської коаліції держав. Він проводить переговори з Папою Римським Інокентієм IV. З ряду причин коаліція не склалася. Тому Данило Романович був змушений самостійно вести військові дії з військами Золотої Орди. Вінцем політичної діяльності Данила Галицького було прийняття ним королівського титулу. Коронація відбулася **1253 р.** у м. Дорогочині.

1254 р. Данило Галицький виступив з великим військом проти татарського намісника Куремси і завдав татарам важкої поразки. В результаті поширив свою владу на гірло рік Південного Бугу, Ірпіня і Тетерева.

Занепокоєні посиленням влади Данила монголи спровокували виступ проти нього болохівських князів (на межі південно-східної частини Волині з північною частиною Поділля, північ сучасної Хмельницької обл.). Розправа Данила над бунтівниками стала приводом до вступу в Україну у **1259 - 1260 рр.** орди під керівництвом темника Бурундая.

Данило для збереження держави змушений був погодитися на зруйнування укріплень.

Помер цей найвидатніший галицько-волинський князь у **1264 р.** і був похований у своїй новій столиці – м. Холмі.

Після смерті Данила Романовича галицькі і волинські землі формально залишилися однією державою, але всередині її відбувалося суперництво між Волинню, яку очолював Василько Романович та Галичиною, де князував Лев Данилович. Почався поступовий занепад Галицько-Волинської держави. попри це ще 100 років зберігалася фактична єдність.

Лев (1264 – 1301 рр.) – найталановитіший з синів Данила. Основні досягнення:

- зусилля по централізації влади – через це суперечності з іншими князями;
- не зафіксовано виступів проти нього з боку галицького боярства;
- залежність від Золотої Орди звів до мінімуму (надавав, при потребі, військову допомогу татарам, за це користувався підтримкою хана у своїх політичних планах);
- підтримував зв'язки з Німецьким орденом, Угорщиною, Чехією, Польщею, Литвою;
- активно діяв у польських справах, виступав навіть претендентом на краківський престол, хоча й невдалим, зумів приєднати Люблін;
- **1281 р.** поширив владу на Закарпаття, захопивши Берг.

На початку XIV ст. єдність держави відновилася. В той час тут правив син Лева Даниловича, король **Юрій I (1301 - 1315).**

Характерна риса миролюбство та схильність до компромісів. Його правління - час розквіту, спокою та економічного добробуту королівства.

Не відрізнявся активною і вдалою зовнішньою політикою. Вже 1302 р. поляки забрали назад Люблін

Попри це за правління Юрія посилюється центральна влада у державі. Він приймає титул короля Русі. Одним з головних його здобутків стає утворення у **1303 р.** окремої Галицької митрополії.

Останніми нащадками династії Романа стали сини Юрія I **Андрій і Лев II (1315 - 1323)**. Вони:

- титулувалися князями всієї Русі (дуумвірат);
- у зовнішній політиці союз з Тевтонським орденом - проти впливу Литви;
- незалежне становище щодо Золотої Орди;
- вперше на українських землях з'явилося магдебурзьке право.

Останнім галицько-волинським князем був **Юрій II Болеслав**, син мазовецького князя Тройдена та Марії, сестри Андрія і Лева (1325-1340 рр.) За його правління були врегульовані відносини з Золотою Ордою, Литвою, Тевтонським орденом. На противагу Польщі тримався союзу з Прусією.

У внутрішній політиці Юрій II сприяв розвитку міст (привілей на магдебурзьке право отримали Львів та Кам'янець-Подільський), прагнув обмежити владу боярської верхівки.

Негативний момент: надання земель іноземцям.

Антибоярські заходи князя викликали незадоволення його політикою і у **1340 р.** його було отруєно. У **1349 р.** польський король Казимир Великий захопив Галичину, а згодом ще й Холмщину та Белзьку землю. Волинь відійшла до Литовської держави. Галицько-Волинська держава перестала існувати.

4. Галицько-Волинська держава в останній третині XIII - першій половині XIV ст.

По смерті короля Данила Романовича Галицько-Волинська держава, незважаючи на деяку внутрішню децентралізацію в останній третині XIII ст., залишалася єдиною ще майже століття. З самого початку її формально очолював Василько Романович (1264—1269), котрого решта князів шанувала як "отця і господина". Він княжив на Волині, а сини Данила — у Галичині.

Наступником Василька Романовича на волинському престолі став його син Володимир (1270— 1289), Він мало займався зовнішньополітичними справами і залишив по собі пам'ять як покровитель освіти і культури. Значні кошти віддавав на спорудження храмів, міст, замків. Ще за життя Володимир Василькович передав свої землі двоюрідному братові Мстиславові Даниловичу, а коштовності, посуд, одяг заповів незаможним людям.

Серед Даниловичів найенергійнішим правителем виявився Лев (1264—1301), який намагався продовжити державницьку політику батька. Він підтримував тісні дипломатичні зв'язки з Чехією, Угорщиною, Литвою, Тевтонським орденом. Однак, якщо цього потребували національні інтереси, то, не вагаючись, розпочинав проти них збройну боротьбу. Зокрема, Лев Данилович здійснив кілька походів на Литву та ятвягів, відвоював в Угорщини частину Закарпаття з Мукачевим (бл. 1280), а у Польщі — Люблінську землю (бл. 1292). Завдяки цим надбанням територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю її історію. Водночас Лев змушений був визнати залежність від Золотої Орди.

На межі XIII—XIV ст. єдність Галицько-Волинської держави було відновлено. Наступник Лева Даниловича — його син Юрій I (1301—1308 (1315)) виступає вже як одноосібний правитель з королівським титулом. Джерела змальовують його

правління як добу розквіту, спокою та економічного добробуту країни. Високим був міжнародний авторитет Галицько-Волинського королівства, свідченням чого стало утворення в 1303 р. окремої Галицької митрополії.

Після смерті Юрія I галицько-волинська спадщина перейшла до його синів Андрія і Лева (1308 (1315)— 1323). Вони сприяли зовнішній торгівлі, насамперед між галицько-волинськими і польськими купцями, домагалися забезпечення торговельних відносин з Балтикою. Активною була їх боротьба проти ординців. Ймовірно, в одному з походів брати загинули. Оскільки жоден з них не мав синів, то з їхньою смертю династія, яку започаткував князь Роман Мстиславич, припинилася.

З припиненням династії Романовичів розпочинається поступовий занепад Галицько-Волинської держави. Знову посилюються політичні впливи галицького боярства, яке протидіяло встановленню міцної князівської влади, зростає втручання у внутрішні справи іноземних країн, насамперед Польщі, Угорщини та Литви.

Саме внаслідок компромісу між місцевими боярами і правителями згаданих країн останнім, самостійним володарем Галицько-Волинської держави в 1325 р. було обрано 14-річного княжича Болеслава, сина мазовецького князя Тройдена та Марії, сестри попередніх правителів Андрія та Лева. Він прийняв православ'я та ім'я Юрія II Болеслава (1325—1340). Новий правитель виявився активним поборником зміцнення своїх володінь. У пошуках міжнародної підтримки намагався налагодити добрі відносини з Тевтонським орденом, Золотою Ордою та Литовським князівством. У внутрішній політиці підтримував міста, спираючись на які, намагався обмежити боярські впливи та зміцнити князівську владу. Однак протистояння з боярами завершилося трагічною смертю Юрія II, яка активізувала боротьбу Польщі, Угорщини і Литви за українські землі.

Тим часом бояри, побоюючись вторгнення поляків, проголосили новим галицько-волинським правителем одного з литовських князів Любарта-Дмитра (1340—1349), який прийняв віру, мову та звичаї місцевого населення і був одружений з дочкою Юрія II. Правда, влада нового князя над Галичиною була суто номінальною і фактично поширювалася лише на територію Волині. Галицькою землею управляла група бояр, на чолі якої стояв Дмитро Дедько, що прийняв титул "старости й управителя Руської землі".

Перебіг подій на галицько-волинських землях викликав невдоволення Польщі, яка, уклавши союз з Угорщиною, у 1340 р. вдерлася в Галичину, але місцеве населення за допомогою татар вибило нападників. Восени 1349 р. Польща, домовившись з Ордою, здійснила новий похід проти Галицько-Волинської держави, внаслідок чого остання припинила існування. Галичина і Холмщина остаточно були приєднані до Польської держави. Закарпаття опинилося у складі Угорського королівства. Землі між Дністром і Прутом, у т. ч. територія сучасної Буковини, відійшли до Молдавського князівства. Решта земель — Волинь, Поділля, Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина — поступово увійшли до складу Великого князівства Литовського.

Серед причин занепаду Галицько-Волинської держави були: монголо-татарське іго, деструктивна політика боярської олігархії, припинення княжої династії, агресія з боку Польщі, Угорщини, Литви. Значення цієї, за словами історика С. Томахівського, "першої чисто української політичної організації" полягає в тому,

що вона після занепаду Києва на ціле століття продовжила державницькі традиції Київської Русі й стала головним політичним центром для українських земель, уберегла від передчасного завоювання та асиміляції український етнос, що формувався, сприяла його консолідації, зміцненню та усвідомленню власної самобутності.

5. Історичне значення Галицько - Волинської держави.

Смерть Юрія II поклала кінець незалежності Галицько-Волинського князівства. Почався період боротьби за Галичину і Волинь, який закінчився поневоленням цих земель сусідніми державами. На Волині був визнаний князем Любарт-Дмитро, син литовського князя Гедиміна, а у Галичині реальну владу захопили місцеві бояри на чолі з Дмитром Дядьком. Довготривалий конфлікт між Польщею і Литвою закінчився у 1392 році тим, що Галичина з Белзькою землею і Холмщиною була анексована Польським королівством, Волинь — Великим князівством Литовським. Галицько-Волинське князівство остаточно перестало існувати.

Причини занепаду Галицько-Волинської держави:

- * Тривала боротьба з Ордою та намаганнями сусідніх держав загарбати галицькі і волинські землі виснажила сили держави.

- * Антидержавна політика частини боярства (галицького), що призводило до послаблення князівської влади.

- * З початком послаблення князівства держави, сусідні з нею: Польща, Литва та Угорщина навпаки виходять зі стану анархії і міжусобиць. Там розпочинається активне державне будівництво.

Після вбивства **Міндаугаса** власним племінником Треніотой (Тройнатом) князь галицький Шварно Данилович, зять убитого, допоміг чоловіку сестри, Вайшелге (Войшелку) відбити батьківський престол, нав'язавши шуряку своє соправительство, а потім, відправивши його до монастиря, сам став Великим Князем Литви, залишаючись при тому князем галицьким і Холмським. Це, проте, - на відміну від підкорення литовцями Києва, - була класична особиста унія, заснована на властивості з правлячим будинком і згоді місцевої знаті.

Таке частенько траплялося в Середньовіччі і зовсім не означало, що один з суб'єктів зверху, а інший знизу. Наприклад, Людовик Неаполітанський паралель правил Угорщиною і Польщею, Маргарита Датська - Данією, Норвегією і Швецією, Стюарти - Англією і Шотландією, Пясти - Польщею, Чехією і Угорщиною, проте зв'язувала ці цілком незалежні держави тільки особа правлячого в даний момент монарха, і більше нічого. Коштувало ж Шварну Даниловичу трохи заїкнутися про щось більше, він був тут же убитий тими ж місцевими "баронами", які його запрошували, і всі спроби його брата Льва успадковувати престол по "братському праву" закінчилися провалом.

Після загибелі Галицько-Волинської держави для України наступив період обмеженого суверенітету, протекторату, політичної залежності від міцніших і краще організованих сусідів.

Історичні джерела

Галицько-Волинський Літопис. Переклад Л.Махновця. Роки 1245–1260.

Бл. 1237.

Звів також Данило церкву святого Іоанна Златоустого, красну і гожу. І споруда її була така: склепінч чотири; з кожного вугла — склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем; троє вікон прикрашені були склом римським; при вході в олтар стояли два стовпи з цілого каменя, і на них — склепіння; а верх же вгорі прикрашений був зорями золотими на лазурі; внутрішній же поміст її був вилитий з міді і з чистого олова, так що блищав він, як дзеркало. Дверей же її двоє були прикрашені каменем тесаним — галицьким білим і зеленим холмським; різьблені одним умільцем Авдієм горорізьби їх були всяких барв і золоті; спереду ж їх на західних дверях був зроблений Спас, а на північних — святий Іоанн Златоустий, так що всі, хто дивився на них, дивувалися. Прикрасив Данило камінням дорогим, бісером і золотом також ікони, які він приніс із Києва, і образ Спаса І пресвятої Богородиці, що їх йому сестра Федора дала з київського монастиря святого Феодора; приніс він також ікону Стрітіння з города Вручого од отця його Мстислава Мстиславича. Диву подібні були образи сі, що погоріли в церкві святого Іоанна; один архангел Михаїл зостався з чудових тих ікон. І дзвони Данило приніс із Києва, а інші тут вилив...

...У рік 6709 [1201]. Початок княжіння великого князя Романа, що був державцем всеї Руської землі, князя галицького

По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих, Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав [хана їхнього] Отрока в Обези за Залізні ворота, а [хан] Сирчан зостався коло Дону, рибою живлячись.

Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом із Дону, забравши землю їх усю і загнавши окаянних агарян. По смерті ж Володимировій остався у Сирчана один лиш музика Ор, і послав він його в Обези, кажучи: «Володимир уже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою». Мов же ти йому слова мої, співай же йому пісні половецькії. А якщо він не схоче, — дай йому понюхати зілля, що зветься євшан».

Той же не схотів [ні] вернутися, ні послухати. І дав [Ор] йому зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути» 4. І прийшов він у землю свою. Од нього родився Кончак, що зніс Сулу, пішо ходячи, котла носячи на плечах.

Отож Роман-князь ревно наслідував [Володимира] в цім і старався погубити іноплемянників. [...] велика смута постала в землі Руській. Зосталися ж два сини його, один, [Данило], чотирьох літ, а другий, [Василько], двох літ.

Крип'якевич І. Галицько-волинське князівство. Київ, 1984. — С.136 – 139.

Військо в Галицько-Волинському князівстві було організоване, як в інших землях Русі, але відзначалося деякою місцевою специфікою.

Основними формами військової організації були «вої» і «дружина». «Вої» — це загальне народне ополчення, яке князь використовував у воєнних діях в час особливої потреби. Починаючи боротьбу проти угорських військ, які захопили Галич 1230 р., Данило закликав все ополчення: «зібрав Галицьку землю... і зібрав від Бібрки

аж до річки Ушиці і Пруту, і обляг (Галич) тяжкою силою» 1. 1245 р. Ростислав Михайлович йшов у похід на Ярослав, «зібравши багатьох тубільців».

Дружина складалася з бояр. Як уже з'ясовано в іншому місці, князь надавав боярам землі, а за те вони мали обов'язок виконувати військову службу, яка полягала переважно в участі у воєнних походах князя. 1211 р. у війську Василька Романовича були бояри Вячеслав Товстий, Мирослав, Воротислав, Дем'ян та «багато інших бояр». Літописець підкреслює: «військо Данила було більше і міцніше, бо були в ньому всі великі бояри його батька».

Бояри брали участь у воєнних походах не лише особисто, а приводили і свої військові частини. «Великі» бояри держали інколи на утриманні цілі полки. Так, галицький боярин Володислав мав своє наймане військо. У дворі Судислава знайдено цілий арсенал зброї — списів і стріл, що служили на потреби його воїнів.

Часом вершники перед боєм сходили із коней і йшли у бій як піхотинці 9. Удар важкоозброєного війська, як правило, вирішував хід битви.

Легкоозброєні частини, стрільці, мали за зброю луки. Вони починали бій, вражаючи ворога стрілами.

Формування важкоозброєних і легкоозброєних військ існували на Русі ще з XI — XII ст. Але у війську Галицько-Волинського князівства XIII ст. помітний прогрес і в озброєнні війська, і в його тактиці. Зображення важкоозброєних воїнів, які бачимо на печатках XIV ст., показують значне удосконалення зброї: так, наприклад, шолом вершника менший, ніж у раніших часах, і краще забезпечує голову; щит також менший і легше ним воювати. З літопису знаємо, що були три роди списів: копія, сулиця і рогтиця. Легкоозброєні стрільці одержали також нову зброю — рожанці, якісь поліпшені луки.

Дії оружників і: стрільців були тісно координовані у бою. Стрільці не лише створювали передні полки війська, але також ставали на крилах оружників, захищаючи їх з флангів.

Літопис багато разів описує зовнішній вигляд тогочасного війська. На укріпленнях міста Володимира, які оглядав Бела IV, «стояли оружники — блищали щити і оружники були подібні до сонця». У битві під Шумськом 1233 р. описано військо Данила: його «великий полк» «мав хоробрих людей і світлу зброю». У поході проти ятвягів 1248 р.: «все військо зійшло із коней, озброїлося, як піхотинці (і вийшло) з табору: щити їх були як зоря, шоломи — як сходяче сонце, держали в руках списи як безліч тростин; а стрільці йшли по боках дороги, тримали в руках свої рожанці (луки) і наклали на них свої стріли проти ворогів».

Лекція № 5

Тема: Українські землі під владою Литви та Польщі.

План заняття

7. Українські землі в складі Литви.
8. Кревська унія 1385 р.
9. Люблінська унія 1569 р. Берестейська унія 1596 р.

10. Утворення Кримського ханства. Перехід Кримського ханства у вассальну залежність Османської імперії 1475 р.

11. Вхід Закарпаття до складу Угорщини.

1. Українські землі в складі Литви.

Друга половина XIV – перша половина XVI ст. в історії України визначається як литовський період – час, коли українські землі входили до складу Великого князівства Литовського.

Вияв латентності і у назві - Литовсько-Руська держава.

Є декілька точок зору на суть литовської експансії на українські землі:

- радянська історіографія її як "колоніальне загарбання" та "національне поневолення". Відчутний вплив теорії про Литву як давнього ворога Росії, конкурента Московської держави.

- більшість українських істориків оцінюють литовців як визволителів України з-під влади Золотої Орди.

М.Брайчевський: *"Литовська держава була спадкоємцем і продовжувачем традицій Київської Русі. Основну частину території тої держави складали землі Русі-Білорусі та України...Суспільний лад Русі був перенесений сюди в майже недоторканому вигляді, а юридичні норми Київської держави продовжували діяти на литовських землях аж до XVI ст."*

О.Субтельний: *"Під час просування Альгердаса вглиб України населення часто вітало його війська, що переважно складалися з українських підданих..."*

Литовська держава утворилася в середині XIII ст. Цей процес проходив у постійній боротьбі з Німецьким орденом та Галицько-Волинським князівством. Коли ж Українська держава почала занепадати, литовські князі взялися приєднувати прикордонні ослаблені князівства до своїх земель.

Перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського складалося з неоднакових за тривалістю та змістом періодів:

1. 1340-1362 – „оксамитове” литовське проникнення.

В 1320-х рр. великий князь Гедимін (1316-1341) зайняв Берестейщину, Пінщину та давні древлянські землі. Його син Любарт у 1340 р. став волинським князем. Наступник Гедиміна, його син Ольгерд (1341-1377), в 50-х рр. XIV зайняв Чернігів, Брянськ, Новгород-Сіверський, Стародуб. У 60-х рр. він приєднав Київщину і посадив у Києві свого сина Володимира.

Опанування Києва литовцями викликало активність з боку татар, які виступили походом на Україну. В 1362 р. відбулася битва Ольгерда з татарами на Синіх Водах (за одними даними це р. Синюха, притока Дністра, а на думку Грушевського - сучасна Синьвода, на пограниччі Київщини, Волині і Поділля). Перемога Ольгерда ознаменувала звільнення українських земель з-під влади Орди і приєднання до Литовського князівства Поділля.

Поділля було віддано в управління племінникам Ольгерда, синам князя Коріята - Юрію, Олександру та Федору Коріятовичам.

За Ольгерда до ВКЛ входило 9/10 українців та білорусів.

Характерні риси першого періоду литовського володіння:

- включення українських земель до складу Литовського князівства не носило характеру експансії, схожої на завоювання монголів. Збройна боротьба відбувалася між литовцями та іншими чужинцями. Українці або зберігали нейтралітет, або ставали на сторону Литви.

- литовська влада була м'якшою й толерантнішою, ніж монгольська.
- більшість українських бояр і князів зберегли свої посади і володіння;
- прихильність у середовищі народу литовці завоювали завдяки тому, що у свідомості українського населення виступали як визволителі з-під ненависного монголо-татарського іга;
- нововведеннями литовців стало встановлення сильної, майже необмеженої князівської влади, а також впровадження форми землеволодіння, коли земля надавалася за службу, що сприяло укріпленню князівської влади.

2. 1362-1385 – „ослов'янення” литовських правителів.

Майже до кінця XIV ст. велике князівство Литовське було своєрідною федерацією земель-князівств, рівноправними суб'єктами якої виступали Київщина, Чернігово-Сіверщина, Волинь та Поділля. Зберігалася стара система управління. Майже 90% населення становили білоруси та українці. Відбувається ослов'янення литовської верхівки:

- характеризується переймання литовцями української культури. Руська віра поширилася в середовищі литовської еліти, українська мова використовувалася як офіційна, були перейняті основи руського державного, цивільного та кримінального права, литовські князі вважали себе спадкоємцями давньої Київської держави;
- литовцями запозичені руський досвід військової організації, будівництва фортець, налагодження податкової системи, формування структури князівської адміністрації.

Характерні риси другого періоду:

Руські землі у Литві хоча й користувалися автономією, проте їх очолювали не українські князі, а литовські намісники. Була запроваджена система землеволодіння, пов'язана з військовою службою, що давало змогу литовським князям утримувати потужні збройні сили й вільно розпоряджатися всіма матеріальними ресурсами держави.

Литовська еліта, утверджуючи свою владу на українських землях, максимально толерантно підходили до інтересів українців, особливо знаті. Литовське князівство вже за Гедиміна являло собою фактично литовсько-руську державу, в якій руські бояри займали політично рівноправне становище. Збереження старого укладу за принципом: „ми старини не рушимо, а нового не запроваджуємо”, як сказано було в одному тогочасному документі.

На корінних литовських землях з'явилися руські назви: „намісник”, „городничий”, „тіун”, „конюший”, „ключник” тощо.

Проте, починаючи з правління Ягайла (1377-1392) набирають сили тенденції централізму. Уже Кревська унія докорінно змінила становище українських земель.

3. 1385-1480 – втрата українськими землями залишків автономії.

На середину 80-х рр. XIV ст. відбувається зближення представників польської і литовської знаті. Польську еліту насамперед цікавила перспектива впливу на

українські і білоруські землі та можливість отримання там маєтків. Ягайло прагнув за допомогою Польщі посилення своїх позицій, щоб утримати владу перед зазіханнями на неї з боку родичів.

У серпні **1385 р.** в містечку **Крево** між литовським князем Ягайлом і малопольськими князями було підписано угоду, за якою:

- на основі шлюбу польської королеви Ядвіги з великим князем Литовським Ягайлом відбулося об'єднання Польщі і Литви;
- Ягайло проголошувався польським королем;
- Ягайло зобов'язувався перейти у католицизм і сприяти окатоличенню литовського і українського населення;
- Ягайло зобов'язувався сприяти поверненню всіх втрачених польських і литовських земель;
- Ягайло мав сплатити 200 тис. флоринів австрійському принцу Вільгельмові за порушення шлюбного договору (останній був заручений з Ядвігою).

У 1386 р. Ягайла було обрано польським королем (Владислав II Ягелон), він охрестився і одружився на Ядвізі. Він провів масове хрещення литовців за римським обрядом. Литовські князі мусіли підписати „присяжні грамоти” на вірність Ягайлові.

Об'єднання Литви з Польщею зустріло великі перешкоди, перш за все - незадоволення з боку литовської та руської верхівки.

Отже, Кревська унія лишилась унією персональною, і не призвела до ліквідації Великого князівства Литовського. Вона проіснувала недовго, вже у 1392 р. князь **Вітовт** (1350 – 1430 рр.) проголосив себе великим князем Литовським і відновив існування окремого Великого князівства Литовського.

Ставши великим литовським князем (1392 – 1430 роки княжіння), Вітовт посилив центральну князівську владу, а також вплив Литви у регіоні. З 1398 р. Литовська держава стала називатися Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське.

У цей час київський князь Володимир, новгород-сіверський – Дмитро Корибут та подільський Федір Коріатович відмовилися визнати владу Вітовта і виплачувати йому данину. Вони фактично засвідчили незалежність своїх князівств. Однак, за допомогою військової сили Вітовту вдалося не допустити проголошення незалежної держави на українських землях. Він ліквідує південно-західні руські удільні князівства (Київське, Новгород-Сіверське, Волинське та Подільське). Управління ними було передане намісникам.

Вітовт активно діє в напрямку розширення меж князівства на Південь. Ним було засновано опорні укріплення-замки в Барі, Брацлаві, Звенигороді, Жванці. Проте литовське просування було зупинене в результаті важкої поразки литовського війська на р. Ворскла (**1399 р.**). У результаті загинув цвіт литовського та руського лицарства.

Іншою загрозою Литві (також і Польщі) став тевтонський орден. У **1410 р.** Ягайло і Вітовт зуміли об'єднати зусилля і завдали поразки німецьким лицарям біля Грюнвальда.

Невдоволена політикою Вітовта православна українська й білоруська знать пов'язувала надії з братом Ягайла **Свидригайлом (1355-1452 рр.)**. Після смерті

Вітовта литовсько-руська знать змусила Ягайла віддати великокнязівський трон Свидригайлові, який зажадав від Польщі повернення Литві Поділля, захопленого відразу після смерті Вітовта, і, за підтримки української знаті, розпочав війну проти Польщі. Свидригайлові війська взяли в облогу Смотрич, здобули Збараж, Кам'янець. Улітку **1431 р.** велике польське військо на чолі з Ягайлом вступило на Волинь, здобуло Володимир і підійшло до Луцька. Луцьк довгий час вдало відбивав штурми поляків, а військо Свидригайла глибоко заходило в Галичину й Холмщину.

Врешті між Литвою і Польщею було укладене перемир'я, за яким Західне Поділля з Кам'янцем, Бакотою, Скалою та Червоноградом, відійшло до Польщі, а Східне з Вінницею і Брацлавом – до Литви. Волинь, яку намагалися захопити поляки, надалі залишалася за Литвою.

Але серед литовських вельмож, незадоволених посиленням впливу української та білоруської знаті, виникла підтримана поляками змова проти Свидригайла. У **1432 р.** здійснено палацовий переворот. Свидригайло тікає, а великим литовським князем проголошується брат Вітовта Сигізмунд, котрий відновив унію з Польщею. Українська і частина білоруської знаті відмовилася його визнати і проголосила утворення самостійної держави «Великого князівства Руського», яке очолив Свидригайло. До її складу увійшли Київщина, Чернігово-Сіверщина, Волинь, Східне Поділля, Смоленщина, Вітебщина та Полоцька земля.

Щоб розколоти українську еліту, Ягайло проголошує зрівняння православних у правах з католиками. Частина українських і білоруських феодалів, не вірячи в перемогу, перестала підтримувати Свидригайла. Відтак доля української держави вирішилася **1 вересня 1435 р.** у битві біля м. **Вількомира**, де військо Свидригайла зазнало нищівної поразки. Багато шляхти загинуло, а 42 князі потрапили у неволю. Білоруські міста піддалися Сигізмундові, і Свидригайло відступив на Волинь. Врешті й волинські бояри втратили віру в перемогу Свидригайла і восени 1438 р., побоюючись, аби не потрапити під владу Польщі, віддали Волинь Сигізмундові. Після вбивства останнього у **1440 р.** великим литовським князем став Казимир Ягайлович. Тоді ж, через побоювання нового повстання, були відновлені удільні Київське та Волинське князівства під управлінням Свидригайла. Проте після смерті Свидригайла у **1452 р.** було остаточно ліквідоване Волинське князівство, а у **1471** і Київське.

Отже, в другій половині XV ст. було остаточно ліквідовано українську державність у вигляді удільних руських князівств. Це ознаменувало і ліквідацію старої української національної еліти, яка складалася з князівсько-боярської верхівки.

4. 1480-1569 – посилення литовсько-московської боротьби за право бути центром „збирання руських земель”

1480 р. – московські землі остаточно звільняються від монголо-татарського іга.

1500-1503 рр., 1507-1508 рр., 1512-1522 рр. – війни між Литвою та Москвою. Як відповідь на соціальний гніт та окатоличення з боку Литви, в Україні зростають промосковські настрої (до Москви прилучають свої володіння Чернігово-Сіверські князі, Бельські, Воротинські, Новосильські та ін.).

2. Кревська унія 1385 р.

14 серпня 1385 року в місті Крево (нині – село у Сморгонському районі Гродненської області Білорусі) була укладена угода про династичний союз між Великим князівством Литовським і Польщею – Кревська унія.

Даючи згоду на укладення унії, литовська аристократія прагнула з допомогою Польщі зберегти й зміцнити своє панування в Руських і Литовських землях. Крім того, вона розраховувала й на військові сили та дипломатичну підтримку Польщі у боротьбі проти агресивного Тевтонського ордену. Між двома державами почалися переговори.

Литовський князь зобов'язувався прийняти католицизм і зробити цю релігію державною у Литві, сприяти поверненню відторгнутих від Польщі земель і, найголовніше, назавжди приєднати (інкорпорувати) до Польського королівства підвладні йому руські, литовські та жмудські землі.

Королівство Польське та Велике князівство Литовське, Руське, Жмудське (1387)

Плакат пам'яті про Кревську Унію

В історії Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського Кревська унія була поворотним моментом: вона поклала початок соціально-політичному і культурному впливові Польщі на Литву. Разом з тим унія викликала невдоволення, зокрема серед руського населення, для якого вона означала посилення гніту з боку литовських феодалів і реальну загрозу поширення влади польських магнатів і шляхти на всю Україну.

Боротьба удільних князів руських земель проти Кревської унії, незважаючи на підтримку населення, не мала успіху.

Владислав II Ягайло Вітовт

Боротьба Вітовта і його прихильників з середовища литовської феодалії знаті проти Ягайла закінчилася компромісом: 5 серпня 1392 року в місті Острові між ворогуючими сторонами була укладена угода, згідно з якою Ягайло, усунувши від влади у Литві свого ставленика Скиргайла, призначив Вітовта довічним правителем Великого Литовського князівства (без титула великого князя). У свою чергу Вітовт визнав себе васалом польського короля. Велике князівство Литовське хоч і стало формально васалом Польщі, однак залишалося самостійною державою.

Островська угода припинила тривалу боротьбу між різними політичними угрупованнями всередині панівної верхівки литовських феодалів і сприяла об'єднанню їх навколо Вітовта. В часи правління Вітовта (1392—1430) спостерігається певне зміцнення Великого князівства Литовського.

Неспроможність протистояти тискові Московії в Лівонській війні, а також прагнення шляхти обмежити магнатів, зрівняти права з польською шляхтою дали поштовх до підписання 1569 Люблінської унії. Велике князівство Литовське, Руське, Жемайтійське утворило з Королівством Польським федеративну державу — **Річ Посполиту** (Республіку).

Малюнок Кревського замку, XIX ст. Худ. Наполеон Орда
Так виглядав замок у XIV столітті. Реконструкція Сергія Прищепи
Сучасний вигляд Кревського замку.
Фото: С. Плиткевич/Photo.by

Із середини 17-го століття спроби Великого князівства Литовського зберегти свою широку автономію в Речі Посполитій закінчилися невдачею. Рішеннями сейму

в 1788–1792 було ліквідовано залишки автономії Великого князівства Литовського — створено єдині для Речі Посполитої органи виконавчої влади, військо, фінанси.

Як складова частина Речі Посполитої 1795 більша частина Великого князівства Литовського за третім поділом увійшла до складу Російської імперії.

Починаючи з кінця XIV ст., з Кревської унії 1385 р., польський уряд проводив планомірну політику, спрямовану, по-перше, на об'єднання Польщі з Литвою і, по-друге, на включення українських земель безпосередньо до складу Польського королівства. В результаті війни з литовським князем Свидригайлом у 1430-1431 рр. поляки заволоділи Поділлям.

До середини XVI ст. Велике князівство Литовське продовжувало зберігати самостійність, незважаючи на постійний тиск з боку Польщі. На середину XVI ст. постало питання про об'єднання Литви і Польщі. Цього добивалася в першу чергу польська шляхта, яку приваблювали нові землі на сході. Зі свого боку частина литовської та української шляхти завдяки цьому прагнула зрівнятися у правах з поляками, а також отримати перевагу над Москвою в ході Лівонської війни. Проти об'єднання рішуче виступали литовські та українські магнати, які не бажали ділитися владою з поляками.

Питання об'єднання мав вирішити сейм, що розпочав роботу **10 січня 1569 р.** Відразу виявилися протиріччя між литовською верхівкою та поляками в баченні суті майбутнього об'єднання. Оскільки литовське бачення унії (зі збереженням широкої автономії) розбіглося з польським (зі злиттям Литви й Польщі в одну державу), то послаи Литви — князі К.Острозький, Г.Ходкевич, Є.Волович, К.Радзивілл та ін. — вирішили зірвати сейм і 1 березня таємно виїхали з Любліна, щоб зібрати шляхетське ополчення для боротьби проти унії.

Проте, Сигізмунд-Август, за підтримки польських магнатів та шляхти обох країн, оголосив універсал про відібрання у Литви та приєднання до Польщі Волині й Підляшшя (**5 березня**). Не відчувши реального супротиву послабленої війною та суперечностями Литви, король, обґрунтував правомірність приєднання до Польщі Київщини та Брацлавщини (з'явилася теорія, за якою вся Русь здавна належала Польщі). **1-2 червня 1569 р.** король видав ще один універсал про приєднання до Польщі Брацлавщини, а **6 червня** — Київщини.

Таким чином, територія Великого князівства Литовського вдвічі зменшилася. Тепер литовські послаи змушені були повернутися на сейм. Вони просили не відбирати в них маєтності й зберегти певну автономію залишкам їхньої держави. Поступилися і найбільші противники унії українські магнати О. Чарторийський, К. Острозький, Б. Корецький, К. Вишневецький, розраховуючи на те, що не будуть позбавлені своїх привілеїв.

3. Люблінська унія 1569 р. Берестейська унія 1596 р.

1 липня 1569 р. було підписано Люблінську унію, у відповідності до якої Польське королівство та Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину державу — Річ Посполиту з виборним королем, спільним сеймом, спільною казною й грошовою одиницею, єдиною зовнішньою політикою. Литва втратила свою державність, ставши частиною Речі Посполитої та зберігаючи автономію лише в

місцевому управлінні, організації війська та судочинства. З усіх українських земель під владою Литви залишилися тільки Берестейщина та Пінщина, що межували з Білоруссю, а всі решта українські землі, тобто переважна їх більшість, відійшли під владу Польщі.

Люблінський сейм закінчився в середині серпня 1569 р. За словами М.С.Грушевського, *“...в декілька засідань на ньому було здійснено те, чого не могли досягнути тривалі війни і сторіччя дипломатичних переговорів і хитрощів”*.

Унія мала важкі наслідки для України, яка опинилася розірваною між різними державами. Так, Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина та Підляшшя ввійшли до складу Польського королівства, Берестейщина та Пінська земля — до Литви, Буковина залишалася в складі Молдавії, Закарпаття — під владою Угорщини. Значна частина східних українських земель попали під владу Московської держави.

Особливо важким було становище тих українських землях, які опинилися у складі Польщі. Там проводилася активна колоніальна політика, яка включала ополячення, окатоличення українського населення, насадження польських порядків. Розпочалася масова роздача українських земель польським панам. Великі володіння сконцентрувалися в руках ополячених українських магнатів Вишневецьких, Острозьких, Чорторійських, Заславських, Корецьких та інших. З поширенням в українських землях влади Польщі, стала впроваджуватися фільварково-панщинна система господарства.

Початок процесу закріпачення

Починаючи з XV ст. на українських землях поширюється **фільваркове господарство** (фільварок – багатогалузеве, орієнтоване на ринок господарство, яке ґрунтується на феодалній власності на землю та існує за рахунок використання праці феодално залежних селян).

У другій половині XV ст. найбільшого розвитку фільварки досягли на Галичині, Західній Волині, Західному Поділлі та Київському Поліссі. Наслідком поширення фільваркового господарства стало закріпачення селян. Суть кріпацтва полягала в прикріпленні селян до землі, запровадженні обов’язкових селянських робіт на пана (панщини), остаточному обмеженні громадянських прав і свобод селянства.

Уже з середини XV ст. селян вилучають з-під державного судочинства і віддають на присуд панів (утверджується доменальний, вотчинний суд).

Українське селянство остаточно було закріпачене артикулом короля Генріха Валуа 1573 р. і Литовським статутом 1588 р. після об’єднання Литви з Польщею за Люблінською Унією 1569 р.

Важливою подією в історії України стала **Берестейська унія** (жовтень 1596 р.). На церковному соборі в Бересті відбулося утворення греко-католицької церкви. Проголошувалося, що цей акт є кроком до вирішення проблеми протистояння православної та католицької церкви, кроком до їх примирення. За цими гаслами стояли дещо інші причини. Якщо тодішні керівники української православної церкви (митрополит Михайло Рогоза та ряд єпископів) цим намагалися зрівнятися в правах з католицькими священиками та вийти з-під влади Константинопольського патріарха, то польська сторона мала на меті за

допомогою унії знищити православну церкву в Україні, як силу, яка стояла на заваді поширенню влади Польщі.

Унія так і не поєднала ворогуючих церков. Навпаки, крім двох - православної і католицької - з'явилася третя, уніатська. Польський уряд, що визнав останню єдино законною грецькою церквою, направив зусилля на переслідування православних. Розпочалася передача храмів та маєтностей православної церкви уніатам. Хоча польська влада так і не наважилася зрівняти в правах уніатів з католиками.

Незважаючи на щорічні вимоги православних ієрархів легалізувати православну церкву, вона відбулася лише після смерті польського короля Сигізмунда III (1631 р.), непримиримого ворога православних. Його наступник Володислав IV, піддавшись тиску з боку українського козацтва видає "Пункти заспокоєння". Основний зміст їх полягав у визнанні владою православної церкви та розподілі церковних маєтностей між православними та уніатами.

Стабілізація становища православної церкви і її відносин з греко-католицькою дала можливість провести внутрішню перебудову церковного життя.

4. Утворення Кримського ханства. Перехід Кримського ханства у вассальну залежність Османської імперії 1475 р.

У ході монголо-татарської навали Крим перейшов до складу Золотої Орди, на його території утворився улус із центром у місті Солхаті (сучасний Старий Крим). Із XIII ст. на території Криму активно розселилися вірмени та італійці, а монголи та половці започаткували кримськотатарський етнос. Із кінця XIII ст. в Криму все більшого поширення набув іслам.

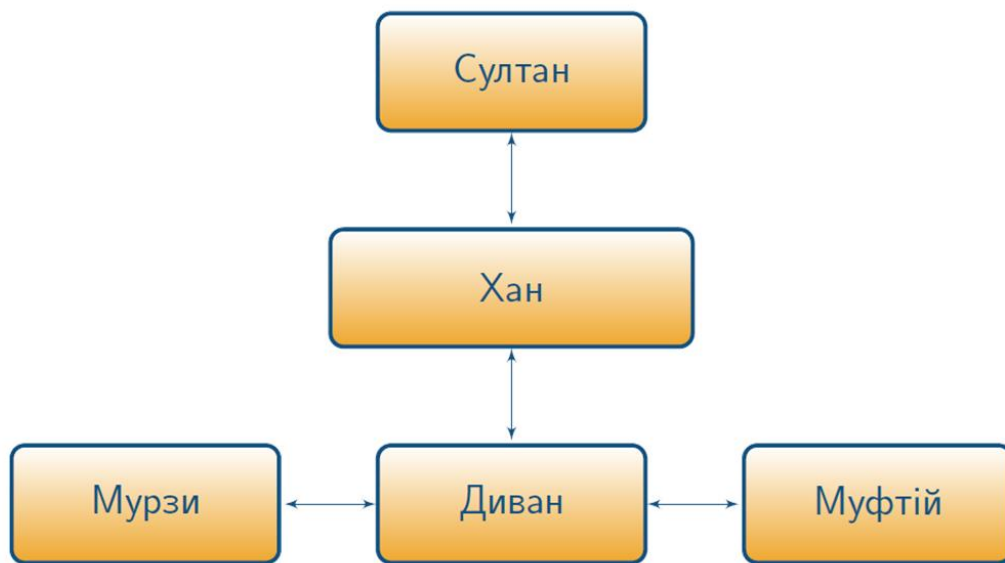
Активний розвиток міст, ремісництва та торгівлі продовжувався й після підпорядкування кримських земель Золотій Орді. Генуезькі купці, із дозволу золотоординської адміністрації, розпочали засновувати власні факторії, які стали основними важливими осередками торгівлі. Так найбільшою факторією на Кримському півострові стало *місто Кафа* (сучасна Феодосія), відоме своїм невільницьким ринком, де татари продавали в рабство військовополонених. 1318 року в Кафі утворилося католицьке єпископство.

Початок XV століття був важким часом міжусобних війн на території Золотої Орди. Місцева впливова татарська знать на чолі з *Хаджі-Гіреєм* виступила за виокремлення Криму в незалежну державу, внаслідок чого, за його сприяння утворилася нова держава – Кримський улус у південно-східній частині Кримського півострова. А вже в **1449 році** Хаджі-Гірей проголосив себе повноправним володарем Криму й оголосив про незалежність ханства від Золотої Орди. Після смерті Хаджі-Гірея розпочалася боротьба за спадщину між його синами, в результаті якої в Криму утвердився *Менглі-Гірей*.

1475 року турецький султан Мегмед II розпочав захоплення Кримського півострову, здобувши ключові торгові міста, включно з князівством Феодоро, – все південне узбережжя Криму. Менглі-Гірей визнав васальну залежність від Османів, будучи змушеним відтоді брати участь у військових походах турецького султана, який також самостійно призначав та усував підвладних йому ханів.

Територія Кримського ханату була доволі обширною: окрім Криму до його території входили землі від гирла Дніпра аж до гирла Дону, та від річки Кубані – до Грузії. Столицею ханату було спершу місто **Кирк-Ор**, а вже згодом – **Бахчисарай**.

Щодо політичного устрою, то він був сформований на зразок золотоординського: форма правління – монархія, на чолі якої стояв **хан**, що карбував власну монету. Основою знаті були князі (беї), які очолювали роди, та темники (воєначальники), що керували військом. Влада хана обмежувалася діяльністю *курултая* – з'їзду найвпливовіших родів у державі, які також входили до державної ради, *дивану*, що вирішувала найважливіші справи в державі. Ще однією впливовою силою в суспільстві були мурзи – привілейовані члени інших родів. Панівною релігією було мусульманство, а очільником мусульманського духовенства був муфтії, який також був представником судової влади.

Стосовно господарської діяльності, то провідну роль відігравало скотарство. Землеробство доволі добре було розвинуте в гірській частині Криму, однак не стало провідною галуззю господарства. В основному вирощували злакові та городні культури, а також займалися садівництвом та виноградарством. Важливим промислом був видобуток солі.

Розвивалася реміснича діяльність, серед якої найпоширенішим було ковальство, зброярство, ткацтво, гончарство, а також ювелірна справа.

Цінним культурним надбанням стала кримськотатарська палацова архітектура, приклад якої – Ханський палац у Бахчисараї.

Населення було особисто вільним, однак сплачувало податки мурзам. Найбільш поширеною була військова справа у зв'язку з доволі частими військовими діями та промислами. Здійснювалися спустошливі грабіжницькі напади на сусідні землі, в першу чергу, на українські, забираючи населення та військовополонених забирали в ясир (полон) із подальшим продажем на невольницьких ринках в якості рабів.

Основними напрямками татарських набігів стали землі Київщини, Поділля та Галичини. Так, у вересні 1482 року Менглі-Гірей за підтримки московського князя Івана III здійснив похід на Київщину, в результаті чого ним було пограбовано та спалено місто Київ, спустошено довколишні землі. 1487 року відбувся похід на

Східне Поділля, який було зупинено руськими князями внаслідок битви біля Копистирини. 1498 року на Галичину вторглися турки, спустошуючи все навкруги, а в 1500 році татарські загони здійснили рейд територією Волині, Брацлавщини, Галичини, спалюючи та знищуючи міста й села та захоплюючи в яsir місцеве населення.

Таких полонених, здебільшого, продавали в рабство на невільницьких ринках (найбільший знаходився в місті Кафа). Із хлопців виховували яничарів, які становили в подальшому піхоту в султанському війську; дівчата та жінки потрапляли в основному до гаремів або ж працювали прислугою, а чоловіків відправляли на каторгу в якості гребців на турецьких кораблях – галерах.

Військові набіги на українські землі здійснювалися неодноразово. Знищували та захоплювали в полон населення, руйнували та спустошували міста й села, піддавали грабунку культурні та релігійні пам'ятки. Все це призводило до важких соціально-економічних та культурних наслідків на території України.

В ході монголо-татарської навали Крим переходить до складу Литовсько-Руського князівства Польського королівства Османської імперії Золотої Орди Столицею Кримського ханства було місто Мангуп Кирим Бахчисарай (Кирк-Ор) Кафа.

5. Вхідження Закарпаття до складу Угорщини.

Протягом XI-XIII ст. Закарпаття відійшло до Угорського королівства, внаслідок його завоювання угорцями. Було здійснено поділ новоприєднаних земель на нові територіально-адміністративні одиниці – *комітати*, очільниками яких були королівські намісники, – *ішпани (жупани)*, що перебрали на себе функції адміністративної, військової та судової влади.

Територією Закарпаття активно розселилися мадяри, волохи, словаки, німці; ряду міст було надане магдебурзьке право (Хуст, Берегове тощо). Однак угорські дворяни, включно з католицьким духовенством, сконцентрували у своїх руках основні земельні наділи. Розпочалися поступові процеси асиміляції та мадяризації населення, збільшилися побори з боку іноземних володарів, зросли податки та панщина, все більшого поширення набув католицизм, що призвело до соціального напруження в краї: 1315 року спалахнуло повстання Петра Петені (Петра Петровича) супроти угорської влади, яке зазнало поразки.

Внаслідок конфлікту з литовським князем Вітовтом, наприкінці XIV ст. подільський князь *Федір Коріатович* перебрався на Закарпаття, де отримав від угорського короля Сигізмунда землі в Мукачівському краї, включно з містом Мукачеве та його приміською округою. Розпочалася приналежна розбудова міста, було побудовано мурований замок з відповідним йому укріпленням, а на Чернечій горі розбудовувався православний монастир Святого Миколи. Через деякий час у Мукачеві постало православне єпископство.

Діяльність Федора Коріатовича сприяла соціально-економічному та культурному розвитку на підвладних йому землях: князь підтримував торгівлю (важливого значення набув мукачівський ярмарок) та ремесло, активно боровся за національно-релігійні інтереси місцевого населення. Однак, після його смерті в 1414

році, Мукачівський край повернувся під владу угорців, які поновили політику феодального гніту.

Знаковим виступом стало антифеодальне повстання **1514 року**, яке було очолене Дьєрдем Дожем проти свавілля угорських володарів. Військові сили повстанців були розгромлені, очільника взято в полон, опісля чого страчено (побутує легенда, що його було спалено на розпеченому залізному троні). Виступ не став переломним: розправившись із учасниками повстання, угорська влада обклала населення ще більшими поборами та податками.

1526 року, внаслідок розгрому угорських військових сил турецькими військами під м. *Могачем*, Угорщина перейшла до складу Османської імперії. Західна частина Закарпаття (Пряшівщина та Ужгородщина) відійшли до складу Австрії, а територія східної частини - до Трансільванії.

Протягом XI - XIII ст. Закарпаття відходить до Польського королівства Угорського королівства Молдавського князівства Литовсько-Руського князівства.

Наприкінці XIV ст. на Закарпаття в Мукачівський край перебирається князь Володимир Ольгердович Любарт Гедимінович Федір Коріятович Любарт Гедимінович.

Лекція № 6

Тема: Запорізька Січ-козацька республіка.

План заняття

1. Заснування Запорізької Січі
2. Організація Січі.
3. Адміністративно-політичний устрій та козацька символіка.
4. Військове мистецтво, побут та звичаї.
5. Система освіти і виховання Запорозької Січі.

1. Заснування Запорізької Січі

Козак — слово тюркського походження, означає вільну, незалежну людину. На Україні ця назва вперше з'являється близько **1490 р.** і означає людей, що ходили в степи для здобичі і боротьби з татарами.

Є декілька теорій щодо виникнення козацтва.

Г. Граб'янка — виводив назву "козак" від етноніму "хозари", які, нібито, переселилися в Україну під час монголо-татарського нашествия. *«Козаки от воинского чину отдревле и мечом упражняхуся, а не работним ігом».*

С. Величко - козаки - місцевий стан, що виник за певних обставин.

Польські дослідники 50-60 х рр. XIX ст.: козаки — злочинці, засуджені у Польщі, що втекли звідти від кари на Україну.

М.Костомаров: козаки походять з міщан, що мешкали у порубіжних містах (Каневі, Черкасах ...)

В.Антонович — розглядав козачину у тісному зв'язку з тими соціально-економічними процесами, що відбулися у Великому Князівстві Литовському.

Радянські дослідники — Голобуцький, Гуслістий — зводили появу козацтва до

антифеодальної боротьби.

Важливий фактор – наявність практики роздачі земель, що входили до державної власності, у користування за службу. Через те, що нести службу у степах, де була постійна небезпека татарських нападів було мало охочих серед привілейованих станів – там землі почали роздавати простим громадянам. Спочатку козаками називали не якийсь окремий стан, а просто людей, які займалися степовими промислами. Це були вільні люди, які не знали станових ознак.

За часів Литовсько-Руської держави козацтво виникає, виходячи з потреб колонізації обезлюднених просторів "дикого степу". Відбувається своєрідна "українська реконкіста" – відвоювання слов'янських етнічних територій. На думку англійця А. Тойнбі, козаки створили таку військову і соціальну структуру, яка вперше в історії дозволила осілому населенню не лише зупинити номад (кочівників), але й поступово витіснити їх зі степу, змінивши сам ландшафт: місце пасовищ зайняли землеробські поселення і слободи.

Д.І. Яворницький подає 5 причин появи козацтва в Україні: земельна, економічна, наявність татарських козаків, наявність вільних степів, психологічна (козацька община – природня форма життя українців).

Активізується процес формування козацтва з середини XVI ст., коли в результаті Люблінської унії 1569 р. українські землі відійшли до Польського королівства.

Тоді спостерігався справжній колоніальний режим. Гійом Левассер де Боплан: *" Пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям. Таке рабство є причиною того, що багато селян тікає, а найвідважніші з них подаються на Запоріжжя."*

Спостерігається різке збільшення чисельності козацтва за рахунок руху селянства. Козаками ставали селяни, які втікали у степи від важкої феодальної експлуатації в пошуках землі і волі, збіднілі міщани, частина колишнього боярства, яке раніше складало основу лицарства Великого князівства Литовського, але з розвитком військової техніки опинилися перед дилемою або податися в степи і стати вільною людиною, або перетворитися у феодально-залежного селянина.

Золота Орда, створена Батием на початку XIII ст., у другій половині XIV ст. переживає занепад і розпадається. У **1449 р.** утворюється Кримське ханство на території Північного Причорномор'я та Приазов'я. У **1475 р.** Кримське ханство попадає у залежність могутньої Османської імперії. Турки будують фортеці на узбережжі Чорного моря - Кінбурн (гирло Дніпра), Аккерман, Ізмаїл, Азов та ін. Крім того - Очаків, Кілію, Тягин, Хаджибей. Укріплюється Перекоп.

Після 1475 р. розпочинаються масові набіги турецько-татарських військ на Україну. Мета – ясир. Саме на перешкоді цьому стають козаки.

Козацтво утворилося в ході постійної боротьби українського народу проти феодальної Польсько-Литовської держави і турецько-татарської агресії. Тому воно відразу набуває військового характеру.

2. Організація Січі.

Створення Запорізької Січі стало потужним імпульсом для консолідації

українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури. Першу велику Січ на початку 50-х років XVI ст. заснував на о. Мала Хортиця (нині на території м. Запоріжжя) Дмитро Вишневецький («Байда») — український князь зі старовинного волинського роду Гедиміно-вичів, власник земельних маєтків у Кременецькому повіті (нині у межах Тернопільської обл.), обіймав високу посаду черкаського і канівського старости. Все свідоме життя присвятив боротьбі проти татарських і турецьких загарбників, просив підтримки у литовського, польського, московського урядів, але допомоги не отримав. Тому зв'язав свою долю безпосередньо з козацтвом і першим з української знаті перейшов на прожиття за Дніпровські пороги. Його організаторська діяльність, за словами історика В.Сергійчука, дозволила згуртувати дніпровську вольницю навколо Січі, зробити її авторитетним ядром, свого роду притягальною силою для всіх, хто не хотів визнавати над собою влади магнатів, ладен був стати на боротьбу з гнобителями українського народу. Саме Д.Вишневецький, заклавши на Хортиці перший укріплений замок, поводячи себе незалежно від намагань польського уряду тримати Січ у повному підпорядкуванні, почав відособлювати запорізьке козацтво в автономну, а згодом і в самостійну від польсько-литовської держави організацію. Невдалий похід князя у Молдавію 1563 р. на чолі козацького війська, полон і трагічна загибель у Царгороді, де був скинений з вежі на залізні гаки, вмуровані у стіну, не дали йому можливості до кінця реалізувати свої задуми. За подвижницьку діяльність народ у піснях і думах увіковічив відважного провідника козацтва.

Територія, яку займали запорожці — «Вольності Війська Запорізького» — охоплювала значну частину Півдня України (землі сучасної Дніпропетровської і Запорізької областей, частково - Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Донецької областей), але до кін. XVII ст. не була чітко окреслена і змінювалася залежно від політичних обставин. Столицею запорізької вольниці була Січ — своєрідне місто-фортеця. Назва «Січ» походить від слова «сікти», тобто «рубати», і первісно означала укріплення з дерева та хмизу. Нерідко поряд із цією вживалася й інша назва - «Кіш», яка у татар означала військову ставку, місцезнаходження вождя. Отже, ці слова вживалися для означення столиці запорізького козацтва та його уряду.

У різні часи вона розташовувалася у різних, але завжди добре захищених природою місцях. Після татарського погрому у 1557 р. на Хортиці Січ по черзі знаходилася на о. Томаківці(1560—1593), р.Базавлук(1593—1638), Микитиному Розі(1638—1652), р.Чортомлик(1652—1709), р. Кам'янці (1709— 1711),в Олешках(1711—1734), нар. Шдпільній(1734—1775). Кож-на з них мала гарні укріплення: оточені ровами, високі (бл. 10 м) й міцні вали, зверху яких ішов дерев'яний частокіл із загострених і просмолених паль, а також сторожові башти з бійницями для гармат. Тут вартували козаки, які в разі небезпеки піднімали по тривозі весь січовий гарнізон. Усередині стояли курені — великі приміщення для козаків, зроблені з лози, а згодом — із дерев'яних колод, вкриті очеретом або шкурами тварин, канцелярія, склади, арсенали, ремісницькі майстерні, торговельні лавки тощо. У центрі знаходилися церква та майдан, де відбувалися загальні ради та інші громадські заходи. На майдані стояли військові литаври (ударний інструмент), котрі служили для скликання на козацькі ради, і « ганебний стовп», біля якого карали

винних.

У передмісті Січі жили тисячі ремісників, торговців, спеціальне приміщення призначалося для проживання іноземних послів. Підступи до Січі охоронялися козацькими чатовими, що снували неподалік по численних плавнях і річках, та вартовими вежами, виставленими далеко у степу. Чисельність січового товариства не була сталою і, як правило, залежала від пори року: взимку на Січі перебував лише невеликий гарнізон, який охороняв майно, військові припаси, артилерію, виконував сторожову службу, а з настанням весни вона, образно кажучи, перетворювалася на людський мурашник. У мирний час козаки насамперед займалися промислами й скотарством, а в паланках (адміністративно-територіальних одиницях (округах) у межах «Вольностей Війська Запорізького») - землеробством, що базувалося на фермерських засадах. Але головним їхнім обов'язком був захист рідної землі від турецько-татарських загарбників. Водночас Січ завжди виступала проти соціального та національно-релігійного гноблення, була притулком втікачів від панського гніту, підтримувала в українському народі дух протесту.

3. Адміністративно-політичний устрій та козацька символіка.

Запорізька Січ стала тим місцем, де козацтво продовжило державницькі традиції України, що брали свій початок у Київській Русі, Галицько-Волинському королівстві, Литовсько-Руській державі. Воно витворило власну військово-політичну і господарську організацію, поступово перетворюючи її у своєрідну державу зі значними підконтрольними територіями, багатотисячною армією, адміністративним апаратом, скарбницею, звичаєвим правом та символікою (корогви, бунчук, булава, печатка із зображенням герба Запорізької Січі — козак із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі). За формою правління це була демократична республіка, яка найбільше відповідала національному характеру українців. Тут діяв самобутній державний устрій, що виключав узурпацію влади козацькою старшиною, передбачаючи щорічні звіти та перевибори всіх посадових осіб.

Вищою законодавчою владою на Січі виступала Козацька рада, в якій мали право брати участь всі без винятку козаки й котра вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя й зовнішніх відносин. «Тут, — за словами неперевершеного знавця історії Запорізької Січі Д. Яворницького, — панувала повна рівність між усіма членами общини; кожен користувався однаковим правом голосу, кожен міг відкинути пропозиції іншого і взамін запропонувати власні плани й міркування; проте, коли рішення було прийняте більшістю голосів на раді, воно ставало необхідним і обов'язковим для всіх ». Постанови на раді приймалися голосними вигуками присутніх, інколи доходило й до бійок (до речі, бійки у парламентах демократичних країн світу не дивина й сьогодні). Коли пропозиція схвалювалася, козаки підкидали вгору шапки. Козацька рада, як правило, збиралася тричі на рік: 1 січня, на 2—3-й день після Великодня та 1 (14) жовтня (на свято Покрови), а в разі потреби і в інший час. Вона укладала мир чи оголошувала війну, у виняткових випадках здійснювала судові функції, приймала й надсилала посольства, обирала козацький уряд — Кіш. На чолі Коша стояв кошовий отаман, який, об'єднуючи у своїх руках військові, адміністративні, судові й духовні справи, уособлював вищу

виконавчу владу на Січі. Він відкривав Козацьку раду, командував військом, здійснював дипломатичні стосунки з іноземними державами, розподіляв військову здобич, затверджував обраних радою урядовців та судові вирoki, призначав духовних осіб у січову й паланкові церкви тощо. У мирний час кошовий отаман не міг приймати важливих рішень без згоди Козацької ради, зате під час воєнних походів його влада була необмеженою.

Крім кошового отамана, до складу найвищих урядовців також входили суддя, писар та осавул. Військовий суддя чинив суд над порушниками козацьких законів, відав кошторисом і артилерією, при потребі виконував обов'язки кошового отамана. Військовий писар очолював військову канцелярію і письмово оформляв найголовніші січові справи. Військовий осавул стежив за порядком серед козаків та виконанням судових вироків, проводив дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед сімейних козаків, відав забезпеченням війська, розвідкою, організацією прикордонної служби тощо. Особливе місце відводилося курінним отаманам, які були посередниками між вищою старшиною і простим товариством, здійснювали керівництво куренями, члени яких їх і обирали. Після військової старшини й курінних отаманів за рангом ішли т. зв. батьки або «сивоусі діди» — колишні запорізькі військові старшини, досвід і авторитет яких давав їм моральне право слідкувати за дотриманням «одвічних порядків запорізької громади». Якщо у діях когось зі старшини, в т. ч. й кошового, козаки вбачали якесь порушення своїх прав і вольностей, безвідповідальність чи шкоду для загалу, то на Козацькій раді їх у будь-який час могли позбавити посади, або й навіть скарати на смерть.

Вже на другу пол. XVI ст. Січ мала чітку військову організацію. Все запорізьке військо ділилося на курені, кількість яких зростала відповідно до збільшення козаків і досягла 38. Курінь — це і своєрідна казарма, у якій постійно проживали козаки, і адміністративна одиниця у самій Січі, і водночас завжди готовий до дії бойовий підрозділ. Сам курінь-казарма вміщував 150—200 чол., хоч загальна кількість приписаних до того чи іншого куреня могла досягти 400—600 осіб. Більшість із них тільки числилися за ним, проживаючи постійно разом із сім'ями при своїх господарствах на території, що підпорядковувалася Запорізькій Січі — у згаданих уже паланках (їх нараховувалося від 5 до 8) і з'являлися на Січ за першим наказом курінного отамана. До служби козак мав прибути із власною зброєю, обладунками, одягом і харчами. Загалом, згідно з даними Д.Яворницького, у період розквіту Запорізька Січ нараховувала в середньому 10—12 тис. добірного війська, а разом із мешканцями зимівників і слобід — бл. 100 тис. чол.

Формально підвладна урядові Речі Посполитої, Січ де-факто виступала як цілком самостійна політична сила не тільки у своїй внутрішній, а й у зовнішній політиці. Вже наприкін. XVI ст. вона починає відігравати помітну роль у міжнародних справах. Зважаючи на запорізьке козацтво як значну військову та політичну потугу, уряди Австрії, Венеції, Московщини, Туреччини, Молдавії, Трансильванії, Швеції, Кримського ханства, Персії та інших країн встановлюють із Січчю зв'язки. Немало козаків воювало в Європі на боці Австрії, Франції, Іспанії. Приблизно з поч. XVII ст. встановлюються сталі взаємини із Західною Грузією. Традиційно добросусідські стосунки і воєнний союз зберігали запорожці з донським козацтвом, координуючи з ним свої великі воєнні акції проти Кримського ханства й

Османської імперії. Запорізька Січ активно втручалася в непрості відносини між Кримом і Туреччиною, допомагаючи першому в його боротьбі проти турецького втручання у внутрішні справи.

4. Військове мистецтво, побут та звичаї.

Запорізька Січ стала тим місцем, де козацтво продовжило державницькі традиції України, що брали свій початок у Київській Русі, Галицько-Волинському королівстві, Литовсько-Руській державі. Воно витворило власну військово-політичну і господарську організацію, поступово перетворюючи її у своєрідну державу зі значними підконтрольними територіями, багатотисячною армією, адміністративним апаратом, скарбницею, звичаєвим правом та символікою (корогви, бунчук, булава, печатка із зображенням герба Запорізької Січі — козак із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі). За формою правління це була демократична республіка, яка найбільше відповідала національному характеру українців. Тут діяв самобутній державний устрій, що виключав узурпацію влади козацькою старшиною, передбачаючи щорічні звіти та перевибори всіх посадових осіб.

Вищою законодавчою владою на Січі виступала Козацька рада, в якій мали право брати участь всі без винятку козаки й котра вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя й зовнішніх відносин. «Тут, — за словами неперевершеного знавця історії Запорізької Січі Д. Яворницького, — панувала повна рівність між усіма членами общини; кожен користувався однаковим правом голосу, кожен міг відкинути пропозиції іншого і взамін запропонувати власні плани й міркування; проте, коли рішення було прийняте більшістю голосів на раді, воно ставало необхідним і обов'язковим для всіх ». Постанови на раді приймалися голосними вигуками присутніх, інколи доходило й до бійок (до речі, бійки у парламентах демократичних країн світу не дивина й сьогодні). Коли пропозиція схвалювалася, козаки підкидали вгору шапки. Козацька рада, як правило, збиралася тричі на рік: 1 січня, на 2—3-й день після Великодня та 1 (14) жовтня (на свято Покрови), а в разі потреби і в інший час. Вона укладала мир чи оголошувала війну, у виняткових випадках здійснювала судові функції, приймала й надсилала посольства, обирала козацький уряд — Кіш. На чолі Коша стояв кошовий отаман, який, об'єднуючи у своїх руках військові, адміністративні, судові й духовні справи, уособлював вищу виконавчу владу на Січі. Він відкривав Козацьку раду, командував військом, здійснював дипломатичні стосунки з іноземними державами, розподіляв військову здобич, затверджував обраних радою урядовців та судові вирокі, призначав духовних осіб у січову й паланкові церкви тощо. У мирний час кошовий отаман не міг приймати важливих рішень без згоди Козацької ради, зате під час воєнних походів його влада була необмеженою.

Крім кошового отамана, до складу найвищих урядовців також входили суддя, писар та осавул. Військовий суддя чинив суд над порушниками козацьких законів, відав кошторисом і артилерією, при потребі виконував обов'язки кошового отамана. Військовий писар очолював військову канцелярію і письмово оформляв найголовніші січові справи. Військовий осавул стежив за порядком серед козаків та виконанням судових вироків, проводив дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед сімейних козаків, відав забезпеченням війська, розвідкою,

організацією прикордонної служби тощо. Особливе місце відводилося курінним отаманам, які були посередниками між вищою старшиною і простим товариством, здійснювали керівництво куренями, члени яких їх і обирали. Після військової старшини й курінних отаманів за рангом ішли т. зв. батьки або «сивоусі діди» — колишні запорізькі військові старшини, досвід і авторитет яких давав їм моральне право слід-кувати за дотриманням «одвічних порядків запорізької громади». Якщо у діях когось зі старшини, в т. ч. й кошового, козаки вбачали якесь порушення своїх прав і вольностей, безвідповідальність чи шкоду для загалу, то на Козацькій раді їх у будь-який час могли позбавити посади, або й навіть скарати на смерть.

Вже на другу пол. XVI ст. Січ мала чітку військову організацію. Все запорізьке військо ділилося на курені, кількість яких зростала відповідно до збільшення козаків і досягла 38. Курінь — це і своєрідна казарма, у якій постійно проживали козаки, і адміністративна одиниця у самій Січі, і водночас завжди готовий до дії бойовий підрозділ. Сам курінь-казарма вміщував 150—200 чол., хоч загальна кількість приписаних до того чи іншого куреня могла досягти 400—600 осіб. Більшість із них тільки числилися за ним, проживаючи постійно разом із сім'ями при своїх господарствах на території, що підпорядковувалася Запорізькій Січі — у згаданих уже паланках (їх нараховувалося від 5 до 8) і з'являлися на Січ за першим наказом курінного отамана. До служби козак мав прибути із власною зброєю, обладунками, одягом і харчами. Загалом, згідно з даними Д.Яворницького, у період розквіту Запорізька Січ нараховувала в середньому 10—12 тис. добірного війська, а разом із мешканцями зимівників і слобід — бл. 100 тис. чол.

Формально підвладна урядові Речі Посполитої, Січ де-факто виступала як цілком самостійна політична сила не тільки у своїй внутрішній, а й у зовнішній політиці. Вже наприкін. XVI ст. вона починає відігравати помітну роль у міжнародних справах. Зважаючи на запорізьке козацтво як значну військову та політичну потугу, уряди Австрії, Венеції, Московщини, Туреччини, Молдавії, Трансильванії, Швеції, Кримського ханства, Персії та інших країн встановлюють із Січчю зв'язки. Немало козаків воювало в Європі на боці Австрії, Франції, Іспанії. Приблизно з поч. XVII ст. встановлюються сталі взаємини із Західною Грузією. Традиційно добросусідські стосунки і воєнний союз зберігали запорожці з донським козацтвом, координуючи з ним свої великі воєнні акції проти Кримського ханства й Османської імперії. Запорізька Січ активно втручалася в непрості відносини між Кримом і Туреччиною, допомагаючи першому в його боротьбі проти турецького втручання у внутрішні справи.

5. Система освіти і виховання Запорозької Січі.

Система освіти і виховання у школах Запорозької Січі (козацькі, січові, полкові, паланкові, парафіяльні та інші школи) передбачала формування у молоді, крім якостей лицарської честі, певної системи доблесті та звитяги, а саме: — готовності боротися до загину за волю, честь і славу України; — нехтування небезпекою, коли справа стосується нещастя рідних, друзів, побратимів; ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від чужих зайд-завойовників; — здатність відстоювати рідну мову, культуру, право бути господарем на власній землі; — героїзм, подвижництво у праці та в бою в ім'я свободи і незалежності України.

Наприкінці XVI століття господарство Запорозжя значно розширилося. Збільшилась кількість зимівників, а також рибних та інших промислів. Пожвавлення господарської діяльності призвело до посилення нерівності серед козаків. Заможні козаки, що міцно осіли в своїх зимівниках і на промислах, широко використовували працю втікачів, які шукали на Запорозжжі порятунку. Про бідність запорозької голоти говорять також численні народні приказки і прислів'я, наприклад: «Козак — душа правдива — сорочки не має», «Сидить козак на стерні та й штани латає, стерня його в спину коле, а він штани лає», «Прокляту матір ма — ні сорочки, ні штанів — одна клята сірома» та інші. Але не треба думати, що сіромаха приречений був на таке жалюгідне існування. Під час успішного походу на його долю випадала різна здобич, та вона не довго затримувалась у його руках. Не були сіромахи і безправними. Про це оповідає той же Лясота, згадуючи поведінку козацької черні під час обговорення пропозиції цісаря про вступ до нього на службу. Підкреслимо, що саме ця сірома була найбільш активною у військових справах не тільки під час повстань, а й укрилася славою в походах проти татар і турків, та навіть в рядах найманих військ під час Тридцятилітньої війни.

Заможні козаки вбиралися в дорогі каптани або жупани з червоного і синього єдвабу чи сукна, що застібались до самого підборіддя, в сукняні кунтуші з відкритими рукавами, оздоблені золотим або срібним позументом і гудзиками, в широкі шаровари червоного або синього кольору. Жупан підперізувався довгим шовковим паском, що кілька разів обмотувався навколо стану. На голові носили сукняну шапку з довгим звислим верхом із китицею на кінці, пообшивану дорогим хутром, або смушкову шапку, сукняний верх якої був прикрашений золотим або срібним позументом. Взувались заможні козаки в червоні сап'янці, часто підбиті срібними підковами. Щоб домалювати вигляд запорозького козака, слід додати, що всі козаки голили, за звичаєм, бороду і голову, залишаючи довгі звислі вуса й оселедець, що спускався з маківки голови на лівий бік і часто намотувався на вухо.

Запорозьким козаком вважався кожен, хто по прибутті до Січі вписувався у військовий список. Деякі історики зазначали, що стати козаком було нелегко.

До запорозького «товариства» найчастіше приймався кожен прибулий до Січі, якщо мав бажання стати козаком, за винятком, зрозуміло, тих, хто з якихось причин викликав підозру у січовиків. Що ж до приналежності до православ'я, то ця умова справді існувала. Відомо, що серед запорозьців зустрічались також представники інших національностей. Польський посланець Пясочинський, наприклад, даючи пояснення в 1601 році турецькому урядові, говорив, що серед запорозьців є «і поляки, і московитяни, і волохи, і турки, і татари, і євреї і взагалі люди всякої мови». Однак усі вони, крім, звичайно, православних (московитян і волохів), перебуваючи на Запорозжжі, приймали православ'я.

Разом з тим запорозьці, хоч і виступали захисниками православ'я, були відомі своїм вільнодумством.

Лекція № 7

Тема: Визвольна війна українського народу середини XVII століття.

Утворення козацької держави.

План заняття

1. Причини, характер і рушійні сили війни. Основні концепції періодизації визвольної війни.
2. Перший період війни (1648 - 1649 рр.) Повідомлення студентів про основні битви.
3. Відновлення української державності.
4. Другий період війни (1650 - 1654рр.) Молдавські походи Б. Хмельницького та зближення України з Московією.
5. Завершальний етап війни. Воєнні дії (1654 - 1657 рр.)
6. Становище Гетьманщини після смерті Б. Хмельницького, І. Виговський, Ю. Хмельницький.
7. Історичне значення Визвольної війни українського народу. Оцінка особи Богдана Хмельницького в науковій літературі.

1. Причини, характер і рушійні сили війни. Основні концепції періодизації визвольної війни.

В першій половині XVII ст. в Україні зберігався цілий вузол протиріч, серед козаків, селян, міщан жевріло невдоволення, і для організації нового повстання бракувало лише відважного і енергійного керманіча. В лютому 1648 р. Богдан Хмельницький, обраний запорожцями гетьманом, організував нове козацьке повстання, що ознаменувало початок грандіозної Національно-визвольної війни, яка тривала до 1676 р.

У ході цієї війни відбулися докорінні зміни у житті українського соціуму – в державному устрої, соціально-економічних відносинах, у духовній сфері.

Причини національно-визвольної війни:

- здійснення польською шляхтою щодо України політики соціального, національного та релігійного гноблення, курс польського уряду на ліквідацію козацтва як стану;
- стрімкий розвиток національної самосвідомості українців;
- формування на основі козацтва нової української політичної еліти, яка визначила національні інтереси і сформувала цілі українського руху, розробила його політичну програму, відіграла провідну роль у процесі державотворення.

Рушійні сили визвольної боротьби:

- козацтво – стало керівною і провідною силою визвольної боротьби, ядром української армії;
- селянство – виступало проти національного, релігійного та, насамперед, проти соціального гноблення;
- міщани – відіграли важливу, а в окремих регіонах (західне Поділля, Волинь, Галичина) – провідну роль у національно-визвольній і соціальній боротьбі;
- частина української шляхти – відіграла помітну роль в перші чергу у формуванні нової української еліти, політичної програми, розбудові державності;
- представники православного духовенства – взяла безпосередню участь у подіях революції, у процесах державотворення.

Цілі боротьби:

- ліквідація польського і будь-якого іншого панування;

- звільнення від національно-релігійного гноблення;
- ліквідація магнатського землеволодіння, фільварково-панщинної системи господарювання, кріпацтва, завоювання особистої свободи і права власності на землю селян, козаків, міщан;
- генезис ідеї утворення незалежної соборної української держави.

Характер національно-визвольної війни:

Виходячи з причин, складу учасників та цілей Національно-визвольної війни, її характер визначають як національно-визвольний, релігійний, соціальний.

В історичній літературі висловлюється думка про наявність у подіях 1648 – 1676 рр. в Україні елементів революції, оскільки соціальна боротьба була спрямована на встановлення нової за своєю суттю моделі соціально-економічних відносин.

До сьогодні питання про періодизацію й хронологічні межі Національно-визвольної війни середини XVII ст. залишається дискусійним. Більшість вітчизняних дослідників визначають п'ять періодів перебігу Національно-визвольної війни:

- перший (лютий 1648 – червень 1652 рр.) – період найбільшого розмаху та інтенсивності національно-визвольної та соціальної боротьби;
- другий (червень 1652 – серпень 1657 рр.) – період погіршення економічного і геополітичного становища козацької України;
- третій (вересень 1657 – червень 1663 рр.) – порід різкого загострення соціально-політичної боротьби, що призвело до громадянської війни і розколу козацької України на Правобережну і Лівобережну;
- четвертий (липень 1663 – червень 1668 рр.) – період відчайдушної боротьби національно-патріотичних сил за возз'єднання України в умовах прагнення польського й російського урядів поділити Українську державу;
- п'ятий (липень 1668 – вересень 1676 рр.) – період кризи і поразки визвольної війни; ліквідація державності на Правобережжі.

ХРОНОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ПІД ПРОВОДОМ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648 – 1657 рр.)

<i>Дата</i>	<i>Подія</i>	<i>Зміст</i>
1648 р.	Антипольське повстання на Запорозькій Січі під проводом Богдана Хмельницького	Початок визвольної війни. Слідом за запорожцями на боротьбу піднялись усі верстви українського населення
1648-1657 рр.	Гетьманство Б. Хмельницького	Після втечі з-під арешту на Січ, козаки обирають Б. Хмельницького гетьманом
1648 р., лютий	Союзний договір із Кримом	Хмельницький використовує суперечності між Кримським ханством і Польщею. Хан допомагає козакам кіннотою
1648 р., травень	Перемога козацького війська під Жовтими Водами	Народний рух охоплює вже майже всю Наддніпрянщину
1648 р., червень	Перемога Б. Хмельницького під Корсунем	Україну звільнено від польського війська

1648 р., вересень	Перемога під Пилявцями	Польська шляхетська армія розгромлена вщент і практично припиняє своє існування. Але Хмельницький, дійшовши до етнічних кордонів України, зупиняє похід, бо плекає надію порозумітися з королем
1648 р., 1 грудень	Урочистий в'їзд Б. Хмельницького до Києва	Апофеоз національно-визвольної війни українського народу. Б. Хмельницький зустрічається з Патріархом Єрусалимським. За допомогою київського духовенства сформульовано програму створення Української держави
1649 р.	Укладення договору з турецьким султаном	Козаки отримують право вільного плавання Чорним морем
1649 р.	Розгром польського війська під Зборовом	Статті Зборівського мирного договору: реєстр — 40 тис. чоловік; під гетьманським управлінням — Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства; ті, хто залишився поза реєстром, повертаються до тих самих поміщиків. Питання про збереження унії виноситься на засідання сейму. Обидві сторони незадоволені договором: козаки — бо не всю Україну звільнено і навіть на козацькій території більшість селянства не отримала свободи; поляки вважають, що пішли на занадто великі поступки козакам
1650 р., січень	Повстання козаків на Запорозжі	Січ вимагає перегляду Зборівського договору, обирає новим гетьманом Худолія. За наказом Хмельницького повстання жорстоко придушене, Худолій страчений
1650 р., 1 вересень	Союзний договір з Молдавією	Господар Молдавії Василь Лупул зобов'язується не допомагати Польщі; тим самим Україна забезпечує свій лівий фланг
1651 р., 10 лютого	Напад польського шляхетського війська на прикордонні заслони селянсько-козацьких полків на Брацлавщині	Народно-визвольний рух в Україні знову набирає сили, і починається новий етап війни
1651 р., червень	Битва під Берестечком	Українці зазнають поразки через зраду кримського хана, який бере у полон Б. Хмельницького
1651 р.	Розрив молдавським господарем угоди з Україною	Після поразки селянсько-козацького війська під Берестечком Лупул відкрито переходить на бік Польщі

1651 р., вересень	Бої між селянсько-козацькими військами та об'єднаною польсько-литовською армією під Білою Церквою	За Білоцерківським договором реєстр скорочується до 20 000. Під контролем козаків залишається тільки Київщина. Поділля, Волинь, Чернігівщина знову відходять до Польщі. Польська шляхта повертається на українські землі
1651 р., жовтень	Пропозиція Військовій Запорозькому перейти у підданство до турецького султана	Б. Хмельницький відхиляє пропозицію, але водночас просить у султана допомоги
1652 р., травень	Розгром військом Б. Хмельницького польської армії під Батогом	Українські війська займають територію по р. Случ
1652 р., 21 серпня	Шлюб сина гетьмана Тимоша із дочкою молдавського господаря	Відновлюється союз з Молдавією. Б. Хмельницький зобов'язується захищати Молдавію від ворогів
1653 р., жовтень	Земський собор у Москві	Знову розглядається питання про приєднання України до Росії
1654 р., 8 січня	Переяславська рада	Рада ухвалює перехід України у підданство московського царя на правах широкої автономії
1654 р., березень	Березневі статті	Встановлюють політичний і правовий статус України у складі Російської держави
1654-1667 рр.	Війна Російської держави з Польщею	Згідно з умовами Переяславського договору
1656 р.	Угода Москви із Польщею у Вільні (Віленське перемир'я)	Поляки обіцяють після смерті короля Яна Казимира обрати новим королем царя Олексія Михайловича. Українських делегатів до переговорів не допускають. По суті цар зраджує інтересам України
1657 р., січень	Угода Б.Хмельницького зі і шведським королем Карлом-Густавом та угорським князем Семигородським Ракошем про військовий союз проти Польщі	За умовою до Швеції мала відійти Велика Польща, Лівонія і Гданськ; курфюрстові Бранденбурзькому — Прусія; до Угорщини — Мала Польща, Литва, Мазовщина та Польська частина Галичини; всі інші території України ставали самостійними
1657 р., березень — червень	Спільний зі шведами й угорцями похід на Польщу	Кампанія починається вдало (навіть було здобуто Варшаву), але допомога, яку надали Польщі Австрія та Крим, а також розбрат між союзниками, спричинилися до загальної невдачі
1657 р., 27 липня	Смерть Богдана Хмельницького	Козацька старшина обіцяє Хмельницькому «обрати» гетьманом його сина Юрія

2. Перший період війни (1648 - 1649 рр.) Повідомлення студентів про основні битви.

15–16 травня 1648 року козацьке військо Богдана Хмельницького завдало нищівної поразки польському війську біля Жовтих Вод, що стало початком Визвольної війни 1648–1654 років. Жовтоводська битва – перша велика переможна битва української армії під проводом Богдана Хмельницького проти польських військ на початку Національно-визвольної війни, яка згодом отримала назву Хмельниччина.

21 січня 1648 року повстанські загони спільно із запорожцями розгромили польський гарнізон на Запорізькій Січі та обрали гетьманом України Богдана Хмельницького. На початок квітня 1648 року, вимагаючи від великого коронного гетьмана Миколая Потоцького вивести з України урядові війська і скасувати «Ординацію Війська Запорізького», Богдан Хмельницький на чолі козацького війська виступив із Запоріжжя. Дізнавшись, що Хмельницький розпочав повстання, уряд Речі Посполитої відправив проти нього двох гетьманів Потоцького і Калиновського з військами. Польські генерали не чекали спротиву і розділили свої війська. Потоцький вів військо на Жовті Води. Кримські татари на чолі з Тугай-беєм, з яким Хмельницький уклав угоду, напали на польський табір, однак їх відбили. Поляки зміцнили свої позиції та залишались на місці в очікуванні підкріплення німецьких найманців та реєстрових козаків. Водночас основні їхні сили перебували за 200 км від Жовтих Вод, під Корсунем. Богдан Хмельницький разом із татарами використали це та почали штурм. Він виявився невдалим і українці взяли ворожий табір в облогу.

Вночі 16 травня польські війська спробували вийти з оточення. Їх рішуче атакували козаки Максима Кривоноса та татари. За наказом Потоцького проти Хмельницького мали висунутися реєстрові козаки на чолі з Филоном Джалалієм, але ті повстали проти шляхти. Польська армія не отримала підкріплення та зазнала нищівної поразки. Сам її очільник Потоцький помер від вогнепального поранення.

Битва під Жовтими Водами стала першою великою перемогою українських козаків над Річчю Посполитою. Сотні польських воїнів загинуло, близько 3 тис. жовнірів і 50 шляхтичів потрапили в полон. Війська Богдана Хмельницького, натхненні перемогою, наприкінці травня 1648 року розбили поляків у битві під Корсунем.

Чимало істориків закидали українському гетьманові те, що після цих перемог він не скористався деморалізацією поляків і не пішов одразу ж у Західну Україну для остаточного їх розгрому, а відійшов до Чигирин, де очікував два місяці. За 38 років після тріумфальних перемог Хмельницького Московія і Польща ділитимуть між собою Україну. Та козацька слава запорожців не вмере, не загине.

1648, 26 травня – 15-тисячне військо Богдана Хмельницького спільно з кримськими татарами розгромили польську армію Миколи Потоцького під Корсунем.

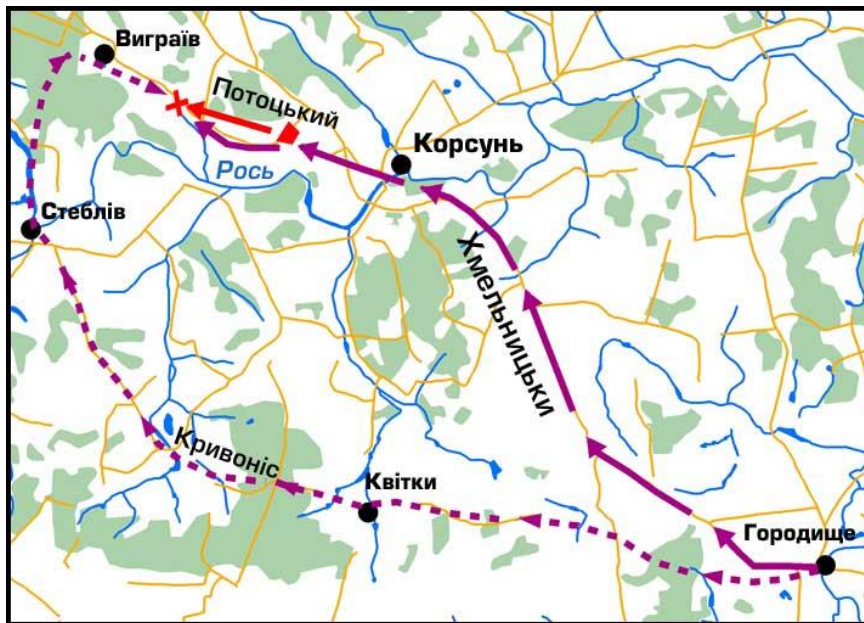

Схема Корсунської битви.

Навесні 1648-го на українських землях спалахнуло повстання проти польського панування. Річ Посполита на переговорах з козацькою верхівкою відкинула всі їхні пропозиції і відрядила каральну експедицію для придушення повстання. Однак шляхтичі недооцінили силу селянсько-козацького війська і зазнали розгрому під Жовтими Водами.

Поляки відступили до Корсуня, де до них приєдналися основні сили Миколи Потоцького та Мартина Калиновського. 25 травня армія Хмельницького і татарські загони переправилися через Рось (козаки за один день насипали греблю, загативши річку, чим значно спростили переправу) і увійшли до Корсуня. Поляки не прийняли битви. Вони підпалили місто і почали відступати.

Гетьман дізнався про наміри противника і відрізав дорогу до Богуслава. 26 травня польське військо потрапило в ретельно підготовлену пастку і за 4 години було повністю розгромлене. Більшість солдатів загинула в бою, а решта разом з командирами потрапили в полон. З усієї 20-тисячної армії врятувалося лише 1,5 тисячі чоловік.

Заманив поляків у болото розвідник Богдана Хмельницького Тимофій Зарудний, який видав себе за провідника. Саме його називають прототипом легендарного Івана Сусаніна.

Перемога під Корсунем дозволила знищити військові сили поляків на українських землях та широко розгорнути національно-визвольну боротьбу. Сучасники оцінювали становище Речі Посполитої як катастрофічне: «Оскільки жодна сила вже не стояла на перешкоді, татари і козаки вдерлись аж під Білу Церкву... могли загрожувати навіть Кракову і Варшаві, не зустрічаючи опору. Бо такий страх запанував, що всі думали більше про втечу, ніж про оборону». Цього дня, 23 вересня 1648 року, в битві під Пилявцями військо Богдана Хмельницького завдало нищівної поразки польській армії під командою Миколи Остророга, Домініка Заславського і Олександра Конєцпольського. Це відкрило козакам шлях на захід і вже за місяць в облогу було взято спочатку Львів, а потім Замостя, і наприкінці року Хмельницького тріумфально вітав Київ.

Українська армія захопила всю ворожу артилерію (92 гармати) та величезний обоз з матеріальними цінностями. Загальна вартість трофеїв перевищувала 7 мільйонів злотих.

Блискауча перемога української армії в Пилявській битві мала велике воєнно-політичне значення. У результаті битви польську армію розгромлено, повністю визволено Волинь і Поділля, було створено сприятливі умови для визволення всіх західноукраїнських земель.

Ще одна перемога козацького війська над коронним сталася у вересні 1648 року під Пилявцями.

Улітку 1648 року Речі Посполитій після нищівних поразок від повстанців під Жовтими Водами та Корсунем шляхом відчайдушних зусиль вдалося відновити 30-тисячну армію. Водночас не справдилося очікуване Хмельницьким залагодження козацько-польських суперечностей мирним шляхом, що змусило гетьмана розширювати стратегічні плани, беручи до уваги кількісно значно сильнішого противника й масштабніший театр воєнних дій.

Стратегія літа-осені 1648 року мала на меті використати Волинь і Поділля як район локальних сутичок, що вимотували б противника, поступово послаблюючи його й позбавляючи оперативної ініціативи. Для цього використовувалися два засоби: маневрове блокування основних комунікацій і опірних пунктів противника й стимулювання тут повстанського руху.

У першому випадку стримування й вимотування ворога провадилося бойовими групами власне козацького війська, котрі мали правильну організацію, озброєння й досвід, у другому – повстанськими «купамі» і стихійно створеними полками, що нападали на ворожі під'їзди, знищували переправи, продовольство, одночасно виконуючи роль розвідки гетьманської ставки.

Наприкінці літа 1648 року Хмельницький мав у розпорядженні близько 23 тисяч боєздатного війська й ще біля 30 тисяч у новосформованих полках і повстанських відділах. Утім, цього разу гетьман позбувся підтримки кримського хана, який був зайнятий відбиттям нападів донських козаків. Враховуючи це, а також те, що поляки мали численну кінноту, яка давала їм оперативно – тактичну ініціативу, головні сили козацького війська відійшли до Пилявців. Тут, очікуючи зосередження своїх сил, Хмельницький розклав на узвишші правого берега річки Іква укріплений табір.

Коронне військо вийшло на лівий берег Ікви й одразу зробило спробу оволодіти греблею. Через безладність і неорганізованість їм тільки під вечір вдалося взяти греблю. Водночас з'ясувалося, що лівобережна місцина обрана для розгортання головних сил, через нерівність і болотяність є абсолютно непридатною для побудови табору, який мав слугувати тактичною базою майбутньої битви. Таким чином, перевагу польської кінноти було підважено, а після підходу до козацького табору 20-тисячної Буджацької орди взагалі зведено нанівець.

Зміна співвідношення сил давала Хмельницькому контратакувати противника. Ранком 13 вересня на греблю, на якій поляки міняли бойову охорону, вдарила козацька піхота, а татари охопили тил і фланги. У таборі зчинилася паніка. Відсутність єдиного командування й суперечливі чутки про прибуття на допомогу

Хмельницькому татар довершили безлад, у результаті чого коронна армія була повністю розгромлена.

Битва стала найгучнішою й найпринизливішою поразкою коронної армії чи не за всю історію Козацької революції. До рук переможців потрапили фантастично багаті трофеї, вартість яких, на думку сучасників дорівнювала щонайменше трьом річним бюджетам країни. Польща вчергове втратила армію, а перед Хмельницьким відкрився шлях на захід.

Гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький тріумфально в'їхав до Києва через Золоті ворота 372 роки тому, 2 січня 1649 року (17 грудня 1648 року за старим стилем).

Кияни урочисто зустрічали переможця як героя і визволителя України, адже 1648 рік став для війська гетьмана Хмельницького досить успішним: під його булавою козацтво перемогло поляків у битвах під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями.

Зауважимо, що на початку жовтня 1648 року гетьман Війська Запорізького здійснив демонстраційний рейд до Львова і Замостя, з яких було узято велику контрибуцію, а потім рушив до Києва.

Про цю історичну дату нагадує Україна молода в суботу, 2 січня.

Серед сотень киян, які вітали гетьмана Хмельницького, були єрусалимський патріарх Паїсій, київський митрополит Сильвестр Косів, професори і студенти Києво-Могилянської колегії.

«Перед самим святом руського Різдва, вечірньою годиною, зблизився гетьманський поїзд до Києва волинським шляхом, від Білогіродки. Величезні маси людей, «весь Київ» вийшов на зустріч перед місто, щоб його привітати. Патріарх виїхав разом з митрополитом, на чолі тисячного кінного поїзду, і повітав його пишною промовою, величаючи титулом «пресвітлого господаря», *illustrissimus principis*», як перекладає польський оповідач.

Патріарх у привітальній промові називав гетьмана не інакше як «пресвітлим володарем й князем Руси». Після чого патріарх посадив гетьмана в свої сани, по праву руку від себе, і так в'їздили до міста. Коли зблизили ся до замку, бито з усіх гармат на віват, а з долішнього міста відповідала сим стрілам міська артилерія.

Лунали орації та екскламації латинською та староукраїнською мовами; так студенти Колегіуму привітали Богдана, іменуючи «від бога даним Мойсеєм, спасителем і визволителем народу руського з неволі лядської».

На бенкеті, організованому архімандритом печерським — найбільшим магнатом серед місцевого духовенства, Богданові Хмельницькому дали перше місце серед духовних.

Описуючи нині ці події дослідниця Валентина Фролова зазначає роль зустрічі Богдана Хмельницького з єрусалимським патріархом Паїсієм: «...Гетьману, вочевидь, надзвичайно лестило, що східний патріарх порівнював його з імператором Костянтином, захисником християнства, називав «князем Руським». На честь дня народження Хмельницького патріарх провів урочисте богослужіння в Святій Софії Київській, під час якого Богдану було відпущено не лише всі наявні на той час гріхи, а й гріхи майбутні. Така процедура, зауважимо, була необхідним елементом коронації європейських володарів».

Вже у лютому 1649 року у Переяслав прибуло польське посольство, якому вдалося укласти перемир'я, погодившись визнати владу гетьмана на більшій частині українських земель.

Проте, це коротке перемир'я закінчилося вже влітку. І цього разу Богдана Хмельницького чекали перемоги: у червні, під Збаражем, було розбите військо Яреми Вишневецького, а у серпні 1649 року, під Зборовом - 30-тисячна польська армія на чолі з королем Яном II Казимиром.

Наслідком цих перемог стала укладена з королем Речі Посполитої угода, яка серед іншого визнавала автономність гетьманської влади у межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств і східних районів Волині та Поділля до ріки Случ.

Попереду були болісна поразка під Берестечком 1651 р. та перемоги під Батогом 1652 р. і Жванцем 1653 р. У жорстоких боях Україна під проводом Богдана Хмельницького виборювала власну державність.

3. Відновлення української державності.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Б.Хмельницького знаменувала подальший крок у напрямі власного державотворення. Причини національно-визвольної війни:

- а) посилення економічного гніту як сільського, так і міського населення;
- б) наступ на „права та вольності” українського козацтва, заборона на отримання таких прав значній частині покозачених селян і міщан;
- в) незахищеність української шляхти від сваволі польських поневолювачів;
- г) переслідування православного духовництва та національно-релігійні утиски інших верств населення.

Провідною метою революційних прагнень українського народу стала ідея створення незалежної соборної держави, в основі якої б лежав суверенітет українського православного населення, з одного боку, та ліквідація застарілої моделі соціально-економічних відносин – з іншого. У збройній боротьбі з польською владою активну участь узяли всі прошарки українського народу, крім незначної частини українських світських і духовних феодалів.

Початком національної революції вважається прибуття Б.Хмельницького в січні 1648р. на Запорозьку Січ і його обрання на козацькій раді кошовим отаманом. Саме тут Б.Хмельницьким було проголошено курс на загальне збройне повстання проти Речі Посполитої. Водночас боротися з Польщею лише своїми силами Україна не могла, слід було шукати союзника, ним став кримський хан Іслам-Гірей III.

У травні 1648р. у боях під Жовтими Водами і Корсунем Б.Хмельницький ущент розгромив наступальні польські сили. До кінця червня 1648р. повстанці звільнили від польських магнатів і шляхти всю Лівобережну Україну. У вересні під Пилявцями відбувся черговий бій з польсько-шляхетськими військами, який завершився перемогою Б.Хмельницького. Супротивник зазнав нищівної поразки. До кінця 1648 р. на милість гетьмана здалися Львів і Замостя.

Подальша війна між польською армією та козацьким військом розгорнулася влітку 1649р. У серпні цього року супротивні сторони зіткнулися на околиці м.Зборова. У розпал битви кримський хан перейшов на бік польського короля,

вирішивши в такий спосіб результат Зборівської кампанії не на користь козацького війська. У зв'язку з цим 18 серпня 1649р. між Б.Хмельницьким і польським королем було підписано Зборівській договір. Згідно з цим мирним договором зберігалися вольності Війська Запорозького. Козацький реєстр збільшувався до 40 тис. осіб на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким. Під управління гетьманської адміністрації переходили Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства; цю територію мали залишити польські війська. Усі посади могли займати тільки українські шляхтичі православної віри. Київському митрополитові надавалося місце в польському сенаті. Шляхта одержала право повернутися до маєтків. Селяни та міщани були змушені виконувати повинності. Вирішення питання про ліквідацію уніатської церкви в Україні покладалося на польський сейм. Проголошувалася загальна амністія всім учасникам козацького повстання. У січні 1650р. польський сейм формально затвердив умови цього мирного договору.

Умови перемир'я не задовольнили жодну з воюючих сторін, що й спричинило розгортання подальших бойових дій. Вирішальна битва відбулася 28 – 30 червня 1651р. під Берестечком. Б.Хмельницький був усунутий його союзниками – татарами від керівництва українською військовою дружиною саме в той момент, коли прибув до ставки Іслам-Гірея III. Військо, позбавлене керівника, втратило боєздатність. Залишивши приблизно 50 тис. осіб на полі бою та в околицях Берестечка, рештки козаків вирвалися з оточення.

Перемога під Берестечком дозволила військам Речі Посполитої перейти в наступ і до початку вересня 1651р. окупувати північні, центральні й західні райони козацької України. Лише під Білою Церквою Б.Хмельницький зміг зупинити просування супротивника та змусити польського гетьмана М.Потоцького піти на переговори, що завершилися 28 вересня 1651р. підписанням не вигідного для України Білоцерківського договору. Відповідно до умов цієї угоди кількість реєстрового козацтва скоротилася наполовину – до 20 тис. осіб. Юрисдикція козацької адміністрації звужувалася і поширювалася лише на територію Київського воєводства. На цих землях заборонялося дислокуватися польським військам. Козаки, які не потрапили до реєстру, мали повернутись у підданство шляхти. Гетьман підпорядковувався польському королю та позбавлявся права зносин з урядами зарубіжних країн. Виборність гетьмана скасовувалася. Оголошувалася амністія повстанцям з української шляхти, поновлювалися права православної церкви.

4. Другий період війни (1650 - 1654рр.) Молдавські походи Б. Хмельницького та зближення України з Московією.

Подальшими етапами національно-визвольної війни стали бої української армії з польсько-шляхетськими військами під Батогом і Жванцем. У червні 1652р. під Батогом поляки зазнали нищівної поразки. Однак цей успіх військ Б.Хмельницького був тимчасовим. Уже в наступній, „жванецькій”, військовій операції його армія зазнала розгрому. Кримський хан знову відійшов від союзницьких зобов'язань. У такій ситуації гетьман Б.Хмельницький змушений був шукати нового союзника, його він знайшов у особі московського царя.

Так, 1 жовтня 1653р. Земський Собор у Москві прийняв рішення розірвати мирний договір з Польщею та прийняти гетьмана Б.Хмельницького і все Військо

Запорозьке з містами їх і землями під високу царську руку. На переговорах з царськими представниками у січні 1654р. у м.Переяславі було домовлено, що остаточний текст договору має бути затверджений у Москві. З цією метою туди прибула козацька делегація на чолі з генеральним суддею С.Зарудним і переяславським полковником П.Тетерею. У березні 1654р. було укладено договір, що отримав назву Березневих статей Б.Хмельницького. До складу цих статей увійшли: „Просительні статті” з 23пунктів і царські укази до них, „Статті Богдана Хмельницького” з 11пунктів і царські укази до них, царські жалувані грамоти про вольності Запорізького війська, про права православної шляхти. Оригінали цих документів не збереглися. Основний зміст Березневих статей зводився до того, що царський уряд зберігав права і привілеї Війська Запорозького, українських козаків, шляхти, міщанства. Також йшлося про 60-тисячний козацький реєстр, плату старшині та козакам, збереження місцевої адміністрації та збирання нею спеціального податку для царської скарбниці, право обрання гетьмана й надання йому на утримання Чигиринського староства. Передбачалося право зносин з урядами зарубіжних країн, невтручання царських воєвод та інших урядовців у внутрішні справи України, залишення селян у феодалній залежності, збереження прав київського митрополита, направлення царського війська проти польської армії під Смоленськ, утримання московських гарнізонів на кордонах України з Польщею, оборону України від нападів татар і матеріальне забезпечення козацької залоги у фортеці Кодак. При цьому гетьманові заборонялося вступати в контакти з урядами Туреччини та Польщі. Про всі зовнішньополітичні дії під час прийняття іноземних посольств гетьман повинен повідомляти Москву.

Спочатку обидві сторони не тільки не порушували умов договору, а й допомагали одна одній. Так, одразу після його укладення об'єднані українсько-московські підрозділи рушили до Білорусії, де відвоювали в поляків значну частину території. У 1655р. Б.Хмельницький спільно з московськими військами вступив у Галичину, завдавши під Львовом поразки польсько-шляхетським загонам. У цій безнадійній ситуації Польщу врятувала дипломатія. До Москви було надіслано пропозицію про перемир'я, а цареві запропонували польську корону після смерті бездітного Яна Казимира. 24жовтня 1656р. у м.Вільно між Росією та Польщею було підписано сепаратне перемир'я. Українська делегація на переговори не була допущена. Віленський мир викликав обурення Б.Хмельницького та козацької старшини, але він розв'язав їм руки. Військовий союз України з Москвою проти Польщі втратив силу і гетьман змушений був шукати нових союзників. Ними стали Швеція, Бранденбург, Семиграддя, Молдова, Волощина та Литва. Союзники планували розділити Польщу між собою, але ці плани не були реалізовані. 27липня 1657р. Б.Хмельницький помер, не завершивши розпочатої справи.

Зі смертю гетьмана розгорілася боротьба за владу. Розпочався найдраматичніший період в історії Української гетьманської держави під назвою „Руїна”. Вона принесла жахливе спустошення українських земель, жорстоку громадянську війну з численними жертвами, безцеремонне втручання у внутрішні справи сусідніх країн, насамперед, Московської держави.

5. Завершальний етап війни. Воєнні дії (1654 - 1657 pp.)

Воєнні дії в 1654—1655 рр. У січні 1654 р., після отримання повідомлень про події в Переяславі, уряд Речі Посполитої став готуватися до нової великої війни. Московська держава розірвала дипломатичні відносини з Річчю Посполитою і вступила у війну з нею на боці Гетьманщини.

У лютому 1654 р. 20-тисячне польське військо вторглося на Поділля і Брацлавщину. Так, місто Немирів було взяте в облогу, але ніхто з мешканців у полон не здався, і воно було знищене поляками. Проте, дійшовши до Брацлава й Умані, через опір населення і протидію козацьких військ полковників В. Томиленка та І. Богуна, поляки були змушені відступити.

Тим часом головні воєнні дії розгорталися на території Білорусі та Смоленщини. Хмельницький на вимогу царя у травні 1654 р. направив туди 18-тисячне козацьке угруповання, очолюване наказним гетьманом Іваном Золотаренком. Унаслідок успішних воєнних дій на кінець 1654 р. від польсько-литовських військ було звільнено південь Білорусі і всю Смоленщину.

Кримське ханство негативно поставилося до рішень Переяславської ради. Після того як Хмельницький проігнорував вимогу Іслам-Гірея розірвати союз із Московією, татари пішли на союз із поляками. 10 липня 1654 р. між ними було укладено «Вічний договір», що передбачав взаємну допомогу «проти будь-якого ворога».

У жовтні-листопаді 1654 р. 30-тисячне польське військо на чолі з коронним гетьманом Стефаном Потоцьким вторглося на Поділля. Поляки діяли з надзвичайною жорстоко, знищуючи все населення.

Цікаво знати

Героїчним опором переважаючим силам ворога уславилось невелике подільське містечко Буша. Його захищали близько 6 тис. козаків, міщан, подільських опришків і загін повстанців-молдаван. Протягом 18—20 листопада захисники Буші відбивали запеклі штурми поляків. Коли після кровопролитного бою вони вдерлися до міста, жителі підпалювали домівки, знищували своє майно та продовжували боротися з ворогом на вулицях. Відчуваючи поразку, вони кидалися у вогонь, віддаючи перевагу смерті, аніж полону. Дружина одного з місцевих козацьких старшин зустріла поляків, які оточили її презирливим глузуванням, а потім піднесла вогонь до діжки з порохом. Частина захисників Буші, що обороняла замок, не маючи сил протистояти ворогу, підпалила пороховий погріб. Від величезного вибуху вони загинули разом із польськими військами, які обложили замок.

Близько 70 бушанців (переважно жінок і дітей) сховалися в печері. Після того як їх виявили поляни, вони відмовилися здатися й відстрілювалися до останнього. Ніхто з них не здався й тоді поляни спрямували в печеру воду потоку, що протікав поряд, і затопили печеру. У ній загинули останні нескорені бушанці.

На початку грудня 1654 р. в Україну вторглася і приєдналася до польської армії 20-тисячна татарська орда на чолі з ханом Менглі-Гіреєм. Болісно переживаючи спустошення поляками й татарами Поділля, Хмельницький очікував прибуття московських військ. 13 січня 1655 р. до нього приєдналися 10—12 тис. вояків війська воєводи Василя Шереметьєва. Гетьман поспішив із 40—42-тисячною україно-московською армією під Умань.

Вирішальна битва відбулася 19—21 січня неподалік від Охматова. Під час

запеклої битви, що відбувалася посеред поля у лютий мороз, з обох сторін загинуло до 30 тис. осіб. Ніхто з противників не здобув переваги, але одночасно не мав сил продовжувати воєнну кампанію. Наступ польсько-татарського війська вглиб України було зупинено.

Намагаючись зруйнувати кримсько-польський союз, гетьман повідомив турецькому султану, що згодний прийняти його протекцію. У відповідь Мехмед IV наказав кримському хану утримуватися від нападів на Гетьманщину. Становище Речі Посполитої ускладнилося. Українські війська наказного гетьмана І. Золотаренка захопили Мінськ, а пізніше разом із московськими полками — Вільно і Гродно. Із півночі на Польщу рушив шведський король Карл X Густав, що претендував на польську корону, і швидко здобув Варшаву і Краків.

Хмельницький вирішив використати сприятливу для себе ситуацію і звільнити зпід польської влади західноукраїнські землі, 19 вересня україно-московська армія взяла в облогу Львів. Пізніше вона захопила Ярослав, Люблін, Яворів, Янів та інші міста, вийшовши в окремих місцях до Вісли і за Сян. Однак це не сподобалося шведському королю, який став вимагати від Хмельницького зняти облогу Львова й відступити до Гетьманщини. До того ж гетьман дізнався, що Менглі-Гірей, порушивши заборону турецького султана, разом з ордою вдерся в Україну й просувається до Львова. У цих умовах наприкінці жовтня Б. Хмельницький наказав відступати. Перед цим він зустрівся з послом польського короля й заявив про готовність укласти мир й надати допомогу в боротьбі з ворогами. В обмін на це він пропонував полякам відмовитись від претензій на володіння «усім Руським князівством» та визнання входження до нього західноукраїнських земель. Хоча, на думку гетьмана, польська шляхта на це ніколи не погодиться, а козаки не відступлять від цієї умови.

Відступаючи, україно-московські війська були двічі атаковані татарами, але успішно відбилися. З огляду на це, 12 листопада 1655 р. під Озерною МехмедГірей уклав угоду з Хмельницьким про невтручання Кримського ханства в боротьбу Гетьманщини та Московії з Річчю Посполитою, відновлення україно-татарської дружби та заборону татарам чинити напади на українські й московські землі.

2. Віленське перемир'я. Зміна зовнішньополітичної орієнтації Б. Хмельницького. Суперечності, що загострювалися між Московською державою і Швецією через Прибалтику, призвели в травні 1656 р. до війни між ними. Вести війну на два фронти для московського уряду було обтяжливо, і він погодився на пропозицію виснаженої війною Речі Посполитої укласти перемир'я. У серпні-жовтні 1656 р. у Вільно відбулися московсько-польські переговори, унаслідок яких було укладено Віленське перемир'я. За його умовами, воєнні дії між Московською державою й Річчю Посполитою припинилися. Обидві держави домовлялися, що будуть вести спільні воєнні дії проти Швеції і не розпочинати з нею переговорів про мир. Польські послы висунули пропозицію обрати царя Олексія Михайловича на престол Речі Посполитої після смерті Яна Казимира. Територія Гетьманщини визначалася за умовами Білоцерківського договору в межах Київського воєводства. У разі обрання царя королем Речі Посполитої Гетьманщина залишалася у її складі.

Відверте нехтування московською стороною інтересами Гетьманщини обурило гетьмана і старшину. В укладенні Віленського перемир'я вони вбачали

порушення «Березневих статей» 1654 р. Хмельницький активізував зусилля з укладення воєннополітичного союзу зі Швецією та Трансільванією, спрямованого проти Речі Посполитої і Кримського ханства.

У грудні 1656 р. в угорському місті Рандоті було підписано договір про союз між Швецією і Трансільванією. Розподіл території Речі Посполитої за його умовами передбачав перехід західноукраїнських земель до Трансільванії. Рандотський договір засвідчив, що трансільванський князь і шведський король, потребуючи допомоги Гетьманщини, водночас не хотіли її зміцнення за рахунок приєднання Західної України.

3. Дії українського війська в Польщі 1657 р. Наприкінці грудня 1656 р. Хмельницький без відома московського уряду вирішив підтримати вторгнення в Польщу трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці. Гетьман вислав йому на допомогу козацьке військо на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем, а згодом ще кілька полків під проводом І. Богуна. Загальна кількість українського війська сягала 18—20 тис. осіб.

Дьєрдя II Ракоці

Швидким маршем пройшовши Галичину, до трансільванського князя під Перемишлем приєдналося козацьке військо. Союзники взяли Краків і рушили на з'єднання з армією шведського короля. Після об'єднання за наполяганням Карла X Густава було вирішено завдати рішучого удару полякам. Союзники перейшли Віслу, захопили Замостя, Люблін і рушили на Варшаву. 9 червня місто було здобуто.

Однак у середині червня становище союзників погіршилося. У Польщі розгортався широкий визвольний рух. Після нападу на Швецію Данії Карл X змушений був залишити Польщу. Польські війська вторглися до Трансільванії, а до Польщі як союзник прибув із великою ордою кримський хан. Охоплений панікою Дьєрдь II Ракоці розпочав переговори з польським командуванням і капітулював.

До козаків Ждановича в цей час прибув московський посланець і попередив, що вони воюють без угоди царя. До того ж серед них поширювалися чутки, що Хмельницький важко хворий і доживає останні дні. Жданович, ураховуючи настрої козаків, наказав повертатися додому. Поразка україно-трансільванського походу до Польщі стала важким ударом для хворого гетьмана.

Похід козаків під керівництвом А.Ждановича

4. Б. Хмельницький — людина, політик і полководець. 27 липня 1657 р. в

Чигирині помер Б. Хмельницький. Поховали гетьмана, як він і заповідав, у рідному хуторі Суботові в Іллінській церкві.

Смерть Б.Хмельницького

Б. Хмельницький небезпідставно вважається однією з найвизначніших постатей української історії. Він був єдиним у вітчизняній історії загальнонаціональним лідером, який зміг підняти весь народ на боротьбу за своє звільнення. Життєвий шлях Хмельницького був тісно переплетений із долями багатьох тисяч українців, сповнений блискучими перемогами й гіркими поразками, глибокими роздумами й важкими рішеннями, особистими втратами й здобутками.

Хмельницький очолив Національновизвольну війну українського народу середини XVII ст., яка стала кульмінаційною подією історії України XVI—XVII ст. Він виявив себе блискучим полководцем, сформував боєздатну, одну з кращих у тогочасній Європі національну армію.

В умовах розгортання визвольної боротьби Хмельницький висунув програму побудови Української держави як мети визвольної боротьби, навколо якої об'єдналися всі патріотичні сили. Наріжні принципи сформульованої гетьманом державної ідеї стали знаменом у визвольних змаганнях українців упродовж наступних століть. Завдяки гнучкій політиці Хмельницького Гетьманщина змогла подолати чимало соціальних потрясінь і не загинути у вирі громадянської війни.

Гетьман організував дипломатичну службу, яка сприяла досягненню визнання Української гетьманської держави урядами інших країн. Сучасники вважали Хмельницького одним із найкращих тогочасних дипломатів. Він уміло керував зовнішньою політикою Гетьманщини, знаходячи союзників для продовження боротьби й нейтралізуючи дії ворогів.

6. Становище Гетьманщини після смерті Б. Хмельницького, І. Виговський, Ю. Хмельницький.

Смерть Хмельницького стала поворотним моментом в історії Української національної революції. Перебуваючи при владі, гетьман піклувався про створення такої форми державності, яка б забезпечувала єдність еліти, консолідацію суспільства, стабільність держави. На думку Хмельницького, цим вимогам оптимально відповідала спадкова монархія. Проте трагічна загибель під час молдавського походу його сина Тимоша, талановитого воєначальника, здібного політика, перешкодила здійсненню планів гетьмана. Ситуацію не врятувало і рішення старшинської козацької ради (квітень 1657 р.) про встановлення спадковості гетьманства – передачі влади після смерті Б. Хмельницького його молодшому сину Юрію.

Хмельницький Юрій (бл. 1641 – після 1681) – гетьман України в 1657 р. та в 1659–1663 р. Син гетьмана Б. Хмельницького. Отримав добру домашню освіту, навчався в Києво-Могилянській колегії. На посаді гетьмана прагнув продовжити справу, започатковану батьком, шукаючи союзника, який гарантував би цілісність і незалежність України. 27 жовтня 1659 р. він пішов на укладення нового Переяславського договору з Росією, який істотно обмежував суверенітет Української держави. 17 жовтня 1660 р. під тиском старшини підписав з Польщею Чуднівський договір. Не маючи видатних здібностей і реальних можливостей реалізувати свою

програму, в 1663 р. відмовився від гетьманства і на деякий час постригся в ченці. Під час боротьби за булаву на Правобережжі Юрій Хмельницький спочатку підтримував гетьмана П. Дорошенка, а влітку 1669 р. взяв бік його супротивників П. Суховія та М. Ханенка. У жовтні 1669 р. потрапив до рук татар і був відісланий до Стамбула. На початку 1677 р. призначається Портою володарем „Руського князівства” зі столицею в Немирові. Робив невдалі спроби об’єднати Україну. Після укладення Бахчисарайського договору 1681 р. був позбавлений гетьманства і вбитий турками в м. Кам’янці.

На жаль, спадкоємці Б. Хмельницького не змогли успішно завершити його починання. 60–80-ті роки XVII ст. увійшли в історію України як „доба Руїни”. Початком доби Руїни стало усунення восени 1657 р. Ю. Хмельницького від влади. І. Виговський та його прибічники фактично здійснили державний переворот.

Порушення принципу спадкового гетьманства породило серед старшини спокусу боротьби за владу. Багато вчених вважають цей факт однією з основних причин руйнації тодішньої української державності.

У внутрішній політиці І. Виговський спочатку виступив за пріоритетну роль шляхти, ігноруючи давні принципи соціальної організації України, засновані на традиціях козацтва. Серйозні зміни вніс він і у зовнішню політику. Невдоволений втручанням російських чиновників у справи України, він починає мирні переговори з Польщею. На початку 1658 р. Виговський дає польському королеві Яну Казимирові згоду на визнання сюзеренітету. Цим фактично було започатковано розкол в українському суспільстві на прихильників Росії і прихильників Польщі.

Обурена козацька старшина під керівництвом кошового Я. Барабаша та полтавського полковника М. Пушкаря збирає військо і фактично розпочинає громадянську війну. Гетьман розгромив повстання і жорстоко покарав його учасників. У вересні 1658 р. переговори з Польщею були продовжені і 16 вересня підписується Гадяцький трактат, згідно з яким Україна як „Руське князівство” входила до Речі Посполитої на правах формально рівного суб’єкта федерації. Українська держава визнавалась в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. Органи влади формувалися за польським зразком. На чолі держави стояв виборний гетьман. Україна могла мати власний суд, військо, скарбницю, але при цьому позбавлялася можливості міжнародних стосунків. Водночас Гадяцький договір передбачав повернення польським магнатам і шляхті маєтків на українських землях, відновлення кріпосницьких повинностей українського селянства. Крім того гетьманська держава позбавлялася права на міжнародні відносини. А тому пропольська орієнтація Виговського не знайшла підтримки серед українського народу. А запорожці відкрито готувалися до виступу. В цей час війну проти гетьмана починає Росія. За допомогою кримських татар Виговський у липні 1659 р. розгромив російські війська під Конотопом. Але скористатися перемогою гетьман не зміг, оскільки проти нього піднімається ще одне повстання – під проводом І. Богуна та І. Сірка. Підтримані російськими військами, повсталі завдають поразки Виговському, і той змушений тікати до Польщі.

Намагаючись уникнути громадянської війни, пом’якшити соціальну напругу, запобігти територіальному розколу, старшина знову проголошує гетьманом Ю. Хмельницького. Розрахунок був на те, що „чарівне ім’я Хмельницького” (вислів І.

Крип'якевича) стане тією силою, яка забезпечить єдність еліти, консолідацію суспільства та стабільність держави.

Ю. Хмельницький підписує з царським урядом нові Переяславські статті 1659 р., які, на відміну від Березневих статей 1654 р., фактично визнавали статус української обмеженої автономії України у складі Росії. Заборонялись обрання гетьмана без дозволу царя, зовнішні стосунки.

Але вже у 1660 р. після невдалого походу російських військ на Львів Ю. Хмельницький розриває спілку з Москвою і підписує з Польщею Слободищенський трактат, який майже повторював Гадяцький договір, тобто Україна поверталася під владу Речі Посполитої на автономних засадах, позбавляючись політичної незалежності. Це викликало неоднозначну реакцію українського народу й Україна фактично розділилася на дві частини – Правобережну під протекторатом Польщі та Лівобережну під протекторатом Росії.

Після того, як Правобережжя обрало гетьманом П. Тетерю, а Лівобережжя – І. Брюховецького, територіальний розкол України доповнився політичним. Як влучно характеризує цей період О. Субтельний – „доба Руїни сягнула свого апогею”.

Отже, другий період Української національної революції (вересень 1657 – червень 1663 р.) став часом серйозних випробувань для українського народу. Ця доба принесла жакливе спустошення українських земель, спалахи громадянської війни, загострення боротьби за гетьманську булаву, наростання соціальних конфліктів та протистоянь, відхід національної еліти від державної ідеї, сформульованої Б. Хмельницьким, і повернення до ідеї автономізму 1648 р., розмивання моральних норм у суспільному житті, тиск та втручання в українські справи Польщі, Росії, Туреччини, Кримського ханства і розкол України на Правобережну та Лівобережну.

7. Історичне значення Визвольної війни українського народу. Оцінка особи Богдана Хмельницького в науковій літературі.

Національно-визвольна війна стала переломним етапом у житті України, який визначив напрямки її розвитку на багато десятиліть. У ході війни зміцнювалась ідея боротьби за державну самостійність України, були закладені основи української національної державності. Була створена сильна народна за своїм характером армія. У результаті війни на більшості територій України було ліквідовано шляхетське і магнатське землеволодіння, кріпосне право. Переважна більшість селян одержали особисту волю і право на володіння землею. Значно зміцнилося козацтво, яке стало привілейованим станом. Православна церква стала панівною в Україні.

Разом з тим, Б. Хмельницький, як і більшість козацької старшини не виходив за рамки феодального світогляду. Козацька верхівка прагнула не до встановлення демократичного республіканського устрою в новій державі, а до того, щоб зайняти місце магнатів і польської шляхти. Звідси – прагнення значної частини козацької старшини до встановлення феодальних повинностей на свою користь. Таке прагнення старшини зайняти місце правлячого класу привело до розколу серед козацтва, а після смерті Б. Хмельницького – до громадянської війни. Лідером національно-визвольної боротьби середини 17 ст. був талановитий та воєнний діяч – чигиринський сотник, гетьман України Богдан-Зиновій Михайлович

Хмельницький (1595 – 1657 рр.).

Приводом до його виступу проти польського панування стала особиста трагедія – шляхтич Чаплинський розорив хутір Хмельницького в Суботові та забив до смерті сина. На Січі він був обраний гетьманом і розпочав бойові дії проти поляків.

Б.Хмельницький був першим українським політиком, котрий зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й об'єднати для досягнення цієї мети всі соціальні групи українського суспільства.

За Б. Хмельницького був в основному завершений процес формування української держави – Війська Запорізького.

Державотворчим зусиллям Б. Хмельницького заважала вкрай несприятлива для України міжнародна ситуація.(Проти намірів гетьмана виступили сусідні монархи: польський король, турецький султан, кримський хан, московський цар.)

Завдяки винятковим дипломатичним здібностям Б. Хмельницькому вдалося паралізувати дії польського уряду спрямовані на створення антиукраїнської коаліції, утвердити престиж України на міжнародній арені – козацьку державу визнали 10 країн. Події визвольної війни засвідчили блискучий полководницький талант Б. Хмельницького.

Викликають повагу висока освіченість гетьмана , його тонкий розум, уміння передбачати розвиток подій його сталевая воля.

Б. Хмельницький назавжди увійшов в історію як творець нової держави, великий державний діяч, геніальний політик, полководець та дипломат.

Лекція № 8-9

Тема: Соціально-економічний та політичний розвиток України в другій половині XVII століття. Іван Мазепа. Українська політика Петра І. Українські землі в 20-90 рр. XVIII ст. Катерина II

План заняття

1. Соціально-економічний розвиток, зародження буржуазних відносин в Україні в XVII ст.
  2. Політичне життя в Україні в другі половині XVII сторіччя, поділ на Правобережну та Лівобережну
  3. Гетьманування Івана Мазепи.
  4. Обмеження української автономії в I половині XVIII сторіччя.(Студенти роблять повідомлення про останніх гетьманів).
  5. Ліквідація Гетьманату та ліквідація Запорозької Січі.
  6. Становище українських земель під владою Речі Посполитої в кінці XVII - XVIII століттях.
  7. Нове політичне розчленування України Російською та Австрійською імперіями.
-
1. Соціально-економічний розвиток, зародження буржуазних відносин в Україні в XVII ст.

Західна Україна мала сприятливі природо-кліматичні умови і могла з великою користю для своїх жителів включитися в промисловий переворот, який охопив Західну Європу. Але цього не трапилося. Східна Галичина, Буковина і Закарпаття залишалися одними з найгірше розвинутих областей Австро-Угорської імперії. Тут існували численні пережитки феодально-кріпосницьких відносин. У Галичині, наприклад, відчувався брак капіталів. До 1890-х р. в краю не існували комерційні банки. Навіть будівництво залізниць, яке розпочалося в 1852 р., вело до гальмування розвитку промисловості. Це пояснюється тим, що залізницею сюди пішов потік західних товарів у результаті чого багато місцевих підприємств розорилися.

Реформи Марії-Терезії та Йосифа II. У 70-х - 80-х рр. XVIII ст., за часів правління імператриці *Марії-Терезії* (1740-1780 рр.) та її сина *Йосифа II* (1780-1790 рр.), в Австрійській імперії були здійснені реформи. Вони базувалися на ідеях освіченого абсолютизму.

Австрійська влада продовжила політику державного протекціонізму, що сприяло розвитку виробництва і торгівлі. У ході аграрної реформи селян було звільнено від особистої залежності та визначено розмір панщини (до 30 днів на рік). Наслідком релігійної реформи стало зрівняння в правах католицької, протестантської та греко-католицької церков. Віруючим цих віросповідань в однаковій мірі відкривалася дорога до університетів, державної служби, було дозволено продавати і купувати землю тощо, а священики дістали статус державних службовців.

Населення *Закарпаття* на середину століття нараховувало 300 тисяч чоловік. Промисловість краю знаходилась в зародковому стані. На підприємствах і рудниках було зайнято лише 1 % від усього населення. Тут нараховувалося лише 9 міст і 20 містечок (міщан було ледь 50 тис. осіб). Найбільшим містом був Ужгород - 6,8 тис. чоловік.

Західноукраїнські землі остаточно перетворилися на внутрішню колонію, стали ринком збуту товарів і доступним джерелом цінної промислової і сільськогосподарської сировини для австрійської метрополії. Вони забезпечували розгортання промислової революції в центральних і західних провінціях Австро-Угорської імперії, що унеможливило власне економічне піднесення.

У *Східній Галичині*, адміністративним, промисловим і торговельним центром якої був Львів, на першому місці було ткацтво. Майже не було села або філярку, де б не виробляли полотна, яке відправлялося до Відня, Брно, Будапешта. Розвивалося шкіряне виробництво, призначене для експорту. Засновувалися нові керамічні, залізо обробні підприємства, ливарні заводи, розвивалася соляна промисловість. Проте початок промислового перевороту в німецьких і чеських провінціях Австрійської імперії дуже негативно вплинув на галицьку промисловість. Галицьке ремесло і мануфактура не могли витримати конкуренції виробів фабрично-заводської промисловості і почали занепадати. За даними 1846 р., у краї було 56 міст і 138 містечок, але міська українська буржуазія була нечисленною й економічно слабкою.

Сільське господарство в західноукраїнських землях залишалося на низькому рівні Земля належала великим землевласникам: це були магнати,

шляхта, держава і церква. Цього часу на західноукраїнських землях відбувається подальше посилення поміщицького гніту. У 1802-1803 рр. австрійський уряд знов дозволив поміщикам застосовувати тілесні покарання щодо своїх селян (після смерті Йосифа II). Збільшувалась панщина, вводились додаткові повинності. Поміщики намагались за будь-яку ціну відібрати у селян землю і засіяти зерновими, через те, що зерно стало цінним товаром. Погіршували становище селян і стихійні лиха - посухи, неурожаї, епідемії.

Історичні джерела

Маніфест 19 лютого 1861 року.

“Божиею милостию Мы, Александр Второй, император и самодержец всероссийский, царь польский, великий князь финляндский, и прочая, и прочая, и прочая. Объявляем всем нашим верноподданным. Божиим провидением и священным законом престолонаследия быв призваны на прародительский всероссийский престол, в соответствие сему призванию мы положили в сердце своем обет обнимать нашею царскою любовию и попечением всех наших верноподданных всякого звания и состояния, от благородно владеющего мечом на защиту Отечества до скромно работающего ремесленным орудием, от проходящего высшую службу государственную до проводящего на поле борозду сохою или плугом...

... Призвав Бога в помощь, мы решились дать сему делу исполнительное движение. В силу означенных новых положений, крепостные люди получают в свое время полные права свободных сельских обывателей. Помещики, сохраняя право собственности на все принадлежащие им земли, предоставляют крестьянам, за установленные повинности, в постоянное пользование усадьбную их оседлость и сверх того, для обеспечения быта их и исполнения обязанностей их пред правительством, определенное в положениях количество полевой земли и других угодий...

... Для правильного достижения сего мы признали за благо повелеть:

- Открыть в каждой губернии губернское по крестьянским делам присутствие, которому вверяется высшее заведование делами крестьянских обществ, водворенных на помещичьих землях.

- Для рассмотрения на местах недоразумений и споров, могущих возникнуть при исполнении новых положений, назначить в уездах мировых посредников и образовать из них уездные мировые съезды.

- Затем образовать в помещичьих имениях мирские управления, для чего, оставляя сельские общества в нынешнем их составе, открыть в значительных селениях волостные управления, а мелкие сельские общества соединить под одно волостное управление.

- Составить, поверить и утвердить по каждому сельскому обществу или имению уставную грамоту, в которой будет исчислено, на основании местного положения, количество земли, предоставляемой крестьянам в постоянное пользование, и размер повинностей, причитающихся с них в пользу помещика как за землю, так и за другие от него выгоды.

- Сии уставные грамоты приводить в исполнение по мере утверждения их для каждого имения, а окончательно по всем имениям ввести в действие в течение

двух лет со дня издания настоящего манифеста.

- До истечения сего срока крестьянам и дворовым людям пребывать в прежнем повиновении помещикам и беспрекословно исполнять прежние их обязанности.

- Помещикам сохранить наблюдение за порядком в их имениях, с правом суда и расправы, впредь до образования волостей и открытия волостных судов”.

Зі щоденників німецького мандрівника-дослідника Йогана Георга Коля (1808 – 1878) про Україну.

“...Харківський ярмарок є найбільшим ярмарком у Європі і, очевидно, в світі, якщо оцінювати його величину за великою кількістю товарів, які сюди стікаються, та за кількістю людей, які сюди збираються. На цьому ярмарку увесь північний Схід обмінюється з Європою своїми потребами...”

“...Старі, бородаті гетьмани у кольчuzі, Скоропадські, Мазепи, Хмельницькі та їм подібні – російські генерали та губернатори у зірках та уніформі, також помістями оточили себе, отож, смаком та шиком, що вливались з столицю у середину країни. Будинки найкращих з них перебудували у такий популярний в Росії напівіталійський, напівросійський стиль, багатий на колони. Ці будинки оточують оранжереї та гарні парки. Окремі малороські помістя мають гарні бібліотеки, в яких зберігаються латинські, французькі, польські й російські книги..”

“...У неділю дівчата йдуть у сади. Що є біля кожної садиби, збирають поспіхом усіляки пригарні квіти і прикрашають ними голову, як королеви театру. Адже ці малороські дівчата, як правило, дуже стрункі та граціозні, є настільки надзвичайними прихильницями квітів, що вони також у будній день з’являються прикрашеними ними під час роботи як священиці флори. Оскільки вони також є такими самими великими шанувальницями співу, то ці селища мають таке велике видовище, яке, як правило, навряд чи ще можна десь отримати чи побачити: жінки, прикрашені вінками, як жайворонки, протягом усього дня безперервно співають на найважчій роботі.”

Зі спогадів німецького професора-природознавця Йогана Блазіуса (1809 – 1870) про Україну в середині XIX ст.

“...Навколо хат – сади, городи й коноплі, і таке враження, що всі культурні рослини тут дуже добре ростуть. Житла збудовані з сумлінням і є охайними. Малороси більше приділяють увагу акуратності в своїх житлах, ніж московіти...

...У всіх випадках, якою простою і бідною хата б не була. Неодмінно дбають про всі дрібниці. Щовісім чи чотирнадцять днів хату білять всередині і назовні свіжим розчином вапна і глини. Всюди це клопіт господині, яка до цього підходить з голландською пунктуальністю. Таке постійне освіження стін є водночас і найпевнішим засобом, щоб боротися з надокучливими хатніми комахами, якими кишить у блочних хатах великоросів. У Малоросії у найбіднішій селянській хаті можна спокійно покласти голову на подушку, та й близькості тарганів не слід боятися, тоді як великорос. Здається. Вважає хатні і натільні комахи святим і необхідним у щоденному житті.”

“...За облаштуванням та покромом більшості одягу малорос скоріш наближається до інших західних слов’ян, аніж до великоросів. Тоді, як великорос

з усіх боків надає великого значення зовнішньому блиску, але при цьому не переймається чистотою, то малорос у цей час одягається якнайохайніше та дуже скромно.”

Василь Стефаник. «Новина».

“У селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив у ріці свою дівчинку. Він хотів утопити і старшу, але випросилася. Відколи Грициха вмерла, то він бідував. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки. Ніхто за нього не хотів піти заміж, бо коби-то лишень діти, але то ще й біда і нестатки. Мучився Гриць цілі два роки сам із дрібними дітьми. Ніхто за нього не знав, як він жиє, що діє, хіба найближчі сусіди. Оповідали вони, що Гриць цілу зиму майже не палив у хаті, а зимував разом із дівчатами на печі.

А тепер усе село про нього заговорило.

То прийшов він вечором додому та й застав дівчата на печі.

- Дедю, ми хочемо їсти, - сказала старша, Гандзуня.

- То їжте мене, а що ж я дам вам їсти? Аді, є хліб, та й начинейтеси!

Та й дав їм кусень хліба, а вони, як щенята коло голої кістки, коло того хліба заходилися.

- Начинила вас та й лишила на мою голову, бодай ї земля вікінула! А чума десь ходить, бодай голову зломила, а до вас не поверне. Цеї хати і чума збояла би си!

Дівчата не слухали татової бесіди, бо таке було щоднини і щогодини, і вони привикли. Їли хліб на печі, і дивитися на них було страшно і жаль. Бог знає, як ті дрібонькі кісточки держалися вкупі? Лише четверо чорних очей, що були живі і що мали вагу. Здавалося, що ті очі важили би так, як олово, а решта тіла, якби не очі, то полетіла би з вітром, як пір'я. Та й тепер, як вони їли сухий хліб, то здавалося, що кістки в лиці потріскають...”

2. Політичне життя в Україні в другій половині XVII сторіччя, поділ на Правобережну та Лівобережну

Незалежно від правових та ідеологічних основ Переяславської угоди, цар виконав обіцянку Бутурліна й дав козакам те, на що ніколи не погоджувався польський король: визнання козацької державності, 60-тисячного козацького реєстру та привілейованого статусу для нерухомості козаків. Він також визнав вольності, що ними користувалися інші соціальні верстви за польських королів. Однак угода перш за все заклала умови для військового альянсу. Вона не встановлювала західного кордону козацької держави — він міг бути там, куди дійдуть козацькі коні. Московська та козацька армії вступили у війну проти Речі Посполитої на окремих фронтах: козаки, підтримані московськими корпусами, почали наступальні дії в Україні в межах Польського королівства; московські війська почали наступ під Смоленськом і рушили на захід через Білорусь і потім у Литву. Спільний наступ московських та козацьких військ дав неочікувані наслідки. Хоча польським та литовським військам за підтримки кримського хана вдалося чинити ефективний спротив, улітку та восени 1655 року польсько-литовський контрнаступ провалився: козаки знову обложили Львів, а

московські війська увійшли до Вільна, столиці Великого князівства Литовського. Це був початок епохи, що увійшла до історії Польщі під назвою Потоп. У глибокій Речі Посполитій просувалися не лише козацька та московська армії: у липні 1655 року до них приєдналися шведи, які почали власний наступ, перетнувши Балтійське море. До жовтня в руках шведів були Варшава та давня столиця Польщі — Краків. Стривожені перспективою краху Польщі та швидкою експансією Швеції, яка тепер претендувала на захоплені московськими військами землі Великого князівства Литовського, восени 1656 року московські дипломати уклали Віленське перемир'я, що поклало край польськомосковській війні. Хмельницький та козацькі старшини були розгнівані тим, що їх не допустили на переговори. Сепаратний мир з Польщею залишив козаків наодинці з їхнім традиційним ворогом. Стосовно них цар зрадив свій головний обов'язок за Переяславським договором, так як його розуміли козаки, — військовий захист своїх підданих.

Богдан Хмельницький проігнорував польсько-московську угоду та відправив свою армію на допомогу союзнику Швеції, протестантському правителю Трансильванії, боротися з поляками. Тепер навіть військовий альянс між козаками й царем став піддаватися сумнівам. Хмельницький шукав нових союзників від моменту вступу Швеції у війну проти Польщі. Здавалося, шведи хотіли того самого, що й він, — зруйнувати Річ Посполиту. Переговори щодо укладення українсько-шведської угоди, що поклала б край Речі Посполитій і гарантувала включення до складу козацької держави не лише України, а й частини Білорусі, одержали новий імпульс після дій царя, які гетьман розглядав як зраду України. Але смерть Б. Хмельницького у серпні 1657 р. внесла свої корективи, оскільки постала необхідність обрання нового гетьмана. І тут, у боротьбі за гетьманську булаву зіткнулися відразу кілька політичних угруповань у козацькостаршинському середовищі, котрі мали різне соціальне походження, зовнішньополітичну орієнтацію й погляди на майбутнє держави. Одне з них очолював генеральний писар Іван Виговський. Проголошений на старшинській раді в липні 1657 р. гетьманом, Виговський прагнув трансформації соціально-політичного устрою України за зразком Речі Посполитої. Зневірившись у союзі з Московщиною й розуміючи загрозу суверенітету козацької держави гетьман спробував повернутися під протекцію польського короля. З цією метою у вересні 1658 р. І. Виговський уклав Гадяцький договір з Річчю Посполитою, який завершував десятилітню українсько-польську війну.

За умовами договору передбачалося повернення української козацької держави (Київського, Чернігівського, Брацлавського воєводств) до складу оновленої Речі Посполитої на правах федеративної її частини — Великого князівства Руського, яке разом з Великим князівством Литовським та Польщею мали утворити одну конфедеративну державу. Король гарантував амністію всім учасникам війни, Військо Запорозьке отримувало підтвердження старих привілеїв й мало становити 60 тис. осіб, Берестейська унія ліквідовувалась, православний київський митрополит отримував місце в Сенаті, Києво-Могилянський колегіум отримував статус вищого навчального закладу — академії; передбачалось заснування ще однієї академії, відкриття українських середніх навчальних закладів та друкарень. З іншого боку, Гадяцький договір уможлилював

повернення в Україну польських землевласників, яким, однак заборонялося переобтяжувати своїх підданих. Але загострення соціальних суперечностей в суспільстві, несприйняття Івана Виговського частиною козаків і старшини, прорахунки в політиці щодо Запорозжя привели до різкого загострення соціально-політичного становища в Україні, яке переросло в громадянську війну. Навіть блискуча перемога над російською армією в битві під Конотопом (червень 1659 р.), не привела до остаточного розриву з Москвою, оскільки частина українського суспільства, в т. ч. козацької старшини, була налаштована в антипольському дусі. В результаті у вересні 1659 р. І. Виговський змушений був зректися гетьманської булави, а в лютому 1664 р. його розстріляли поляки за участь в повстанні за об'єднання Правобережної і Лівобережної України у складі незалежної держави.

Варто звернути увагу, що дослідники наголошують на еволюції поглядів І. Виговського «від автономізму до державної незалежності України, Виговський став першим гетьманом Української козацької держави, страченим за участь у боротьбі за її незалежність». В жовтні 1659 р. гетьманом України було проголошено Юрія Хмельницького, який під тиском Москви підписав т. зв. нові Переяславські статті, котрі повертали гетьманат під московську протекцію. Царські дипломати запропонували українській стороні буцімто автентичний текст Переяславських (Березневих) статей 1654 р., який насправді був фальсифікатом, доповненим новими положеннями, що істотно обмежували автономні права козацької держави у зовнішній політиці, обранні гетьмана та генеральної старшини. Російські залоги вводилися у Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин, Брацлав та Умань. Таким чином, гетьманат втрачав ознаки політичної автономії, перетворюючись на автономію адміністративну. Прийняття нових Переяславських статей поглибило суспільно-політичну кризу в Україні. Частина козацької старшини, зокрема правобережної, схилила Ю. Хмельницького підписати у жовтні 1660 р. Слободищенський трактат з Польщею, який фактично перетворював гетьманат на провінцію Речі Посполитої. Але, проросійська орієнтація більшості козацтва і старшини Лівобережжя, які виступали проти трактату, змусили Ю. Хмельницького скласти булаву. Правобережне козацтво обрало гетьманом Павла Тетерю (1663–1665рр.), який дотримувався пропольської орієнтації, а лівобережне – Івана Брюховецького (1663–1668рр.), який зробив ставку на російське самодержавство. Таким чином, козацька держава, створена Богданом Хмельницьким, втратила територіальну єдність, розкололася на два гетьманати, з протилежною орієнтацією на зарубіжні держави, з окремими урядами, що перебували у стані війни. Було створено передумови для поділу України по Дніпру між Росією та Польщею.

До протистояння на рівні еліт додалися жорстокі й руйнівні виступи незаможного козацтва (черні) та селян, незадоволених розширенням соціальної ролі старшини та її збагаченням. Розкол Гетьманщини по Дніпру на Лівобережну і Правобережну Україну був закріплений домовленостями між Росією та Польщею, зокрема Андрусівським перемир'ям (січень 1667 р.) на 13,5 років, за яким визнавалося входження Лівобережної України до складу Росії, а Правобережної – до складу Польщі, Київ на два роки залишався за Росією, а Запорозька Січ мала перебувати під владою двох держав. Боротьбу національно-

патріотичних сил за об'єднання України очолив правобережний гетьман Петро Дорошенко (1665–1676 рр.). Переконалий в тому, що уряд Польщі прагне порозумітися з Московською державою ціною поділу України, він розпочав військові дії проти польської окупаційної армії в Україні. Свого часу П. Дорошенко підтримував І. Виговського, воював проти російської армії під Конотопом. Після укладення російсько-польського Андрусівського договору проводив політику зближення з Османською імперією та Кримським ханством з метою отримання військово-політичної допомоги для возз'єднання етнічних українських земель в межах незалежної держави. Оскільки уряди Російської держави, Речі Посполитої та Кримського ханства виступали проти соборності козацької України й провокували міжусобну боротьбу, козацька старшинська рада в березні 1669 р. ухвалила прийняти турецьку протекцію. Зрештою, в цьому не було чогось дивного, оскільки ще Б. Хмельницький одним з можливих варіантів протекторату розглядав Туреччину, Швецію. То ж турецька орієнтація П. Дорошенка, як і пізніше шведська – І. Мазепи, фактично були продовженням пошуків української політичної еліти найбільш прийнятних на той час союзників. У внутрішній політиці П. Дорошенко послідовно і рішуче проводив курс на зміцнення гетьманської влади, підтримку козацького типу господарства, ліквідацію великого й середнього феодалного землеволодіння, фільварково-панщинного господарства й кріпацтва. Він намагався зіграти на суперечностях між Османською, Російською імперіями й Річчю Посполитою, але в умовах наступу лівобережних і російських полків, зазнавши невдачі потрапив в критичне політичне становище й змушений був зректися гетьманської булави на користь Івана Самойловича. Як зазначають дослідники, міжусобна збройна боротьба в українському суспільстві стала результатом загострення соціальних, політичних і регіональних суперечностей, яка фактично привела до розв'язання громадянської війни. Її основними причинами були: неадекватне реаліям економічного життя збагачення правлячої еліти й посилення її станового егоїзму; нехтування козацькою старшиною соціально-економічними інтересами рядових козаків, селянства, міщанства; відсутність в суспільстві та в середовищі еліти згоди щодо моделі соціально-економічних відносин і форми політичного устрою Української козацької держави. Деструктивну роль в ескалації громадянського протистояння в Україні відігравав фактор іноземного втручання в її внутрішні справи, моральної та військово-політичної підтримки іноземними державами (задля досягнення власних інтересів) опозиційних сил. Чи не нагадує це нинішню ситуацію в Україні? Наслідки Руїни були фатальними для України.

Після зречення П. Дорошенка Правобережжя практично перестало існувати як цілісне й самостійне державно-політичне утворення, перетворившись в ході безперервних війн другої половини XVII ст. на справжню пустку. Демографічні втрати сягали тут 65–70 % від загальної чисельності населення. Менш катастрофічною виявилася Руїна для Лівобережжя, яке в складі Московської держави, під назвою Гетьманщина, зберегло адміністративну автономію. Якщо порівняти загальноєвропейський контекст з подіями власне української історії, варто зазначити, що XVII ст. закінчувалося грандіозним поділом земель у Центрально-Східній Європі, котрий супроводжувався жахливими війнами й

тривалим дипломатичним протистоянням найпотужніших держав цього регіону – Польщі, Туреччини й Московщини. Об'єктом їх боротьби, починаючи з середини століття, стали українські землі, на яких у результаті Першої української національної революції виникло нове державне утворення – Військо Запорозьке. Відіграючи від початку революції роль активного суб'єкта міжнародних відносин, козацька держава, під впливом внутрішньої нестабільності й зовнішніх втручань поступово стає об'єктом геополітичних устремлінь згаданих вище держав. Вже в 60-х рр. XVII ст., територія колишньої держави Б.Хмельницького стає предметом торгу між сусідами, в першу чергу Польщі та Московщини, зацікавленими в їх поділі. Козацькі еліти по обидва боки Дніпра намагалися використати зіткнення цих інтересів, але не спромоглися відновити територіальну цілісність Гетьманщини.

3. Гетьманування Івана Мазепи.

Вирішальний етап у стосунках з Москвою настав під час гетьманування Івана Мазепи. 25 липня 1687 р. на річці Коломак у поході козаки обрали гетьманом Івана Степановича Мазепу (1639-1709), позбавивши гетьманства І. Самойловича. І. Мазепа укладає політико-правовий документ – договір з московським урядом «Коломацькі статті», який визначав:

1. 30-тисячний реєстр козацького війська.

2. Збереження прав і привілеїв козаків.

3. Але московські воєводи залишались у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Острі

Іван Мазепа – найвидатніший гетьман України, тонкий політик. Він гетьманував 21 рік, з 1687 до 1708 р., і намагався перетворити потенційно катастрофічну для себе ситуацію на особистий тріумф. Мазепа був одним із найбагатших феодалів Європи. Мав близько 20 тис. маєтків.

Основні політико-правові напрями діяльності гетьмана І. Мазепи:

1. Значну частину своїх особистих прибутків скеровує на розвиток релігії та культурних установ України.

2. Ревночний покровитель православ'я.

3. По всій Гетьманщині побудував цілу низку чудових церков (Мазепинське, або козацьке, бароко).

4. За гетьманування Мазепи Києво-Могилянська академія, завдяки його підтримці, досягла свого піку в будівництві нових корпусів і збільшенні кількості студентів до 2 тисяч.

5. Заснував багато шкіл і друкарень, щоб «українська молодь могла в повну міру своїх можливостей користуватися благами освіти».

6. Захищав як власні, так і загальноукраїнські інтереси, зберігаючи водночас добрі стосунки з Москвою.

7. Коли в 1689 р. на трон зійшов Петро I, гетьман застосував свої риси політика, щоб схилити царя на свою сторону.

8. Давав увесь час поради молодому царю, активно допомагав в походах на турків, татар. У 1696 р. доклав чимало зусиль для здобуття Азова (ключ в Азовське море).

9. Домігся дружби з Петром I. Козаки цій дружбі дали таку оцінку: «цар

скоріше не повірить ангелові, ніж Мазепі». Російські урядники заявляли, що «ніколи ще не було гетьмана кориснішого і вигіднішого для царя, як Іван Степанович Мазепа».

10. Приєднує Правобережжя до Лівобережжя, об'єднує обидві частини України в одну.

На початку XVIII ст. у взаємовигідних стосунках між царем і Мазепою з'являється напруженість. У 1700 р. вибухнула велика Північна війна, під час якої Петро I перед українцями висунув нечувані раніше вимоги:

1. Козаки вперше повинні були воювати виключно за інтереси царя.

2. Замість того, щоб захищати свою землю від безпосередніх ворогів – поляків, татар, турків, українці були тепер змушені битися зі шведськими арміями у далекій Лівонії, Литві.

3. Втрати козаків сягали 50,60 і навіть 70% їх складу.

4. На чолі козацьких полків Петро I поставив російських і німецьких командирів, моральний дух козаків занепав.

5. Козацькі полки почали використовувати як «гарматне м'ясо».

6. Усе це разом викликало занепокоєння як у козацьких військах, так і на їхній рідній землі серед селян і міщан.

7. Російські війська в Україні на війну не ходили, а чинили свавілля. «Звідусіль, – писав цареві Мазепа, – я отримую скарги на свавілля російських військ».

8. Гетьман Мазепа відчував постійну загрозу. Коли до Мазепи дійшли чутки про намір Петра I замінити його чужоземним генералом чи російським вельможею, це дало поштовх для пошуку іншого покровителя.

9. Коли польський союзник Карла XII, Станіслав Лещинський, став погрожувати нападом на Україну, Мазепа звернувся за допомогою Петра I. Той відповів: «боронися, як знаєш». Це була для Мазепи остання крапля. Петро I порушив зобов'язання обороняти Україну від поляків, що було основою угоди 1654 р.

10. Український гетьман І. Мазепа перестав вважати себе зобов'язаним зберігати вірність цареві.

Коли 28 жовтня 1708 р. Карл XII ішов на Москву, Мазепа, в надії запобігти спустошенню свого краю, перейшов на бік шведів. За ним пішли 5 тис. козаків і провідних членів старшини. Інші козаки про цей намір не знали, оскільки все це робилося таємно. У підписаному пакті І. Мазепи і Карла XII було заявлено: «За надання військової допомоги та провізії Карл XII обіцяв захищати Україну й утримуватися від підписання миру з Петром I аж до повного звільнення України від влади Москви та відновлення її давніх прав».

За наказом Петра 12 листопада 1708 р. російські війська під командуванням князя Олександра Меншикова вирізали 6 тисяч жінок, дітей, чоловіків гетьманської столиці Батурин, а місто зруйнували і спалили.

– Івана Скоропадського. В знак протесту за те, що робив Петро I, у березні 1709 р. запорозькі козаки на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком переходять на сторону Мазепи.

14 травня 1709 р. російські війська зруйнували Січ, а цар видав постійно

діючий наказ страчувати на місці кожного пійманого запорожця. Нарешті, 28 червня 1709 р. відбулася Полтавська битва. Переміг Петро І. Українці втратили останній шанс відокремитися від Росії. Петро І вважав англійське поневолення Ірландії придатною моделлю для здійснення своїх намірів щодо України. Біля м. Бендери, що належало Туреччині, 21 вересня 1709 р., вбитий горем 70-річний Мазепа помер.

В особистій трагедії Мазепа, якому не судилося здійснити свій задум – визволити Україну з-під царського гніту – і який мусив утікати з рідного краю, відбулася трагедія українського народу. Для російських царів та офіційної ідеології І. Мазепа став уособленням сепаратизму і зрадництва. Водночас вітчизняні і більшість закордонних дослідників високо оцінили дії Мазепа, його намагання звільнити Україну від колоніального російського ставлення. Його ім'я сьогодні займає гідне місце серед імен борців-патріотів таких як Іван Виговський, Петро Дорошенко, Пилип Орлик, Плело Полуботок, Данило Апостол та ще багато гетьманів і старшин, а не серед тих, хто допомагав знищувати свій край, народ і його майбутнє.

Після Полтавської битви нас гали тяжкі дні і роки для українців, захоплених у боях козаків. Цар Петро І видав постійнодіючий указ. Шведський історик Нордберг, очевидець, із жахом про те згадував: «Людям ламали кістки рук і ніг, розтягували на колесах тіла, сажали на кіл, вирізали всіх, навіть маленьких дітей і старих людей». Петро І хотів силою знищити саму думку українського народу про незалежність. Але слова, які проголосив Іван Мазепа, Вольтер доніс усій Європі: «Україна завжди прагнула бути вільною».

4. Обмеження української автономії в І половині XVIII сторіччя.(Студенти роблять повідомлення про останніх гетьманів).

Після об'єднання І. Мазепа зі шведським королем Петро І наказав старшині, яка залишилася ва його боці, обрати нового гетьмана. Ним став 62-річний безвольний Іван Скоропадський (1708—1722). У своїй діяльності він мав керуватися надісланими з Москви Решетилівськими статтями, які ще більше посилювали залежність України; 1) гетьманові без дозволу царя заборонялося змінювати старшину, надавати й відбирати маєтності; 2) встановлювався московський контроль за збиранням податків та витратами коштів; 3) українське військо підпорядковувалося московським генералам; 4) при гетьманові запроваджувалася посада міністра, який мав право втручатися у справи Гетьманщини, стежив за її керівництвом.

Після полтавської катастрофи Петро І поведився у Гетьманщині як у завойованій країні. По закінченні Північної війни він прийняв титул імператора, а за Московією встановив офіційну назву "Російська імперія". Гетьманщину почали офіційно називати Малоросією.

Царська політика, спрямована проти України передбачала такі основні заходи:

1. Руйнування основ української державності. Формально залишаючи попередній устрій Гетьманщини, царський уряд намагався фактично підпорядкувати собі всю владу в Україні, ігноруючи основні права останньої, її гетьмана та уряд.

2. Фізичне виснаження України внаслідок впровадження десятків тисяч українців за межі Батьківщини на війни й тяжкі примусові роботи. Це фактично вело до поступового знищення українського генотипу, адже з них додому поверталось 30—60 %, інші гинули.

3. Руйнування України як самостійного економічного організму та поступове перетворення її російську колонію. Дедалі частіше місцевим купцям заборонялося займатися торгівлею не тільки за кордоном, а й навіть із Запоріжжям. Запроваджувалася державна монополія набагато товарів. Широко практикувалося перекупування різноманітних товарів лясше у російських купців. Ціни на експортовану українську продукцію встановлював російський уряд. Отже, фактично була ліквідована українська вільна торгівля.

4. Обмеження української культури. Цілеспрямовано звужувалося вживання національної мови, були накладені обмеження на видання книг, здобуття освіти було взято під нагляд державної цензури. Посилювалася залежність української церкви від московської патріархії.

Значним ударом царату по автономії Гетьманщини було створення у травні 1722 р. Малоросійської колегії (1722—1727) — центрального органу російської колоніальної адміністрації в Лівобережній Україні. На неї покладалася низка функцій, реалізація яких фактично позбавляла гетьмана і тієї решти влади, що він ще мав. Москва таке підпорядкування практично всіх сторін державного життя Гетьманщини Малоросійській колегії лицемірно пояснювала піклуванням про український народ. Старий гетьман не витримав такої наруги і влітку 1722 р. помер.

Петро I заборонив вибори наступного гетьмана. Тому старшина призначила наказним гетьманом чернігівського полковника Павла Полуботка (1722 —1724), який організував опір російській політиці ліквідації української автономії. Щоб нейтралізувати втручання Малоросійської колегії у внутрішнє життя Гетьманщини, він розпочав боротьбу з хабарництвом і волокитою, погрожував карами старшині за утиски простого населення" нещадно розправлявся з ініціаторами різних закатів. Одночасно надсилав до царя численні петиції та делегації з проханням розпустити Малоросійську колегію й відновити гетьманство.

Уперта опозиційна діяльність українського уряду викликала роздратування Петра I, який збільшив повноваження Малоросійської колегії, перетворивши її з контрольної на владну адміністративну структуру. Одночасно він викликав П. Полуботка та його однодумців до Санкт-Петербурга, де наказав їх заарештувати та ув'язнити у Петропавлівській фортеці. Частина з них, у т. ч. сам Полуботок, померла від жорстоких катувань під час слідства, уцілілих звільнили лише після смерті Петра I на поч. 1725 р. Такою була розплата за оборону автономних прав Гетьманщини.

Після смерті Петра I процес цілковитої ліквідації автономії України було дещо пригальмовано. Готуючись до війни з Туреччиною й намагаючись якось утихомирити українців, російські політики почали прихильніше ставитися до української автономії. В 1727 р. Малоросійську колегію було розпущено, а місцевому населенню дозволили обирати гетьмана. Ним став 70-річний

миргородський полковник Данило Апостол (1727—1734). Правове становище Гетьманщини цього часу визначалося т.зв. Ріши-тельними пунктами — царським указом, який обмежував гетьманську владу та політичну автономію Лівобережжя: 1) гетьман міг обиратися тільки за згодою царя і не мав права на дипломатичні зносини; 2) кандидатів на посади генеральної старшини і полковників затверджував цар; 3) до складу Генерального суду поряд із трьома українцями мало ввійти стільки ж росіян; 4) скасовувалася заборона на купівлю землі в Україні росіянами тощо.

Хоч українську автономію було значно обмежено, Д. Апостол все ж шукав можливості для організації державного життя. Він відновив право призначати генеральну старшину та полковників, зменшив кількість росіян в адміністрації, підпорядкував собі Київ, обмежив число російських полків в Україні. Значну увагу приділяв купецько-старшинській верстві, буржуазії, вбачаючи в ній опору української державності, зробив спробу покінчити із землеволодінням російських вельмож і чиновників в Україні. Домігся повернення під гетьманську владу запорожців та заснування в 1734 р. Нової Січі на р. Підпільна. Захищаючи державні права українського народу та обмежуючи російські впливи на Україну, гетьман Апостол тим самим затримав процес повної інтеграції Гетьманщини у структуру Російської імперії.

Після смерті Д. Апостола імператриця Анна Іванівна заборонила вибори гетьмана, а для управління Україною запровадила колегіальний орган під назвою Правління гетьманського уряду (1734—1750). Нова інституція мала поширювати думку про неефективність гетьманського правління, сприяти зближенню українців з росіянами через змішані шлюби тощо. Великим лихом для Гетьманщини стало також поширення на її територію діяльності "Таємної канцелярії" — попередниці ЧК-НКВС-КДБ, яка чинила насильство навіть над генеральними старшинами, київським митрополитом, не кажучи вже про простих українців.

5. Ліквідація Гетьманату та ліквідація Запорозької Січі.

З приходом до влади в Росії Катерини II (1762—1796) було завершено справу, розпочату в Україні Петром I по остаточній ліквідації української автономії.

Нова імператорка Катерина II, прагнучи уніфікації та централізації державного управління, у 1764 р. після звернення К. Розумовського з проханням запровадження спадкового гетьманства в Україні та розширення його прав викликала його в Петербург і примусила подати рапорт про відставку. 10 листопада 1764 р. імператриця видала указ про ліквідацію інституту гетьманства в Україні. Уся повнота влади зосередилась у руках президента Другої Малоросійської колегії (1764—1786 рр.) генерал-губернатора П. Румянцева. Колегія складалася з чотирьох російських представників, чотирьох українських старшин, прокурора, двох секретарів (росіянина і українця). Було взято жорсткий курс на централізацію та русифікацію. Суть цього курсу у тезі імператриці: „Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу „. І цей наказ послідовно й наполегливо втілювалися в життя наступними російськими правителями старої і нової доби понад 200 років.

Після ліквідації гетьманства осередком формування політичної свідомості

українського населення, реальною перешкодою колоніальній політиці Російської імперії на Україні залишилась Запорізька Січ. Але поки йшла боротьба з Туреччиною за Причорномор'я і Крим, в якій активну участь брали запорізькі козаки, російський царизм змушений був терпіти „запорозьку вольницю“. Після укладення Кючук-Кайнаджийського миру Запорізька Січ втратила значення військового форпосту проти турецької і татарської агресії. Тому Катерина II в 1775 р. дала таємний наказ генералу П. Текслі ліквідувати її. 4-5 червня 1775 р. російські війська під командуванням Текслі оточили і зруйнували Січ.

П. Калнишевський – останній кошовий отаман – капітулював і згодом був засланий царським урядом на Соловки. Калнишевський Петро Іванович (1690-180 рр.) – останній кошовий отаман запорізької Січі (1762, 174-1765 рр.), талановитий полководець і дипломат. Походив із козацько-старшинського роду Лубенського полку. Займав різноманітні посади у козацькому війську: 1752 – похідний полковник, 1754 – військовий осавул, 1762 – кошовий отаман, 1763 – військовий суддя, 1764-1765 – кошовий отаман на Запоріжжі. Неодноразово їздив у Петербург відстоювати військові та адміністративно-територіальні права запорізького козацтва від зазіхань царських чиновників, дбав про розвиток хліборобства і торгівлі на Запоріжжі.

Після зруйнування царськими військами Нової Січі у 1775 р. і заслання до Соловецького монастиря (нині Архангельська обл. Росії) понад 5 років провів у жахливих умовах одиночної камери (у кам'яному мішку).

У квітні 1801 р. указом Олександра I був звільнений з монастирської в'язниці, але залишився у монастирі. Помер у віці майже 113 років. Похований на головному подвір'ї Соловецького монастиря.

Значна частина козаків переселилась у межі турецьких володінь і утворила Задунайську Січ.

У 1776 р. Катерина II ліквідувала слобідське козацтво – більшість заможних козаків наказним порядком перевела в гусари, а частину – у селянський стан. Старшина отримала офіцерські звання і статус дворянства. На території слобідських полків було створено Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові.

У 1781 р. був ліквідований полково-сотенний устрій, а Лівобережжя поділене на три намісництва – Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське (потім – Малоросійське генерал-губернаторство).

У 1783 р. українську національну армію у складі 10 полків було перетворено на регулярні полки за взірцем російської армії. Того ж року кріпосне право було поширене на українське селянство. У 1785 р. виходить „Жалувана грамота дворянству“, за якою українська шляхта отримує дворянські права та привілеї.

У другій половині XVIII ст. в Україні утверджується суспільно-політичний устрій, характерний для всієї Російської імперії. Всі органи Української держави були остаточно знищені.

6. Становище українських земель під владою Речі Посполитої в кінці XVII - XVIII століттях.

Після поразки Української революції подальшу долю українських земель визначали сусідні держави — Польща, Росія та Туреччина. Згідно з умовами Бахчисарайського договору (1681) територія між Дністром і Бугом 20 років мусила залишатися нейтральною і незаселеною. Це означало перетворення на пустелю тих земель, які були своєрідною базою національно-визвольного руху за часів Хмельниччини. «Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів і далі подорожуючи, — писав козацький літописець Самійло Величко, — бачив я багато городів і замків безлюдних, і пусті вали..., що стали пристанищем і житлом тільки для диких звірів... Бачив я там... багато кісток людських, сухих і нагих, що тільки небо за покрівлю собі мали».

Проте, зважаючи на родючість ґрунтів, сприятливі кліматичні умови, спочатку Туреччина, а згодом Польща порушують Бахчисарайську угоду і розпочинають процес активного заселення пустуючих земель Правобережжя. Новий колонізаційний рух стає особливо масовим після того, як Ян Собеський видав 1684 р. універсал, що дозволяв козацькі поселення на південь від Росії. Наступним кроком Польщі стала ухвала сейму (1685) про поновлення на території колишніх українських полків козацьких прав та вольностей, внаслідок якої відродилися Богуславський, Брацлавський, Корсунський та Білоцерківський полки.

Після завершення війни між Польщею та Туреччиною (1699) потреба у козацькому війську відпала, і тому польський сейм прийняв рішення про ліквідацію правобережного козацтва. Спроба силою реалізувати цей план призвела спочатку до поразки польських військ під Фастовом 1700 р., а потім і до вибуху повстання під проводом С. Палія (1702—1704).

Палій (справжнє прізвище Гурко) Семен Пилипович (?—1710) — козацький полководець, фастівський і білоцерківський полковник (1684—1704, 1709—1710). Народився в містечку Борзна (Чернігівщина). Навчався в Київській колегії. У 1684 р. отримав «приповідний лист» (дозвіл) польського короля на формування козацького полку у Фастові й заселення вільних земель на Київщині. На полковій території встановилося козацьке самоврядування. Спроби польських військ привести козаків до покори (1691, 1693, 1700) зазнали відсічі. Протягом 1688—1704 рр. Палій вів переговори з гетьманом І. Мазепою про возз'єднання Правобережної України з Лівобережною, але уряд Московщини, пов'язаний з Річчю Посполитою «Вічним миром» (1686), не давав згоди на цю акцію. У 1702—1704 рр. Палій очолював козацькі повстання на Київщині, Брацлавщині, Поділлі та Волині. В 1704 р. на Правобережжя вступили лівобережні козацькі полки під проводом Мазепи. За його наказом Палія було заарештовано, а повстання придушено. Царський уряд відправив Палія у заслання до Тобольська (1705—1708), а в 1709 р. у зв'язку з війною зі шведами повернув в Україну. В 1709 р. Палій очолює Білоцерківський полк і залишається його полковником до смерті.

Ситуацією скористався І. Мазепа, який, приєднавши до Гетьманщини правобережні полки, незабаром усунув С. Палія від влади. Після падіння І. Мазепи та поразки П. Орлика система міжнародних договорів 1711—1714 рр. остаточно визнала права Польщі на володіння Правобережжям.

Починається активне відновлення польсько-шляхетських порядків на Правобережжі. Землі регіону знову були поділені на Брацлавське, Волинське, Київське та Подільське воєводства. Відновивши свою владу над землями Правобережжя, магнати зрозуміли, що умовою їхнього збагачення є відродження та господарське піднесення краю. Саме тому вони почали створювати в межах своїх володінь «слободи», у яких селяни на певний час звільнялися від податків. Однак закінчення пільгових років, вимоги землевласників виконання панщини та натуральних повинностей, які супроводжувалися посиленням наступу уніатства на права православних, викликали значне соціальне напруження на Правобережжі, безпосереднім наслідком якої стала гайдамаччина. Гайдамацький рух виник у першій половині XVIII ст. (перша згадка про гайдамаків датується 1714 р.) на Волині та Західному Поділлі, але незабаром охопив Київщину та Брацлавщину. Це була яскрава форма національно-визвольної боротьби українського народу проти польського гніту на землях Правобережної України. Гайдамаччина у своєму розвитку пройшла три хвилі піднесення: 1734—1738 рр., 1750 р., 1768 р. (Коліївщина). Польські шляхтичі зневажливо поставилися до виникнення повстанського руху, називали його учасників «гайдамаками» (від турецького «гайда» — гнати, переслідувати, турбувати), а невдовзі цей термін і став самоназвою народних месників.

Перше велике гайдамацьке повстання розпочалося 1734 р. Його каталізатором став вступ на територію Правобережжя російських військ разом з гетьманськими полками, які мали на меті допомогти синові короля Августа II вступити на польський престол. Серед місцевого населення поширилися чутки, що війська прийшли на допомогу українським селянам, а російська цариця Анна Іоанівна видала грамоту, в якій закликала до боротьби проти польської шляхти. Стихійний народний виступ швидко охопив Київщину, Поділля та Волинь. На чолі повстання став сотник надвірних козаків князів Любомирських — Верлан, проголошений гайдамаками полковником. У ході боротьби активно йшов процес «покозачення», коли селяни масово записувалися в козаки та заводили козацький устрій.

Повстанцям вдалося захопити Жванець, Броди, Збараж, дійти з боями аж до околиць Кам'янця-Подільського та Львова. Між тим внутрішня ситуація у Польщі змінилася — під тиском Росії С. Лещинський втік, і престол отримав Агуст III. Виконавши свою основну місію, царські війська були кинуті на придушення гайдамацького руху. Наприкінці 1738 р. російські та польські збройні формування за допомогою зрадника С. Чалого отримали перемогу над основними повстанськими силами, що примусило частину гайдамацьких загонів відійти в Молдавію, а решту тимчасово припинити збройний опір. Новий спалах активності гайдамацького руху припадає на 1750 р. Повстанці, очолювані О. Письменним, М. Сухим, П. Тараном, протягом року контролювали землі Брацлавщини, Київщини, Східного Поділля. Їм вдалося навіть захопити такі потужні фортеці, як Вінниця, Умань, Летичів, Фастів. Проте до зими 1750 р. цей виступ спільними зусиллями польських та російських військ було придушено.

Своєрідним піком гайдамацького руху стало селянсько-козацьке повстання 1768 р., що отримало назву «Коліївщина» (від слів «кіл», «колоти», «колій»). Цей

народний виступ був зумовлений взаємодією низки причин. Саме того часу панське господарство занепало внаслідок зміни торговельної кон'юнктури: перенесення основного ринку зерна з берегів Балтійського моря на узбережжя Чорного. Нечіткість перспектив розвитку, що запанувала у господарстві Польщі, безумовно, позначилася на взаєминах українських селян і польських панів, посиливши соціальне напруження. У Північній Київщині, яка надалі стала базою для розгортання Коліївщини, найменші соціальні утиски, збільшення панщинних тягарів сприймалися як насильство і викликало бурхливу реакцію. Це пояснюється тим, що в цьому регіоні, заселеному пізніше від інших земель Правобережжя, селяни тривалий час були звільнені від панщинних повинностей. До того ж близькість Запорозжя посилювала віру місцевого населення у власні сили. Загострилася й релігійна ситуація.

Першопопштовхом до розгортання конфлікту став активний наступ уніатів, очолюваних митрополитом Ф. Володкевичем, на права православних на півдні Київщини. Застосування польських військ з метою перетворення православних на уніатів, ув'язнення православних священиків, покарання різками — це далеко не всі форми і методи, за допомогою яких уніатство намагалося утвердитися в цьому краї. Одним з натхненників боротьби за православ'я, енергійним та здібним організатором мас став ігумен Мелхиседек Значко-Яворський. Саме він зумів добитися аудієнції в Катерини II, під час якої вона пообіцяла православним Польщі підтримку та заступництво. Діючи через дипломатичні канали, російська цариця здійснила свою обіцянку. У 1768 р. польський король С. Понятовський під тиском Росії підписав трактат про формальне зрівняння в правах з католиками віруючих православної та протестантської церков.

Розрахунки Росії, що пішла на такий крок, цілком зрозумілі: послабити Польщу, адже негативну реакцію шляхти на рішення короля та розгортання чвар і протистоянь можна було легко спрогнозувати; зміцнити зв'язки з православними Правобережжя, а відтак і посилити російський вплив в цьому регіоні; формувати в свідомості українців привабливий імідж Росії як захисниці православної релігії.

Як і слід було очікувати, значна частина польської шляхти негативно поставилася до зрівняння в правах католиків та православних і перейшла до активних дій. Створивши збройні союзи — конфедерації, вона оголосила «хрестовий похід» проти православних під гаслом захисту католицизму, шляхетських прав і звільнення Польщі з-під російського впливу. Організуючим центром цього руху стала Барська конфедерація (м. Бар на Поділлі). Сіючи смерть серед православних, глумлячись над їхніми святинями, руйнуючи православні монастирі та церкви, конфедерати кривавим смерчем пройшлися Київщиною, Поділлям та Волинню.

Не маючи змоги самотужки вгамувати непокірних магнатів, польський уряд звернувся по допомогу до Росії. На Правобережжя для боротьби з конфедератами вступає російське військо на чолі з генералом М. Кречетниковим. Місцеве українське населення сприйняло появу російських збройних формувань як допомогу в боротьбі проти офіційної польської влади. Блискавично набула поширення чутка про те, що нібито Катерина II видала «Золоту грамоту», в якій

закликала селян до боротьби з польською шляхтою. Всі ці обставини сприяли розгортанню та поглибленню селянсько-козацького виступу на Правобережжі.

Навесні 1768 р. запорожець М. Залізняк сформував під Чигирином повстанський загін, його ядром були запорожці, навколо яких об'єдналися тисячі селян. На бік повсталих перейшов уманський сотник І. Гонта зі своїми козаками. Повстанці взяли Умань — міцну фортецю, одну з опорних точок польської шляхти в цьому регіоні, що стало переломним моментом у розгортанні Коліївщини. Ця перемога робила досить реальною перспективу розростання гайдамацького руху як у західному, так і в східному напрямках, що означало його поширення не тільки на власне польські землі, а також і на Лівобережжя.

Катерина II чудово розуміла, що в основі Коліївщини лежать не лише національно-визвольні змагання та релігійне протистояння. Важливою складовою цього руху була антифеодальна боротьба, і тому попадання на російський ґрунт навіть іскри гайдамацького руху спричинили б серйозні соціальні наслідки: російські селяни також могли піднятися проти феодалів. Непокоїла російський уряд й участь у гайдамацькому русі російських селян, міщан і навіть солдатів, які після повернення на батьківщину могли стати носіями небезпечних для правлячих кіл ідей, організаторами антиурядових акцій. До того ж тактика доброзичливого ставлення до гайдамаків ускладнила російсько-турецькі відносини, оскільки повстанці, переслідуючи шляхту і євреїв, перейшли кордон і спалили турецьке місто Балту. Цей інцидент викликав бурхливий протест турецького султана, кримського хана та молдавського господаря. Причому Туреччина загрожувала навіть війною, до якої Росія у той час не була готова. Усі ці фактори зумовили зміну тактики російського уряду стосовно гайдамацького руху — після зближення з Польщею Росія розпочинає в другій половині червня 1768 р. каральні акції проти повстанців. Підступно були схоплені М. Залізняк та І. Гонта. Протягом липня—серпня було розгромлено більшість гайдамацьких загонів, але остаточно Коліївщина була придушена лише навесні 1769 р.

Жорстоко і люто розправилися з повстанцями Польща. Лише в містечку Кодні (поблизу Житомира) поляки знищили 3 тис. осіб. І. Гонту після жахливих тортур (здерто смуги шкіри) було порубано на частини, а його голову прибито до воріт Могилева. Що стосується гайдамаків — підданих Росії, то їхнє покарання мало характер демонстрації. Росія мусила переконати турків і поляків у своїй непричетності до виникнення Коліївщини. Саме тому частина вироків гайдамакам була здійснена або ж на польській території, або на турецькому кордоні. Водночас, чудово розуміючи, що жорстокі репресії проти повстанців зашкодять іміджу Росії в очах українців Правобережжя, російський уряд в останній момент замінює М. Залізняка та 250 гайдамакам смертний вирок довічним засланням до Сибіру.

Росія постійно проводила двозначну політику щодо соціальних рухів на Правобережжі. Це пояснюється тим, що, з одного боку, вона бачила в гайдамаччині засіб дестабілізації та ослаблення Польщі, з іншого — не хотіла, щоб цей антифеодальний рух поширився на російську територію. Стратегічною метою імперської політики Росії було встановлення цілковитого контролю над правобережними землями, але здійснити ці плани їй вдалося лише наприкінці

XVIII ст. Внаслідок другого поділу Польщі (1793) до Росії відійшли Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина, а після третього поділу (1795) під владу російського царя відійшла і Західна Волинь. Незабаром на інкорпорованих землях було утворено Київську, Подільську та Волинську губернії.

Безумовно, об'єднання в межах однієї держави більшості українських земель (майже 80%), етнічне возз'єднання лівобережних та правобережних українців, поновлення позицій у суспільстві православної церкви сприяли консолідації української нації. Однак наприкінці XVIII ст. автономії Лівобережжя не існувало, і тому Правобережжя з-під влади одного іноземного уряду потрапило під владу іншого, що не могло забезпечити повноцінний, динамічний розвиток краю.

Отже, після поразки Української революції Правобережжя надовго стало об'єктом територіальної експансії сусідніх держав — Польщі, Росії та Туреччини. Встановлення на початку XVIII ст. контролю Польщі за цим краєм відновило польсько-шляхетські порядки, посилило релігійний гніт, спричинило нову колонізацію правобережних земель, зростання соціального напруження та виникнення гайдамацького руху. Перехід наприкінці XVIII ст. Правобережжя під владу Росії не зняв проблеми іноземного панування для цього краю, він тільки змінив форми та методи експлуатації місцевого населення.

7. Нове політичне розчленування України Російською та Австрійською імперіями.

Цілі правлячих кіл Пруссії, Австрії й Росії були такі:

- Після першого розподілу Польщі (1772 р.) до складу Австрійській імперії були включені Галичина, частина Волині і Поділля.
- Після другого поділу Польщі (1793 р.) до Російської імперії перейшла Правобережна Україна (Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина).
- Після третього поділу (1795 р.) – під владу Росії відійшла Західна Волинь. Польська держава перестала існувати. Незабаром на Правобережжі було утворено Київську, Подільську та Волинську губернії.

Тут доцільно відмітити, що об'єднання в межах однієї держави – Росії – більшості українських земель (майже 80%), етнічне возз'єднання лівобережних та правобережних українців, поновлення позицій у суспільстві православної церкви сприяли консолідації української нації. Однак наприкінці XVIII ст. автономії Лівобережжя вже не існувало, і тому Правобережжя з-під влади одного іноземного уряду потрапило під владу іншого, що не могло забезпечити повноцінний, динамічний розвиток краю.

Наприкінці XVIII ст. західноукраїнські землі також зазнали суттєвих змін. Австрійські Габсбурги стали володарями великої частини України площею понад 70 тис. кв. км з населенням понад 2,5 млн. осіб, з яких близько 2 млн. – складали українці.

Австрія дістала Галичину в стані занепаду. Війни, російська окупація довели країну до зубожіння. Міське населення занепадало одночасно з занепадом торгівлі та промисловості. Селянство страждало під гнітом кріпацтва. Хліборобство мало екстенсивний характер. Ремісництво ледве жило.

Галичина разом з частиною польських земель була виділена в окремий коронний край - "королівство Галиції і Лодомерії (Володимирії) з центром у Львові. Східний кордон нового краю проліг по р. Збруч, яка стала більш на півтора століття символом розчленованості українського народу двома імперіями. В адміністративному відношенні "королівство" було поділено спочатку на 6 округів, до складу яких входило 59 дистриктів. У 1780 – 86 рр. було запроваджено новий поділ, згідно з яким налічувалось вже 18 округів, з них 12 становили українську частину краю - Східну Галичину. На чолі Галичини стояв губернатор, призначений Віднем.

Представник освіченого абсолютизму, імператор Йосиф II, намагаючись піднести господарське і духовне життя Галичини провів ряд реформ. Уже в 1774 р. було засновано народні школи трьох типів: однокласні, з навчанням українською мовою, трикласні та чотирикласні – з викладанням німецькою мовою. У 1784 р. у Львові створено університет з чотирма факультетами, а в 1787 р. відкрито окремий богословський факультет для українських студентів з викладанням українською мовою.

Треба знати, що австрійський уряд значну увагу приділив на впорядкування економічних та соціальних відносин. У 1782 році було видано наказ для Галичини, яким обмежувалося право панів над селянами: селяни дістали право одружуватися без згоди пана, віддавати дітей до шкіл, шукати заробітку де завгодно. Було введено також нове оподаткування – 70% прибутку з праці йшло селянинові, 18% – державі і 12% – панові. Нажаль, після смерті Йосифа II наступники його не дбали про долю селян. Все ж таки ці реформи багато зробили для морального піднесення українців, дали надію на краще життя, розбудили енергію для боротьби за майбутнє.

У 1774 р. Австрія прилучила до себе північну частину Молдавії з містами: Чернівцями, Серетом і Сугавою. Деякий час Буковина управлялася військовою владою, але у 1786 р. її приєднали до Галичини, і так перебувала вона до 1848 р., коли її відокремили в окрему провінцію.

З перших часів австрійської влади почалася інтенсивна імміграція до Буковини румунів із Молдавії та Семигороду. Вона сприяла тому, що в австрійців склалося уявлення, ніби Буковина взагалі є румунською країною (тут було 69% українців), в школах цього краю почали впроваджувати румунську мову. Все це мало негативні наслідки для українців.

XVIII ст. для Закарпаття було добою відносного спокою. Правління Марії Терезії та Йосифа II позначилися пільгами для селян: у 1766 р. була обмежена панщина, а у 1785 р. – скасовано підданство селян. Проте, після смерті Йосифа II, його наступник Леопольд відновив кріпацтво. Посилення панщини викликало рух опришків, які громили поміщицькі садиби.

Разом з тим, треба підкреслити, що у багатонаціональній Австрійській імперії жодна нація не мала абсолютної більшості, тому жодна культура не могла стати пануючою (на відміну від Росії). Тому, захоплюючи нові землі, Габсбурги не змінювали традиційних форм влади на місцях. Це відбувалося тому, що імперія не хотіла провокувати опір і тому, що їй бракувало сильних і централізованих установ.

Зі встановленням у Західній Україні влади Австрійської імперії з'явилася така специфічна соціальна група як чиновники. Переважно німці або

німецькомовні чехи, вони ніколи не були чисельною групою. Українці не мали доступу до політичної влади через відсутність дворянства. Українці лишалися також поза сфери торгівлі і промисловості. Шляхта складалася з поляків і наприкінці XVIII ст. становила 3,4% провінції. Більшість західних українців складали селяни-кріпаки (панщина досягала 5-6 днів на тиждень). Виразну соціальну групу, яка наближалася до еліти, становило греко-католицьке духовенство.

Етнічний склад населення Західної України був доволі строкатим. Основну його масу становили українці, поряд з ними жили чималі етнічні групи поляків, румун, угорців, євреїв. Адміністративне поєднання етнічно змішаних територій згодом породило чимало складних проблем.

Отже, наприкінці XVIII ст. Україна знову була поділена між іноземними державами – Російською та Австрійською імперіями, що поглибило особливості політичного, соціально-економічного, культурного та релігійного розвитку її окремих регіонів. Більша частина українських земель знаходилася у складі Російської імперії.

Лекція № 10-11

Тема: Українські землі під владою Російської та Австро – Угорської імперій наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

План заняття

1. Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі іноземних держав. Чисельність населення та його етнічний склад.
2. Початок українського національного відродження. Становлення української інтелігенції.
3. Вплив польського та російського суспільних рухів на Україну.
4. Кирило - Мефодієвське братство. Т. Шевченко.
5. Українські землі у складі Австрійської імперії. Суспільно-політичний рух. «Руська трійця».
6. Революція 1848 р., скасування кріпосного права. Пожвавлення суспільно-політичного життя в Західній Україні.

1. Адміністративно- територіальний устрій українських земель у складі іноземних держав. Чисельність населення та його етнічний склад.

Після кількох поділів території Речі Посполитої й перемоги Росії над Османською імперією українські етнічні землі були поділені між Росією та Австрією. Віденський конгрес 1814 — 1815 рр. остаточно легітимізував поділ територій між двома імперіями, який проіснував до початку Першої світової війни. Понад 85 % українських етнолінгвістичних територій опинилися під владою Росії. їх адміністративна інкорпорація відбувалася по-різному й не одночасно, проте наприкінці XVIII ст. адміністративно-територіальний устрій українських земель був уніфікований з іншими частинами імперії. Згідно з реформою, яку розпочала

Катерина II, стандартною адміністративною одиницею стало намісництво, кожне з яких мало налічувати приблизно 700 тис. мешканців, а його територія мала бути поділена на повіти з 70 тис. жителів. Відповідно до цієї схеми колишню територію Української держави (Гетьманщину) у 1781 р. було поділено на Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. Слобідсько-Українську губернію було перетворено на Харківське намісництво. Південні регіони України разом із Запорожжям було об'єднано в Катеринославське намісництво, у якому намісником був князь Г. Потьомкін-Таврійський. Уніфікований адміністративно-територіальний поділ зумовлювався введенням постійних державних податків і рекрутської повинності, розміщенням фіскально-поліцейських і судових органів.

Прийшовши до влади, імператор Павло I указом від 12 грудня 1796 р. «Про новий поділ на губернії» скасував намісництва й відновив в Україні губернії. Малоросійська, Волинська, Подільська, Київська поряд з прибалтійськими губерніями були віднесені до категорії, що мали «особливі права і привілеї». Завдяки

суттєвим змінам у підходах до адміністративного поділу відновлювались історично сформовані регіони. Відмова від попереднього формального критерію поділу держави, яким була лише чисельність населення без урахування історичних та етнічних особливостей тих чи інших територій, призвела до створення Павлом I у 1796 р. замість трьох намісництв (Новгород-Сіверського, Чернігівського та Київського) однієї Малоросійської губернії з центром у Чернігові та поділом її на 20 повітів. Причому імператор повернув територію колишнього Полтавського полку з м. Кременчуком, а також Хорольський, Миргородський, частину Олексопольського та Костянтиноградського повітів до новоствореної губернії, відділивши їх від Новоросії. Таким чином було відновлено територіальну цілісність Малоросії. Межі Слобідсько-Української губернії встановлювались у кордонах 1765 р.

З колишніх польських областей, з яких при Катерині II були створені Брацлавське, Подільське та Волинське намісництва, а також тієї їх частини, що ввійшла до Київського та Вознесенського намісництв, створені Волинська, Подільська та Київська губернії. Таврійську область було ліквідовано, натомість було створено Новоросійську губернію. Згодом Південь України зазнав низки адміністративних реформ, які було завершено у 1812 р. На українському півдні можна виокремити три субрегіони — Катеринославсько-Херсонський, Таврійсько-Кримський та Бессарабський.

Історичний підхід враховував місцеві особливості, тому в українських губерніях було повернуто традиційне судочинство, що ґрунтувалося на виборному принципі, на Правобережжі та Лівобережжі було відновлено чинність Литовського статуту, однак процедура апеляції залишилася за Сенатом, що зменшувало значимість місцевої судової влади, а зверхність виконавчої влади над судовою убезпечувала від будь-яких проявів локального сепаратизму. Реформи Павла I не ліквідовували існуючі адміністративно-фінансові установи й не скасовували податкову реформу та рекрутський набір.

До відновлених привілеїв належало право на виготовлення та продаж спиртних напоїв у вільному режимі, яке поширювалося не лише на дворянство, а й на козаків. Однак з часом держава обмежила цю практику, запровадивши стягування мита. З 1810 р. його розмір установлювала місцева влада разом з повітовими

предводителями дворянства. Суперечки про розмір мита та географію його поширення тривали аж до 1864 р., коли було запроваджено правила про акцизний збір. До привілеїв можна віднести збереження місцевих форм землеволодіння в західних губерніях, припинення практики навернення уніатів у православ'я, створення для них єпископства та шість діоцезій для католиків, зокрема Луцької та Кам'янської. Еліта набутих територій позитивно поставилася до реформ Павла І.

Що ж спонукало Павла І до цих кроків? Передусім, зважаючи на революційні події у Франції 1789 р. цар був зацікавлений у збереженні спокою та зміцненні політичного ладу на нещодавно здобутих територіях. Йдучи на поступки місцевій еліті, він уклав своєрідний «суспільний договір», який зафіксував права та привілеї панівного дворянського стану історичних регіонів. Крім того, ці заходи були ефективним засобом втягнення регіональної еліти у сферу загальнодержавних імперських інтересів.

Припинення чинності особливих прав і привілеїв розпочалося при Миколі І, а фактором, що його прискорив, стало польське Листопадове повстання 1830 р., яке перекинулося й на Правобережжя. Крім зміни в судочинстві (ліквідація гродських судів для шляхти, виборних посад у судочинстві, скасування Магдебурзького права у 1831 р.), запроваджувалися призначувані посади поліцеймейстерів, подвоювався розмір жалування справникам, засідателям судів і городничим, аби вони ретельніше дбали про державні інтереси. Серед уніфікаційних заходів слід назвати скасування в 1839 р. уніатської церкви на Правобережжі та дії Литовського Статуту в 1840-му, що поклало край неросійському судочинству й виборам урядовців.

Історичні назви українських земель-регіонів поступово усувалися й перестали вживатися в офіційній лексиці. Якщо Лівобережжя та Гетьманщину певний час ще називали Малоросією, то 1853 р. вийшла заборона на цю назву щодо Лівобережної України оскільки вона, на думку урядовців, містила загрозу цілісності Російської держави. Правобережжя іменувалося Південно-Західним краєм, проте під цією назвою чиновники центру іноді мали на увазі всю Україну. Територія Південної України зокрема Запорожжя, стала називатися Новоросією. Було змінено деякі історичні топоніми. Кодак перейменовано на Катеринослав (нині - Дніпропетровськ), Самару на - Новомосковськ, Звягель - на Новоград-Волинський.

Установлення прямого контролю над ситуацією в українських історичних регіонах і прискорення їх інтеграції в загальнодержавну систему покладалося на губернаторів і генерал-губернаторів. Ці політико-адміністративні інститути були запозичені ще Петром І зі Швеції та Німеччини. Губернатори особисто призначалися монархом, підпорядковувалися Сенату, азі 802 р. — міністерству внутрішніх справ. Вони керували всією місцевою адміністрацією, зокрема й становою, оприлюднювали закони, контролювали виконання державних і місцевих повинностей, ціни на основні продукти харчування, головували у різних комітетах і комісіях, зокрема в губерніях Правобережжя в 1830 — 1860-х рр. очолювали комісії з ліквідації боргів конфіскованих маєтків учасників польських повстань, з 1844 р. - інвентарні комітети. Військових повноважень губернатори не мали, однак були зобов'язані комплектувати й утримувати війська, контролювати виконання рекрутської повинності. До функцій губернаторів входило керівництво місцевою поліцією. Вони

відповідали за державну безпеку, діяльність судів і чиновників губернських установ, функціонування медико-санітарних служб та ін.

Запровадження посад генерал-губернаторів і відповідно утворення генерал-губернаторств як адміністративно-територіальних і політичних одиниць відбулося після ліквідації в 1796 р. тотожних їм намісництв. Кожного генерал-губернатора призначав цар, покладаючи на нього відповідні функції. У 1830-х роках у внутрішніх губерніях імперії генерал-губернаторства були ліквідовані, однак вони зберігалися в етнонаціональних регіонах, відмінності й особливості яких унеможливлювали управління ними на основі суто загальноімперського законодавства. У ХІХ ст. в Україні існували такі генерал-губернаторства: Малоросійське (1802 — 1856) охоплювало Полтавську, Чернігівську, з 1835 р. Харківську губернії; Новоросійське та Бессарабське (1822 — 1874) включало Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії та Бессарабську область; Київське (1832 — 1914), що було утворено у відповідь на польське повстання, включало Київську, Подільську й Волинську губернії. Генерал-губернаторська форма адміністрування мала сприяти подоланню відцентрових тенденцій на набутих територіях, успадкованих від попередніх державних утворень, спрощувати поширення загальноімперської управлінської системи та державної ідеології, контролювати лояльність підданих.

Кожен генерал-губернатор мав установлений обсяг повноважень залежно від характеру приєднаного регіону, особливостей соціально-станової, національно-етнічної та конфесійної структури населення. Головним завданням посадовця була поступова заміна місцевих форм самоуправління загальнодержавним законодавством, інтеграція станів, етнічних спільнот і груп, поширення російської мови та культури. Крім політико-адміністративних функцій, з 1862 р. генерал-губернатори були наділені й повноваженнями командуючих військовими округами.

Політична практика та характер політичного мислення європейських монархів, зокрема й російського та австрійського, мало чим відрізнялись. Усі вони намагалися контролювати суспільство зверху донизу. В той час, коли Європа переживала низку революцій і запроваджувала громадянські права, у Росії довше зберігалась автократична за характером політична система. Проте цей феномен не можна пояснити якимось генетичними особливостями, як це намагаються робити деякі діаспорні дослідники. Вирішальну роль у збереженні деспотизму й свавілля державної влади в Росії, відсутності громадянських прав і демократичних процедур відіграла тривала практика обмеження принципу приватної власності. Монарх у Росії був не лише правителем своєї країни та її мешканців, а й у буквальному сенсі їх власником. Властиве російській політичній системі злиття верховної влади та власності у формі вотчинності наділяло монарха всіма правами на землю й давало йому змогу вимагати служби від своїх підданих, як благородних, так і простолюдинів. На відміну від Заходу, де королівська влада не переступала поріг приватної власності, у Росії до кінця ХVІІІ ст. таких обмежень не було. Тривалий час, не потребуючи збирання податків, царі не скликали парламентів. Поняття особистих прав було повністю «перекрито» поняттям обов'язків перед монархом. Тільки 1762 р. російська монархія звільнила вищий клас від обов'язків державної служби, а 1785 р. утвердила за ним права власності на землю, однак вотчинна ідеологія, кріпацтво та внутрішня несвобода зберігалися довше. Поширення

самодержавної ідеології й практики на інші етноси, зокрема приєднаних українських територій, викликало національний опір, формувало опозиційні настрої.

Національний склад і соціально-станова структура українського суспільства. У дев'яти українських губерніях станом на 1811 р. проживало 8,7 млн, а у 1863 р. - 13,6 млн людей. Упродовж XIX ст. чисельність населення підросійської України зросло майже втричі й сягнуло 23, 4 млн. На початку XIX ст. майже три чверті всіх мешканців становили українці, значно переважаючи інші етнічні групи у восьми з дев'яти губерній Наддніпрянщини. На Лівобережжі українці становили 98,1 %, Слобожанщині - 85,9, Правобережжі - 88 %, у Степовій (Південній) Україні - 71,0%. Крім українців, тут проживали представники різних народів та релігій. Міграційна політика уряду стала одним з важелів інтеграції України до складу імперії та її русифікації.

Росіяни в помітній кількості з'явилися на українській території в другій половині XVII ст. Перша хвиля переселенців складалася переважно з військових офіцерів та солдатів, розквартированих у Гетьманщині та Слобідській Україні. Чимало російських дворян отримали великі маєтки в Україні, куди вони перевозили закріпачених російських селян. За одне-два покоління російські селяни асимілювалися з місцевим українським населенням, однак російське дворянство не зазнавало асиміляції. Воно зберігало культурну та соціальну дистанцію відносно українців, що виявлялося в аристократичному способі життя й використанні російської, а ще частіше — французької або німецької мов. Водночас деякі російські землевласники виявляли певний «малоросійський» патріотизм — захищали «малоросійські вольності» від зазіхань центральної влади під час запровадження нових податків.

Іншу групу російських поселенців в Україні становили старовіри — релігійні традиціоналісти, які не прийняли реформ у російській православній церкві. Вони оселялися в Чернігівській, Херсонській та Таврійській губерніях. З релігійних переконань старовіри не змішувалися з українцями та іншими народами, серед яких мешкали.

На початку XIX ст. основним місцем заселення росіян стали південні губернії — Херсонська та Таврійська, де першими поміщиками ставали офіцери російської армії та командири балканських іррегулярних військових загонів. Абсолютна більшість дворян Південної України отримала свій дворянський статус завдяки військовій службі та наявності офіцерського чину. З початком індустріалізації росіяни масово оселялися в промислових містах. У першій половині XIX ст. станом на 1832 р. росіяни становили непропорційно високий відсоток серед власників фабрик (44,6 %), купців (52,6 %) та міських мешканців (35, %). Більшість міст Наддніпрянської України були російськими за складом населення та культурою. Найвищі посади в адміністрації обіймали росіяни. Провідна роль росіян в економіці й суспільному житті Лівобережжя та степового регіону Наддніпрянської України зростала впродовж усього XIX ст.

На Правобережжі, де тривалий час панували поляки, їхня кількість продовжувала зростати й після переходу краю до Росії. Якщо в 1795 р. їх було 240 тис., то в 1897 р. — 656 тис., однак у відсотковому відношенні їхня кількість

зменшилася з 10 % до 6,9 %. Польська шляхта отримувала всі права російського дворянства, що закріплювало її високий статус у новій державі.

Помітну частку населення в українських землях становили євреї. їхня чисельність постійно зростала: з 300 тис. наприкінці XVIII ст. до понад 900 тис. у середині XIX ст. і понад 2 млн у 1897 р., що становило 8,5 % від усього населення Наддніпрянської України разом з Кримом. Євреї заселяли всі частини Наддніпрянщини, однак 3/5 з них жили на Правобережжі. їхня висока концентрація у краї пояснюється тим, що, будучи невід'ємною частиною польської економіки Правобережжя, зокрема орендного економічного устрою, вони дісталися Росії в спадок від Речі Посполитої. Польська шляхта, особливо магнати, зазвичай самі не управляли своїми величезними маєтками, а покладалися на орендарів, переважно євреїв. Предметом оренди було нерухоме майно — угіддя, млини, заїжджі двори, броварні та гуральні. Будучи посередниками між польськими панами та українськими селянами, євреї сприймалися останніми як визискувачі, тому в часи соціальних збурень (Хмельниччина, повстання гайдамаків) зазнавали матеріальних збитків і фізичного нищення з боку повстанців.

Євреям із колишніх польських земель було заборонено просуватися далі на схід імперії, тобто залишати територію литовських, білоруських, польських та українських губерній, яка й стала смугою їх осілости. У Наддніпрянщині 27 % міського населення становили євреї. У містах і містечках Правобережжя їх було щонайменше 40 %, а в Степовій Україні цей відсоток був більший. У містах євреї займалися торгівлею, лихварством, ремісництвом, промисловим виробництвом. У 1832 р. вони становили 17 % власників фабрик та 21 % купців в Україні. Наддніпрянщина стала плідним ґрунтом для єврейської культури. Саме тут виникли визначні політичні, культурні та релігійно-містичні рухи, зокрема хасидизм.

На півдні України на запрошення російського уряду селилися німці, серед яких були лютерани-євангелісти, римо-католики, меноніти. Вони займалися сільським господарством, особливо тваринництвом, користувалися значними пільгами (звільнення від військової та цивільної служби, сплати податків упродовж 30 років) і правом місцевого самоврядування в сільськогосподарських громадах.

Приєднавши в 1783 р. Кримський ханат, Росія зіткнулася з масовою еміграцією з півострова татар до Османської імперії. Наприкінці XVIII ст., уникаючи російського контролю, Крим залишило 80 тис. татар, а на початку XIX ст. з півострова виїхало ще 30 тис. осіб. У 1820 — 1860 рр. Крим заселяли російські, українські та німецькі колоністи. Нова хвиля еміграції татар спостерігалася після Кримської війни. Як наслідок — наприкінці століття татари становили лише 34 % населення, тоді як до початку російського правління — майже 90 % жителів півострова. Татарській еліті (мурзам) було надано право вступу до російського дворянства, однак цим мало хто скористався.

Упродовж XVIII ст. тривала румунська колонізація Придністров'я, що було пов'язано з війнами між Росією й Туреччиною. Крім Бессарабської губернії, між Прутом і Дністром румуни/ молдавани мешкали у Херсонській та Подільській губерніях здебільшого вздовж Південного Бугу. До середини XIX ст. румуни користувалися кирилицею, хоча розмовляли романською мовою. Придністровські румуни вступали в запорозьке військо, чимало отаманів і гетьманів були

румунського походження — Іван Підкова, Григорій Лобода, Іван Сірко, Данило Апостол.

У Приазов'ї навколо Маріуполя та в Криму мешкали греки (80 тис.), болгари (68 тис.), вірмени (14 тис.). На Волині та Київщині були невеликі колонії чехів. Перелічені етнонаціональні групи вели здебільшого відокремлений економічний і духовно-культурний спосіб життя і зазвичай не мали широких контактів з українським населенням.

Розглядаючи економічний розвиток, варто брати до уваги, що в першій половині XIX ст. більшість населення України залишалася прикріпленою до землі й перебувала в особистій залежності від поміщика, що становило юридичний та економічний сенс кріпацтва. Тому сільське господарство залишалося відсталою галуззю, що базувалася на екстенсивних засадах. Лише незначна частина поміщиків застосовувала машини й новітній сільськогосподарський інвентар. Це насамперед стосувалося маєтків, де вирощували цукрові буряки. У першій половині XIX ст. поміщицькі подвір'я збільшували посіви технічних культур, зокрема конопель, тютюну, льону. Товарне зернове землеробство розвивалось у Херсонській, Катеринославській та Таврійській губерніях, де розорювалися нові, раніше не оброблювані землі. У 1778 — 1851 рр. посівні площі півдня України збільшилися у 25 разів. Значну кількість пшениці на внутрішній і зовнішній ринок давало також Правобережжя — Київська, Волинська й Подільська губернії. У середині XIX ст. 40 % усього товарного зерна, що експортувалося з Одеси, надходило з Правобережжя. Поміщики Лівобережних губерній — Полтавської, Харківської й Чернігівської, — віддалених від морських портів, переробляли зерно на горілку.

Промислове виробництво в Україні першої половини XIX ст. мало переважно сільський характер, тобто розміщувалося не в містах, а в сільській місцевості. Лише 27 % промислових підприємств у 1840-х роках були розміщені в містах. Ця особливість впливала зі структури української промисловості, головними галузями якої були харчова і промислова переробка неїстівних продуктів тваринництва. Підприємства цих галузей розміщувалися ближче до сировини й робочої сили (селян-кріпаків), тобто в селах. Підприємств, які належали купцям і міщанам, було небагато, вони створювали переважно дрібні фабрики, які виробляли в містах мило, свічки, вичиняли шкіру.

У 20-х роках XIX ст. в Україні виникли перші цукроварні, а в 1848 р. їх було 208, що становило майже дві третини всіх цукрових заводів Росії. Цукрова продукція, що вироблялась у середині XIX ст. в Україні, становила майже 80 % загальноросійського виробництва. Лідирувала в цій галузі Київська губернія, продукція цукроварень якої становила 60 % від усієї, що вироблялась в Україні. Разом зі зростанням кількості цукрових заводів відбувалось їх технічне вдосконалення із застосуванням парових машин.

Важливу роль у розвитку економічного життя відігравала торгівля, особливо міжрегіональна. Уже із середини XVII ст. економіка українських земель, хоча й опосередковано й не на рівноправних засадах, була залучена до торгово-грошових відносин імперії. Росія, як і всі тодішні абсолютистські монархії Європи, здійснювала політику меркантилізму, основним постулатом якої була теза про те, що головною сферою економічного життя суспільства є торгівля. І теоретики, і практики

вбачали в ній джерело нагромадження грошової маси, капіталу й національного багатства. До того ж основним засобом прибутку вважався нееквівалентний обмін, важливе значення надавалося державним митним тарифам.

У першій половині XIX ст. неабияке місце посідала ярмаркова торгівля. Ярмарки проводилися регулярно й приурочувалися до релігійних свят, супроводжувалися укладанням угод, народними гуляннями, театральними видовищами тощо, тобто були важливою подією не лише економічного, а й суспільного життя. У 1858 р. в Україні відбулося 1953 ярмарки, що становило 40 % їх загальноімперської кількості. Найбільшими ярмарками в Україні в першій половині XIX ст. були Хрещенський, Троїцький, Успенський і Покровський у Харкові, Іллінський у Ромнах (з 1852 р. влаштовувався в Полтаві), Воздвиженський у Кролеві. Торгівля йшла як товарами місцевого виробництва, так і завезеними з власне Росії та з-за кордону — Західної Європи, Туреччини, Балкан, Персії, Китаю.

Українські товари, переважно збіжжя, експортувалися через сухопутні митниці, чорноморсько-азовські та частково балтійські (Ригу й Данциг) порти за кордон — до Пруссії, Австрії, Англії, Італії, Туреччини та інших країн. На відміну від міжнародної торгівлі, держава не стимулювала промислове підприємництво. В Україні діяли державні Шосткінський пороховий, Луганський ливарний заводи, київський завод «Арсенал», Катеринославська суконна та панчішна мануфактури, які працювали переважно на задоволення потреб армії. Розвідування й широке використання корисних копалин в Україні на державному рівні майже не велось.

Збереження феодально-кріпосницької системи гальмувало промисловий розвиток Росії. Перші ознаки промислового перевороту з'явилися тут лише наприкінці 30-х — на початку 40-х років і остаточно він завершився після реформи 1861 р.

2. Початок українського національного відродження. Становлення української інтелігенції.

Наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. на західноукраїнських землях, як і у Наддніпрянщині, розпочалося українське національне відродження. Цей процес започаткований на Закарпатті, а в перші десятиліття XIX ст. поширився у Східній Галичині. В обох регіонах він був пов'язаний із просвітницькою діяльністю місцевого греко-католицького духовництва. У Північній Буковині українське національне відродження розпочалося у другій половині XIX ст. Діячів національного відродження на західноукраїнських землях прийнято називати будителями.

Будителі (чеськ. *buditele*, словац. *buditelia*, словен. *buditelj*, болг. будители, буквально — «ті, хто пробуджують», «пробудильники») — діячі національного відродження слов'янських народів, національно свідомі інтелігенція у болгарських, чеських, словацьких, словенських і західноукраїнських землях.

На Закарпатті наприкінці XVIII ст. центром русинського національного відродження стала Мукачівська греко-католицька єпархія. Такої ролі вона набула за часів діяльності єпископа Андрія Бачинського (1772-1809 рр.).

Тривала боротьба єпископа за збереження народної культури, сприяння освіті карпатських русинів мала позитивні наслідки.

Наприкінці XVIII ст. у стінах Мукачівської семінарії Йоаникій Базилович (1742-1821) написав «Короткий нарис фундації Федора Коріятовича» — першу працю з історії Закарпаття. Її автор одним із перших заявив про існування закарпатських русинів як частини східних слов'ян і показав, що вони мають власних учених, культурно-освітніх діячів, які впродовж століть закладали основи національної культури. За це І. Базиловича справедливо називали першим «будителем» на Закарпатті.

В умовах мадяризації та окатоличення закарпатських русинів А. Бачинський відкрито й рішуче виступив на захист прав свого народу. Саме він, будучи радником імператриці Марії-Терезії, домогся від неї відкриття у Відні «Барбареуму» для навчання греко-католицького духовництва.

У своїх посланнях він вимагав від місцевих священиків організовувати русинські школи при церквах і примушувати батьків в обов'язковому порядку навчати в них дітей.

А. Бачинський переніс свою резиденцію до Ужгорода, де створив семінарію й заснував велику бібліотеку.

На відміну від інших представників вищого духовництва, він завжди розмовляв рідною мовою. Усвідомлення А. Бачинським простої істини, що доки існуватиме русинська мова, доти існуватиме й сам народ, мало надзвичайно важливе значення.

Особлива його заслуга полягала в тому, що наприкінці XVIII ст. він збагнув процес формування у східних слов'ян окремих народностей. Й. Базилович першим нагадав закарпатцям, що там за Карпатами — Україна, і Закарпаття є її невід'ємною частиною. Сама постановка цих проблем істориком в умовах денаціоналізаторської політики Габсбургів і угорських правлячих кіл мала важливе значення для формування національної самосвідомості закарпатців.

Проявами національного пробудження Закарпаття стало зростання потягу до знань. У той час у краї при церковних громадах було створено приблизно 300 початкових шкіл. Найталановитіші представники закарпатської молоді здобули освіту у провідних європейських університетах і стали відомими вченими. Серед них були Петро Лодій, Іван Орлай, Михайло Поп-Лучкай та ін. Поява цієї плеяди стала свідченням потенційних можливостей карпатських русинів, які завдяки доволі сприятливим умовам національно-культурного відродження дали стільки талантів.

3. Вплив польського та російського суспільних рухів на Україну.

Іншим вагомим зовнішнім впливом для становлення українського національного руху було поширення ідей романтизму, який від 1830-х рр. поступово перетворився на провідний напрям духовно-культурного життя українського суспільства. Упродовж XIX ст. саме романтизм здійснював визначальний вплив на розвиток української культури. Найвиразніше українська національно-політична спрямованість проглядалася у діяльності полтавської масонської ложі «Любов до істини», яку в 1818 р. заснували місцеві урядовці і поміщики, зокрема, такі українські діячі, як Іван Котляревський, Семен Кочубей, Григорій Тарновський, Сергій Петровський, Григорій Богаєвський. Таким чином, на початку XIX ст. головною організаційною формою прояву українського національного руху стала діяльність

окремих масонських лож і таємних товариств. У першій третині XIX ст. Правобережжя було полем діяльності польського національно-визвольного руху. Польський визвольний рух у XIX ст. переживав глибокі ідеологічні зміни. Замість ідеалів старої шляхетської Польщі поширювалися загальноєвропейські революційні гасла «рівності, свободи і братерства». Принципово новим елементом було те, що ця рівноправність мала поширюватися не лише на шляхетську верству, а й на всі інші стани і народи. Кирило-Мефодіївське товариство своєю національно-політичною програмою поклало початок чіткому розмежуванню російської імперської й української національної ідентичностей як цілком взаємовиключних. Саме від кирило-мефодіївців бере свій початок нова формула української національної ідентичності, за якою бути українським патріотом означало зректися лоялізму до Російської імперії. На початку XIX ст. у Наддніпрянщині склалися в цілому сприятливі передумови для зародження модерного українського національного руху.

4. Кирило - Мефодіївське братство. Т. Шевченко.

Перша спроба повалення самодержавства була невдалою. Однак ідеї товариства об'єднаних слов'ян та Південного товариства були підхоплені наступними поколіннями борців за волю народу.

Вищим досягненням українського національно-визвольного руху першої половини XIX ст. була організація і діяльність Кирило-Мефодіївського братства – першої організації на території Наддніпрянської України політичного спрямування. Так, у 1843 р. в Києві виник таємний гурток „Київська молода”. Після того як гурток саморозпустився, його активісти наприкінці **1845 р.** створили таємну національно-патріотичну організацію – **Кирило-Мефодіївське товариство (братство)**. Назване на честь великих слов'янських просвітників, це об'єднання виробило засади побудови нового суспільства і виявило готовність за них боротися. До товариства входило 12 осіб, діяло воно нелегально. Програма товариства викладена у „Книзі буття українського народу” і „Записці”, складених М.Костомаровим та В.Білозерським. Мета товариства – ліквідація самодержавства, монархії, встановлення республіки, об'єднання всіх слов'янських народів у федеративну державу на принципах добровільності й виборності. Центром майбутньої Слов'янської федерації мав стати Київ. Кожна держава як член федерації становила б окремий штат. Найвищим міждержавним органом мав стати собор, або сейм, який скликався раз на чотири роки.

Однак, наприкінці березня 1847 р. члени братства були заарештовані, організацію було ліквідовано. Члени товариства були засуджені на заслання, а найбільш гірка доля спіткала Т. Шевченка й М. Гулака, відданих у солдати.

Значення Кирило-Мефодіївського братства для розвитку українського національно-визвольного руху полягало в тому, що саме в ньому відбувалася перша і найуспішніша спроба об'єднання на національних принципах української аристократії та селянства.

Початок XIX ст. характеризувався піднесенням національно-визвольного руху і у Західній Україні. На першому місці стояло питання про розвиток української мови, її захист, утвердження української національної свідомості.

Національне відродження українців починалося в умовах впливу на край європейського Просвітництва, яке хоча й з деяким запізненням, але на початку XIX

ст. прийшло в Галичину. Осередком першої хвилі відродження став Перемишль. Там під покровительством перемишльського єпископа Михайла Левицького зібрався гурт патріотично налаштованих греко-католицьких священиків: Іван Могилянський, Йосип Левицький, Йосип Лозинський, Іван Лаврійський та інші. Вони розгорнули боротьбу за впровадження української мови в систему початкових шкіл. За ініціативи Левицького, помічник єпископа у шкільних справах Могилянський в 1816 р. у Перемишлі заснував перше просвітницьке товариство греко-католицьких священиків. Зокрема, воно ставило за мету удосконалення української мови, друкування нею різноманітних брошур для народу. Товариство видало декілька підручників, у тому числі граматики української мови. Завдяки зусиллям членів товариства у краї протягом 15 років відкрилося близько 400 шкіл.

У 30-ті роки центр українського відродження в Галичині перемістився до Львова. Визначним явищем в історії національного відродження в Західній Україні став гурток **„Руська трійця”**, до якого належали молоді студенти богослов'я Маркіян Шашкевич (1811-1843), Іван Вагилевич (1811-1866) і Яків Головацький (1814-1888). Головною постаттю був у цій групі Шашкевич. Син сільського священика, він зріс у гущі українського народу й був добре обізнаний з його становищем, розумів його потреби.

М.Шашкевич, І.Вагилевич та Я.Головацький у **1834 р.** об'єднали навколо себе 20 молодих людей, майже виключно семінаристів та молодих священиків (лише двоє мали світську професію). Члени гуртка, на який поширювалася назва „Руська трійця”, підготували до друку збірку поезій українською народною мовою. Збірку не пропустила цензура.

У 1837 р. зусиллями Я.Головацького збірку (альманах) під назвою **„Русалка Дністрова”** вдалося видати у Будапешті. В альманасі були вміщені народні пісні, думи, перекази, історичні документи, що розкривали героїчне минуле, побут та культуру українського народу. По суті, альманах став політичним маніфестом українського національного руху. Тому не дивно, що власті вороже зустріли „Русалку Дністрову”, конфіскували й знищили майже увесь тираж (крім 250 примірників), а його авторів притягли до судової відповідальності й тривалий час переслідували.

Після розправи над „Руською трійцею” дальший поступ національного відродження дещо призупинився, але невдовзі отримав новий імпульс під час подій **революції 1848-1849 рр.**

У 1848 р. європейські народи повстали проти режиму самовладдя монархів, встановленого ще у 1815 р. Віденським конгресом. Головними гаслами руху стали вимоги демократії, політичної рівноправності усіх класів і станів. Політично залежні народи виступили з вимогою відродження власної державності. Не випадково події 1848 р. увійшли в історію як **„весна народів”**.

Розпочавшись в Італії і Франції революційний рух перекинувся до Німеччини, а в березні 1848 р. охопив столицю Австрійської імперії Відень. 15 березня австрійський цісар Фердинанд I проголосив конституцію, яка передбачала надання громадянам свободи слова, друку, зборів, скликання парламенту (рейхстагу).

Революційні події активізували національно-визвольну боротьбу західних українців. Уряд, прагнучи не допустити участі в революції селянства, пішов на

скасування кріпосного права. Зокрема в Галичині панщину відмінили в **квітні 1848 р.** майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших провінціях імперії. Закон про скасування панщини тривалий час не поширювався на Буковину, що викликало бунти селян. Лише у серпні 1848 р. під тиском селянських заворушень закон поширився і на цей край. На Закарпатті панщину фактично скасували лише у 1853 р.

В умовах національно-культурного піднесення і оголошення демократичних свобод, і тому числі свободи слова, у Львові стала виходити перша українська газета „Зоря Галицька”, яка сприяла швидкому піднесенню національної свідомості серед населення Галичини і готувала його до участі у політичному житті.

5. Українські землі у складі Австрійської імперії. Суспільно-політичний рух.

«Руська трійця».

Ідеї масонства запозичені з Європи, де воно зародилося в часи середньовіччя. Спочатку масони являли собою організації «вільних каменярів». Характерними їх рисами були містична обрядовість і таємничість. Ці ж риси лягли в основу масонських лож як суспільно-політичних організацій, що набули поширення після Французької революції. Головними ідеями масонів було заперечення насильства як засобу соціальних перетворень. Головне гасло масонів «Свобода, рівність, братерство». Свою кінцеву мету масони вбачали в об'єднанні всіх народів світу в *«розумне суспільство, кожний член якого робить свій внесок, щоб воно було корисним і приємним для всіх»*. У 1817 – 1819 рр. такі організації виникли в Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам'янці-Подільському.

Самодержавство з острахом сприймало діяльність будь-яких громадських об'єднань. Тому 1822 р. царським указом було заборонено всі масонські ложі та інші таємні організації.

Важлива сторінка суспільно-політичного руху в Наддніпрянській Україні пов'язана зі спробою офіцерів російської армії збройною силою встановити в Росії конституційний лад.

В 1816 р. у Петербурзі виникла офіцерська таємна організація „**Союз порятунку**” (з 1818 р. „Союз благоденства”). У 1821 р. внаслідок розколу „Союзу” виникли дві організації – Південне товариство на чолі з П. Пестелем, та Північне товариство, очолюване М. Муравйовим (Петербург). Учасники Південного товариства схвалили написану Пестелем програму – „**Руську правду**”, яка передбачала скасування кріпацтва, перетворення усіх селян на рівноправних громадян, недоторканість приватної власності. Росія мала стати республікою. Однак, програма містила дискримінаційні щодо українців положення. Вона визнавала право на самовизначення лише для польського народу і відмовляла в ньому українському та іншими народам Російської імперії. Проголошувалася провідна роль росіян у співжитті з іншими народами в межах однієї держави.

Місцем державного перевороту обрали Україну. Члени Південного товариства планували заарештувати Олександра І влітку 1826 р., під час військових маневрів в Україні. Але царю не судилось дожити до того часу. В листопаді 1825 р. він несподівано помер в Таганрозі. Повстання відбулося **14 (26) грудня 1825 р.** у Петербурзі і закінчилося поразкою. Незважаючи на це, **29 грудня** все ж піднявся

Чернігівський полк, що розміщувався на Київщині. Але 3 січня 1826 р. біля сіл Устимівки й Ковалівка їх зустріли гарматним вогнем каральні частини. Розсіяні і деморалізовані учасники виступу здалися. Цей рух, за російського назвою місця спроби перевороту – „декабрь”, отримав назву декабристського.

Уряд жорстоко покарав декабристів. П'ятьох з них (К. Рилєєва, П. Каховського, С. Муравйова-Апостола, П. Пестеля, М. Бестужева-Рюміна) за вироком суду було повішено в Петропавлівській фортеці. Всіх інших покарано шпінтрутенами або заслано до діючої армії на Кавказ або на каторгу до Сибіру.

2 травня 1848 р. представники уніатського духовенства й української інтелігенції сформували у Львові **Головну руську раду**, яка була покликана представляти інтереси українців Галичини перед імперським урядом. ***Це був перший випадок в історії українців Австрійської імперії, коли вони спромоглися створити свій політичний орган.***

Одним з найважливіших досягнень початкового етапу революції 1848-1849 рр. було проголошення демократичних свобод і скликання парламенту (рейхстагу). Імперська влада погодилася на вибори за участю станів усіх народів імперії, у тому числі й українського.

Парламент розпочав роботу **10 липня 1848 р.** Інтереси українців представляли 39 депутатів. Більшість із них (27) були селянами. Українські депутати запропонували парламентові розглянути питання про територіально-національний поділ Галичини.

Велику активність виявили українці під час виборів до австрійського парламенту на Буковині. Незважаючи на різні махінації на місцях румунських чиновників, з 8 депутатів від Буковини 5 були українцями. Одним з них став відомий керівник селянського антикріпосницького руху **Лук'ян Кобилиця**. Селянські депутати від Буковини в парламенті діяли спільно з депутатами-галичанами. І коли Головна руська Рада висунула вимогу виділити території, заселенні українцями, в окремий край, буковинці підтримали цю пропозицію й домагалися входження Буковини до цього краю. Ця вимога спиралася на масову підтримку. Меморандум з вимогою розділу Галичини на Східну і Західну підписали 200 тис. осіб.

Починаючи з літа 1848 р. сили контрреволюції в Австрії та на Західній Україні переходять у контрнаступ і намагаються ліквідувати ті політичні, соціальні, національні свободи, які завоювали народи імперії. У жовтні розпочалися барикадні бої у Відні. Незабаром надзвичайно напруженим стало становище у Львові. 1 листопада 1848 р. вогонь, відкритий військами по народу, став сигналом до повстання. Львів'яни кинулися будувати барикади. Протягом ночі центр міста опинився в руках посталих. У березні 1849 р. було розпущено австрійський парламент, потім скасовано конституцію й відновлено колишню адміністративну систему. Влітку 1851 р. власті заборонили діяльність головної Руської ради. **Революція 1848-1849 років була придушена.**

Переломним моментом боротьби з кріпацтвом можна сміло називати середину 19 ст. Саме в цей період почали створюватися таємні політичні організації, метою яких була боротьба з цією правовою системою, де встановлювалась певна власність і залежність селянина від феодала. Саме першою такою політичною

організацією стала Кирило-Мефодіївське товариство, яке було засновано у грудні 1845-січні 1846 рр. Слід додати, що метою цього товариства була не тільки боротьба з кріпосним правом, але й більш патріотична ідея – національна свобода України. Засновниками братства були Пантелеймон Куліш, Микола Гулак, Микола Костомаров, Василь Білозерський, Опанас Маркевич.

Назва товариства походить від двох братів: Кирила і Мефодія – проповідників християнства, просвітителів, а також творців абетки. Можна з певністю сказати, що Кирило-Мефодіївське товариство це була перша організація української інтелігенції. Саме кирило-мефодіївці проводили пропагандистську діяльність, створювали в селах школи, займалися видавничою справою: складали шкільні підручники та видавали книги та журнали. Програму діяльності товариства було викладено в історико-публіцистичному творі «Книга буття українського народу» і «Статуті».

Приєднання і діяльність Шевченка у Кирило-мефодіївському товаристві.

У квітні 1946 року до Кирило-Мефодіївського товариства приєднався Тарас Григорович Шевченко. Передумовою вступу до товариства можна назвати знайомство Шевченка з одним із засновників організації Костомаровим. Відомий історик Багалій вказував «що поет, вступивши до таємного товариства, став чи не найактивнішим його діячем, поширюючи своїми творами революційні ідеї серед народу».

Підсумовуючи слова історика, можна з переконанням сказати, що Шевченко справляв на товариство величезний вплив своїми революційно-демократичними переконаннями. Саме його революційні твори такі як «Кавказ», «Сон», «Великих льох», «І мертвим, і живим, ш ненародженим...» стають безсумнівним доказом цього. Саме ці твори Шевченка пізніше стали одним із найвагоміших доказом проти них, коли їх заарештували. Український вчений, публіцист, історик, філософ Михайло Драгоманов говорив, що «Шевченко стояв попереду вивчених приятелів, київських слов'янофілів, і гарячою громадською думкою, й таким же українством», Шевченко приїхав в Україну з Петербургу з готовими думками про волю України від московських царів».

Покарання від царизму.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало трохи більше року. У березні 1947 року студент київського вишу Петров доніс на діяльність товариства, в результаті чого воно було викрите. Після цього російськими імперськими чиновниками було заборонена подальша діяльність товариства. Членів товариства засудили до різних років заслань. Сам Шевченко постраждав більше за всіх: його віддали в солдати на 10 років із заборобою писати й малювати.

6. Революція 1848 р., скасування кріпосного права. Пожвавлення суспільно-політичного життя в Західній Україні.

Значний вплив на розвиток визвольного руху в Україні мала революція 1848 р., що охопила майже всі країни Західної Європи. Розпочалась вона у Франції в лютому 1848 р., де було повалено монархічний режим і проголошено республіку. Звістка про її перемогу швидко поширилася по Європі й прискорила виступи прогресивних сил інших країн. У березні 1848 р. спалахнули революції в Австрії, Німеччині, Угорщині, Італії. Під натиском народних мас падали реакційні уряди, проголошувались нові конституції. Національно-визвольні рухи розпочались в Чехії, Польщі, Хорватії, Словаччині, в західноукраїнських землях (Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті), які були під владою Австрійської імперії. 13 березня розпочалось повстання у Відні, яке призвело до падіння реакційного уряду Меттерніха і створення уряду з представників дворянства і ліберальної буржуазії.

Революційні події в Австрії ("Весна народів") дали поштовх новій хвилі визвольного руху в Східній Галичині, формуванню політичного світогляду українців. У середині березня відбулися демонстрації у Львові, на яких висувались вимоги реформ і перетворення Галичини на польську автономну провінцію Австрійської імперії. Адміністрація краю негайно зреагувала на них, давши згоду на звільнення політичних в'язнів і формування національної гвардії. В' середині квітня у Львові виникла Центральна Рада народова, програмою якої стала березнева петиція демонстрантів; її, з деякими поправками, було вручено імператору.

У центрі політичного життя краю перебувало селянське питання. Страх перед можливістю нового селянського повстання змусив правлячі кола Австрії у квітні 1848 р., майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших провінціях, відмінити панщину в Галичині. Проте намагання поміщиків позбавити селян прав на користування пасовищами, лісами і підштовхнути до нових форм залежності спричинило масові селянські виступи. Навесні і влітку під час польових робіт селяни влаштовували бойкоти, відмовлялись працювати в поміщицьких маєтках навіть за гроші.

На хвилі революції в Східній Галичині 2 травня 1848 р. у Львові було створено політичний орган — Головну руську раду, яка повинна була представляти українське населення Східної Галичини у центральному уряді. До її складу увійшли верхівка уніатського духовенства і буржуазії, представники інтелігенції та нижчого духовенства. У програмі ради містилась вимога поміркованих реформ у промисловості, сільському господарстві, соціальних відносинах, культурі та забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини. Місцеві ради в містах, селищах і деяких селах (всього їх діяло 50) були демократичними за своїм складом. До них обирали вчителів, учнів, селян, міщан, нижче духовенство. Ради, розгорнувши активну громадсько-політичну та культурно-освітню роботу, здобули визнання і популярність серед населення.

З середини 1848 р. розпочалась боротьба за перетворення Східної Галичини в окрему провінцію, її територіальну автономію. Головна руська рада виступила з

вимогою до імператора розділити край на дві автономні провінції: Східну (українську) з центром у Львові та Західну (польську). Австрійський уряд проігнорував її.

У другій половині 1848 р. значного поширення набув рух за створення української національної гвардії. В багатьох селах її загони виникли стихійно. Були намагання організувати гвардію у Львові, Станіславі, Бережанах, Тернополі. Прагнення народних мас озброїтись серйозно налякало владу, і вона заборонила національну гвардію. Це викликало з боку українського населення різку протидію. В листопаді 1848 р. у Львові спалахнуло збройне повстання міської бідноти, студентів, представників національної гвардії. Австрійські війська жорстоко розправились з ними. Декілька сотень осіб було віддано до військового суду, заборонено збори, політичні товариства, а також розформовано національну гвардію. У Львові, а згодом і в усій Галичині запроваджено військовий стан. Усе це негативно вплинуло на національний рух у Східній Галичині. Після повної реставрації абсолютизму у 1851 р. Головну руську раду було розпущено.

Одним із найяскравіших творів тогочасної політичної думки є праця священика Василя Подолинського "Голос Перестороги" (1846), що тоді так і не була надрукована, в якій було охарактеризовано україно-польську, україно-австрійську, україно-московську, самостійницьку концепції існування українства. Відкинувши три попередні, В. Подолинський зосередився на самостійницькій концепції, для реалізації якої необхідно об'єднати українців на усіх землях. На думку істориків, ця концепція помітно випереджала тогочасну українську державницьку політичну думку, визначала напрям її подальшого розвитку.

Революційні події у Відні знайшли відгук і в Північній Буковині. Наприкінці березня тут були створені загони національної гвардії. Влітку відбулися демонстрації, сутички гвардійців з військами гарнізону. Майже весь край охопили селянські заворушення. Особливо широкого розмаху набуло повстання в гірських селах, очолюване Лук'яном Кобилицею. Повстанці заволоділи лісами і пасовиськами, відмовились платити данину поміщикам. У квітні 1850 р. воно було придушене.

Революція сприяла виникненню і розвитку українського національно-визвольного руху в Закарпатті. Це виявилось передусім у вимогах щодо об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною. Проте австрійський уряд погодився лише на виділення українських районів Угорщини в окремий Ужгородський округ, відкриття кількох народних шкіл з викладанням українською мовою, але незабаром їх було ліквідовано.

Австрійський абсолютизм придушив революцію, розігнав парламент і відібрав у народу більшість здобутих ним свобод. Проте відновити старі кріпосницькі порядки влада побоялась. Відміна кріпосного права була важливим

завоюванням революційного й національно-визвольного руху в західноукраїнських землях. Загалом революційні події 1848—1849 рр. сприяли пожвавленню національно-визвольної боротьби народних мас, зближенню українців Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, посиленню їх прагнення до всеукраїнського єднання. І хоча реставрація абсолютизму затримала подальший розвиток національного руху, вона вже не могла повністю нейтралізувати його.

Лекція № 12

Тема: Українські землі в другій половині ХІХ століття. Україна в роки Першої світової війни.

План заняття

1. Загальна характеристика соціально-економічного становища українських земель у складі іноземних держав.
2. Українське національно-культурне відродження та його етапи.
3. Кирило - Мифодіївське товариство, та його історичне значення.
4. Суспільно-політичний рух на Західно- українських землях. Діяльність гуртка «Руська Трійця».
5. Реформи 60-70 - х рр., ХІХ ст., і їх вплив на економічний розвиток українських земель.
6. Поява перших українських політичних партій.
7. Україна на початку ХХ ст.
8. Україна в Першій світовій війні.

1. Загальна характеристика соціально-економічного становища українських земель у складі іноземних держав.

Гостра криза в суспільстві породжувала незадоволення, що наростало серед частини освічених громадян, яким було небайдуже майбутнє країни. Вони почали пошук виходу із кризи. Цей пошук нових шляхів суспільного розвитку супроводжувався дискусіями, гострою ідейною боротьбою, залученням до політики раніше байдужих до неї людей, різким зростанням чисельності незадоволених діями влади. Все це в комплексі і називається суспільно-політичним рухом.

Українська течія суспільно-політичного руху з'явилася одразу після ліквідації автономії України і була пов'язана з опозиційною діяльністю частини козацької старшини, в середовищі якої ще зберігалися традиції Гетьманщини. Її представники неприємно ставилася до тих змін, що насаджувалися урядом Росії, відстоювали давній лад і культуру. У 1787 р. **В. Капніст (1758-1823 рр.)** очолив групу автономістів, яка розробила проект відновлення козацького війська але російський

уряд його відхилив. Тоді старшина пішла на більш рішучий крок – встановлення зв'язків з пруським двором, настроєним, на їхню думку, на війну з Росією. У 1791 р. В. Капніст поїхав до Берліна де мав зустріч з королівським канцлером. Капніста цікавило, чи підтримає Пруссія українське повстання в разі її війни з Росією. Проте відповідь була обережною. Пропонувалося повернутися до цього питання у випадку прусько-російської війни. Однак, прусько-російські відносини незабаром нормалізувалися.

На початку XIX ст. опозиційний запал в середовищі козацької старшини став згасати. Це було наслідком надання їй прав російського дворянства. Реальні царські привілеї притягували до себе сильніше, ніж перспектива боротьби з царизмом за Україну. Але перш ніж остаточно відійти у небуття, козацька еліта спалахнула справжнім феєрверком яскравих історичних, літературно-художніх і публіцистичних творів.

Отже, зійшовши з історичної арени, козацько-старшинська еліта залишила своєму народові безцінний скарб – літературну українську мову і своє бачення історії України.

Після завершення наполеонівських війн в європейських країнах, у тому числі й Україні поширюються французькі революційні ідеї. Ідеї Гердера і Шеллінга сприяли поширенню національного руху в залежних європейських країнах. Вони активізували процес національного відродження українського народу, який тепер отримав філософсько-релігійне обґрунтування. Носіями цих ідей виступили офіцери і солдати, які пройшли до Парижа. Серед них було багато українців. Закордонний похід дав змогу побачити Західну Європу й переконатися на власні очі, що там, у спустошених війнами і революцією країнах, народ живе краще і вільніше ніж у переможній Російській імперії. Багато офіцерів повернулося з Заходу з ідеями Французької революції про свободу, рівність і братерство.

На початку 20-х років повстання і революції привели до проголошення у Іспанії, Італії, Португалії конституцій, що обмежували королівську владу. Тоді ж у Греції вибухнуло повстання за незалежність, що справило особливо велике враження на українців, примушуючи їх задуматися над долею власної батьківщини, над можливими шляхами її відродження.

На початку XIX ст. «дух опозиції» в Російській імперії, і зокрема, в Україні проявляється в діяльності таємних масонських організацій.

Ідеї масонства запозичені з Європи, де воно зародилося в часи середньовіччя. Спочатку масони являли собою організації «вільних каменярів». Характерними їх рисами були містична обрядовість і таємничість. Ці ж риси лягли в основу масонських лож як суспільно-політичних організацій, що набули поширення після Французької революції. Головними ідеями масонів було заперечення насильства як засобу соціальних перетворень. Головне гасло масонів «Свобода, рівність, братерство». Свою кінцеву мету масони вбачали в об'єднанні всіх народів світу в «розумне суспільство, кожний член якого робить свій внесок, щоб воно було корисним і приємним для всіх». У 1817 – 1819 рр. такі організації виникли в Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам'янці-Подільському.

Самодержавство з острахом сприймало діяльність будь-яких громадських об'єднань. Тому 1822 р. царським указом було заборонено всі масонські ложі та інші

таємні організації.

Важлива сторінка суспільно-політичного руху в Наддніпрянській Україні пов'язана зі спробою офіцерів російської армії збройною силою встановити в Росії конституційний лад.

В 1816 р. у Петербурзі виникла офіцерська таємна організація „**Союз порятунку**” (з 1818 р. „Союз благоденства”). У 1821 р. внаслідок розколу „Союзу” виникли дві організації – Південне товариство на чолі з П. Пестелем, та Північне товариство, очолюване М. Муравйовим (Петербург). Учасники Південного товариства схвалили написану Пестелем програму – „**Руську правду**”, яка передбачала скасування кріпацтва, перетворення усіх селян на рівноправних громадян, недоторканість приватної власності. Росія мала стати республікою. Однак, програма містила дискримінаційні щодо українців положення. Вона визнавала право на самовизначення лише для польського народу і відмовляла в ньому українському та іншими народам Російської імперії. Проголошувалася провідна роль росіян у співжитті з іншими народами в межах однієї держави.

Місцем державного перевороту обрали Україну. Члени Південного товариства планували заарештувати Олександра І влітку 1826 р., під час військових маневрів в Україні. Але царю не судилось дожити до того часу. В листопаді 1825 р. він несподівано помер в Таганрозі. Повстання відбулося **14 (26) грудня 1825 р.** у Петербурзі і закінчилося поразкою. Незважаючи на це, **29 грудня** все ж піднявся Чернігівський полк, що розміщувався на Київщині. Але 3 січня 1826 р. біля сіл Устимівки й Ковалівка їх зустріли гарматним вогнем каральні частини. Розсіяні і деморалізовані учасники виступу здалися. Цей рух, за російського назвою місця спроби перевороту – „декабрь”, отримав назву декабристського.

Уряд жорстоко покарав декабристів. П'ятьох з них (К. Рилєєва, П. Каховського, С. Муравйова-Апостола, П. Пестеля, М. Бестужева-Рюміна) за вироком суду було повішено в Петропавлівській фортеці. Всіх інших покарано шпівцрутенами або заслано до діючої армії на Кавказ або на каторгу до Сибіру.

Перша спроба повалення самодержавства була невдалою. Однак ідеї товариства об'єднаних слов'ян та Південного товариства були підхоплені наступними поколіннями борців за волю народу.

2. Українське національно-культурне відродження та його етапи.

Один з представників нової української історіографії І. Лисяк-Рудницький вважає, що процес українського національно-культурного відродження тривав 130 років – від кінця козацької держави до першої світової війни.

Усю добу національно-культурного відродження на Україні кінця XVIII ст. – почату XX ст. він ділить на три основні періоди:

- перший – дворянський (1780 – 1840 рр.);
- другий – народницький (1840 – 1880 рр.);
- третій – модерністський (1890 – 1914 рр.).

Дворянський період

Перший період пов'язаний з культурно-просвітницькою діяльністю дворянства козацького походження на Лівобережжі та польсько-українського шляхетства на Правобережжі. В цей час у середовищі освіченого українського

дворянства пробуджується інтерес до історичного минулого свого народу, його побуту, звичаїв, обрядів. З'являються праці: "Історія Малої Росії" (1822 р.) Д. Бантиша-Каменського; "Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік" (1777 р.) Василя Рубана; "Короткий опис Малоросії з 1734 до 1776 рр." Олександра Безбородька; "Опис весільних українських простонародних обрядів" (1777 р.) Григорія Калиновського; збірка "Українські народні пісні" (1834 р.) Михайла Максимовича.

Національне відродження в галузі літератури пов'язане з творчістю Котляревського (1760 – 1838 рр.), автора поеми "Енеїда" – першого твору нової української літератури, написаного народною мовою.

Основоположником художньої прози нової української літератури був Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1778 – 1843 рр.), автор творів: "Маруся", "Сердешна Оксана", "Сватання на Гончарівці" та інші.

Важливим культурним осередком, навколо якого об'єднувалися літератори-романтики, був Харківський університет. Чільне місце серед них належало М. І. Костомарову (1817 – 1885 рр.) – автору фундаментальних праць з історії України періоду козаччини та визвольної боротьби, а також історичних драм і повістей ("Сава Чалий", "Переяславська ніч", "Чернігівка" та інші).

Підвалини українського професійного театру були закладені в Харкові та Полтаві – важливих на той час центрах театрального життя України. В 1808 році після тривалої перерви поновлюється робота Харківського театру, директором, режисером і актором якого у 1812 році став Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. На чолі Полтавського театру стояв І. П. Котляревський, з ініціативи якого актор М. С. Щепкін був викуплений з кріпацької неволі.

Архітектурне мистецтво України цієї доби звільнялося від чужих впливів і продовжувало стверджувати свою самобутність. В архітектурних спорудах панівні позиції займав класичний стиль. На початку XIX ст. на його зміну прийшов новий стильовий напрям – ампір. Однак він повинен був поступитися українським будівничим традиціям при забудові малих будинків, галерей, ганків, які набирали своєрідних український прикмет.

Найбільш талановиті скульптори, що вийшли з українського середовища, прославили себе на ниві російського мистецтва. Серед них **І. П. Мартос (1754 – 1835 рр.)** родом з Ічні, тепер Чернігівська область, який став професором, а згодом ректором Петербурзької Академії Мистецтв. За півсторіччя своєї мистецької діяльності він створив чимало талановитих скульптурних робіт у бронзі та мармурі, серед них пам'ятники – Мініну і Пожарському у Москві (1804 – 1818 рр.), А. Рішельє в Одесі (1823 – 1828 рр.).

У 1853 р. в м. Києві, на мальовничому березі Дніпра, за проектом скульптора В. І. Демут-Малиновського та архітектора К. Тона був споруджений пам'ятник князю Володимирі Великому. Виконав його відомий російський майстер німецького походження П. К. Клодт (1805 – 1867 рр.).

Важливий внесок у розвиток українського образотворчого мистецтва зробили **Т. Г. Шевченко (1814 – 1861 рр.)** та його послідовники Л. М. Жемчужников (1828 – 1912 рр.) і К. О. Трутовський (1826 – 1893 рр.).

Т. Г. Шевченко був одним із найвидатніших майстрів українського образотворчого мистецтва. Він досконало володів технікою акварелі, олії, рисунка олівцем і пером. Т. Г. Шевченко є автором понад однієї тисячі творів образотворчого мистецтва. Нажаль, не збереглося понад 165 його творів, у тому числі монументально-декоративні розписи та скульптури.

Т. Г. Шевченко, як художник-реаліст, одним із перших правдиво змалював життя і побут селянства ("На пасіці" – 1843 р., "Селянська родина" – 1843 р.). Його славетна "Катерина" (1842 р.) написана подібно до народних картин, де кожен елемент зображення є символом. Центральна постать картини уособлює Україну, дуб – її силу та непокору.

Одним із провідних жанрів мистецької творчості Т. Г. Шевченка був портрет. У цьому жанрі художник створив понад 130 робіт.

На першу половину XIX ст. припадає зародження української національної музики. Виходять у світ перші збірки народних пісень – "Українські мелодії" (1831 р.) М. Маркевича, "Голоси українських пісень" М. Максимовича (1834 р.).

Народницький період

Другий період бере свій початок від виступу на суспільно-політичній арені у 40-х рр. Т. Г. Шевченка й триває до кінця 80-х рр. XIX ст. На даному етапі провідне місце у суспільному житті займає демократична інтелігенція, яка своєю метою ставить "служіння народові".

Навколо Київського університету, відкритого у 1834 р., згуртувалася група молодих романтиків, які проявляли великий інтерес до майбутнього українського народу. В середовищі романтиків особливу роль відіграли професор університету М. Костомаров, письменник, історик і етнограф П. Куліш, етнограф П. Маркович.

У грудні 1845 р. вони заснували політичну таємну організацію – **"Кирило-Мефодієвське братство"**. У квітні 1846 р. до товариства увійшов Т. Г. Шевченко. На думку членів товариства всі слов'янські народи мають право вільно розвивати свою культуру, вони прагнуть утворити слов'янську федерацію, столицею якої має стати Київ. Братство виступало за ліквідацію кріпацтва, поширення освіти. У 1847 р. товариство було розгромлено, а його члени заарештовані.

Молода українська інтелігенція наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. створює свої товариства – так звані громади, головним завданням яких було поширення освіти (створювали школи з українською мовою навчання, видавали підручники української мови). Перша громада була створена у Києві (входили: М. Драгоманов, П. Чубинський, М. Старицький, Т. Рильський, О. Кониський та ін.). Потім такі громади виникли у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі.

Українська національна ідея особливо виразно прозвучала у творчості Т. Г. Шевченка та М. П. Драгоманова. Великий український поет Т. Г. Шевченко залишив глибокий слід в історії духовної культури українського народу, реалістично відобразив у своїх творах життя і побут українського народу, висловив його мрії та сподівання ("Кобзар" (1840 р.), поеми "Гайдамаки" (1841 р.), "Тарасова ніч", "Гамалія" та ін.).

Творчість Т. Г. Шевченка мала великий вплив на духовну культуру українського народу, вона увійшла в золотий фонд культури європейської та світової.

Під впливом творчості Т. Г. Шевченка проходила літературна діяльність цілої плеяди відомих українських поетів і прозаїків. На ниві поезії плідно працювали Л. Глібов, С. Руданський, П. Чубинський, П. Куліш та ін. Демократичний напрям української літератури у прозі представляли Марко Вовчок, Панас Мирний, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, Леся Українка. Їх твори залишили глибокий слід у свідомості народу, сприяли формуванню національних і патріотичних почуттів українців.

Ідеї Т. Г. Шевченка розвивав публіцист, вчений і громадський діяч М. П. Драгоманов (1841 – 1895 рр.). Історична заслуга М. П. Драгоманова полягає в тому, що він став на захист духовності українського народу, виступив проти денаціоналізації, проти заборони царськими указами народної мови. М. П. Драгоманов увійшов в історію культури українського народу як видатний фольклорист. Йому належать наукові праці з історії, фольклору та етнографії: "Історичні пісні малоруського народу" (1874 – 1875 рр.), "Малоруські народні перекази і оповідання" (1876 р.) та ін.

В 60-х рр. ХІХ ст. **"Артистичне товариство"** в Єлисаветграді вперше на Україні поставило п'єсу Т. Шевченка "Назар Стодоля", а в 70-х рр. оперу С. Гулака-Артемовського "Запорожець за Дунаєм". В Києві діяв аматорський театр, де починали свою творчість композитор М. Лисенко (1842 – 1912 рр.) та драматург М. Старицький (1840 – 1904 рр.). У 1882 р. в Єлисаветграді при активній участі М. Кропивницького (1840 – 1910 рр.) був створений професійний театр. До провідної трупи увійшли відомі зірки української сцени М. Садовський (справжнє прізвище Тобілевич, 1856 – 1933 рр.), П. Саксаганський (справжнє прізвище Тобілевич, брат М. Садовського, 1859 – 1930 рр.), М. Заньковецька (справжнє прізвище Адамовська, 1854 – 1934 рр.). Театр з великим успіхом виступав у Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові.

Слухачів кращих оперних сцен Європи та Америки вражали своїм талантом співачки сестри Крушельницькі (Ганна, 1887 – 1965 рр.; Соломія, 1872 – 1952 рр.).

Серед архітектурних споруд цього періоду виділяються своєю мистецькою цінністю оперні театри в Одесі (1884 – 1887 рр.), Києві (1897 – 1901 рр.) та Львові (1897 – 1900 рр.), Львівський політехнічний інститут (1873 – 1877 рр.).

Основоположниками національної реалістичної школи в галузі скульптури були Л. Позен (1849 – 1921 рр.) та П. Забіла (1830 – 1917 рр.). Перший з великим успіхом працював у жанрі скульптури малих форм ("Кобзар", "Шинкар", "Переселенці"), другий – в жанрі скульптурного портрета (мармуровий портрет Т. Г. Шевченка, пам'ятник М. В. Гоголю в Ніжині). Серед монументальних творів слід назвати пам'ятник Б. Хмельницькому у Києві (скульптор М. Микешин, 1879 – 1888 рр.).

В образотворчому мистецтві України утверджується реалістичний напрям, що найбільш яскраво виявилось у жанрі пейзажу. Серед українських пейзажистів виділяються В. Орловський, П. Левченко. Найбільш відомим був художник С. Васильківський (1854 – 1917 рр.). Його пейзажі "Козача левада" (1893 р.), "Дніпровські плавні" (1896 р.) є справжніми шедеврами мистецтва.

Ідеєю національного відродження була пройнята музика тієї доби. Була створена перша українська національна опера "Запорожець за Дунаєм" (1862 р.),

музику до якої написав композитор С. Гулак-Артемівський (1813 – 1873 рр.). С. Гулак-Артемівський – український композитор, оперний співак, драматург. Навчався в Київській духовній семінарії. Він був кращим співаком хору семінарії, з 1838 р. співав у Придворній капелі. На сюжети з українського життя композитор написав твори: "Українське весілля", "Ніч на передодні Івана Купала".

Великий внесок у розвиток національної музики, популяризацію української народної пісні зробили композитори П. Сокальський (1832 – 1887 рр.) – опери "Мазепа", "Майська ніч"; М. Аркас (1852 – 1909 рр.) – опера "Катерина".

Світову славу українській музичній культурі приніс талановитий композитор, піаніст, диригент, педагог та громадський діяч М. В. Лисенко. Широко відомими стали його опери "Наталка Полтавка", "Різдвяна ніч", "Тарас Бульба", дитячі опери "Коза-дереза", "Пан Коцький", романси на слова Івана Франка, Лесі Українки.

Талановитими продовжувачами творчих заповітів М. Лисенка були композитори К. Стеценко, М. Леонтович, С. Людкевич.

Модерністський період

На третьому етапі свого генезису український національно-культурний рух проникає у середовище народних мас. Він триває аж до початку першої світової війни.

Національно-культурне відродження у Галичині

Національне відродження, що розпочалося на Лівобережній Україні, мало значний вплив на пробудження національної свідомості у Галичині, яка перебувала у складі Австрійської імперії.

Важливу культурно-просвітницьку місію в Галичині виконували духовні навчальні заклади: Греко-католицька духовна семінарія у Львові та Дяківчительський інститут в Перемишлі. З ініціативи галицьких митрополитів та єпископів П. Білянського, А. Ангеловича, М. Левицького та інших духовних діячів при церквах Галичини були відкриті парафіальні школи, які поширювали серед народу освіту, пропагували досягнення української культури.

Яскраву сторінку в національно-культурне та духовне відродження українського народу вписав **І. Я. Франко (1856 – 1916 рр.)** – видатний український письменник, філософ, історик, економіст, мовознавець, фольклорист та етнограф, визначний громадський та культурний діяч. І. Франко продовжив традиції своїх попередників, зокрема Т. Шевченка, на ниві духовної культури, вніс вагомий вклад у розвиток національної і соціальної свідомості українського народу.

Творчий талант І. Франка як письменника виявився в ряді його оповідань та повістей, де реалістично відображено життя робітників та селян Галичини: "На роботі", "Навернений грішник", "Борислав сміється", "Захар Беркут" та ін.

В історії української літератури І. Франко займає одне з провідних місць як видатний поет. Велике народне визнання принесли йому поетичні збірки: "З вершин і низин", "Давнє і нове", "Зів'яле листя" та ін.

У 1877 – 1882 рр. І. Франко написав визначні твори політичної лірики – "Вічний революціонер", "Каменярі", "Товаришам із тюрми", в яких чітко прозвучав заклик до оновлення світу на засадах гуманізму і справедливості.

І. Франко – найбільший в українській літературі перекладач з усіх європейських мов. І. Франко збирав і глибоко вивчав народну творчість.

Поряд з іменами Т. Г. Шевченка та І. Я. Франка слід назвати **М. С. Грушевського (1866 – 1934 рр.)** – видатну постать української духовної культури. Він є автором понад двох тисяч наукових праць у галузі вітчизняної історії та літературознавства. Понад 15 років М. С. Грушевський очолював Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, яке після реорганізації (1892 р.) фактично виконувало функції Академії наук.

Товариство об'єднало майже всіх провідних східно- і західноукраїнських, а також багатьох європейських вчених. Поруч з М. С. Грушевським плідно працювали А. Кримський, В. Гнатюк, І. Франко, М. Павлик, Ф. Вовк.

3. Кирило - Мефодіївське товариство, та його історичне значення.

Вищим досягненням українського національно-визвольного руху першої половини ХІХ ст. була організація і діяльність Кирило-Мефодіївського братства – першої організації на території Наддніпрянської України політичного спрямування. Так, у 1843 р. в Києві виник таємний гурток „Київська молода”. Після того як гурток саморозпустився, його активісти наприкінці **1845 р.** створили таємну національно-патріотичну організацію – **Кирило-Мефодіївське товариство (братство)**. Назване на честь великих слов'янських просвітників, це об'єднання виробило засади побудови нового суспільства і виявило готовність за них боротися. До товариства входило 12 осіб, діяло воно нелегально. Програма товариства викладена у „*Книзі буття українського народу*” і „*Записці*”, складених М.Костомаровим та В.Білозерським. Мета товариства – ліквідація самодержавства, монархії, встановлення республіки, об'єднання всіх слов'янських народів у федеративну державу на принципах добровільності й виборності. Центром майбутньої Слов'янської федерації мав стати Київ. Кожна держава як член федерації становила б окремий штат. Найвищим міждержавним органом мав стати собор, або сейм, який скликався раз на чотири роки.

Однак, наприкінці березня 1847 р. члени братства були заарештовані, організацію було ліквідовано. Члени товариства були засуджені на заслання, а найбільш гірка доля спіткала Т. Шевченка й М. Гулака, відданих у солдати.

Значення Кирило-Мефодіївського братства для розвитку українського національно-визвольного руху полягало в тому, що саме в ньому відбувалася перша і найуспішніша спроба об'єднання на національних принципах української аристократії та селянства.

Початок ХІХ ст. характеризувався піднесенням національно-визвольного руху і у Західній Україні. На першому місці стояло питання про розвиток української мови, її захист, утвердження української національної свідомості.

Національне відродження українців починалося в умовах впливу на край європейського Просвітництва, яке хоча й з деяким запізненням, але на початку ХІХ ст. прийшло в Галичину. Осередком першої хвилі відродження став Перемишль. Там під покровительством перемишльського єпископа Михайла Левицького зібрався гурт патріотично налаштованих греко-католицьких священиків: Іван Могильницький, Йосип Левицький, Йосип Лозинський, Іван Лаврійський та інші. Вони розгорнули боротьбу за впровадження української мови в систему початкових шкіл. За ініціативи

Левицького, помічник єпископа у шкільних справах Могильницький в 1816 р. у Перемишлі заснував перше просвітницьке товариство греко-католицьких священиків. Зокрема, воно ставило за мету удосконалення української мови, друкування нею різноманітних брошур для народу. Товариство видало декілька підручників, у тому числі граматики української мови. Завдяки зусиллям членів товариства у краї протягом 15 років відкрилося близько 400 шкіл.

У 30-ті роки центр українського відродження в Галчині перемістився до Львова. Визначним явищем в історії національного відродження в Західній Україні став гурток „**Руська трійця**”, до якого належали молоді студенти богослов’я Маркіян Шашкевич (1811-1843), Іван Вагилевич (1811-1866) і Яків Головацький (1814-1888). Головною постаттю був у цій групі Шашкевич. Син сільського священика, він зріс у гущі українського народу й був добре обізнаний з його становищем, розумів його потреби.

М.Шашкевич, І.Вагилевич та Я.Головацький у **1834 р.** об’єднали навколо себе 20 молодих людей, майже виключно семінаристів та молодих священиків (лише двоє мали світську професію). Члени гуртка, на який поширювалася назва „Руська трійця”, підготували до друку збірку поезій українською народною мовою. Збірку не пропустила цензура.

4. Суспільно-політичний рух на Західно- українських землях. Діяльність гуртка «Руська Трійця».

У 1837 р. зусиллями Я.Головацького збірку (альманах) під назвою „**Русалка Дністрова**” вдалося видати у Будапешті. В альманасі були вміщені народні пісні, думи, перекази, історичні документи, що розкривали героїчне минуле, побут та культуру українського народу. По суті, альманах став політичним маніфестом українського національного руху. Тому не дивно, що власті вороже зустріли „Русалку Дністрову”, конфіскували й знищили майже увесь тираж (крім 250 примірників), а його авторів притягли до судової відповідальності й тривалий час переслідували.

Після розправи над „Руською трійцею” дальший поступ національного відродження дещо призупинився, але невдовзі отримав новий імпульс під час подій **революції 1848-1849 рр.**

У 1848 р. європейські народи повстали проти режиму самовладдя монархів, встановленого ще у 1815 р. Віденським конгресом. Головними гаслами руху стали вимоги демократії, політичної рівноправності усіх класів і станів. Політично залежні народи виступили з вимогою відродження власної державності. Не випадково події 1848 р. увійшли в історію як „**весна народів**”.

Розпочавшись в Італії і Франції революційний рух перекинувся до Німеччини, а в березні 1848 р. охопив столицю Австрійської імперії Відень. 15 березня австрійський цісар Фердинанд I проголосив конституцію, яка передбачала надання громадянам свободи слова, друку, зборів, скликання парламенту (рейхстагу).

Революційні події активізували національно-визвольну боротьбу західних українців. Уряд, прагнучи не допустити участі в революції селянства, пішов на скасування кріпосного права. Зокрема в Галичині панщину відмінили в **квітні 1848 р.** майже на п’ять місяців раніше, ніж в інших провінціях імперії. Закон про скасування панщини тривалий час не поширювався на Буковину, що викликало бунти селян.

Лише у серпні 1848 р. під тиском селянських заворушень закон поширився і на цей край. На Закарпатті панщину фактично скасували лише у 1853 р.

В умовах національно-культурного піднесення і оголошення демократичних свобод, і тому числі свободи слова, у Львові стала виходити перша українська газета „Зоря Галицька”, яка сприяла швидкому піднесенню національної свідомості серед населення Галичини і готувала його до участі у політичному житті.

2 травня 1848 р. представники уніатського духовенства й української інтелігенції сформували у Львові **Головну руську раду**, яка була покликана представляти інтереси українців Галичини перед імперським урядом. ***Це був перший випадок в історії українців Австрійської імперії, коли вони спромоглися створити свій політичний орган.***

Одним з найважливіших досягнень початкового етапу революції 1848-1849 рр. було проголошення демократичних свобод і скликання парламенту (рейхстагу). Імперська влада погодилася на вибори за участю станів усіх народів імперії, у тому числі й українського.

Парламент розпочав роботу **10 липня 1848 р.** Інтереси українців представляли 39 депутатів. Більшість із них (27) були селянами. Українські депутати запропонували парламентові розглянути питання про територіально-національний поділ Галичини.

Велику активність виявили українці під час виборів до австрійського парламенту на Буковині. Незважаючи на різні махінації на місцях румунських чиновників, з 8 депутатів від Буковини 5 були українцями. Одним з них став відомий керівник селянського антикріпосницького руху **Лук'ян Кобилиця**. Селянські депутати від Буковини в парламенті діяли спільно з депутатами-галичанами. І коли Головна руська Рада висунула вимогу виділити території, заселенні українцями, в окремий край, буковинці підтримали цю пропозицію й домагалися входження Буковини до цього краю. Ця вимога спиралася на масову підтримку. Меморандум з вимогою розділу Галичини на Східну і Західну підписали 200 тис. осіб.

Починаючи з літа 1848 р. сили контрреволюції в Австрії та на Західній Україні переходять у контрнаступ і намагаються ліквідувати ті політичні, соціальні, національні свободи, які завоювали народи імперії. У жовтні розпочалися барикадні бої у Відні. Незабаром надзвичайно напруженим стало становище у Львові. 1 листопада 1848 р. вогонь, відкритий військами по народу, став сигналом до повстання. Львів'яни кинулися будувати барикади. Протягом ночі центр міста опинився в руках посталих. У березні 1849 р. було розпущено австрійський парламент, потім скасовано конституцію й відновлено колишню адміністративну систему. Влітку 1851 р. власті заборонили діяльність головної Руської ради. **Революція 1848-1849 років була придушена.**

5. Реформи 60-70 - х рр., XIX ст., і їх вплив на економічний розвиток українських земель.

Риси економічного розвитку Наддніпрянщини у середині XIX ст.:

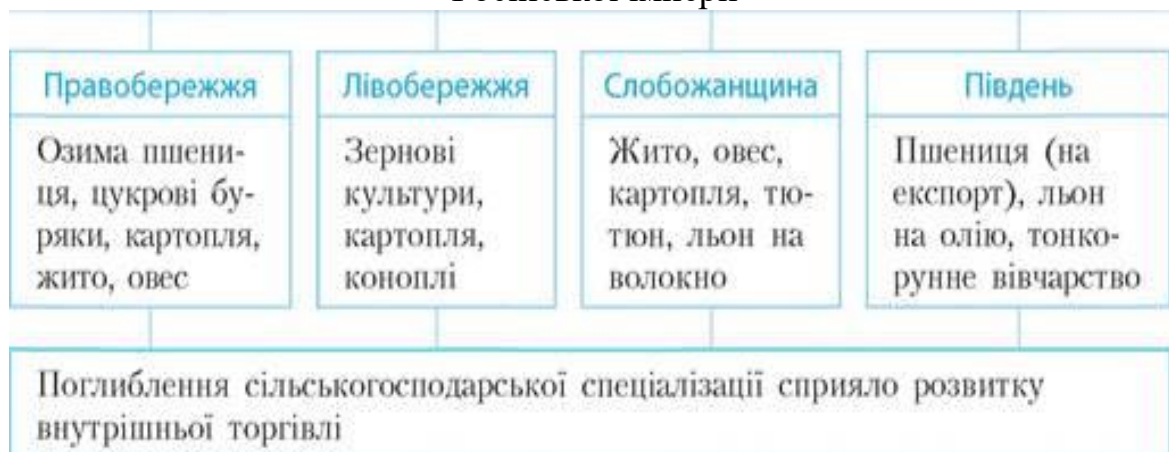
- Кріпосне право заважало формуванню ринкових відносин у сільському господарстві;
- Наддніпрянщина – найбільш економічно розвинена територія Російської імперії;
- Розвиток промисловості стримувався відсутністю ринку вільнонайманої робочої сили

і вузьким попитом на промислову продукцію;

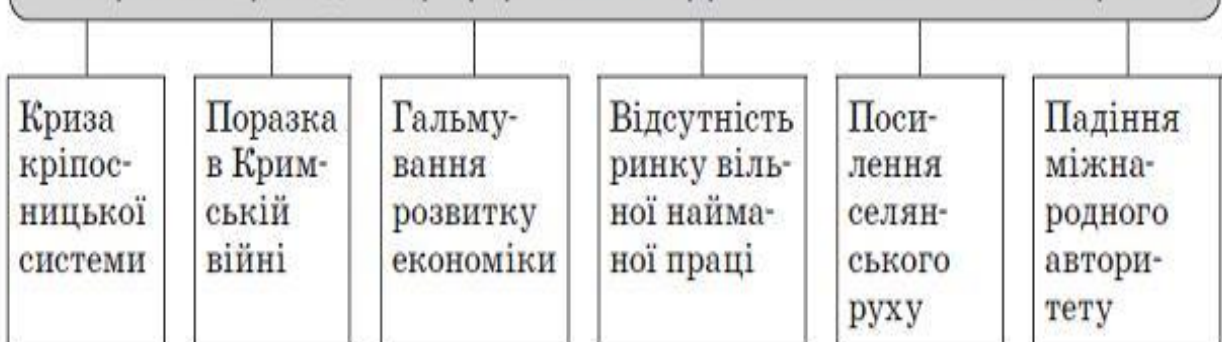
- Земля залишається власністю поміщиків і не є предметом купівлі-продажу.

Сільськогосподарська спеціалізація українських земель у складі Російської імперії

Причини проведення реформ 60–70-х рр. XIX ст. в Російській імперії

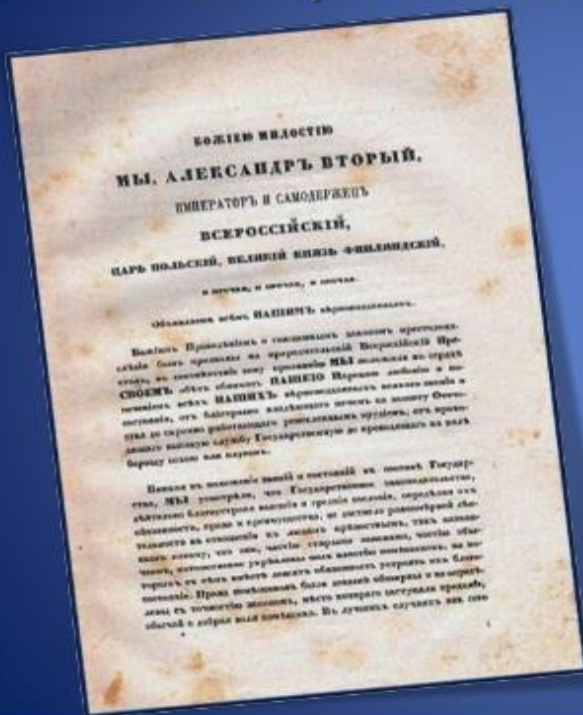
Олександр II Романов російський імператор з 1855 до 1881 року.

провів ряд реформ:

скасування кріпосного права 1861, земельну, судову, військову, фінансову, міську, середньої і вищої освіти та інші.

Маніфест 19 лютого 1861 р.

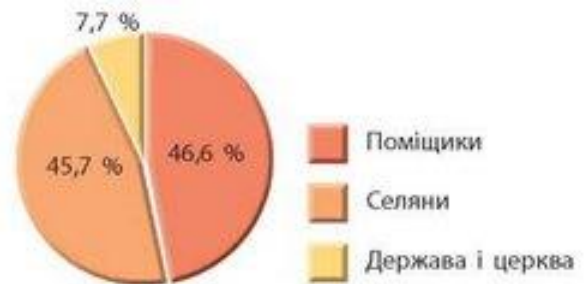

«Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають селянам за встановлені повинності в постійне користування... для забезпечення побуту і виконання обов'язків їх перед урядом визначену в Положеннях кількість польової землі та інших угідь.»

Риси селянської реформи 1861 р. в Наддніпрянській Україні:

1. Ліквідація кріпосництва
2. Викуп землі селянами
3. Організація селянського самоуправління
4. Визначення повинностей

тимчасовозобов'язаних селян

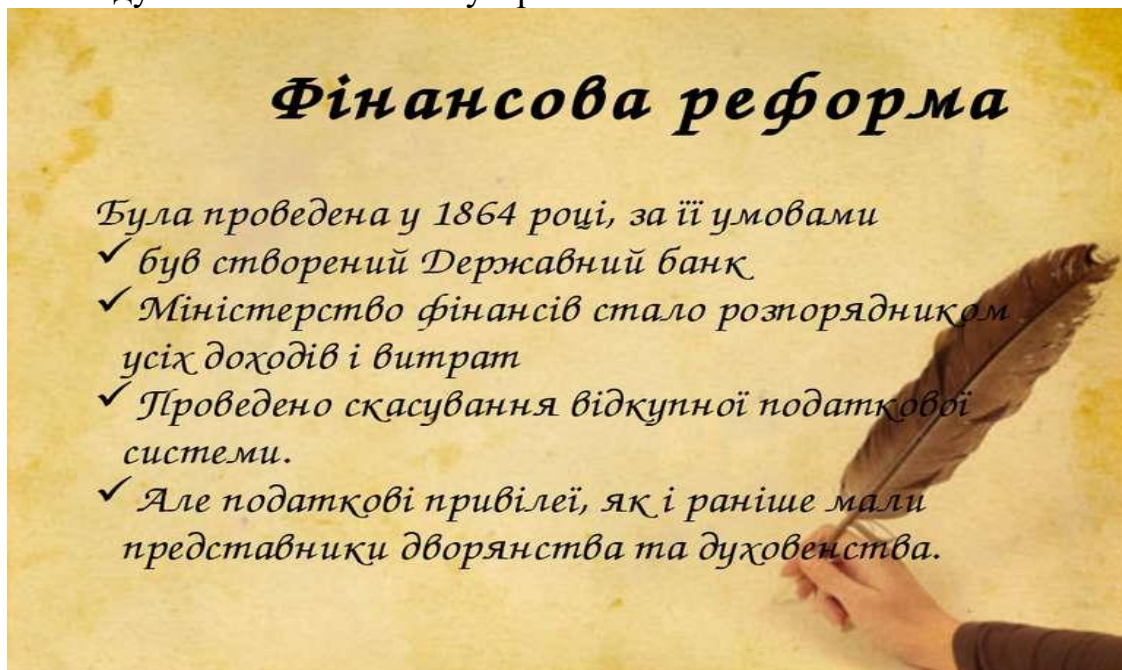
Результати наділення селян землею за реформою 1861 р. в Наддніпрянській Україні

Наслідки реформи 1861 р.:

Позитивні	Негативні
Скасування кріпосного права призвело до зростання виробництва.	Кращі землі у поміщиків і селяни змушені землі у них арендувати
Активізувалося підприємництво.	Основна частина селян розорялися після реформ. Це змушувало шукати їх роботу в місті, поповнюючи ряди найманих робітників або міських жебраків.
У селі зберігалася громада.	З селянином як і раніше не зважалися. Селянство ніяк не впливало на політичне життя країни.
З'явилися два нових соціальних верстви населення-промислова буржуазія і пролетаріат.	
Право на землю у селян.	

Міська реформа 1870 р.

1. Утворення міських дум та управ з виборчим правом чоловіків, що володіли майном.
2. Існування посади міського голови.
3. Міські думи займалися благоустроєм міст.

Військова реформа 1864 р.

1. Запровадження загальної військової повинності для чоловіків віком від 20 років.
2. У сухопутних військах служба тривала шість років, а на флоті – сім.
3. Наприкінці XIX ст. було встановлено п'ятирічний термін служби в усіх родах військ.
4. Особи, які здобули освіту, служили менший термін.
5. Реорганізація системи військового управління. Країну було поділено на 15 військових округів, до складу трьох із яких (Київського, Одеського і Харківського) входили українські губернії.

Освітня реформа 1863 р.

- Прийняття нового університетського статуту з широкою автономією в питаннях внутрішнього життя.
- Започаткування вищої освіти для жінок, яку вони могли отримати на приватних вищих жіночих курсах.
- Надання права представникам усіх станів навчатися в гімназіях. Гімназії поділялися на реальні та класичні, з окремим навчанням юнаків і дівчат.
- Право засновувати початкові школи надавалося приватним особам, земствам та іншим громадським установам, але з дозволу влади.

Судова реформа 1864 р.

Зміст:

- Запроваджено безстановий суд, незалежний від владних органів.
- Публічність засідань.
- Уведено змагальність судочинства між адвокатом і прокурором.
- У карних справах уведено суд присяжних.
- Дрібні справи розглядав мировий суддя.

Значення: реформа сприяла демократизації судочинства. Створення можливості для захисту гідності, здоров'я, майна у суперечці з представником будь-якої верстви.

Цензурна реформа 1865 р.

- Посилення засобів адміністративного впливу на органи друку.
- Запровадження попередньої цензури газет і журналів.
- Редакторам під загрозою закриття видань заборонялося торкатися гострих політичних питань

Земська реформа 1864 р.

- Запровадження в повітах та губерніях земського (місцевого) самоврядування, що складалося з розпорядчих та виконавчих установ.
- До повітових зборів обирали гласних (депутатів) від різних станів: землевласників, міських власників і селян.
- Гласні губернські земські установи обиралися повітовими зборами.
- У Наддніпрянщині дія земської реформи до 1911 р. не поширювалася на Правобережжя, оскільки царизм побоювався, що діяльність земств спричинить там пожвавлення польського національно-визвольного руху.

Висновки:

- На середину XIX ст. Російська імперія потребувала реформ практично в усіх сферах життя.
- Реформи 60-70-рр. XIX ст., хоча і мали значні недоліки, але сприяли покращенню становища населення і призвели до пожвавлення соціально-економічного життя в українських землях.

6. Поява перших українських політичних партій.

У 1863-1864 рр. на етнічних польських землях, які входили до складу Російської імперії, та в Правобережній Україні спалахнуло чергове польське визвольне повстання, спрямоване проти панування Росії. Воно почалося у січні 1863 р. Повстанці звернулися із закликом до українських селян підтримати повстання, висунувши гасло “За нашу і вашу свободу”.

Всього на території Правобережної України діяло 20 повстанських загонів. На

боці повсталих поляків воювало понад 500 українців, білорусів, росіян. Серед них виділялися Андрій Потебня, Андрій Красовський та інші. Але масової підтримки повстання не отримало. Своїми планами на відновлення незалежності Польщі в межах 1772 р., і тим самим відмовою Україні на власну державність, польська шляхта відштовхувала від себе українську інтелігенцію. Що ж до українського селянства, то воно традиційно не довіряло польському панству й не пішло за ним.

До травня **1864 р.** Росія за допомогою Австрії та Прусії придушила повстання, а над його учасниками вчинила розправу. Зокрема, Андрія Красовського засудили до страти, яку замінили на 12 років каторги.

Активізація культурно-просвітницького руху українських громад викликала тривогу серед урядових кіл Російської імперії. Було організовано цькування українського руху з боку офіційної преси, розгромлено Полтавську і Чернігівську громади, проведено арешти у Києві та Харкові, припинення видання “Чернігівського листка” та закрито усі недільні школи.

20 червня 1863 р. таємним циркуляром міністр внутрішніх справ П.Валуєв проголосив, що окремої *“малоруської мови не було, немає й бути не може”*. Циркуляром призупинялися друкування українською мовою шкільних і релігійних видань. Заборона не поширювалась на художню літературу.

Таке застереження щодо заборони видань лише певного характеру було не випадковим. Російський уряд не турбувало те, що вузьке коло інтелігентів писало і видавало твори українською мовою. Його наміром було не допустити поширення цих видань серед простого люду. Шкільні та релігійні книжки призначалися саме для цих цілей. Валуєвський циркуляр був спрямований на те, аби перешкодити українському рухові перетворитися із заняття невеликого числа інтелігентів на масове явище. Старанням царської цензури українська література практично перестала існувати в межах Російської імперії. Після горезвісного циркуляру у розвитку національного відродження почалася перерва, яка тривала понад 10 років.

Було прийнято рішення про створення спеціальної комісії “для вироблення засобів боротьби з українською діяльністю”. На підставі пропозицій цієї комісії цар, який відпочивав тоді у німецькому місті Ємск, підписав закон про повну заборону української мови. Закон отримав назву **“Ємський указ” 1876 р.** Ним заборонялося друкувати українською мовою книжки і навіть тексти до музичних нот, ставити українські театральні вистави і влаштовувати концерти з українськими піснями. Якщо хотіли влаштувати концерт, то всі пісні треба було перекладати російською мовою.

Хоча 1881 р. було скасовано заборону влаштовувати театральні вистави українською мовою, але видано інші застереження й обмеження. Указ сурово забороняв ввозити в межі імперії без спеціального дозволу будь-які книги та брошури, видані за кордоном українською мовою.

Восени 1873 р. почалося масове **“ходіння в народ”** революційних пропагандистів. На Україні переважала осіла пропаганда, коли народники надовго зупинилися в населеному пункті. Як правило, вони влаштовувалися майстрами, вчителями тощо. Народники активно працювали у Подільській, Чернігівській губерніях, на Харківщині, Київщині. Вони читали учням і селянам заборонену літературу й вели з ними бесіди на революційні теми. Щоб зробити пропаганду зрозумілою для українського населення, вони почали перекладати праці російських

авторів українською мовою. Але швидко зрозуміли, що найбільший ефект дає українська література близької для селянства тематики. Тому, вирушаючи на села, пропагандисти брали з собою насамперед твори Тараса Шевченка. Ці твори розходилися у вигляді “метеликів” (невеликих книжечках) та в рукописних списках. Важливу роль відігравала нелегальна (заборонена) література. В розмовах з селянами народники часто зверталися до історії України, розповідали про колишні демократичні права в ній, боротьбу козацтва.

Діяльність народництва на селі хоч і давала певні результати (поліція повідомляла про зростання ворожих щодо влади настроїв), але очікуваної народниками масової готовності селян до повстань не спостерігалось. Вже в тому ж 1874 р. почалися арешти й розправи над народниками. За ґрати потрапили сотні революціонерів, багато з них опинилися на засланні. Часто самі селяни повідомляли поліцію про таких агітаторів.

Водночас на Західній Україні активно відбувалося формування національної свідомості. Важливою подією суспільно-політичного життя Галичини стало створення у **1868 р.** культурно-просвітницького товариства “**Просвіта**”. Його метою було поширення освіти в середовищі українського народу. Першим його головою став учитель гімназії **А. Вахнянин**. Кількість прихильників товариства неухильно зростала. Якщо на перших зборах “Просвіти” були присутні лише 64 члени, то протягом наступного десятиліття їх кількість зросла до 800. Наприкінці XIX ст. в Західній Україні налічувалося вже 19 філій цієї організації, які ідейно та організацією об’єднували численні місцеві осередки.

Товариство видавало твори провідних українських письменників, шкільні підручники, популярні брошури, газети “Читальна” та “Письмо з Просвіти”, літературно-наукові альманахи, “Народний календар”. Воно організовувало вечори, присвячені М. Шашкевичу й Т. Шевченку, театральні вистави, лекції з історії, літератури, економіки тощо. Через друковані видання, читальні, широку мережу гуртків “Просвіта” несла в народні маси культуру, знання й національну свідомість і була важливими чинником консолідації галицьких українців.

Дякі свідомі українці почали звертати свої погляди в бік Москви, сподіваючись на її підтримку. До цього вдалася, головним чином, більшість галицького духовенства та старшого покоління інтелігенції — Д. Зубрицький, Б. Дідицький, А. Добрянський та ін. Водночас вони не відмовлялися від лояльності стосовно Австро-Угорщини. Так у Галичині зародилося *москвофільство*.

Усупереч москвофільським тенденціям нова генерація інтелігенції — В. Шашкевич, Ф. Заревич, К. Климкович, Д. Танячкевич та ін. — наприкін. 1861 – на початку 1862 р. заснувала *народовську* течію. Народовці виступали за єдність українських земель, створення єдиної літературної мови, обстоювали ідею окремішності українського народу. Водночас вони залишалися лояльними до австрійської влади.

У 1885 р. народовці заснували свій керівний політичний орган — *Народну раду*. Вона послідовно домагалася автономії для українських територій у межах Австро-Угорщини.

Переломним у розвитку українського національного руху стало останнє десятиліття XIX ст. З виникненням у цей час у Галичині українських політичних

партій національна ідея виходить за межі суто інтелігентського середовища і проникає вглиб суспільства.

Особливе значення для подальшої консолідації українського національно-визвольного руху й самоусвідомлення українців мало зближення та єднання літературних і наукових сил Наддніпрянщини і Галичини. З ініціативи М. Драгоманова, О. Косинського, Д. Пальчикова, та за активної підтримки західноукраїнських народовців, у 1873 році у Львові було засноване **Літературне товариство ім. Шевченка**. Задумане як осередок розвитку української мови та літератури, товариство поступово перебирало на себе роль лідера у формуванні української науки, перетворювалося на першу новітню українську академію наук. Переломним для товариства був **1892 рік**, коли воно за новим статутом трансформувалося у Наукове товариство ім. Шевченка (**НТШ**). Відтоді в межах товариства почали діяти більш як двадцять наукових комісій, що охоплювали гуманітарні науки, математику, фізику, хімію, біологію, право та економіку. Товариство ставило собі за мету об'єднати зусилля всіх провідних наукових сил українських земель.

У 1897 році НТШ очолив український історик та громадський діяч М.Грушевський. НТШ видавало свої "Записки" (з 1892 по 1939 рр. їх вийшло 155 томів), "Хроніку", збірки матеріалів окремих секцій та ін.

Саме на теренах Західної України була утворена перша українська політична партія. Зокрема, ліве крило національно-визвольного руху очолили І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, які пов'язували вирішення національного питання із соціальним визволенням українського народу та возз'єднанням українських земель. **У жовтні 1890 р. за ініціативою Франка засновано першу українську національну партію – Русько-українську радикальну партію (РУРП)**. Програма партії містила ідеї етичного соціалізму, демократії, соборності України.

У 1895 р. до програми РУРП було зроблене доповнення, яке проголошувало, що здійснення соціалістичних ідеалів можливе лише при умові повної політичної самостійності українсько-руського народу.

РУРП мала своїх представників у Віденському парламенті.

У 1899 р. у РУРП відбувся розкол. Частина членів партії на чолі з Ю.Бачинським та М.Ганкевичем заснувала **Українську соціал-демократичну партію (УСДП)**. Вони вбачали головним завданням боротьбу за соціальні ідеали. Інша група, очолювана І.Франком, М.Грушевським та В.Левицьким, вважала, що першочерговим завданням українського визвольного руху є боротьба за створення незалежної соборної Української держави. На їх думку, після здобуття незалежності наступить черга для вирішення і соціальних питань. Вони утворили **Українську Національно-демократичну партію (УНДП)**.

На Різдво 1900 р. Народний комітет як керівний орган Української національно-демократичної партії (УНДП) опублікував першу відозву до народу. В ній наголошувалося: "Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдинилися в одну новочасну, культурну державу...". Вже незабаром УНДП стала домінуючим чинником українського життя в Австро-Угорщині.

На самостійницьких позиціях стояла й Українська соціал-демократична партія

(УСДП). Її друкований орган "Воля" писав, що метою українських соціал-демократів є "вільна держава українського люду, українська республіка".

Отже, в 90-х рр. XIX ст. відбувається процес формування перших українських політичних партій. Провідну роль в цьому відношенні відігравала Галичина, де умови для політичної діяльності були значно кращі, ніж у Наддніпрянській Україні.

7. Україна на початку XX ст.

Рубіж XIX і XX ст. – завершення промислового перевороту і переходом до індустріалізації, суть якої полягала в розбудові великої машинної індустрії, якісній зміні структури господарства (промисловість мала переважати над сільським господарством, а важка промисловість над легкою). Ці широкомасштабні суттєві зміни відбувалися в надзвичайно складних умовах, адже Російська імперія, як і більшість країн світу, у 1900 – 1903 рр. пережила економічну кризу. 1904 – 1908 рр. позначені депресією, і лише в 1909 – 1913 рр. почалося промислове піднесення.

Українська промисловість формувалася як частина загальноімперського економічного комплексу. Проте, через певні обставини (вигідне географічне розташування, природні багатства, дешева, але кваліфікована робоча сила то-що) вона мала свої особливості, які суттєво вплинули на структуру та розвиток промислового потенціалу краю. Своєрідним каталізатором реалізації потенційних можливостей регіону стала економічна криза, яка, загостривши конкуренцію та посиливши поляризацію підприємств, змусила буржуазію максимально сконцентрувати і об'єднати сили. Тому вже на початку XX ст. Україна за рівнем Концентрації промислового виробництва в основних галузях не тільки домінувала в Російській імперії, а й посідала одне з перших місць у світі. П'ять найбільших південних металургійних заводів (Юзівський, Дніпровський, Олександрійський, Петровський, Донецько-Юр'євський) продукували майже 25% загальноросійського чавуну. Заводи Бродського, Терещенка, Харитоненка, Ярошинського та Бобринського виробляли 60 % цукру-рафінаду Російської імперії. На великих підприємствах в Україні працювало понад 44 % усіх робітників, тоді як у США — лише 33 %.

Концентрація промислового виробництва сприяла процесу монополізації, і тому утворення монополій почалося спочатку саме у найбільш «концентрованих» галузях — металургійній, кам'яновугільній, залізорудній тощо. На початку сторіччя виростають могутні синдикати: «Продвагон» (1901), «Продамет» (1902), «Трубопродажа» (1902), «Гвоздь» (1903). Це були досить могутні об'єднання. Наприклад, утворений 1904 р. синдикат «Продуголь», до якого входило 18 окремих акціонерних товариств, контролював 75% видобутку кам'яного вугілля в Донецькому басейні. Однак, приносячи буржуазії надприбутки навіть у кризових умовах, монополії водночас гальмували господарський розвиток, заважали технічному прогресу, звужували сферу регулюючої дії ринкових відносин.

За переписом 1897 р. на території України, що входила до складу Російської імперії, мешкало 23,8 млн. чоловік.

Найбільшим містом України була Одеса – 405 тис. чол. Населення інших міст розташовувалось в такому порядку: Київ (247,4 тис.), Харків (174,8 тис.), Катеринослав (121,2 тис.), Миколаїв (92,0 тис.) і т.д. На 13-му місці був Кам'янець-Подільський (34,4 тис.), на 14-му – Юзівка (тепер Донецьк) – 32,0 тис. жителів, на 20-

му – Проскурів (тепер Хмельницький) – 22,9 тис., на 23-му – Олександрівськ (тепер Запоріжжя) – 16,3 тис. мешканців.

В містах на початок XX ст. проживало 12,5 % населення (проти 15 % по Російській імперії). Село за своїм національним складом було майже виключно українським, в той час, як міста були багатонаціональними, з невеликою часткою українців. Наприклад, у Києві 52 % населення складали росіяни і лише 19,8% – українці, в Харкові – 62% і 12%, в Одесі – 44% і 9,2%. Чисельність євреїв серед міського населення сягала 28%, а в містечках Правобережжя навіть 70-80%.

Працездатних серед усього населення було понад 11 млн. чол..

Значну частину мешканців українських міст і містечок складали євреї. Царський уряд суттєво обмежував їхню свободу пересування. Була визначена так звана «смуга осілості», за межами якої євреї не могли селитися. Майже 90 % єврейського населення мешкали в Правобережній Україні. У малих містечках євреї проживали компактною громадою, яка вела доволі відокремлене життя.

На початку XX ст. провідне становище у промисловості Східної Галичини, Буковини і Закарпаття посідали великі промислові об'єднання. У Галичині на 1903 р. налічувалося 24 акціонерних об'єднання, а в 1912 р. їх уже було 30. На Закарпатті діяло дев'ять промислових акціонерних товариств. Динамізувався процес концентрації виробництва: з 1902 по 1910 р. кількість робітників Галичини збільшилася на третину, а число підприємств зменшилося майже вдвічі. Розгортався кооперативний рух. Перед Першою світовою війною на західноукраїнських землях діяло 1500 різних кооперативів. Важливу роль у розвитку економіки краю відігравав не тільки український капітал, а й іноземний – австрійський, румунський, молдавський.

Соціально-економічне становище українських земель, що знаходились під владою імперії Габсбургів, суттєво не змінилось порівняно з 80 – 90-ми рр. XIX ст. Все ж подальша розробка родовищ нафти та інших багатств краю сприяли індустріалізації регіону, розвитку залізничної мережі (зокрема, у 70-х роках Галичину було поєднано залізницею із Закарпаттям, а ще раніше – з підросійською Україною) та формуванню місцевого робітничого класу. Тяжкі умови існування робітників та селян змушували їх ставати до боротьби за свої права, використовуючи страйки та бойкоти, вступати до лав політичних партій. Дуже важливою та ефективною формою протидії іноземному капіталу та місцевим лихварям (переважно з числа євреїв) став український кооперативний рух. «Батьками» кооперативної справи в Західній Україні стали Василь Нагірний і Аполлон Ничай, котрі створили у Львові перший кооператив у 1883 р., на кілька років раніше, ніж вони виникли на Східній. Пізніше виникло чимало філій цього кооперативу, а через 15 років почали виникати цілі кооперативні спілки. У 1894 р. Теофіль Кормош заснував перший український кооперативний банк «Віра», котрий у свою чергу сприяв створенню нових кредитних спілок і кооперативів. Це дозволило поступово подолати свавілля і зди́рство лихварів та орендарів, вже тоді на практиці реалізовувалося гасло: «Свій до свого по своє». Український кооперативний рух сприяв не тільки економічному піднесенню нації, а й її політичномугуртуванню.Що ж стосується сільського господарства, то тут ситуація суттєво відрізнялася від тієї, яка була характерною для промисловості та фінансів. Галичина, Закарпаття, Буковина були відсталою аграрною провінцією Австро-Угорської імперії. У цьому секторі економіки було зайнято близько 90% населення.

Столипінська аграрна реформа в Україні

У Росії з 1906 по 1911 рр. з ініціативи П.А. Столипіна проходила аграрна реформа, яка передбачала:

- знищення общинного землекористування і перетворення селян на індивідуальних власників землі - фермерів;
- створення «хуторів» та «відрубів»;
- ліквідації аграрної перенаселеності європейської частини країни шляхом переселення селян у східні райони Росії.

У цілому по Росії реформа не досягла поставлених цілей. Але саме в Україні вона мала найбільший успіх - з общин вийшла майже половина селянських господарств, що сприяло розвитку капіталізму на селі. Україна дала найбільшу кількість переселенців до Сибіру (бл. 1 млн.).

Значна роль у насадженні хуторів і відрубів відводилася Столипіним Селянському поземельному банкові. Цей банк скуповував поміщицькі землі, а потім за більш високими цінами розпродував їх окремими ділянками селянам. За час 1906 по 1909 р. через банк поміщики України продали 385 тис. дес, а всього площа дворянських земель з, 1906—1910 рр. скоротилася на 1,1 млн. дес. Селяни України протягом 1906—1910 рр. купили в банку 480 тис. дес. з них хутірські і відрубні господарства — 82,6%. Вся діяльність Селянського банку була спрямована на розширення й зміцнення заможних селянських господарств. Якщо бідняки й купували в банку землю, то багато з них, не маючи змоги виплачувати щорічні внески й проценти, зовсім розорялися, а земля поверталася в банк.

Суспільно-політична ситуація в Україні.

Революційні події 1905 – 1907 рр.

У Російській імперії революційно-визвольний рух вплив в демократичну революцію 1905-1907 рр., у якій населення України взяло активну участь.

На Наддніпрянщині діяло близько 20 загальноросійських і національних партій. В їхніх діях не було єдності, вони вели між собою боротьбу за керівництво революційним рухом.

Основні революційні події, що мали місце в Україні, відбулися в 1905 р. - в період розвитку революції по висхідній лінії:

- о червень - збройне повстання на панцернику "Потьомкін";
- жовтень - загальний політичний страйк, який змусив царя Миколу II піти на поступки і видати Маніфест 17 жовтня, проголосивши громадянські свободи і вибори до Державної Думи;
- листопад - повстання моряків Севастополя на чолі з лейтенантом П.Шмідтом;
- виступ полку саперів у Києві на чолі з підпоручиком Б.Жаданівським;
- грудень - збройні повстання робітників Горлівки, Харкова, Катеринослава, Олександрівська. Однак ці виступи не переросли в загальне збройне повстання. Після їх придушення революція пішла на спад.

В Україні революція носила і національно-визвольний характер, оскільки національне питання було на передньому плані боротьби.

Національний рух в період революції мав значні здобутки:

- після Маніфесту 17 жовтня з'явилася легальна українська преса. Усього в 1905-1907 рр. виходило 24 періодичні видання;

- виникла культурно-освітня організація "Просвіта", яка мала філії у багатьох містах України. У діяльності "Просвіти" брали участь М.Аркас, Б.Грінченко, М.Коцюбинський, Л.Українка, М.Лисенко, Панас Мирний, Д.Яворницький та інші прогресивні діячі;

- відкривались українські школи, здійснювалися спроби викладання українською мовою в університетах;

- активну діяльність у першій Думі (1906 р.) та в другій Думі (1907 р.) розгорнула українська фракція, яка вимагала автономії для України, вільного розвитку української мови та культури. Допомогу українській фракції надавав М.Грушевський, який з цією метою переїхав зі Львова до Петербурга.

8. Україна в Першій світовій війні.

Україна в роки Першої світової війни. Серпень 1914 - листопад 1918

Перша світова війна, яка розпочалась 01.08.1914, стала своєрідним вододілом у розвитку людства. Війна велася між Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та Антантою (Росія, Англія, Франція). У ході війни до Троїстого союзу приєдналися Туреччина й Болгарія, до Антанти — Румунія і США. У грудні 1915 Італія, що прагнула до панування в районі Адріатики, вийшла зі складу Троїстого союзу й перейшла на бік Антанти. У вир Великої війни було втягнуто 38 держав із населенням понад 1,5 млрд осіб.

Серед причин війни: прагнення монополістичних об'єднань збільшити прибутки за рахунок військових замовлень, захоплення нових ринків збуту; бажання всіх держав захопити нові землі, переділ колоній і усунення конкурентів. Німеччина й США, зробивши економічний ривок на початку 20 ст., були позбавлені колоній; уряди супротивних держав прагнули відвернути увагу народів від внутрішніх проблем, роз'єднати соціалістичні робітничі партії II Інтернаціоналу. Характер війни був загарбницький і несправедливий з усіх боків (за винятком Сербії, що не прагнула до захоплень, але першою зазнала австро-угорської окупації). Приводом до війни стало вбивство 28.06.1914 р. австро-угорського ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружини сербським націоналістом Г. Принципом.

Україна у планах країн, що брали участь у війні

Від самого початку боїв влітку 1914 територія Галичини, Буковини, Волині, а також, хоча меншою мірою, Центральної України стала одним з основних театрів воєнних дій. Австро-Угорщина претендувала на розширення володінь у Західній Україні (Волинь і Поділля), Німеччина - на протекторат над рештою української території (крім неї — на Прибалтику, Білорусь, Кавказ, щоб мати сухопутний торговельний шлях до Персії й Середньої Азії). Російська імперія претендували на всі українські землі у складі Австро-Угорщини, прагнучи розширити кордони до Карпат, вважаючи Східну Галичину, Закарпаття й Північну Буковину «исконно русскими территориями». Крім того, і Австро-Угорська, і Російська імперії прагнули використовувати війну для придушення національно-визвольного руху українського народу.

Таблиця. Плани країн-учасниць Першої світової війни щодо України

Троїстий союз	Антанта

Австро-Угорщина - зберегти контроль над Галичиною, встановити контроль над Волиню й Поділлям. У перспективі передбачалося можливе створення залежного від Австро-Угорщини та/або Німеччини українського державного утворення на українських землях Російської імперії і надання автономії українським землям у складі Австро-Угорщини або їх включення до автономного польського державного утворення у складі Австро-Угорщини. Німеччина - встановити контроль над східною й південною Україною включно з Кримом як можливим плацдармом для економічної експансії на Кавказ, зокрема до нафтоносних районів Азербайджану та джерелом постачання сировини	Російська імперія - зберегти контроль над Наддніпрянщиною, поширити свою владу на Галичину, Буковину й Закарпаття. Ліквідувати центр українського національного руху в Галичині. Румунія - приєднати територію Герцогства Буковина від Австро-Угорщини і (на завершальному етапі війни, після виходу Росії) - анексувати територію Бессарабської губернії

Трагедія українців полягала ще й в тому, що розділені між імперіями, вони змушені були воювати один з одним (у російській армії нараховувалося 3,5 млн українців, в австрійській — 250 тис).

Ставлення до війни українства

З початком війни переважна більшість громадських організацій західних українців, які вважали, що на руїнах розбитої Російської імперії підніметься самостійна Українська держава, виступили на підтримку Австро-Угорщини.

У серпні 1914 у м. Львові створено Головну українську раду (ГУР) як міжпартійний блок, що об'єднував українських політичних активістів Галичини з різними поглядами (проіснувала до 05.05.1915 - була реорганізована в Загальну українську раду). Очільником ГУР став К. Левицький, заступниками — М. Павлик, М. Ганкевич. Метою організації було об'єднання українського населення Галичини для підтримки Австро-Угорщини у війні проти Російської імперії. З ініціативи ради сформовано легіон Українських січових стрільців (УСС) — добровольче військове формування у складі австро-угорської армії. Австрійське командування планувало використати УСС для оборони карпатських перевалів.

Пресова квартира – культурно–просвітній підрозділ Українських січових стрільців, липень 1916 р.

До УСС було подано понад 20 тис. заяв, але австрійське командування дозволило прийняти лише 2,5 тис. осіб. Основний його контингент становили молоді вихованці українських воєнізованих організацій: «Сокіл» — спортивно-громадської; «Січ» — пожежної; «Пласт» — учнівсько-шкільної. Легіон УСС, попри численні перешкоди, в ході бойових дій поступово перетворився на добре вишколену українську формацію з національною символікою, власними одностроями й

відзнаками, а також українською офіційною мовою та українською військовою термінологією.

04.08.1914 з ініціативи емігрантів з Наддніпрянщини у м. Львові постав Союз визволення України (СВУ), до складу президії якого входили А. Жук, В.Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський. СВУ вважав себе представником інтересів українського народу Російської держави й намагався використати війну австро-німецького блоку проти Росії для завоювання самостійності України. Відповідно до програмних документів («Наша платформа», відозви «До українського народу», «До громадської думки Європи» та інших), Україна мала стати конституційною монархією з демократичним внутрішнім устроєм, однопалатною системою законодавства, мовними й релігійними свободами для всіх національностей і самостійною українською Церквою тощо.

Таблиця. Українські організації в Австро-Угорщині під час Першої світової війни

Організація	Рік створення	Ключові постаті	Діяльність
Союз визволення України (СВУ)	1914	• Д. Донцов, • М. Залізняк, • О. Скоропис-Йолтуховський, • В. Дорошенко та ін.	• Дипломатична (створення інформаційних представництв у державах Троїстого союзу та нейтральних країнах, контакти з дипломатами й політиками); • видавнича (випуск часописів «Вістник Союзу визволення України», «Ukrainische Nachrichten», «La Revue Ukrainienne»; друк науково-популярних книг і брошур про Україну різними мовами — німецькою, французькою, шведською, турецькою, болгарською, чеською, угорською та ін.); • культурна і благодійна робота серед українських полонених російської армії (забезпечення таборів гуманітарною допомогою, створення шкіл, бібліотек, театрів, табірних газет тощо, організація навчальних курсів)

Головна українська рада	1914	• К. Левицький • М. Павлик • М. Ганкевич	• Спроба відігравати роль представника галицьких українців перед урядом Австро-Угорщини; • координування діяльності українських партій Галичини (Української соціал-демократичної, Української національно-демократичної та Української радикальної партії); • публічне декларування підтримки українським населенням Австро-Угорщини Троїстого союзу у Першій світовій війні; • організаційна робота з набору добровольців до легіону Українських січових стрільців
Загальна українська рада	1915	• К. Левицький • Л. Бачинський • М. Ганкевич • О. Скоропис-Йолтуховський	• Висунення ідеї створення Української держави на українських землях Російської імперії та набуття автономії для українських земель в Австро-Угорщині; • представництво українського населення перед владою Австро-Угорщини

Видання Союзу визволення України

У Наддніпрянській Україні Товариство українських поступовців через газету «Рада» закликало українців до захисту Російської держави (на цих позиціях тоді стояв і С. Петлюра). «Просвіту» було закрито. Заборонявся будь-який друк українською мовою. Професор М. Грушевський, який повернувся з Австрії до м. Києва, був заарештований і засланий до Симбірська, Казані і зрештою до Москви (де він пробув до революції 1917). З метою підтримки російської армії був створений Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу земств і міст, у складі якого працювали діячі українського руху А. Ніковський, Д. Дорошенко та ін. (1916 С. Петлюру було призначено помічником уповноваженого цього Союзу на Західному фронті).

Хід воєнних дій

Почалося вторгнення Німеччини до Бельгії й Північної Франції з метою блискавичного розгрому супротивника на Західному фронті та для подальшого наступу на Росію. Однак блискавичний розгром Франції не вдался: на Східному фронті в 1914 почався наступ двох російських фронтів — Західного (в Східну Пруссію), Південно-Західного - (в Галичину). 18 серпня на Південно-Західному фронті перейшла в наступ армія генерала О. Брусилова.

23.08.1914 почалася Галицька битва — одна з наймасштабніших у Першій світовій війні (по обидва боки воювали вісім армій, понад сто дивізій, більш як 1,5 млн солдатів і офіцерів). Бої тривали понад місяць і завершилися розгромом австро-угорських військ. 03.09.1914 російські війська захопили м. Львів, через день — м. Галич; блокували фортецю Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща) і вийшли до річки Вислока (за 80 км від м. Кракова). Таким чином, було окуповано всю Східну Галичину й частину Західної, майже всю Буковину. Австро-угорські війська втратили 400 тис. солдатів, зокрема 100 тис. — полоненими. Втрати росіян становили приблизно 230 тис. осіб. Російські війська пішли на Карпати, але зимовий німецько-австрійський наступ змусив їх повернутися в Галичину.

Побоюючись захоплення росіянами міст Берліна й Відня, німецьке командування змушене було перекинути німецькі дивізії із Західного фронту на Схід і зупинити просування російської армії. Таким чином, Східний фронт для Німеччини з другорядного перетворився на головний.

На окупованих територіях було утворено Галицьке генерал-губернаторство в складі чотирьох губерній: Львівської, Перемишльської, Тернопільської та Чернівецької. Перша російська окупація краю тривала з осені 1914 до весни — літа 1915 Військовим генерал-губернатором було призначено графа Г. Бобринського. Розпочалися насуп на національно-культурні завоювання та втілення політики русифікації: вже восени закрили майже всі українські установи, було закрито «Просвіту», бібліотеки, школи (польські й далі існували); заборонено періодичні видання, введено обмеження на викладання української мови в школах. Окупаційна влада вчиняла обшуки, переслідувала місцеву інтелігенцію. Михайла Грушевського, який перебував тоді в м. Києві, за звинуваченням в австрофільстві заарештували й вислали під нагляд поліції до Поволжя (міста Симбірськ та Казань). Згодом учений отримав дозвіл переїхати до м. Москви, але без права на педагогічну та громадську діяльність.

Розпочалися грабунки галицьких банків, музеїв, книгарень. Було демонтовано обладнання друкарень, зокрема Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові (НТШ). Задля викорінення українського національно-визвольного руху Г. Бобринський і Ф. Трепов, який замінив його у жовтні 1916, активно застосовували депортації. По дорозі на Схід понад 12 тисяч людей пройшли через київські в'язниці. Митрополита Андрея Шептицького вивезли до м. Суздаля, де протримали у в'язниці місцевого монастиря аж до 1917 Синод Російської православної церкви (РПЦ) відрядив у Галичину архієпископа Євлогія з Холма і владику Антонія Храповицького з Харкова. Почалося переслідування Греко-католицької церкви. Замість депортованих священиків у дві сотні парафій прислали православних священнослужителів з Росії.

Український рух став об'єктом репресій і в Російській імперії. Були закриті українські видання, українські організації тощо.

У 1915 на Західному фронті велась позиційна війна (жодна сторона не мала ініціативи й не прагнула до прориву й наступу). У квітні 1915 почався контрнаступ німецьких і австро-угорських військ на Східному фронті з метою блискавичного розгрому Росії й подальшого просування на Заході. Попри значний успіх (Німеччина захопила Польщу, Західну Україну, Західну Білорусь і частину Прибалтики), розгром Росії не вдался. Не отримавши від союзників ні озброєння, ні активізації воєнних дій на Західному фронті, російська армія була змушена відступити. Такий розвиток подій дозволив Німеччині наступного року перенести головні воєнні дії на Захід.

Австрійська адміністрація, що повернулася на галицькі землі, вдалася до переслідувань українського населення. За підтримки польських урядовців українців звинувачували у державній зраді та поразці австро-угорської армії. Було створено мережу концентраційних таборів, у які ув'язнювали галичан та буковинців. Одним з найбільших таких таборів був Талергоф на заході Австрії, у якому перебувало близько 5 тис. заарештованих, з них майже 500 священиків.

Навесні 1915 німецько-австрійське командування розпочало Горлицьку контрнаступальну операцію, у результаті якої німецько-австрійські війська повернули Галичину й відкинули супротивника майже до австро-російського кордону. На кінець 1915 фронт стабілізувався вздовж лінії Кам'янець-Подільський — Тернопіль — Кременець — Дубно.

У 1916 на Західному фронті розгортався успішний наступ німецьких військ на фортецю Верден, яка прикривала шлях на м. Париж, і наступ австро-угорських військ на Італію. Зазнаючи поразок, Франція та Італія звернулись до Росії з проханням посилити воєнні дії на Східному фронті й перейти в наступ. На прохання союзників Росія навесні 1916 починає наступ військ на Південно-Західному фронті в Західній Україні. Значною воєнною операцією на українських землях став Брусиловський прорив (04.06–20.09.1916), внаслідок якого російські війська прорвали німецько-австрійську оборону і повернули частину Волині, знову захопили Південно-Східну Галичину, Буковину й підійшли до карпатських перевалів. Незабаром Південно-Західний фронт розтягся вздовж лінії Золочів — Галич — Станіславів (нині — Івано-Франківськ) — Ворохта. У 1916 Галичина і Буковина знову були окуповані російською армією. На захоплених теренах місцеве населення вчергове зазнало грабіжницьких реквізицій та депортацій.

УСС брали участь у кількох бойових операціях і стали одним із кращих підрозділів австро-угорської армії. Перший бій УСС відбувся наприкінці вересня 1914 на Ужоцькому перевалі та біля села Верецькі Вижні. Від грудня 1914 УСС виконували розвідницьку службу в Карпатських Бескидах. З березня 1915 р. УСС впродовж кількох місяців брали участь в боях на схилах гори Маківка. Найбільшою бойовою операцією в історії стрільцтва стала битва на горі Лисоні (лише 150 стрільців і 16 старшин вирвалися з оточення).

Через невідповідність наступу, брак резервів та боєприпасів, а також те, що Німеччина перекинула із Західного на Східний фронт 11 німецьких і 6 австрійських дивізій, наступ російської армії було зупинено. Як наслідок — стався докорінний перелом у війні на користь Антанти. У Росії складається революційна ситуація.

5 листопада 1916 Відень і Берлін остаточно домовилися про створення Польської держави (що для українців нівелювало б можливість реалізації їхніх планів створення власної держави). За таких умов Головна Українська Рада на чолі з К. Левицьким самоліквідувалась, а кермо політики перейшло до Є. Петрушевича, який робив ставку на власні сили. 30 травня 1917 він зробив в австрійському парламенті заяву, що землі колишнього Галицько-Волинського князівства є українськими землями, а відтак ніяким чином не можуть стати частиною Польської держави.

Продовжував діяльність Союз визволення України, який розгорнув активну роботу в таборах для військовополонених. Із набраних там солдатів та офіцерів були створені українські військові з'єднання - Сірожупанна та Синьожупанна дивізії.

Хід воєнних дій на території України призвів до розрухи господарського життя, що проявилось у відпливі робочої сили, спаді промислового та сільськогосподарського виробництва. Погіршилося становище народних мас, що пояснювалося скороченням посівних площ, зростанням податків, розвалом грошового обігу (лише 15 % грошей було забезпечено золотом), нерідко втратою годувальника, голодом. Усе це стало причиною зростання робітничого та селянського руху, виступів солдатських мас.

Падіння самодержавства на певний час призупинило воєнні дії. Наступ російської армії у червні 1917 на львівському напрямку завершився провалом і витісненням російських військ з Галичини і Буковини. Відступ російської армії відбувався некеровано, хаотично й супроводжувався грабунками місцевого населення і насильством.

Велика війна 1914 -1918 мала катастрофічні наслідки: країни, які раніше чи пізніше взяли участь у війні, мобілізували 65 млн солдатів, з яких 10 млн загинуло і 12 млн було поранено. Значна кількість жертв була й серед цивільного населення.

Лекція №13

Тема: Українська національно - демократична революція 1917 -1920 рр.

План заняття

1. Лютнева революція в Росії. Політичне становище в Україні після повалення самодержавства.
2. Створення та діяльність Центральної Ради. Універсали Центральної Ради. Проголошення УНР.
3. Брестський договір та окупація України німецько-австрійськими військами. Державний переворот П. Скоропадського. Гетьманська держава.
4. Директорія, її зовнішня та внутрішня політика. Радянсько- польська війна.
5. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Акт злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919р.

6. Перемога більшовиків в Україні. Уроки і наслідки революції.

1. Лютнева революція в Росії. Політичне становище в Україні після повалення самодержавства.

Існуючу в Росії гостроту соціальних суперечностей на деякий час послабив вступ країни в Першу світову війну, що в єдиному патріотичному пориві об'єднав навколо уряду усі стани населення

Проте тривало це недовго. Стала відчутною економічна криза 1915-1916 рр. Економіка насамперед забезпечувала потреби фронту, тому розвивалася однобічно. Народ скоро відчув дефіцит товарів, підвищення цін, падіння купівельної спроможності карбованця, нестачу палива. У країні, яка посідала до війни перше місце у світі з виробництва зерна, з'явилися черги за хлібом, процвітала спекуляція.

Болюче сприймалися поразки Росії на фронтах, репресії уряду щодо українства Галичини, інших народів. Ширилися страйки робітників і селянські виступи, посилювався національно-визвольний рух, а уряд робив жорсткішою політику щодо "недержавних" народів.

Ліворадикальні партії використовували ситуацію для дискредитації правлячої верхівки. Микола II катастрофічне втрачав авторитет не лише в суспільстві, а й серед свого оточення. Цариця Олександра Федорівна безцеремонне втручалася в державні справи. Ліберальна опозиція значно активізувала свою діяльність, посилювалось протистояння Державної думи і уряду, розвалювалося співробітництво буржуазних партій і самодержавства. Прогресивний блок у IV Думі (між-партійна коаліція більшості думських фракцій) поставив вимогу створення уряду "народної довіри", який повинен бути відповідальним перед Думою. Проте імператор категорично відкинув пропозицію.

Усе це привело до усвідомлення суспільством нездатності царського уряду подолати політичну й економічну кризу.

У середині лютого 1917 р. через нестачу хліба, спекуляції і постійне підвищення цін у Петрограді застрайкували 90 тис. робітників, до яких згодом приєдналися робітники Путилівського заводу. Адміністрація закрила кілька цехів заводу, що стало приводом до початку масових страйків. На вулиці столиці вийшли робітники з гаслами "Хліба!", "Геть війну!", "Геть самодержавство!". Ця політична демонстрація вважається початком Лютневої революції.

Події стали наростати з дивовижною швидкістю: страйки набували дедалі більшого масштабу, до робітників приєдналися інші верстви населення. 26 лютого влада перейшла до більш активних дій: відбулися розстріли демонстрантів, арешти деяких членів столичного комітету більшовиків. Наступного дня в розвитку подій настав вирішальний злам, коли солдати почали переходити на бік мітингуючих.

Активізувалося і ліворадикальне підпілля. Було оприлюднене Маніфест ЦК РСДРП, що закликав робітничий клас до створення Тимчасового революційного уряду. Меншовики також видали відозву про необхідність згуртування антиурядових сил і створення Тимчасового уряду.

Разом з тим ряд робітничих організацій і соціал-демократична фракція Державної думи переконували робітників сформувати Ради робітничих депутатів за

зразком 1905 р. 250 депутатів від робітників і солдат обрали Виконавчий комітет Ради. Головою його став лідер соціал-демократичної фракції Думи меншовик Микола Чхеїдзе. Одночасно лідери ліберальних партій у Державній думі створили Тимчасовий комітет для відновлення порядку і для відносин з особами й установами. Головою комітету став голова IV Думи Михайло Роздянко.

Тимчасовий комітет надсилав царю, який перебував у Могилеві, телеграми з проханням конституційних поступок, проте той не надавав подіям особливого значення. У той же час Тимчасовий комітет взяв під контроль всі міністерства, а Петроградська рада видала наказ про демократизацію армії.

28 лютого Микола II виїхав із Могилева до Царського Села, але революційні війська затримали імператорський потяг, і він змушений був повернутися. Після консультацій з командувачами фронтів він переконався, що сил для придушення революції не вистачає.

Цар підписав Маніфест про зречення від престолу за себе і свого сина на користь брата, великого князя Михайла Олександровича. Але коли Маніфест привезли до столиці, стало очевидним, що народ не хоче монархії. З березня зрікся престолу і Михайло.

Представники Тимчасового комітету Думи і Виконкому Петроградської ради сформували Тимчасовий уряд на чолі з князем Георгієм Львовим.

Одне із основних завдань Лютневої революції - повалення самодержавства - було вирішене.

Російський царизм не витримав випробувань Першої світової війни. Загострення суперечностей привело до лютневої 1917р. демократичної революції. Самодержавство було знищене. Влада перейшла до рук Тимчасового уряду й Рад робітничих і солдатських депутатів. Активними в петроградських подіях були і українці – солдати Волинського полку. Згодом у Петрограді на початку березня 1917р. утворився Тимчасовий український революційний комітет.

Повідомлення з північної столиці в Україні сприймалося по-різному. Позбувшись шоку, поступово починають включатися в політичне життя різні групи й партії, які формують нові революційні органи. Серед перших була Рада об'єднаних громадських організацій (голова М.Страдомський).

На периферії створюються губернські і повітові комісаріати. Обираються Ради робітничих та селянських депутатів на чолі з меншовиками й есерами. Не залишились осторонь і представники українських політичних партій. Вони, за ініціативою Товариства українських поступовців, створюють у Києві Центральну Раду.

Формування Центральної Ради. Цей політичний орган був започаткований 4 березня 1917р. До Ради ввійшли представники багатьох українських партій, наукових, освітніх, кооперативних, студентських і військових організацій. Головою було обрано М.Грушевського (у цей час він знаходився в Москві). Заступниками голови стали: Ф.Крижанівський, Д.Дорошенко, Д.Антонович. Провідна роль у Центральній Раді належала українським партіям соціалістичної орієнтації – соціалістам-революціонерам (есерам), соціал-демократам та іншим.

20 березня 1917р. Центральна Рада надсилає привітання голові Тимчасового уряду князю Львову, а вже 22 березня вперше у своїй діяльності видає відозву до

українців, закликаючи їх творити нове вільне життя, домагатися всіх прав, зробивши наголос на впровадженні української мови в усі сфери суспільного життя.

Для чіткого визначення основних стратегічних гасел М.Грушевський наприкінці березня – у першій половині квітня 1917р. публікує серію статей під назвою “Велика хвиля”, в якій пропонує серйозно поставитися до політичних вимог і на перше місце висуває питання національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Росії, автономії на демократичних засадах із міцним забезпеченням прав національних меншостей України.

Що ж сприяло автономістським, а не самостійницьким настроям в українському суспільстві у 1917 р.? Серед головних причин можна визначити наступні:

- однією з найважливіших програмних положень політичних партій і громадських організацій була саме політична автономія;
- неготовність до самостійності українських мас, особливо на Лівобережній Україні;
- серед значної частини української політичної еліти розповсюджувалась думка що національне питання може вирішити російська демократія;
- не останнім фактором було і те, що український народ декілька століть перебував під російським пануванням.

З метою кращого використання спалаху політичного ентузіазму, для підтвердження повноважень і підвищення авторитету Центральна Рада скликає 6-8 квітня 1917 р. Український національний конгрес, у роботі якого взяли участь 1500 представників від 9 губерній України, Галичини, Буковини, Холмщини, Кубані, Москви, Петрограду На відкритті форуму з привітальними словами виступив М.Грушевський. За його пропозицією було обрано президію з'їзду. Почесним головою з'їзд обрав М.Грушевського.

Після доповідей Д.Дорошенка, Шульгіна, Ф.Матушевського відбулося їх обговорення. Делегати репрезентували різні громадські, релігійні та професійні організації, в їх виступах звучали як політичні так і гострі соціально-економічні питання.

Головним у роботі Конгресу було питання національно-територіальної автономії. Було обрано новий керівний склад Центральної Ради (голова – М.Грушевський, заступники – В.Винниченко та С.Єфремов).

Конгрес мав велике значення, для майбутнього України. Ним завершився перший період української революції – національно-культурницький, підготовчий і розпочався другий період національно-політичних змагань.

Українізація війська. Після роботи конгресу активізуються різноманітні верстви українського народу, розпочинається процес українізації армії. Ще 22 березня 1917 р. в Києві відбулося віче українських офіцерів, а 29 березня за ініціативою М.Міхновського організовується військовий клуб ім. гетьмана П.Полуботка, згодом у Києві створюється перша українська військова частина – полк імені Б.Хмельницького. 5-8 травня 1917 р. відбувся I військовий з'їзд. При Центральній Раді обирається Військовий Генеральний комітет на чолі із С.Петлюрою, розпочинається формування вільного козацтва.

I та II Універсали Центральної Ради. Створення Генерального секретаріату. У травні 1917 р. Центральна Рада зробила спробу знайти спільну мову з Петроградом із питань автономії, утворення Крайової Ради і Крайового комісаріату. Але переговори зайшли в глухий кут. Це призвело до невдоволення в Україні, а делегати II військового з'їзду зажадали від Центральної Ради негайної підготовки Універсалу й проголошення автономії. 10 червня 1917 р. Комітет Ради ухвалив Перший Універсал Центральної Ради, головною ідеєю якого став автономний лад в Україні, проголошувалось право створити свої органи влади, закони, засуджувалась політика Тимчасового уряду, вищим органом влади в Україні проголошувалась Центральна Рада, звучав заклик до населення створювати підпорядковані Центральній Раді органи влади на місцях.

Прийнявши цей документ, Центральна Рада фактично перебрала державні функції. 15 червня 1917р. вона організовує виконавчий орган – Генеральний секретаріат на чолі з В.Винниченком. Це був революційний український уряд. Йому були підпорядковані внутрішні, фінансові, продовольчі, земельні, міжнаціональні справи. Події в Україні налякали Тимчасовий уряд, який надсилав до Києва делегацію (Керенський, Терещенко, Церетелі) для ведення переговорів із Центральною Радою. В результаті зустрічі сторони дійшли згоди про вирішення питання автономії, після скликання Всеросійських Установчих зборів і порозуміння Ради з національними меншинами. 3 липня 1917р. це знайшло відображення у II Універсалі Центральної Ради. Але подібне було кроком назад у розвитку національної революції, щоправда, вимушеним, тому що в Україні знаходилися великі підрозділи російських військ, управління перебувало в руках росіян, давалася ознака зрусифікованість значної частини населення, в тому числі і в Києві.

Тимчасова інструкція від 4 серпня 1917р. Досягнувши згоди з урядом Росії, Центральна Рада ухвалила 29 липня 1917 року “Статут вищого правління України”, в якому йшла мова про остаточне запровадження автономії, підготовку Установчих зборів в Україні і Росії, окреслювалися права і обов'язки Генерального секретаріату. Однак, Тимчасовий уряд із цим не погодився і 4 серпня 1917р. ухвалив “Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату в Україні”. Це було порушенням принципів “Статуту”. Згідно інструкції, Генеральний секретаріат перетворювався на місцевий орган Тимчасового уряду, його влада поширювалася лише на 5 із 9 українських губерній: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську і частково Чернігівську, зменшувалася кількість секретарів з 14 до 7.

Незважаючи на протидію Петрограду, процес національного відродження охоплював широкі маси України. Уже у серпні 1917р. 27 російських дивізій перейшли на бік Центральної Ради. Зростали загони Вільного козацтва. Однією з помітних подій вересневого життя Центральної Ради став з'їзд представників народів та областей колишньої Росії у вересні 1917р.

У жовтні 1917 р. в Чигирині відбувся з'їзд Вільного козацтва. А згодом в Києві пройшов 3-й Всеукраїнський військовий з'їзд. Виступаючи на ньому, М.Грушевський закликав перейти до творення української держави – Української Народної Республіки.

2. Створення та діяльність Центральної Ради. Універсали Центральної Ради. Проголошення УНР.

Утворення УЦР

З перших днів національної демократичної революції відбувалося згуртування національних сил, і це привело до виникнення загальноукраїнського громадсько-політичного центру, покликаного очолити масовий народний рух, - Української Центральної Ради. З ініціативою її утворення виступили водночас українські самостійники і тупів ці.

У Києві самостійників на той час очолював М. Міхновський - палкий прихильник ідеї незалежності України. Під час Першої світової війни Міхновський був мобілізований до царської армії і як юрист служив у чині поручника в Київському окружному суді з початком революції він поринув у вир політичного життя.

З березня 1917 року самостійники оголосили про організацію УЦР, що мала перетворитися на орган тимчасового правління незалежності України. З часом Рада повинна була скликати український парламент і сформувати звітний перед ним уряд.

Автономія України – мета діяльності Центральної Ради

До діяльності Центральної Ради ввійшли представники усіх всіх українських партій – Української соціал-демократичної робітничої партії (УПСР), Української народної партії (УНП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української народної партії (УНП), дрібних партій. Очолював Центральну Раду видатний український історик, активний діяч національного руху М. Грушевський. важливу роль в її діяльності відіграли В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра, П. Христюк та інші.

Членами Центральної Ради стали майже всі відомі українські письменники, історики, юристи, інші представники інтелектуальної еліти. Діяльність Ради була зосереджена, головним чином, на вирішенні національного питання, досягнення автономії України.

В. Винниченко, керівник однієї з найважливіших у Центральній раді Української соціал-демократичної робітничої партії писав пізніше: "Нічим не поступав з своєї соціально-політичної партійної програми ні на мить не спиняючи своєї роботи серед українського пролетаріату, ми в той же час у самій Центральній Раді свідомо окладали надалі вирішення гострих соціальних питань. Бо ми боялись, що не досить зміцнена, усталена національна єдність може хитнутись, розбитись через незгоду в сфері соціального будівництва". Це з часом поздавлювало вплив Центральної влади на трудящі верстви українського населення.

Резиденцією Центральної Ради був Педагогічний музей у Києві. На місцях створювалися губернські, повітові й міські національні Ради.

Склад і статус УЦР

Розпочавши свою діяльність із нечисленної групи відомих діячів українського національного визвольного руху, УЦР з часом перетворилася на справжній керівний осередок національно-демократичної революції, своєрідний, своєрідний український парламент.

Вплив Центральної Ради далеко переважав вплив рад робітничих і солдатських депутатів, які орієнтувалися головним чином на частину міського населення і не українізовані підрозділи армії. Повний склад Ради восени 1917р. становив 822 члени. Формувалася вона за рахунок громадських організацій, політичних партій, територіальних представництв тощо. Всеукраїнська Рада селянських депутатів мала в УЦ 212 членів, Всеукраїнська рада військових депутатів – 158, Всеукраїнська рада робітничих депутатів – 100. політичні партії, професійні, а пізніше й національні групи чи регіональні інтереси.

Центральна Рада об'єднала більшість громадських об'єднань, організацій, які діяли в Україні в післяреволюційну пору. За цими об'єднаннями стояла більшість жителів в Україні. Це дозволяло УЦР всі законні підстави виступати в ролі загальнонаціонального представницького органу.

Перший Універсал УЦР і автономія України

В умовах загальнонаціонального піднесення Центральна рада наважилася на рішучий крок: 10 червня схвалила і того ж дня урочисто проголосила на Всеукраїнському військовому з'їзді Універсал "До українського народу на Україні й поза Україною суцєю", пізніше названий Першим універсалом, проголошував автономію України і закликав народ до організації нового політичного ладу в Україні.

В Універсалі проголошувалося: "Хай Україна буде вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані все людним рівним і традиційним голосуванням Всенародні українські збори (Сейм)".

В Універсалі висловлювалася надія на те, що неукраїнські народи, які живуть разом в Україні з українцями будуватимуть автономний устрій, здатний покінчити з безладдям у краї.

Універсал справив величезне враження на суспільство. З місць йшли сотнями телеграми, в яких висловлювалися солідарність з Радою і запевненням у щирій підтримці.

Іншою була реакція на універсал з боку Тимчасового уряду.

Другий Універсал ЦР

У другому універсалі датованому 3 (16) липня 1917 року зазначалося, що Центральна Рада має поповнитися найближчим часом представниками інших народів, які живуть в Україні, після чого стане єдиним найвищим органом революційної демократії України.

Зміст Універсалу свідчить, що Центральна Рада зробила істотні поступки урядові, який прагнув обмежити національно-визвольний рух певними рамками. Для українців цінність укладеної угоди істотно знижувалася тим, що не окреслювалася територія, на яку мала поширюватися вада Центральної Ради. Не уточнювалися також повноваження секретаріату, особливо в його стосунках з місцевими органами Тимчасового уряду, які продовжували існувати.

Третій універсал

7 листопада УЦР виступив зі своїм Третім універсалом, яким проголошувалося створення Української народної республіки (УНР), як автономної державної одиниці Російської республіки. УНР планувала вступити у федеральні відносини з тими державами, які сформувалися на руїнах імперії, і, звичайно, без більшовицьких урядів.

Юрисдикція поширювалася на дев'ять українських губерній. Проголошення УНР стало видатною подією в житті українського народу. Це був черговий етап у розвитку української революції. Рішення Центральної Ради відбилося на настрої більшості населення України.

Наприкінці жовтня – на початку листопада 1917 року в Україні за винятком деяких районів Донбасу співвідношення сил було на користь Центральної Ради, яка відповідно до пануючих серед населення настроїв, проголосила утворення УНР.

3. Брестський договір та окупація України німецько-австрійськими військами. Державний переворот П. Скоропадського. Гетьманська держава.

Берестейський мирний договір.

Керівники Центральної Ради зрозуміли, що запізнюються з мирними ініціативами. На фронті були відряджені її представники для ведення переговорів. Генеральний секретаріат звернувся з нотою до всіх воюючих і нейтральних держав. У ній говорилося, що Українська Народна Республіка до утворення федеративного російського уряду буде здійснювати міжнародні відносини самостійно. Вказуючи на те, що влада Раднаркому не поширюється на Україну, Генеральний секретаріат заявляв: угода, яку хоче укласти Росія зі своїми противниками, буде чинною в Україні лише тоді, коли її ухвалить і підпише уряд УНР. (Див. Мультимедійну презентацію слайд 2)

Незабаром з Брест-Литовська надійшло повідомлення, що Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина чекають представників УНР на мирних переговорах. Напередодні від'їзду делегації М. Грушевський докладно проінструктував її керівника В. Голубовича. Делегація повинна була домогтися включення до складу УНР Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини і Підляшшя, тобто усіх західних українських земель. У разі відмови Австро-Угорщини піти на це, що було більш ніж ймовірно, делегація мала поставити вимогу створити з усіх українських земель в її кордонах окремий коронний край з найширшою автономією.

У переговорах з делегацією Раднаркому Четверний союз висунув претензії щодо російської території площею понад 150 тис. кв. км вздовж кордону від Балтійського моря до Брест-Литовська. Раднарком негайно змінив склад радянської делегації. На чолі її було поставлено наркома закордонних справ Л. Троцького.

У середині січня 1918 р. у Брест-Литовську відбулося пленарне засідання за участю делегацій Росії і України. В. Голубович заявив, що делегація УНР має на переговорах статус самостійної. Л. Троцький змушений був зазначити, що російська делегація, визнаючи право кожної нації на самовизначення аж до

відокремлення, не вбачає жодної перешкоди для участі української делегації у мирних переговорах як самостійної. Від імені Четверного союзу граф О.Чернін також заявив про визнання делегації УНР повноправним учасником переговорів. Формальне визнання УНР як самостійної держави союзники відкладали до моменту укладення мирного договору.

Л. Троцький наполіг на тому, щоб зробити у переговорах перерву до кінця січня. Делегації роз'їхалися. Причини перерви були серйозні.

По-перше, серед керівників більшовицької партії стався розкол. Частина, так звані «ліві комуністи», вважали за необхідне оголосити війну закінченою, не укладати грабіжницького миру, а у випадку окупації країни перейти до партизанської війни і чекати світової революції. Ленін займав більш реалістичну позицію. У випадку ультиматуму з боку німців та їхніх союзників він наполягав на негайному підписанні продиктованих умов миру, якими б тяжкими вони не виявилися.

По-друге, болючим для Раднаркому пунктом переговорів була українська проблема. Вимушене визнання самостійності делегації УНР у випадку укладення миру означало для більшовиків втрату України. Затягуючи переговори, Раднарком розраховував захопити Україну. Це дало б можливість замінити делегацію Центральної Ради в Брест-Литовську радянською українською делегацією.

Дійсно, після відновлення переговорів Л. Троцький зробив заяву: у складі російської делегації з'явилися нові члени — представники українського радянського уряду. Він повідомив, що більша частина України вже контролюється цим урядом, а тому мирний договір, укладений з представниками Центральної Ради, не можна розглядати як мир з УНР. У відповідь виконуючий обов'язки голови делегації УНР О. Севрюк ознайомив делегації з текстом IV Універсалу Центральної Ради і зажадав формального визнання УНР цілком самостійною, ні від кого не залежною державою.

Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін заявив, що є всі підстави визнати УНР суверенною державою, яка може самостійно укладати міжнародні договори. У Німеччині та Австро-Угорщині продовольча проблема швидко загострювалася, і договір з Україною міг певною мірою поліпшити становище. Заради укладення миру з УНР обидві держави давали згоду на передачу їй більшої частини Холмщини і Підляшшя, а також на виділення західноукраїнських земель в окремий коронний край.

9 лютого (26 січня) 1918 р. договір між УНР і чотирма державами німецького блоку було підписано. Це був перший мирний договір, укладений в період світової війни. Він засвідчував завершення війни між договірними сторонами без анексій і контрибуцій. Кордони між УНР і Австро-Угорщиною визнавались за угодами довоєнного часу, а з Польщею планувалось визначити їх шляхом подальших переговорів на підставі етнографічних узгоджень та з урахуванням бажань населення. Сторони відмовлялись від претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, передбачався обмін військовополоненими та поновлення взаємних економічних відносин. За першу половину 1918 р. УНР зобов'язувалася

поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн. пудів хліба, 2 750 тис. пудів м'яса (живою вагою), 400 млн. штук яєць, іншу сільськогосподарську продукцію і промислову сировину. Делегація УНР уже знала про здобуття Києва радянськими військами, але не повідомила про це союзників, щоб не перешкодити підписанню угоди.

Підписання Берестейського миру. 1918 р.

Після того як договір став фактом, українська делегація вже не приховувала, що Центральна Рада перебуває у безнадійному становищі і потребує негайної збройної допомоги. Союзники також розуміли, що одержати продовольство з України можна лише за умови її окупації значними силами.

Місця перебування УЦР і Ради міністрів УНР

Київ
(березень 1917 р. — січень 1918 р.)

Житомир
(січень 1918 р.)

Сарни
(лютий—березень 1918 р.)

Київ
(березень—квітень 1918 р.)

У ніч на 10 лютого 1918 р. делегація Четверного союзу звернулася до радянської сторони з категоричною вимогою підписати договір, але офіційно ультиматум не пред'явила. За рішенням партійного керівництва Л.Троцький мав підписати договір лише після ультиматуму. Тому він покинув Брест-Литовськ. Тоді німецька делегація скористалася обстановкою, щоб висунути нові, ще важчі за попередні вимоги. Німецькі війська стали готуватися до наступу по всьому фронту від Балтики до Чорного моря.

Німеччина та її союзники звернулися до уряду РСФРР з вимогою відвести свої війська з території України. Проте більшовицька Росія продовжувала операції проти УНР. Тоді війська Німеччини і Австро-Угорщини перейшли у наступ проти військ РСФРР.

Треба зазначити, що, з одного боку, Брестський мирний договір поклав початок міжнародному визнанню незалежної України, а з іншого боку, Україна перетворилася на харчовий придаток Німеччини, що дало останній змогу продовжувати війну на Заході ще майже рік.

Падіння радянської влади в Україні.

18 лютого розпочався загальний наступ німецько-австрійських військ на Східному фронті від Балтійського моря до Чорного. На території України ці війська наступали як союзні Українській Центральній раді.

Командуючий збройними силами Німеччини генерал-фельдмаршал Е. Людендорф пізніше так визначав їх головні цілі: «В Україні треба було придушувати більшовизм і створювати там такі умови, щоб мати можливість мати від неї воєнні вигоди й вивозити хліб та сировину».

1 березня радянські війська були змушені залишити столицю України.

7 березня, в окупований німцями Київ, повернувся уряд УНР. Протягом березня-квітня 1918 р. російські війська були вигнані з України. Радянська Росія визнала суверенітет ЦР над УНР.

Парад Німецьких військ на Софійській площі Києва. 1918 р.

Основні заходи політики УЦР у січні—квітні 1918 р.:

- Підписання Брестського (Берестейського) миру з країнами Четвертого союзу
- Запровадження нового стилю в літочисленні (Юліанський календар було замінено Григоріанським календарем)
- Уведення в обіг національної валюти — гривні
- Затвердження державного герба — тризуб Володимира Великого
- Уведення закону про громадянство
- Скасування приватної власності на землю (19 січня 1918 р.), уведення закону про землю (31 січня 1918 р.), який передбачав соціалізацію землі та встановлення максимуму землеволодіння у розмірі 30 десятин
- Підтвердження курсу і соціально-економічної політики, що були проголошені III і IV Універсалами
- Схвалення Конституції УНР (29 квітня 1918 р.)

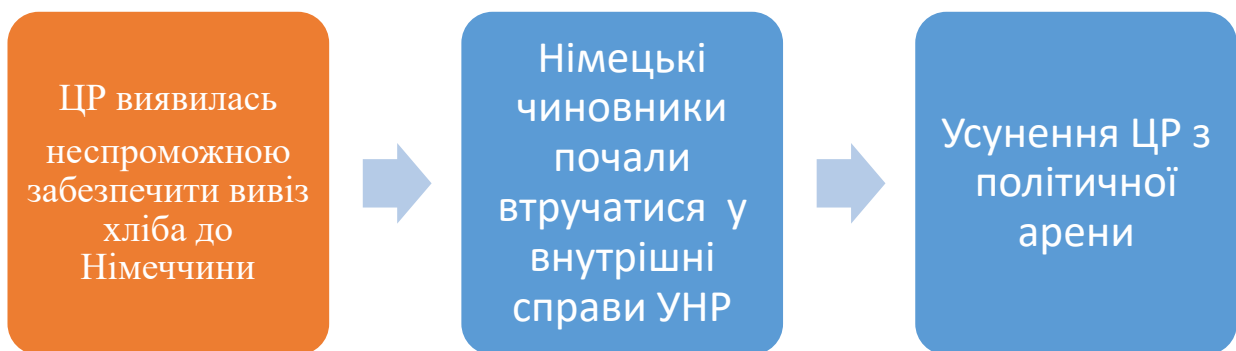
Останні дні Центральної ради.

Після повернення Центральної ради вона не мала авторитету серед населення. Соціальна база ЦР швидко звужується.

Загострюються відносини між окупаційним командуванням і урядом УНР.

Окупаційні власті остаточно прийшли до думки здійснити державний переворот і почали шукати підтримку в українському суспільстві. І знайшли її у заможного селянства.

З осені 1917 р. почав ширитися рух Вільного козацтва. Почасти він спирався на романтично-історичні традиції, але мав цілком актуальний соціально-економічний зміст: під його знаменами гуртувалися селяни-власники, не прихильні до ідеї соціалізації землі, а тому опозиційні як Центральній Раді, так і більшовикам.

Серед селян, які прагнули відродити козацький стан, користувалася впливом Українська демократично-хліборобська партія (заснована на Полтавщині у травні 1917 р.). У березні 1918 р. вона організувала у Лубнах хліборобський з'їзд, що мав широкий відгук в усій державі. У його рішеннях проголошувалися вимоги визнати принцип приватної власності як основу народного господарства і повернути власникам, включаючи поміщиків, конфісковані засоби виробництва. У порозумінні з поміщицькою Спілкою земельних, власників ця партія вирішила скликати у Києві Всеукраїнський хліборобський конгрес. Серед «хліборобів» поширювалися настрої замінити владу Центральної Ради одноособовою диктатурою сильної особи, вибраної з-поміж військових. Найдоцільнішою, на їхній погляд, формою влади було гетьманство, а найкращою кандидатурою на роль гетьмана — генерал Павло Скоропадський.

Гетьманський переворот.

29 квітня 1918р. в зал засідань Центральної Ради увірвалися німецькі солдати. Останнім рішенням Ради було прийняття демократичної конституції і обрання Президентом України М.Грушевського. Того ж дня проведенню хліборобський конгрес, на який зібралося 6432 уповноважені представники від 8 губерній. Усього в його роботі брали участь 8 тис. делегатів, переважно селяни. Конгрес засудив аграрну політику УЦР і **обрав П. Скоропадського гетьманом України**, в соборі Св. Софії єпископ Никодим миропомазав гетьмана, а на Софійській площі відслужив молебень. Тим часом віддані гетьману війська захопили всі урядові будинки в Києві та розігнали УЦР.

Прийшовши до влади, П. Скоропадський задекларував свій маніфест. У ньому містилося зобов'язання **«негайно збудувати державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці».** Повідомлялося також про розпуск Центральної Ради і земельних комітетів. **Проголошувалося право приватної власності «як фундаменту культури й цивілізації».**

Одночасно з маніфестом було опубліковано «Закони про тимчасовий державний устрій України». З них випливало, що УНР як демократична форма української державності ліквідується. Замість УНР поставала Українська Держава. Тимчасово, до обрання парламенту, законодавча влада зосереджувалася у гетьмана. Однак строки скликання парламенту не визначалися. Гетьман залишав за собою також всю повноту виконавчої та судової влади.

Звернімося до джерел

З грамоти П.Скоропадського «До всього українського народу»

Громадяни України!

Вам, козаки та громадяни України, відомі події останнього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову і знову відродившаяся Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслася вона, дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротись за цілість і спокій України. При такій піддержці у всіх зародилась надія, що почнеться відбудовання порядку в Державі й економічне життя України вийде, врешті, в нормальне русло.

Але ці надії не справдились. Бувше Українське Правительство не здійснило державного будівництва України, позаяк було зовсім нездатне до цього. Бешкети і анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробітниця збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна мара голоду.

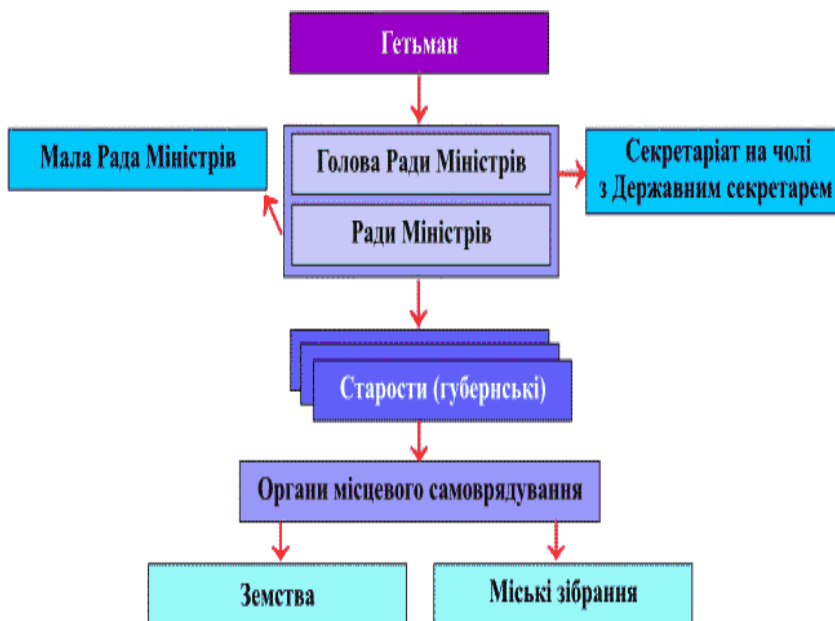
...Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України. Права приватної власності – як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського уряду, а рівно Тимчасового уряду

російського, відмінюються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по купівлі-продажі землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів. Рівнозначно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгу й відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи...

Внутрішня та зовнішня політика Української Держави і ставлення до неї в суспільстві.

Після перевороту П.Скоропадський видав «Закон про тимчасовий державний

устрій України», в якому підкреслювалося, що до обрання парламенту, законодавча влада зосереджувалася в руках гетьмана. Строки і порядок скликання парламенту не визначалися. Гетьман залишав за собою всю повноту виконавчої і судової влади.

Основу гетьманського уряду складали помірковані консервативно налаштовані чиновники, військові та громадські діячі. Вони вважали, що Українська держава має

забезпечити політичну стабільність яка ґрунтуватиметься на засадах приватної власності. Внутрішня політика гетьманату була спрямована на зміцнення Української держави, в якій мали домінувати інтереси заможних верств населення.

Головою гетьманського кабінету міністрів став полтавський поміщик – Ф.Лизогуб.

Внутрішня політика гетьмана П. Скоропадського.

Галузь	Основні заходи
Промисловість	• Скасування законодавства УЦР щодо робітництва і промисловості • Відновлення права приватної власності • Підтримка промисловців, що постраждали в результаті більшовицької окупації • Збільшення робочого дня до 12 годин • Заборона страйків

	• Налагодження торговельних відносин з Німеччиною та Австро-Угорщиною
Державний апарат	• Формування Ради Міністрів на основі ділових якостей. Голови Ради міністрів: Г. Василенко (квітень—травень 1918 р.), Ф. Лизогуб (травень—листопад 1918 р.), С. Гербель (листопад—грудень 1918 р.) • Українізація державного апарату • Розбудова органів місцевої влади • Відновлення земств
Сільське господарство	• Відновлення приватної власності на землю • Видання «Тимчасового закону про заходи боротьби з розрухою в сільському господарстві» • Відновлення поміщицького землеволодіння; повернення селянами поміщикам земель, реманенту, відшкодування збитків. Поміщики отримали право використовувати примусову працю. Створення хлібного бюро для упорядкування збору продовольства для Німеччини • Опублікування Проекту загальних основ земельної реформи (липень 1918 р.), за якою максимум земельного наділу становитиме 25 гектарів на одну особу, а поміщикам буде надано право продавати землю державному банкові
Збройні сили	• Формування державної варті (поліції) • Відновлення козацтва в Чернігівській, Полтавській і Харківській губерніях • Згода Німеччини у вересні 1918 р. на формування 8 корпусів та інших частин української армії кількістю 300 тис. осіб. Реально було створено: декілька офіцерських дружин, Запорізька дивізія, дві Синьожупанні дивізії, Сірожупанна дивізія, Сердюцька дивізія, бригада січових стрільців тощо (загальна кількість 65 тис.чол.)
Національно-культурна політика	• Скасування національно-персональної автономії національних меншин • Українізація загальноосвітніх шкіл. На осінь 1918 р. в Україні вже налічувалося близько 150 українських гімназій • Прийняття закону про обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України в усіх середніх школах • Реорганізація народного університету в Києві в державний український університет

	• Відкриття українського університету в Кам'янці-Подільському. У російськомовних університетах Києва, Харкова, Одеси відкривалися українські кафедри • Створення національної Академії наук, першим президентом якої став академік В. Вернадський • Було започатковано Національну бібліотеку, засновано Національний архів України, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Український національний театр (керівник П. Саксаганський), «Молодий театр» (керівник Лесь Курбас)

Звернімося до джерел

Історик Т.Гунчак про соціально-економічну політику П.Скоропадського

«...гетьманська політика з самого початку наставила проти себе широкі маси українського населення... Політика Скоропадського та його оточення, його сумнозвісні карні експедиції посилили соціальний аспект революції та водночас послабили наголос на національній самостійності».

Водночас уряд Української держави здійснював активну зовнішню політику. Пріоритетний характер мали стосунки з центральними країнами. Гетьман вимушений був враховувати присутність союзних військ в Україні. Проте, він вміло грав на протиріччях між Німеччиною та Австро-Угорщиною, військовими і дипломатами. Зміцненню позиції гетьмана сприяв його візит до Німеччини і переговори з Вільгельмом II влітку 1918 р.

Важливе місце в українській дипломатії приділялось відносинам з радянською Росією. У відповідності до Брестської угоди Україна і Росія мали підписати між собою договір про припинення війни. Така домовленість була досягнута у червні 1918 р. Окрім того, між Україною і Росією відновились транспортні та поштово-телеграфні зв'язки. Українська держава отримала право відкрити консульства у багатьох російських містах.

Найбільші протиріччя і складності у відносинах між Україною і радянською Росією виникли з проблеми кордонів, яку до кінця розв'язати не вдалося. По відношенню до Румунії, яка захопила Бессарабію, П.Скоропадський проводив політику активного тиску. Він заборонив ввозити до країни агресора продовольство та промислові товари. Жорстку політику гетьман здійснював і відносно Польщі, оскільки вона порушувала домовленості щодо розподілу спірних українсько-польських земель.

Дипломатія П.Скоропадського сягала значно далше союзних та сусідніх держав. Гетьманат доклав значних зусиль аби встановити міжнародні відносини з США, Великобританією, Францією, Швецією тощо. Українська держава налагодила стосунки з 13 країнами світу. Отже, Україна впевнено виходила на міжнародну арену. За короткий час сталися позитивні зрушення і в економічному житті держави.

Але методи жорсткого адміністрування, тиску і репресій викликали незадоволеність широких верств українського населення.

Особливою активністю відзначалось селянство, яке не хотіло віддавати владі задурно врожай, розгорнувши збройну боротьбу проти гетьманських та окупаційних військ, що здійснювали постійні реквізиції. Влітку 1918 р. великих масштабів набули селянські виступи у Звенигородському і Таращанському повітах. Німці вимушені були кинути проти повстанців свої кращі частини з панцирниками і навіть авіацією. Згодом до збройної боротьби приєднались селяни Бердичівського, Васильківського, Канівського, Сквирського, Уманського та ін. повітів. На Правобережжі повстанці нараховували понад 40 тис. чол. Селянські загони були добре озброєні, мали кулемети та гармати.

Восени 1918 р. селянські виступи охопили Катеринославщину і Північну Таврію. Тут розгорнулася селянська збройна боротьба проти гетьманської адміністрації та німецьких і австрійських військ під керівництвом Н.Махна.

Проти повстанців було кинуто урядові війська, але селянські загони уникали відкритих боїв. Маючи підтримку місцевого населення, вони діяли зненацька, нападали невеличкими загонами на противника, завдавали йому втрат і швидко зникали. Трофеями відбитими в окупантів вони щедро ділилися з місцевим населенням. У листопаді 1918 р. збройні загони махновців склали серйозну силу. За півроку боротьби з повстансько-партизанським рухом окупаційні війська втратили в Україні 19 тис. солдатів та офіцерів.

Проти гетьманського режиму боролись і робітники. Так, у липні і серпні 1918 р. припинили роботу близько 200 тис. залізничників. Це істотно позначилося на вивозі продовольства та сировини в Німеччину і Австро-Угорщину.

Складними були взаємовідносини гетьманського режиму з політичними партіями. Їх лідери звинувачували П.Скоропадського у тому, що він надавав перевагу у формуванні уряду царським чиновникам, а не українським політикам. Зрештою опозиційні партії на початку серпня 1918 р. створили новий блок під назвою – Український національний союз (УНС). Головою УНС обрали В.Винниченка, який не маючи достатніх збройних сил для боротьби з режимом П.Скоропадського, вступив у переговори з українськими більшовиками, та їх російськими однопартійцями. Раднарком обіцяв допомогти УНС, коли той почне повстання проти гетьмана.

Більшовики, кількість яких в Україні зменшилась, вирішили створити всеукраїнський партійний центр. 5-12 липня 1918 р. в Москві відбувся I з'їзд Компартії більшовиків України як складової частини РКП(б). З'їзд прийняв рішення про формування військово-революційних комітетів на місцях для організації робітників і селян на боротьбу за відновлення більшовицької влади в Україні.

Посилення опозиції гетьманському режиму з боку різних політичних сил України свідчило про відсутність у нього широкої соціальної опори.

Українська Держава. Утворення Директорії та відновлення УНР (травень-листопад 1918 р.)

Анулювання Брестського миру і наступ військ РСФРР на Україну.

На початку листопада 1918 р. у Німеччині, виснаженій війною на два фронти, сталася революція. Уряд радянської Росії швидко відреагував на ці події і 13 листопада анулював Брестський мирний договір, за яким більшовицька влада визнавала самостійність УНР.

Через чотири дні російський Раднарком, разом з ЦК РКП(б), створили Революційну військову раду, на яку покладалась підготовка збройного походу в Україну. Наприкінці листопада більшовики, намагаючись представити воєнні дії проти України як внутрішню боротьбу різних політичних сил, створили Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який повністю був підпорядкований російському Раднаркому. 29 листопада цей уряд опублікував маніфест, де закликав український народ розгромити контрреволюцію і встановити радянську владу. Водночас Росія почала просування своїх військ на територію України. Разом з ними діяли створені у нейтральній зоні між Росією і Україною Перша та Друга українські дивізії, які перебували під керівництвом більшовиків. Війна між Росією та Україною відновилась і почала набирати широкі масштаби.

4. Директорія, її зовнішня та внутрішня політика. Радянсько-польська війна.

Після повалення Гетьманату, 19 грудня 1918 р. Директорія оголосила про відновлення Української Народної Республіки. 26 грудня створено уряд УНР під

головуванням В. Чехівського, представника УСДРП. Були відновлені закони УНР, зокрема закон про передання поміщицької землі селянам без викупу. Вища законодавча влада відтепер належала Трудовому конгресу – свого роду парламенту, сформованому Директорією з селян, робітників та інтелігенції.

Загалом же **становище після повалення гетьманської влади було складним**. Селяни, які складали основну масу армії, покидали її та поспішали ділити поміщицьку землю. Вкрай несприятливим було й зовнішньополітичне оточення України. Одеса була захоплена Антантою, війська якої висадилися також у Миколаєві, Херсоні та Севастополі, на заході активізувалися поляки, на півночі – більшовики, на південному сході – російська Добровольча армія. Німецькі та австро-угорські війська, які згідно з договором мали захищати Україну від більшовиків, неспроможні були це робити і поверталися додому.

Справа погіршувалася ще й тим, що **в уряді не було єдності**. Те, що перед тим об'єднувало членів уряду – боротьба проти гетьмана, – поступово зникало, а інших мотивів практично не було. До того ж боротьба з наслідками Гетьманату інколи набирала форм, які не могли не викликати протесту. Існувала, наприклад, ідея ліквідації Української Академії наук як "витвору гетьманату". Декрети гетьманського уряду було анульовано. Права участі в політичному житті країни нова влада позбавила не лише поміщиків та капіталістів, а й професорів, адвокатів, лікарів, педагогів тощо.

Більшість керівництва Директорії стояла фактично на радянській або дуже близькій до неї платформі, виступала за союз із більшовиками проти Антанти. Це були В. Винниченко, В. Чехівський, М. Шаповал та ін.

Інша частина на чолі з С. Петлюрою орієнтувалася на спілку з Антантою проти більшовиків. Незважаючи на договір, який було укладено між В. Винниченком і Д. Мануїльським про спільну боротьбу проти німців та австрійців, що перебували в Україні, а також на обіцянку Х. Раковського і того ж Д. Мануїльського визнати в Україні той лад, який буде встановлено новою українською владою, більшовицький уряд Г. П'якова виступив зі звинуваченнями Директорії в контрреволюційності.

Невдовзі з півночі розгорнувся наступ Червоної армії на Київ і Харків. Складність полягала в тому, що основу більшовицьких військ становили українські частини, сформовані ще за гетьмана для оборони від більшовиків – Богунська й Таращанська дивізії.

Отже, **почалася війна УНР з РРФСР, офіційно оголошена 16 січня 1919 р.** Ще перед тим більшовики зайняли Харків, а 5 лютого вступили до Києва. Уряд Директорії переїхав до Вінниці. Тут він перебував до весни 1919 р., коли місто було захоплено Червоною армією. Загострилося протистояння між членами Директорії. В. Винниченко складає з себе повноваження голови і виїжджає за кордон.

Головою Директорії 11 лютого 1919 р. став С. Петлюра, який очолив боротьбу проти червоних і денікінських військ. При цьому Директорія робила спроби заручитися підтримкою Франції – за умови, що та здійснюватиме контроль над економікою України протягом п'яти років. А радянські війська продовжували наступ.

З 20 червня 1919 р. столицею УНР стає Кам'янець-Подільський. Реальної допомоги з боку Антанти, незважаючи на обіцянки, Директорія не отримала, її сили

танули. Почалися реорганізації уряду, що, однак, не змінило ситуацію. Воєнні поразки й дипломатичні невдачі призвели до роздроблення національно-визвольного руху. Україну охопив хаос.

Навесні 1919 р. на Україну рушив ще один загарбник – Біла армія на чолі з генералом Денікіним, якій щедрю допомогу надала Антанта, зокрема Англія і США, поставивши їм сотні танків і гармат, тисячі гвинтівок, снарядів і патронів, різного воєнного спорядження. Оголосивши похід на Москву, білогвардійці зайняли Донбас, у червні – Харків та Катеринослав і розпочали наступ на Київ, за який з більшовиками вели боротьбу також війська Директорії та Української галицької Армії. 30 серпня 1919 р. радянські війська залишають Київ і першою в місто ввійшла Галицька армія, за нею – денікінці. З денікінцями був підписаний договір, за яким українські війська зупинялися на лінії Василькова.. Денікін віддав наказ виступити проти військ Директорії.

Проте вже у вересні 1919 р. Денікін віддав наказ дальшого наступу і не лише проти більшовиків, але й проти Директорії. Їм вдалося захопити майже всю Наддніпрянську Україну, встановивши тут жорсткий білогвардійський окупаційний режим, основним політичним спрямуванням якого було відновлення "єдиної і неділимої Росії". На українських землях встановлювалася військова диктатура, яка сприяла відновленню влади колишніх багатіїв.

Поміщики, що поверталися до своїх маєтків за допомогою каральних загонів відновлювали свою владу на землю. З селян стягувалися примусові контрибуції, разовий податок в у розмірі 5 пудів зерна з кожної десятини. Було відмінено 8-годинний робочий день і збільшено норми виробітку на промислових підприємствах та організаціях. До всіх противників режиму, політичних партій застосовувались жорсткі репресії.

Масові арешти, розправи стали повсюдним явищем. Білогвардійці знову повернулися до політики шовінізму і русифікації: закривали українські школи, газети та журнали, забороняли видання літератури українською мовою, припинили діяльність Української АН тощо. У своїй злості до українського народу вони дійшли до того, що знищили в Києві пам'ятник Т. Шевченкові. Така політика білогвардійців викликала відчайдушний опір народних мас, як прихильників радянської влади, так и УНР.

Становище УНР особливо погіршилось, коли у вересні 1919 р. **Українська армія опинилася в "чотирикутнику смерті"** – між радянською Росією, Денікіним, Польщею та вороже налаштованими румунами. Галицька армія підписала угоду з денікінцями.

4 грудня 1919 р. керівництво УНР прийняло рішення про перехід до партизанських форм боротьби. 6 грудня частина військ УНР вирушила у перший зимовий похід по тилах денікінців та Червоної армії.

В листопаді 1920 р. відбувся другий зимовий похід, що, як і перший, не приніс істотних здобутків. Зазнала невдачі й спроба Петлюри встановити спілку з Польщею (Варшавська угода від 24 квітня 1920 р.). Залишки військ УНР перетнули кордон і були інтерновані польськими властями. До Польщі переїхав і уряд УНР.

Більшовицький уряд в особі В. Леніна звернувся з листом до робітників та селян України з приводу перемоги над Денікіним, в якому заявив, що незалежність

України визнана радянським урядом і комуністичною партією. Невдовзі стало ясно, що то були лише слова, але на початок 1920 р., коли радянські війська зайняли Донбас, українська визвольна боротьба вже була практично завершена. **Восени 1920 р. було знищено останній оплот білогвардійських військ – сили П. Врангеля в Криму.**

18 березня 1921 р. був підписаний Ризький договір, за яким Польща визнавала в Україні більшовицьку владу. Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь та Західне Полісся відійшли до Польщі, Східна Волинь – до радянської Росії.

Ризький договір, крім того, заборонив перебування на території Польщі антибільшовицьких організацій. Таким чином, Директорія, її уряд втратили право легального існування в цій країні. Так трагічно закінчився один з найбільш складних етапів боротьби за незалежну, суверенну Українську державу.

5. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Акт злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р.

- Перші кроки до утворення ЗУНР
- Переговори з Австро-Угорщиною та Польщею. Повстання у Львові
- Революційні процеси на Буковині.
- Проголошення акту злуки ЗУНР та УНР
- Структура бойових дій
- Процес державотворення ЗУНР

Висновки: Об'єктивні та суб'єктивні причини поразки ЗУНР

Перша світова війна призвела до різкого загострення обстановки на західноукраїнських землях, поглиблення соціально-економічної й політичної кризи в Австро-Угорщині. Після закінчення першої світової війни в імперії Габсбургів розгорнувся рух за утворення самостійних національних держав.

І на західноукраїнських землях настав якісно новий етап народних змагань. На західноукраїнських землях активізувалися виступи за створення незалежної Української держави. Здійнявшись у Галичині, хвиля загальнонаціонального повстання прокотилася Буковиною, Волинню, Закарпаттям. Українці, як і інші народи Австро-Угорщини, виступали за ліквідацію ненависної монархії на своїх землях. Революційні виступи у Східній Галичині, Буковині, Закарпатті та на Волині швидко переросли в оборонну війну проти військ новостворених держав (у першу чергу, Польщі) і тих, котрі існували й раніше (передусім Румунії). Гостроти й міжнародного резонансу набула збройна боротьба у Прикарпатті. Лютнева революція в Росії, проголошення в Києві Української Народної Республіки посилили прагнення населення Галичини, Буковини та Закарпаття до об'єднання зі Східною Україною. Це пояснювалося, з одного боку, стратегічним, політичним і культурним значенням Східної Галичини та її центру - Львова - в історичному житті українського народу, а з іншого тим, що Прикарпаття було найважливішим регіоном територіальних домагань Польщі на сході. Революційне оновлення, розпочате на етнічних українських територіях, являло собою взаємопов'язаний процес і зосереджувалося на досягненні незалежності України, державному об'єднанні її земель. На зборах українського студентства, що відбулися у Львові 13 жовтня 1917

р., в ухваленій резолюції заявлялося про необхідність домагатися об'єднання всіх земель, заселених українським народом, в одну державну цілісність, в ні від кого не залежну демократичну Українську державу".

На засіданні віденського парламенту 19 грудня 1917 р. у своїй промові доктор Є. Левицький виголосив промову, в якій зазначив, зокрема, таке: "Східна Галичина з історичного погляду творить колишнє самостійне староукраїнське князівство Галицько-Володимирське, яке довгий час було складовою частиною великої всеукраїнської Київської держави. Теперішня Східна Галичина... творить... в цілості неподільну... спадщину української нації й тому може або в цілості залишитись при Австрії, або так само в цілості бути вилучена в Українську Народну Республіку, що відповідала би найвищому ідеалові української нації.

Погляди, висловлені доктором Є. Левицьким, залишалися наріжним каменем політики українського парламентського представництва до кінця існування австро-угорської монархії. У них цілком органічно поєднуються українська державницька традиція і нове почуття національної соборності.

Розпочався новий етап змагань за українську державність. Замість парламентських засобів боротьби в Західній Україні стали застосовуватися радикальні методи, що відповідали соціально-політичній ситуації в Австро-Угорській монархії та настроям національних меншин. На конспіративних зборах представників українських партій обговорювалися питання про створення місцевих владних структур.

25 березня 1918 р. у Львові відбувся з'їзд представників політичних партій, в якому взяли участь близько 500 чоловік. Учасники з'їзду привітали проголошення незалежної Української Народної Республіки і заявили, що вважають першочерговим завданням відновлення в краї української державності, створення основ демократичного суспільства. В ухвалених на з'їзді резолюціях висувалися вимоги утворення на українських землях Галичини та Буковини окремого державного організму, надання національним меншинам автономії та гарантування їм політичної рівноправності, припинення насильницької колонізації Холмщини, забезпечення об'єднання всіх національних сил краю.

Водночас у містах та селах відбувалися мітинги, демонстрації, віче, на яких представники різних верств суспільства висловлювалися за об'єднання всіх українських земель в український коронний край з окремим сеймом, намісником і українською адміністрацією, а також вимагали від уряду Австро-Угорщини якнайшвидше ратифікувати Брестський мирний договір.

4 жовтня 1918 р. сеймовий посол, український соціал-демократ Семен Вітик вніс до палати послів заяву, в якій говорилося, що чотирьохмільйонний український народ в Австрії сотні літ зазнавав гніту і поневолення, позбавлявся самостійності з боку як польського, так і російського урядів, "тому домагаємося права самовизначення також для українського народу". Головним засобом досягнення цієї мети автор заяви вважав об'єднання в єдину незалежну республіканську державу українських областей Австро-Угорщини, Холмщини, Підляшшя й Волині з Великою Україною.

З огляду на неминучий розпад Австро-Угорщини українські політичні партії вважали невідкладним завданням формування тимчасового органу, який перебрав би

владу в краї до своїх рук. За ініціативою Української парламентської репрезентації 18-19 жовтня 1918 р. у Львові відбулося представницьке Зібрання конституанти українських депутатів австрійського парламенту, крайових сеймів, представників від українських політичних партій, єпископату, посланців академічної молоді. Конституанта обрала Українську Національну Раду на чолі з Євгеном Петрушевичем, визначила її права та обов'язки. Національна Рада мала представляти інтереси західноукраїнського населення в Австрії та Угорщині. Президія парламентської репрезентації проголошувалася водночас президією Національної Ради. Дипломатичному відомству Австро-Угорщини було відмовлено у праві вести переговори на міжнародній арені від імені Української держави. Українська Національна Рада як найвищий законодавчий орган створеної Української держави вирішила зосередити в своїх руках усю повноту державної влади. В ухваленому Національною Радою Маніфесті проголошувалося, що етнічні українські області в Австро-Угорщині, зокрема, Східна Галичина, північно-західна Буковина та північна смуга північно-східної Угорщини, складають єдину українську територію. Ця територія проголошувалася Українською державою. Заявлялося про те, що Українська Національна Рада підготує Конституцію, яка забезпечить рівність прав громадян у вирішенні державних справ.

20 жовтня на площі Св. Юра відбувся величезний мітинг львів'ян, у якому взяла участь група українських послів. Вони повідомили присутніх про рішення Української Національної Ради щодо утворення Української держави в межах Австро-Угорщини. 23 жовтня представники Ради Є. Петрушевич та М. Василько відвідали австрійського прем'єра, щоб офіційно повідомити його про вимоги галичан.

Українська Національна Рада мала намір перебрати державну владу мирним, легальним шляхом. Певні надії у цьому плані пов'язувалися із заявою австрійського імператора від 16 жовтня 1918 р. про перетворення "двоєдиної держави на багатонаціональну федерацію". На тому етапі національно-визвольної боротьби більшість членів Ради розраховували, що австрійський уряд накаже своїй адміністрації передати управління до рук нового намісника - українця, відбудеться на місцях зміна старост, і все задумане мирно здійсниться. Тим часом у країні назрівав серйозний політичний конфлікт. Противниками відродження Української держави в Галичині виступили націоналістичні та військові кола шляхетської Польщі, яка теж переживала етап відродження своєї державності. В п'янкій атмосфері омріяного відновлення польської державності націоналістичні сили доводили необхідність об'єднання прикарпатських земель у "стратегічну Польщу, яка охороняла б Європу від більшовиків". Вони розгорнули шалену антиукраїнську пропаганду, заявляючи про "державотворчу нездатність" галичан. А на міжнародній арені поляки твердили, що український рух на території колишньої габсбурзької монархії є підступним витвором німців, а згодом - більшовиків. Створена 28 жовтня у Кракові Польська ліквідаційна комісія заявила, що вся Галичина має відійти до Польщі й попередила Відень та австрійського намісника, що переймає владу у краї. Обговорюючи 31 жовтня майбутнє Галичини, австрійський уряд без особливих вагань підтримав Польську ліквідаційну комісію. В ніч з 2 на 3 листопада було сплановано збройний виступ поляків у Львові. Для реалізації цих планів 1 листопада

очікувався переїзд до міста ліквідаційної комісії. Отже, зіткнулися два діаметрально протилежні підходи до вирішення українського питання. Щоб захопити владу, польська сторона готувалася до збройного нападу. За таких умов конфлікт між українцями й поляками ставав неминучим.

Обговорення 31 жовтня Українською Національною Радою ситуації, що виникла, показало, що повної одностайності серед її членів немає. Дехто з них пропонував чекати обіцяного Віднем маніфесту про передачу влади. Проти цього виступив Дмитро Виговський - сотник легіону Українських січових стрільців. Він вважав, що Національна Рада неприпустимо зволікає зі своїми діями. Від імені Військового Комітету він заявив: "Якщо цієї ночі ми не візьмемо Львів, то завтра візьмуть його поляки". Рішучість і впевненість воєначальника переконала навіть найобережніших членів Національної Ради. Учасники засідання прийняли рішення здійснити збройний виступ 1 листопада. На місця вирушили уповноважені із закликом до загального повстання. Відтепер долю Галичини вирішували військо та повсталі маси. Головну збройну силу Національної Ради становили українські стрільці й старшини львівського гарнізону. Удосвіта Львів повністю контролювали українські війська, а над міською ратушею замайорів синьо-жовтий прапор.

Спираючись на повсталі маси, Національна Рада 2 листопада взяла владу до своїх рук. Виступ солдатів-українців активно підтримували цивільні добровольці - молодь, місцеве й навколишнє робітництво. Повстання у Львові знайшло активну підтримку серед українського населення всієї Східної Галичини. Пополудні відбулася формальна передача влади австрійським намісником Раді. Високі чини австрійської адміністрації були відправлені до Відня. Національна Рада у своєму зверненні до населення Галичини проголосила створення національної держави на західноукраїнських землях, сповіщала український народ про "визволення з віковичної неволі". Повідомлялося також про наміри невідкладного проведення земельної реформи, запровадження робітничого законодавства, соціального забезпечення, створення національної армії "Віднині ти, - говорилося у зверненні, - господар своєї землі, вільний городянин Української держави... Доля Української держави у твоїх руках".

Розпочався період тривалої й нерівної боротьби ЗУНР за свою незалежність. Головні польські підпільні організації мали значні можливості щодо проведення розвідувальних та інших спеціальних заходів проти українських повстанців. Так, "поштовий" відділ штабу ПОВ займався збором таємної інформації через перлюстрацію державних документів власною агентурою серед поштових чиновників. З ПОВ активно співробітничали такі конспіративні організації, як "Союз самостійної молоді" та "Вольносць", котра мала свої таємні джерела інформації у ряді військових частин краю. У ПКВ були сильні позиції серед скаутського руху і в організації студентів-бойовиків "Страж академії".

У розвідувальному забезпеченні дій польської сторони активно використовувалося місцеве населення. Для збору потрібної інформації залучалися підлітки, жінки, робітники. Вони чудово знали місто (на відміну від вояків-українців, котрі були мобілізовані з інших місцевостей і лише несли службу у Львові). Мешканці Львова - поляки стежили за розташуванням і діями українських загонів і своєчасно інформували своє командування. Польські розвідники діяли тактично

грамотно. Особливо ефективно працювали розвідники з числа польських робітників. Як зазначав військовий історик А. Крезуб, вони себе зарекомендували "як боєвий елемент... відчайдушний і відважний, зокрема, в розвідний і зв'язковій службі незрівнянний".

На думку автора, прорахунком Української Генеральної Команди на початку повстання була відсутність налагодженої системи розвідки сил і можливостей противника. І тому вона не мала точних даних про фактичну кількість і можливості бойових загонів поляків. Правда, при підготовці до повстання і на початковому етапі збройного виступу з ініціативи Генеральної Команди та інших військових керівників у місця розташування польських груп опору надсилалися окремі вояки для збору відомостей про їх, чисельність, пересування, дислокацію штабів, складів, важких вогневих засобів та настрої особового складу. Але це не вирішувало проблему. Не приділялась належна увага агентурній роботі. Контррозвідальні заходи здійснювались переважно у межах командирських функцій.

Національна Рада прийняла 13 листопада 1918 р. "Тимчасовий основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії", відповідно до якого утворювалася Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) із столицею у Львові. Значення Тимчасового Закону виходило за рамки його п'яти статей. На зміну усталеним поглядам австро-угорської доби прийшли нові, сучасні, що відбивали настрої й прагнення всього українського народу. ЗУНР, включаючи Буковину й Закарпаття, займала територію, що дорівнювала майже 70 тис. кв. км, із шестимільйонним населенням.

Однак вистраждане довгоочікуване завоювання повсталих мас породило передчасну ейфорію. Вона охопила як українських діячів, так і широкі верстви населення. Значна кількість стрільців, вважаючи справу 1 листопада завершеною, вже на другий день покинула Львів і повернулася до своїх домів. В цей час у місті створювалися численні опорні пункти польських бойовиків. Вони зайняли важливі міські об'єкти та установи. Зростання активності бойовиків стимулювали польські політичні партії, які 1 листопада організували у Львові Польський Комітет Народовий. У своєму першому зверненні до населення Комітет закликав "усіх боездатних до зброї".

У цей вибухонебезпечний момент обидві сторони все ж вирішили сісти за стіл переговорів. 2 листопада з польськими представниками зустрілися авторитетні українські політики і громадські діячі К. Левицький, М. Лозинський, Р. Перфецький, Л. Ганевич, С. Федак і митрополит А. Шептацький. Вимоги української сторони були правомірні й аргументовані: визнання за Українською державою кордонів по Сяну, забезпечення культурної автономії полякам і євреям у Галичині. Однак польські політики відкинули ці пропозиції. Вони вважали, що до відроджуваної Речі, Посполитої має відійти не тільки місто Перемишль, але й Львів. Досягти компромісу не вдалося. Незважаючи на гострі суперечності, сторони все ж таки домовилися опублікувати відозву до населення із закликом до спокою й злагоди. Наступного дня вона з'явилася в пресі, але практично не була помічена громадськістю.

Оскільки українським і польським політикам не вдалося порозумітися, все мала вирішити збройна боротьба. На початку листопада у Львові розпочалися запеклі вуличні бої. Боротьба за місто перетворилася на один із найболючіших вузлів

міжнародних відносин кінця 1918 - перших місяців 1919 р. За домовленістю воюючих сторін оголошувалися перемир'я, велися переговори. Однак польська сторона категорично наполягала на тому, що Галичина має перебувати у складі Польщі, що остання ніколи не відмовиться від своїх прав на Львів і битиметься до останнього. Наміри поляків підтвердили представники Антанти. Вони відверто заявили, що Польщу Антанта визнає, а про незалежність України не може бути й мови. Конфлікт розростався. 21 листопада після тритижневих боїв українські війська залишили Львів.

Проголошення української державності на західних землях, створення Української Національної Ради, її рішучі кроки в напрямі формування органів державної влади, забезпечення соборності українських земель стали детонатором революційних процесів у Буковині. В жовтні 1918 р. буковинська делегація УНРади заявила про себе в Чернівцях як Український крайовий комітет. За його наказом 1-2 листопада три стрілецькі сотні виступили проти австрійської адміністрації. За допомогою озброєних груп залізничників вони роззброїли австрійську варту в Чернівцях. 3 листопада на центральному майдані міста відбулося Буковинське Народне віче, на яке з'їхалися близько 40 тис. українців. Серед його учасників були й прихильники більшовицьких лозунгів, які виступали за союз із Радянською республікою, проголошеною в Харкові. Член віденського парламенту Пічуляк пропонував підтримати "австрійську Україну". Більшість учасників віча висловилися за возз'єднання буковинського краю з Українською державою, щойно проголошеною у Львові. Представники всіх повітів української Буковини закликали делегацію УНРади "перебрати негайно правління українською частиною краю". Вони проголосили: "Віче бажає прилучення австрійської частини землі до України".

Віче обрало головою Українського крайового комітету Омеляна Поповича - відомого письменника і громадського діяча. Він виконував функції президента Буковини.

Волевиявлення населення Буковини суперечило планам румунських поміщиків та буржуазії, політичних сил, які відстоювали ідею "Великої Румунії". Загарбницькі настрої румунських властей щодо українських земель активно підтримувалися країнами Антанти. Ще в 1916 р. у зв'язку із вступом Румунії у Світову війну на боці Антанти впливові американські кола пообіцяли, що Буковина стане частиною "Великої Румунії". Спираючись на підтримку своїх могутніх союзників, король Фердинанд 8 листопада 1918 р. видав указ про анексування всієї території Буковини. Скориставшись слабкістю українських військових сил, румунські війська перейшли в наступ і 11 листопада зайняли Чернівці. А ще через кілька днів весь гірський край був окупований румунами. Щоб узаконити анексію, румунські політики скликали в Чернівцях Генеральний Конгрес Буковини, який ухвалив нав'язану румунськими властями резолюцію про "безумовне і на вічні часи з'єднання всієї Буковини з королівською Румунією". Ігноруючи протести українства, румунський король 20 листопада затвердив це несправедливе рішення. На Сен-Жерменській конференції 1919 р. Буковину було визнано частиною Румунії. Проти цієї акції, жорстокого окупаційного режиму виступили широкі верстви населення краю. Поступово їх, опір набув форм збройної боротьби. Вже за часів окупації у містечку Кіцмані було здійснено спробу проголосити окрему республіку В січні 1919

р. на Хотинщині вибухнуло збройне повстання. Місцеві підпільники розгромили полк румунських прикордонних військ і заволоділи Хотиним. Утворена ними Хотинська Директорія видала розпорядження про мобілізацію в повстанську армію. Повстанці захопили майже сто населених пунктів. Однак сили були нерівними. Наприкінці січня 1919 р. повстанські загони чисельністю 4 тис. чоловік і близько 50 тис. біженців перейшли через Дністер на територію УНР.

На уламках Австро-Угорської імперії зводилися також підвалини Гуцульської Республіки. Населення Закарпаття було здебільшого безземельним чи малоземельним, 86 відсотків трудового люду було неписьменним. Радикалізоване у Світовій війні закарпатське населення швидко позбавлялося ілюзій щодо доброго царя чи цісаря, усвідомлювало необхідність згуртування української нації та возз'єднання її земель. Найактивніше боролися за цю історичну справу солдати та колишні військовополонені, яким Світова війна "допомогла" значно розширити свій світогляд. Національно-визвольний рух у краї був спрямований насамперед проти поневолювачів-угорців - однієї з тогочасних панівних націй габсбурзької монархії. В листопаді 1918 р. в Хусті була утворена "Русская Народна Рада", що орієнтувалася на ЗУНР і УНР.

Щойно сформований уряд відновленої Угорщини під тиском українських політичних сил обнародував законопроект про автономію Руської Країни й запровадив посаду міністра русинів-українців. Для обговорення цього законопроекту 10 грудня до Будапешта прибули численні делегації. Однак закарпатці, й узагалі прихильники незалежності, опинилися в меншості й дискусія пішла у громадянському руслі. Українці вирішили провести свій з'їзд, головою якого обрали Августина Штефана, відомого рахівського адвоката. Учасники форуму рішуче висловилися за возз'єднання краю з Великою Україною. За ініціативою громадських діячів краю розпочалася підготовка до проведення Всекарпатського Конгресу. Напередодні його відкриття відбулися важливі події у Рахові і Ясіні. Саме там за рішенням Гуцульської Народної Ради була проголошена Гуцульська Республіка. Голова Гуцульської Народної Ради побував у Станіславі й передав урядові ЗУНР рішення про приєднання краю до України. Однак уряд Угорщини виступив із рішучим протестом проти цього кроку.

Угорсько-український конфлікт намагалися вирішити шляхом переговорів керівники Угорщини і ЗУНР. Угорці зажадали відмови ЗУНР від Закарпаття. На цю вимогу галичани дипломатичне відповіли: приналежність Закарпаття має визначити плебісцит, проведений за участю нейтральних спостерігачів, і Паризька мирна конференція. Однак угорські власті вирішили вдаватися до сили. Вони направили до Ясіні своїх вояків для наведення порядку. Але Гуцульська Народна Республіка не скорилась. Терміново були сформовані повстанські загони з добровольців, а командування УГА розробило план наступальної операції для своїх військ. Однак у розвиток подій утрутилася Румунія. Її регулярні війська окупували Великий Бичків, Луч, Хмелів. В інших селах під протекторатом румунських військ була відновлена влада угорської буржуазії, яка розпочала жорстокий терор.

21 січня 1919 р. в Хусті зібрався Всекарпатський Конгрес, на який з'їхалося 420 делегатів. Вони відхилили претензії угорських властей щодо Руського Краю, висловили вдячність ЗУНР за її підтримку і заявили про приєднання земель,

заселених карпатськими українцями, до Соборної України. Конгрес прийняв рішення не посилати своїх послів до угорського парламенту, висловив прохання, щоб українські війська захистили землі, заселені русинами-українцями в Угорщині. Конгрес обрав постійний виконавчий орган - Центральну Народну Раду у складі ста чоловік. Отже, рішення всеукраїнських зборів угорських українців були спрямовані на захист інтересів українського народу, вони створили певні умови для забезпечення соборності українських земель. Однак реалізувати ці національні прагнення не вдалося.

Як засвідчив подальший розвиток подій, сили, що брали участь у вирішенні закарпатського питання, були неоднорідними. Гуцульська армія і громадсько-політичні об'єднання, які відстоювали свободу і соборність українських земель, не були підготовлені такою мірою, щоб реалізувати наміри трудящих Закарпаття. До того ж вони зазнали важких утрат, і Республіка у межах Ясіні та навколишніх сіл проіснувала тільки до червня 1919 р. Ясінь окупували румунські війська. За цих умов Чехословаччина висловила власні претензії щодо Закарпаття. 18 листопада 1918 р. "Рада русинів" у СІЛА за сприяння президента В. Вільсона заявила про свою згоду на окупацію Чехословаччиною територій, населених "угорськими русинами", Однак Угорщина не збиралася відмовлятися від своїх замірів щодо Закарпаття.

10 листопада 1918 р., після відновлення Директорією УНР, уряд ЗУНР почав переговори щодо об'єднання усіх земель України в одну державу з Директорією, яка надзвичайно прихильно поставилась до ідеї соборності. Наслідком переговорів став так званий перед вступний договір від 1 грудня 1918 р., яким обидві сторони висловлювали свій намір працювати для справи національного об'єднання. Перше рішення в цьому напрямі зробила УНРада, яка 3 січня 1919 р. одностайно прийняла ухвалу про злуку ЗУНР з УНР.

Акт злуки українських земель було урочисто довершено 22 січня 1919 р. на Софійській площі в Києві. З цієї нагоди Директорія видала універсал, в якому, зокрема, говорилося: "Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України... Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ ає тепер змогу з'єднати всі змагання своїх синів для утворення нероздільної незалежної української держави на добро й щастя робочого народу".

Уже під час вуличних боїв у Львові розгорнувся процес творення західноукраїнської державності. 9 листопада 1918 р. був сформований Тимчасовий Державний Секретаріат (уряд) ЗУНР. Його головою став К. Левицький, Л. Цегельський очолив Державний секретаріат внутрішніх справ. Першими кроками уряду ЗУНР були: введення жандармерії й початок створення Української Галицької Армії (УГА). Однак сформувавши за короткий час власне, достатньо надійне військо він не встиг, і польські збройні сили при активній підтримці Заходу, після жорстоких боїв 22 листопада зайняли Львів. Уряд ЗУНР змушений був переїхати у Тернопіль, а згодом у Станіслав. Тут до середини 1919 р. перебували основні урядові й політичні інституції західноукраїнських земель. 4 січня вийшов закон про "Виділ" (Президію) Української Національної Ради. Президентом став Є. Петрушевич. Було створено й уряд - Раду Державних Секретаріатів - на чолі із С. Голубовичем. Передбачалося, що вищі законодавчі й виконавчі органи республіки забезпечать розробку

організаційно-правових підвалин діяльності силових структур, в тому числі і спеціальних.

Події у Східній Галичині вплинули і на частину Волині, де перебували австро-угорські війська. Наступного ж дня після повстання у Львові жителі Володимира-Волинського створили Тимчасовий магістрат. Але українська влада проіснувала тут стільки ж, скільки й у Львові, - 22 листопада 1918 р. Володимир-Волинський захопили польські війська. Проти агресора повстали волиняни різних політичних напрямів. Найчисленнішими наприкінці 1918 - на початку 1919 рр. стали загони, що орієнтувалися на УНР. Проте українським силам бракувало взаємодії. Коли ж вони об'єднувались, окупанти зазнавали відчутних поразок. Так, 22 січня 1919 р. загони отамана Оскілка відбили Володимир-Волинський.

Успішній протидії агресії найбільше перешкоджала відсутність належної практичної допомоги з боку УНР. Польща неухильно нарощувала наступ на ЗУНР, яка від 22 січня 1919 р. мала статус "Західної області УНР", вела війну, просуваючись до Стохода й Збруча на Волині, котра вважалася безпосередньою частиною УНР, а та обмінювалась дипломатичними посланцями з Варшавою.

З метою належного військового захисту своєї державності ЗУНР ще з листопада 1918 р. розпочала формування регулярної Української Галицької Армії і досягла разючих успіхів. Це формування відбувалося найефективнішим шляхом - знизу, на базі вірних проводу військових частин та бойових груп, і було завершене в січні-лютому 1919 р. У другій половині листопада 1918 р. УГА налічувала 25 тисяч вояків, у січні 1919 р. - 70 тисяч, а через півроку досягла 100-тисячної чисельності. Вищим органом управління УГА стала Начальна Команда. Командуючими УГА у різні періоди були: полковники Д. Вітовський, Г. Коссак, Г. Стефанів, генерали М. Омелянович-Павленко, О. Греків, М. Тарнавський, О. Микитка, а за часів ЧУГА - В. Порайко. Структура з'єднань і підрозділів армії неодноразово змінювалась. Однак встановилися головні ланки її бойових сил: корпуси, бригади й батальйони (курени), окремі частини, підрозділи артилерії, спеціальних і технічних військ, кінноти, авіації.

У реформованій УГА належне місце зайняли розвідка й контррозвідка, хоча й були віднесені до "помічних формацій". Необхідно зауважити, що керівництво ЗУНР створило у збройних силах розвідувальну й контр розвідувальну служби значно оперативніше, ніж керівництво УНР. Це можна пояснити більш конструктивним підходом проводу Західноукраїнської держави до питань військового будівництва порівняно із заклопотаною політичною демагогією та "соціальними експериментами" Директорією. Зрозуміло, що збір важливої розвідувальної інформації й контр розвідувальне обслуговування військ були життєво важливі для Збройних сил ЗУНР під час запеклої війни із шовіністичною Польщею.

Досить конкретно завдання військової розвідки показав у своїх спогадах колишній її співробітник четар Іван Вислоцький: "Новітня армія послуговується двоякого роду розвідкою, явною й тайною. Явну розвідку ведуть боеві відділи, на близьку віддаль, між власним фронтом і боевою лінією ворога, при допомозі піших чи кінних (головно під час походу) стеж; дальшу, що сягає на зади ворога, при допомозі літаків і батальйонів на припоні. Тайна - розвідка, що її завданням є просліджувати вороже запілля та все те, що торкається ворожої армії, її організації, озброєння, рухів, військових споруджень, постачання, включно з усіма господарськими ділянками, і

настроїв населення, має свою окрему організацію та окремі методи праці. З нею лучиться нерозривно контррозвідка, себто охорона перед ворожою розвідкою і пропагандою серед війська й населення власного краю, і пропаганда, що знову має на меті словом і друком поборювати ворожу пропаганду і протиставити їй власну".

Структура військової розвідки УГА включала в себе: розвідний (відділ НКГА, відповідні підрозділи штабів корпусів і бригад, агентурну мережу, відділи польової розвідки (див. додаток 16). Начальнику РВ НКГА підлягали розвідці підвідділи при корпусних і бригадних командах та при окружних військових командах, а також розвідці старшини, які перебували в окремих важливих місцях обабіч тодішнього українського фронту й на кордоні з Румунією. Після переходу УГА за Збруч підвідділи були при урядових інституціях у Кам'янці й при Команді Етапу Армії (повна її назва Начальна Команда - Команда Етапу Армії).

Ініціатором створення розвідки галицького війська став керівник УГА полковник Дмитро Вітовський. Внутрішня організація РВ НКГА змінювалася залежно від потреб війська й можливостей. Згідно з "Персональним складом Начальної Команди Галицької Армії", "Штатом Штабу Начальної Команди Галицької Армії" та рядом наказів (Ч.79 від 30.06.19 р.; Ч.141, № 64531 від 30.11.19 р. та ін.) на момент повного укомплектування склад головного відділу був таким: начальник РВ НКГА ("шеф розвідки") поручник Родіон Ковальський, котрий особисто керував відділами офензивної й дефензивної розвідки й відділом детективів та розвідників; ад'ютант начальника - хорунжий Володимир Комаринський (лише Ковальський та його ад'ютант володіли повною інформацією щодо роботи РВ); відділ "Реєстрації ворожих сил", який очолював хорунжий Ярослав Яремчишин, займався переважно вивченням польської армії і часто мав досить точні матеріали від своїх розвідників і ворогів Польщі; відділ "Пропагандивний", яким керував поручник Гриць Ничка, а згодом четар Володимир Лисий, дбав про піднесення боєздатності вояків, організовував агітаційно-пропагандистські заходи. Щоправда, згодом відділ "Пропагандивний" був виведений зі складу РВ.

Таким чином, старшинський склад РВ налічував двох поручників, двох четарів і двох хорунжих; підстаршинський - старшого десятника й десятника, котрі займалися виключно діловодством. Склад детективів (контррозвідників - В.С.) був дуже строкатим за національною належністю, склад розвідників постійно змінювався. Корпусні й бригадні РВ мали лише по одному старшині й одного-двох підстарших із відповідною кількістю детективів і розвідників.

Робота розвідки за етапами діяльності поділяється на два головні періоди, які дуже різнилися обставинами праці, територією дій, протистоящим ворогом. Це період галицький - війна з поляками і наддніпрянський - війна з Червоною та Добровольчою арміями.

Під час війни з поляками РВ діяв у Галичині і працювати було легше, але на той час особовий склад ще не мав належного досвіду й навичок. Агентура військової розвідки рекрутувалася здебільшого з молоді допризовного віку - 16-17 років, як хлопців-гімназистів, так і дівчат. Ці діти, 15-літні, тільки що вирвалися батькам і матерям - ішли служити Батьківщині, ішли в морози, дощі, пішки до Львова і назад. Околиці Львова мають цілий ряд невідомих могил - тих нашому загалові невідомих героїв".

Українська складна обстановка не залишала часу на підготовку кадрів розвідників, тому ефективність їхніх дій була низькою. Склад детективів був набагато кращим, тут працювали фахівці, але переважно не українці. Так, "найстарший детектив" Іммерглік був словацьким німцем, а взагалі серед детективів були чехи, євреї і навіть один поляк. Бракувало у РВ також і кадрових офіцерів. З усіх розвідників-старшин, склад яких доходив до 30 чоловік, було лише 5-6 фахових. Деякі з них, що працювали ще в австрійській розвідці, відмовлялися служити в УГА через брак у РВ НКГА фахового персоналу, коштів, відсутність розуміння необхідності розвідки з боку багатьох членів уряду і декотрих вищих старшин. Навіть окремі старшини РВ через ці обставини відмовлялися працювати в розвідці та йшли на фронт комендантами сотень чи куренів.

І все ж таки в цей період зусиллями поручника Р.Ковальського та його підлеглих РВ удалося досягти чималих успіхів, зберегти, поповнити й навчити кадри розвідників і детективів.

Під час галицького періоду військова розвідка отримувала значну допомогу, часто навіть більшу, ніж це передбачалося інструкціями, від польової жандармерії УГА, про яку піде мова нижче. Про зростання кваліфікації кадрів військової розвідки УГА свідчать досягнуті ними конкретні результати під час наддніпрянського періоду діяльності. Так, значним успіхом начальника РВ поручника Ковальського був арешт у Вінниці шефа польської розвідки капітана Ковалевського, котрий зломлений перебуванням у в'язниці повідомив дуже цінну інформацію стосовно дій польської армії на східному фронті. У корпусних розвідних відділах найдіяльнішим був відділ 1-го корпусу, котрим керував здібний старшина (прізвище встановити не вдалося), убитий згодом більшовиками. Його висококваліфіковані енергійні дії по організації розвідки, талант розвідника зберегли життя багатьом українським воякам. Військові розвідники 1-го корпусу проникали далеко за лінію фронту з більшовиками, доходили аж до Гомеля, коли бої точилися під Коростенем.

При підготовці наступу на Жмеринку й Вінницю комендант РВ 3-го корпусу УГА четар Померанц наказав підлеглим дослідити сили й дислокацію більшовицьких частин. Розвідники проникли в глибоке запілля ворога, встановили контакти зі старшинами розташованих у Жмеринці штабів двох дивізій Червоної армії. Їхня інформація сприяла вдалому наступу українських військ, а також дала змогу після захоплення Жмеринки знешкодити мережу більшовицьких шпигунів. Багато цінної інформації давали військовій розвідці дезертири так званої інтернаціональної дивізії Червоної армії, що складалася з полонених мадярів і німців колишньої австрійської армії, багато, із яких бажали повернутись на батьківщину. За здобуття важливої інформації про те, що більшовики спрямували танки, які мали намір застосовувати проти УГА, на фронт із Добровольчою армією, хорунжий РВ 3-го корпусу УГА І.Вислоцький був підвищений у званні до четаря.

У частинах Дієвої армії та її тилових структурах і установах було дуже багато більшовицьких шпигунів, особливо під виглядом медичних сестер. З переходом УГА за Збруч ця маса "сестер милосердя" хлинула до галицьких військ, але рішучі дії розвідних старшин швидко відвернули цю загрозу. Так, лише в Жмеринці на другий день після вступу до неї УГА щодо сімох "сестер-жалібниць" був доведений шпіонаж на користь "червоних". Одна з них мала документи австрійської сестри милосердя й

була нібито дочкою мадярського старшини, вона вільно розмовляла українською й російською мовами. Усі шпигунки були покарані на місці за законом воєнного часу.

Військові розвідники УГА вивчали і своїх союзників - Дієву армію, оскільки для того були серйозні підстави. Багато старшин цієї армії та отаманів повстанських загонів участі в боях із більшовиками не брали, чинили сваволлю проти мирного населення, кошти, виділені урядом, пропивали. Не дивно, що шеф оперативного відділу НКГА полковник Шаманек, ознайомившись із звітом розвідки про становище в Дієвій армії та поведінку отаманів, сказав: "Ці люди або божевільні, або злочинці". Григор'єв був причетними до останньої справи виявилися і В.Винниченко та його ліва фракція соціал-демократичної партії. Військова розвідка УГА ліквідувала й ряд великих злочинних угруповань, які діяли у прифронтовій смузі.

Примусове злиття УГА з Червоною армією призвело до ліквідації розвідки галицького війська, оскільки більшовики намагалися насамперед прибрати до рук співробітників РВ і розстрілювали їх без суду. Був заарештований і шеф військової розвідки Р.Ковальський, але під час конвоювання до Москви йому вдалося вискочити через вікно вагона і, незважаючи на зламану при цьому ногу, втекти. Ще 26 співробітників РВ НКГА спромоглися перебратися за кордон через Польщу й Румунію.

Один із співробітників військової розвідки УГА Л. Шанковський також дав оцінку діяльності розвідки Збройних Сил ЗУНР: ((Назагал розвідка УГА, хоч і мала деякі безсумнівні успіхи, не могла й рівнятися з польською, більшовицькою чи денікінською, головню з браку фахових старшин (тільки 6 фахових старшин на всіх 30, що працювали в розвідних відділах) та браку грошей. На цей брак складалося теж мале зрозуміння для справ розвідки в деяких цивільних і військових колах, які з погордою ставилися до розвідки й поліції, як до своєрідної форми "шпигунства"))).

Варто додати, що розвідкою УГА була слабо організована й пропагандистська робота серед населення взагалі й особливо в окупованих польськими військами районах. Для підвищення її ефективності не вистачало також кваліфікованих кадрів, відповідних матеріалів і літератури. Тому і не вдалося належним чином протистояти ворожій пропаганді й формувати настрої населення у державницькому дусі.

Одним із важливих каналів забезпечення УГА розвідувальною інформацією була військова авіація, котра підлягала безпосередньо Начальній Команді. На початку війни з Польщею УГА мала одну авіаційну сотню (ескадрилью) у складі 3 бойових і 4 розвідувальних літаків типу "Бранденбург". Пізніше авіація отримала "літунський полк" з 40 машинами типу "Ньюпор", "Бранденбург", "Фоккер". Авіапункт складався з двох сотень, що базувалися у м. Стрий і с. Красне. Ця частина вела повітряну розвідку, знищила 16 літаків ворога і пройшла бойовий шлях за маршрутом Чортків-Кам'янець-Вінниця-Могилів-Одеса-Бердичів-Козятин, після чого була інтернована до Польщі.

До постачання збройним силам розвідувальної інформації залучалися цивільна й військова дипломатії республіки. ЗУНР встановила дипломатичні й консульські взаємини з Австрією, Угорщиною, Чехословаччиною, Німеччиною, Югославією, Італією, Ватиканом. Її представники увійшли і до складу делегації УНР на Паризькій мирній конференції, де збройні сили ЗУНР репрезентував полковник Д.Вітовський. За даними інформаційно-розвідувального відділення Реввоєнради Української

Червоної армії від травня 1919 р., уряд ЗУНР улаштував при дипломатичних місіях у Відні, Празі, Будапешті "вербувальне бюро", які вели опитування військовополонених-українців, а також займалися залученням командних та інженерних кадрів в УГА.

Військова спецслужба УГА вдавалася і до створення підпільних осередків на окупованій Польщею території. 16 березня 1919 р. у Львові польська контррозвідка викрила українську підпільну воєнізовану організацію, що нараховувала до 700 членів, в тому числі 350 робітників-залізничників. Вона мала на озброєнні 4 кулемети, кожен із бойовиків - гвинтівку з 40 набоями. Організація вела розвідувальну й пропагандистську роботу, готувалась до збройного виступу. Її провідники Фоліс і Саломович були розстріляні, пройшли масові арешти робітників. При цьому затримали одного з керівників підпілля, агента розвідки ЗУНР Л. Ганкевича.

В доповіді співробітника закордонного відділу Генштабу Армії УНР А. Рибчука йдеться про те, що 22 жовтня 1919 р. у Львові польська спецслужба заарештувала М. Осовську, яка ефективно допомагала Л. Ганкевичу залучати вояків до УГА. Всього у цій справі було затримано 40 осіб. Арешти агентів розвідки ЗУНР використовувались поляками як привід для розгортання масових репресій проти українського населення міста.

Розвідувальну роботу спецслужб ЗУНР на окупованій території Галичини ускладнював жорсткий контр розвідувальний контроль спецслужб Польщі. Так, у Львові польська контррозвідка, дирекція поліції і військова адміністрація встановили тотальне стеження за всіма українськими політичними, комерційними, культурними і молодіжними організаціями, що перешкоджало використанню їх, українською розвідкою як прикриття, а також реалізації планів збройних виступів проти окупантів.

Перемоги й поразки засвідчили перед усім світом, що українство прагне до соборності своїх земель, до незалежності й свободи. Разом із тим розвиток подій показав, що вони не завжди виявляли готовність до згуртування своїх сил, а правителі сусідніх держав не шкодували зусиль, щоб утримати та захопити українські землі, не допустити самовизначення українства.

Складний процес державотворення на західноукраїнських землях мав свої особливості. Одна з них полягала в тому, що законодавча база проголошеної держави створювалася за умов війни, нав'язаної Республіці мілітаристськими та націоналістичними силами Польщі, які не хотіли примиритися з незалежністю Східної Галичини. При будівництві національної держави урядові ЗУНР та її політичним інститутам доводилося зважати на притаманні галицькому суспільству риси й запроваджувати нове законодавство, яке ґрунтувалося б на демократичних принципах. Основна увага приділялася розбудові урядово-адміністративного апарату, визначенню соціально-економічних параметрів внутрішнього розвитку української державності, створенню умов для визнання незалежності Республіки на міжнародній арені. Однак існуючі реальності не могли не відбитися на темпах та змісті державної політики УНР.

Для втілення в життя проголошених намірів було сформовано уряд - Державний Секретаріат, який згодом став називатися Радою Державних Секретарів

ЗУНР. Його очолив Кость Левицький, адвокат за фахом, колишній депутат австрійського парламенту і галицького сейму. В уряді переважали представники партійних структур минулої австрійської доби. Однак уряд молодій державі діяв недовго. На початку грудня К. Левицький заявив про те, що він складає із себе повноваження прем'єра. Причини цього кроку повною мірою не з'ясовані. Сучасні історики Р. Литвин та Є. Науменко стверджують, що відставка уряду була викликана розходженням у поглядах К. Левицького і Є. Петрушевича, які входили до різних фракцій Української національно-демократичної партії.

Новий урядовий кабінет очолив правник Сидір Голубович, який також опікувався фінансами, торгівлею й промисловістю. До складу уряду входило 14 секретарів. Більшість у ньому становили націонал-демократи, два місця належали радикалам. Унаслідок успішного наступу польських військ уряд ЗУНР змушений був переїхати зі Львова до Тернополя, а потім до Станіслава. Тут було створено комітет у складі десяти осіб, який виконував функції глави держави. Голова комітету Є. Петрушевич став іменуватися президентом.

Функції вищої законодавчої влади в Республіці виконувала Українська Національна Рада. Перші кроки державотворчої діяльності показали, що в її складі недостатньо представлені повітові міста й села. Тому вирішено було провести довибори до Національної Ради. В неї ввійшли практично всі українські політики. Найбільшою була фракція національних демократів, менш численними були групи радикалів та соціал-демократів. Усього у складі Ради налічувалося 150 депутатів. За соціальним складом більшість депутатів становили селяни-середняки, інтелігенція й клерикали. Практично весь склад Ради був українським, оскільки поляки бойкотували вибори, а євреї не хотіли бути втягнутими в українсько-польський конфлікт. Узагалі ж до Національної Ради потрапили найзначніші люди краю.

Українською Національною Радою безпосередньо керували її президент Є. Петрушевич, його заступники, секретарі й начальники сеймової канцелярії. У своїй роботі вони спиралися на послів сеймових комісій - закордонної, військової, фінансової, земельної реформи та інших. Для оперативної роботи 4 січня 1919 р. було обрано Президію Ради, яка опікувалась кадровими питаннями уряду, апробувала закони, ухвалені Радою.

Національна Рада здійснила перші кроки по формуванню місцевих органів влади - повітових національних рад та їхніх виконавчих органів - повітових комітетів. На місцях обиралися також державні повітові комісари, які керували фактично всіма цивільними організаціями повну, окрім війська, суду, залізниць, пошти й телеграфу. Ці функції виконували спеціальні повітові та окружні коменданти. Спочатку комісарів обирали на повітових Радах, згодом це право було передано Державному Секретаріатові внутрішніх справ. Він призначав повітових комісарів, які, у свою чергу, призначали сільських і містечкових комісарів. В органах місцевої адміністрації поряд з українцями було чимало поляків, а також німецьких та чеських колоністів.

Згодом Державний Секретаріат внутрішніх справ узагальнив досвід місцевої адміністрації і розробив проект Закону про повітові трудові Ради. Передбачалося, що нова адміністрація обиратиметься загальним голосуванням, а комісари будуть підконтрольні Раді. Однак цим демократичним замірам не судилося здійснитися. У

травні розпочався широкомасштабний наступ поляків на ЗУНР.

Для забезпечення громадського порядку створювалися правоохоронні органи. Зокрема, формувалися нова жандармерія та міліція, переважно на добровільних засадах. Для наведення належного порядку в формуванні цієї державної структури в листопаді було створено команду державної жандармерії ЗУНР. Її першим комендантом призначено майора Л. Індишевського. Команда (згодом вона стала називатися корпусом жандармерії) безпосередньо підпорядковувалася Державному Секретаріатові військових справ.

Переможний листопадовий виступ українців розхолодив більшість його керівників. До того ж перші бої у Львові з польськими частинами також були успішними для галичан. Унаслідок цього створення регулярної Української Галицької армії розпочалося із запізненням, вона формувалася повільно, безсистемне, зв'язки з провінцією були слабкими. Щоправда, 5 листопада Національна Рада і Генеральна Команда звернулися до українського народу з відозвою "Під зброю!", в якій обґрунтовувалась необхідність створення власної армії. Автори відозви закликали людей добровільно записуватися до української армії. Цей документ швидше благав, а не зобов'язував громадян молодії республіки ставати в лави її захисників. Лише 13 листопада прем'єр К. Левицький і Державний секретар військових справ полковник Д. Вітовський обнародували указ про мобілізацію громадян до Галицької армії. Того ж дня було прийняте рішення про поділ території на військові області та округи, затверджено текст військової присяги.

По суті, протягом грудня-січня, вже в ході українсько-польської війни, велася організація Галицької армії, формувалися корпуси, бригади, курені. Ядром УГА став легіон Українських січових стрільців, сформований у складі австрійської армії напередодні Світової війни. У другій половині листопада 1918 р. УГА налічувала 25 тис. вояків, у січні 1919 р. - 70 тис., а через півроку вже 100 тис. Такі досить значні національні збройні сили вдалося створити завдяки патріотизму широких верств населення Західної України, які вважали своїм першочерговим обов'язком захистити відроджену Українську державу. Не вистачало командних кадрів, особливо вищої ланки. Отож довелося скористатися послугами австрійських та німецьких офіцерів.

З перших днів свого існування українська влада намагалася створити сприятливі умови для утвердження демократії, нормального функціонування громадсько-політичного життя. Активізували свою діяльність політичні партії, громадські організації. Вони легально проводили свої з'їзди, конференції та наради.

Перші кроки державотворчої діяльності нової влади свідчили про її прагнення збудувати правову державу та демократичне суспільство. Цьому чинили опір ті політичні сили, які орієнтувалися на більшовицькі уряди Росії та України. Слід зазначити, що боротьба радянської влади за мир, декрети ленінського уряду про землю, націоналізацію фабрик і заводів тощо привертала увагу широких верств населення західноукраїнських земель, сприяли появі серед нього прихильників "російських порядків". Чимало активних прихильників ідей радянської влади виявилось серед колишніх солдат-галичан австрійської армії, що поверталися з російського полону. А їх налічувалося, як засвідчують архівні джерела, близько 150 тис. чоловік. Поширювали ідеї більшовизму й окремі учасники та очевидці подій у Росії. Серед них уже були комуністи та активісти робітничо-селянських рад. До того

ж у Галичині ліві соціал-демократи, молоді драгоманівці прагнули до рішучого революційного очищення суспільства. Вони почали об'єднуватися в Інтернаціональну революційну соціал-демократичну спілку. Нове угруповання, до речі, чи не єдине зі всіх політичних об'єднань краю, привітало "жовтневий переворот у Росії". Власне, ці сили й стали організаторами перших у Східній Галичині комуністичних гуртків і груп, які в лютому 1919 р. об'єдналися у Станіславі в компартію Східної Галичини (КПСГ).

Отож, з огляду на історичні умови, невдача західних українців у досягненні своїх цілей не була чимось несподіваним. У Східній Галичині, де українці вирізнялися високою організованістю й національною свідомістю, проблема мала насамперед кількісний характер: 3,5 млн. галицьких українців просто не могли протистояти полякам, які в шість разів переважали їх чисельно й були розвиненішими у політичному й соціально-економічному відношенні. Розпочавши боротьбу, галичани розраховували на допомогу з двох джерел: із Східної України, яка мала б надати збройну й матеріальну допомогу, що зрівноважило б перевагу поляків, і від Антанти, яка гучно зобов'язувалась поважати принципи самовизначення й від якої вони сподівались, принаймні, визнання законності українських прагнень.

Сталося так, що Захід віддав перевагу Польщі, поступившись принципами, а східні українці не змогли вберегти власної державності, вже не кажучи про те, щоб допомогти галичанам. Тому галицькі українці, які яскраво продемонстрували здатність до самоуправління, із незалежних від них причин не змогли здобути державності. Це не означає, що вони діяли бездоганно: їхні зусилля підірвалися недіяльним керівництвом, бездарним стратегічним плануванням і запізнілою дипломатією на Заході. Однак, якби не величезна перевага поляків, не підлягає сумніву, що Західноукраїнська Народна Республіка посіла б своє місце серед інших нових національних держав Східної Європи.

У результаті революції в Росії та розпаду Австро-Угорської імперії постали дві українські держави: Українська Народна Республіка (УНР) та Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Вони відрізнялися між собою політичними, економічними, соціальними і міжнародними орієнтирами. Це було зумовлено як історичною долею цих земель, так і обставинами, що склалися.

В УНР основна увага приділялась соціальним питанням, правам національних меншин, у той час як у ЗУНР основним було національне питання. Також суттєво відрізнялась у правах еліта двох держав. При владі в УНР знаходились молоді діячі, які у своїй діяльності значною мірою сповідували революційний романтизм. Уряд ЗУНР складався з представників української аристократії та інтелігенції, що мали великий досвід парламентської боротьби і в своїй діяльності виходили з потреб моменту.

Незважаючи на розбіжності і власні амбіції, лідери двох українських держав перед обличчям смертельної небезпеки дійшли згоди про об'єднання.

Ініціатором об'єднання виступила ЗУНР, яка опинилась у загрозовій ситуації перед обличчям польської та румунської агресії. 6 листопада 1918 р. до Києва прибула делегація Національної Ради просити у Гетьмана П. Скоропадського військової і морально-політичної допомоги. П. Скоропадський пообіцяв підтримку.

До Львова було відправлено спеціальну комісію. 10 листопада Українська Національна Рада ЗУНР прийняла резолюцію: “Державному Секретаріатові проробити потрібні заходи до з’єднання всіх українських земель в єдину державу”.

Але стрімкі події у Наддніпрянській Україні, які привели до повалення Гетьманату, а також перестороги галицьких політиків щодо проросійських настроїв Гетьмана, не дали змоги реалізувати цю резолюцію.

Прихід до влади Директорії і відновлення УНР дало новий поштовх об’єднавчому процесу.

1 грудня 1918 р. у Фастові було укладено попередній договір між Радою державних секретарів ЗУНР та Директорією УНР про “злуку обох українських держав в одну державну одиницю”. На засіданні 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада ЗУНР у Станіславі, куди переїхав весь апарат уряду, однастайно прийняла ухвалу про об’єднання ЗУНР та УНР, в якій, зокрема, зазначалося: “Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення українського народу, проголошує торжественно з’єднання ЗУНР і УНР в одну одноцільну суверенну Народну Республіку”.

Невдовзі 36 галицьких делегатів виїхали до Києва на урочистий Акт злуки, приурочений до першої річниці проголошення самостійності Наддніпрянської України. Погожого морозного дня 22 січня 1919 р. святково прибраний Софіївський майдан у Києві заповнили десятки тисяч жителів столиці, численні гості, військо. О 12 год. над колонами пролунало “Слава”, прозвучав національний гімн. Міністр закордонних справ ЗУНР Л. Цегельський оголосив грамоту — ухвалу Української народної ради і передав її голові Директорії В. Винниченку. У відповідь член Директорії Ф. Швець зачитав Універсал уряду УНР, в якому, зокрема, зазначалося: “...Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка...”.

Після цього відбувся урочистий молебень. Свято під давніми стінами Софії закінчилося парадом українських військ. З особливим захопленням присутні вітали колони Січових стрільців під командуванням полковника Є. Коновальця. Наступного дня Трудовий Конгрес майже однастайно (проти проголосувало кілька лівих есерів і представників компартії) ухвалив Універсал про Злуку. ЗУНР було перейменовано в Західну область Української Народної Республіки (ЗОУНР). Державним гербом Соборної України став тризуб.

Акт злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. має велике історичне значення як факт реального об’єднання українських земель у єдиній соборній державі. Проте до справжнього об’єднання справа так і не дійшла. Вже через кілька днів після проголошення злуки Директорія під тиском Червоної Армії змушена була покинути Київ. На плечі ЗОУНР ліг весь тягар війни з Польщею. Акт фактично перестав бути чинним і наприкінці 1919 р. Євген Петрушевич його денонсував. Як зраду сприйняли галиччани переговори уряду УНР з Польщею навесні 1920 р.

6. Перемога більшовиків в Україні. Уроки і наслідки революції.

Зазнавши наприкінці літа 1919 р. другої поразки на Україні, більшовики переглянули свою політику. Українці в партії на чолі з Юрієм Лапчинським виступили з гострою критикою тих, хто був схильний нехтувати властивою Україні специфікою. Вони доводили, що не можна прийняти як щось готове форми життя, котрі розвинулися в Росії за півтора роки радянського будівництва. Керівництво партії неохоче визнало що реквізиції збіжжя викликали гостру ворожість селянства до більшовиків і що самі більшовики грубо помилялися, недооцінюючи націоналізм, у попередніх експедиціях на Україну. Видатну роль у цій самокритиці відіграв і Ленін, який визнав необхідність енергійно боротися з залишками, хай і підсвідомими, великоруського імперіалізму і шовінізму серед російських комуністів.

Позиція Леніна не була, однак, поступкою вимозі української незалежності — ні в розумінні незалежної державності, якої хотіли націоналісти, ні в плані організаційної самостійності, якої прагнуло багато українських більшовиків. Вона мала на меті надати радянській владі на Україні українського забарвлення. Тому утворення 21 грудня 1919 р. третього українського радянського уряду супроводжувала патріотична риторика, як, наприклад: “знову постає з мертвих вільна і незалежна Українська соціалістична радянська республіка”. Інший маніфест проголошував основною метою комуністів України “захист незалежності й неподільності Української соціалістичної радянської республіки”. Кілька українських членів партії було призначено на високі (проте не ключові) посади в уряді, партійні діячі отримали вказівки при можливості користуватися українською мовою й виявляти повагу до Української культури.

Щоб заспокоїти українське селянство, більшовики припинили колективізацію, що на Україні зустрічала значно більший опір, ніж у Росії. Проте, Продовжуючи відбирати зерно, більшовики тепер стверджували, що воно призначається для української радянської армії, а не для Росії. Більше уваги зверталось на тактичні заходи, які викликали напруженість серед багатих, середніх та бідних селян. Зрозумівши безнадійність усіх спроб схилити на свій бік близько 500 тис. куркулів, більшовики узялись за середняків, запевняючи, що ті отримають можливість зберегти свої землі.

Партія також стала активніше втілювати стару політику створення комітетів незаможних селян (комнезамів) із метою нейтралізації впливу куркулів на селі.

Попри всі ці маневри остаточну перемогу більшовицької влади на Україні забезпечило не що інше, як збройна сила Радянської Росії. До осені 1919 р. у Червоній армії було. 1,5 млн солдатів, а весною 1920 р.— майже 3,5 млн під командуванням 50 тис. колишніх царських офіцерів, змушених служити у більшовицькому війську. Таким чином, коли на початку грудня 1919 р. більшовики з усіма своїми силами повернулися на Україну, їхня перемога була практично забезпеченою. Проте навіть після того як у листопаді 1920 р. був вигнаний останній солдат української та Білої армії, більшовикам було ще далеко до повного контролю над українським селом. Велика кількість селянства, особливо куркулі, що лишалася запеклим ворогом комунізму, продовжувала вперту, хоч і неузгоджену партизанську війну з більшовиками.

Антибільшовицькі повстанці об'єднані в понад 100 загонів, налічували більше як 40 тис. чоловік. На півдні, спираючись на широку підтримку народу, знаменитий

батько Махно тримався аж до серпня 1921 р. На Київщині великими, добре озброєними загонами у 1—2 тис. чоловік командували такі петлюрівські отамани, як Юрій Тютюнник, зв'язаний з українським еміграційним урядом у Польщі. Лише пославши проти них понад 50 тис. бійців, переважно чекістів, наприкінці 1921 р. більшовики змогли зламати хребет партизанському рухові. З цього часу вони могли стверджувати, що не тільки завоювали Україну а й підпорядкували її.

Чому ж у період, коли розпалися імперії й майже всі нації Східної Європи, включаючи й такі невеликі, підвладні царям народи, як фінни, естонці, латиші та литовці, завоювали незалежність, а 30-мільйонним українцям не вдалося зробити цього? Це питання тим доречніше, що українці боролися й заплатили за свою незалежність більшим числом життів, ніж, напевно, будь-яка інша східноєвропейська нація.

Розглядаючи загальні причини поразки українців, необхідно розрізняти внутрішні та зовнішні чинники, а також становище східних і західних українців. Із точки зору внутрішніх чинників головна дилема українців (і насамперед східних) полягала в тому,— тут ми повторимо цей важливий момент,— що вони були змушені починати створення держави, ще не завершивши формування нації. Відставання й нерозвинутість процесу національного будівництва були наслідком гніту царату й слабкої соціальної бази, що на неї спиралося формування нації. З усіх соціальних груп і класів на Україні найдіяльнішою в національному русі та зусиллях у будівництві держави виявляла себе інтелігенція. Проте вона складала лише 2—3 % усього населення, й тільки невелика її частина підтримувала українську справу. Для багатьох її представників, однаково тісно пов'язаних із російською та українською культурою, було психологічно важко розірвати зв'язки з Росією. Цим і пояснювалися їхня нерішучість у питанні про незалежність і схилення до автономії чи федералізму. Нарешті, навіть під час революції та громадянської війни багато українських інтелігентів ніяк не могли вирішити, яка мета важливіша: соціальні зміни чи національне визволення. Тому в Східній Україні на роль вождів революція висунула ідеалістичних, патріотично настроєних, але недосвідчених інтелігентів, змусивши їх діяти, перш ніж ті зрозуміли, чого вони прагнуть і як ці прагнення реалізувати.

Очолюючи змагання за незалежність, українська інтелігенція розраховувала на допомогу селянства. Проте цей величезний загін потенційних прибічників не виправдав її сподівань. Неосвічений, забитий і політичне незрілий селянин знав, чого він не хоче, але не міг з упевненістю сказати, за що він бореться. Селянин розумів, що він трудівник, якого експлуатують. З цим і пов'язані перші успіхи більшовицької пропаганди. Проте селянинові важко було осягнути складнішу ідею національної незалежності, й лише під кінець громадянської війни багато більш-менш освічених селян стали схилитися на її бік. Але на той момент найкраща можливість завоювання незалежності була втрачена.

Навіть коли селяництво прагнув підтримати справу незалежності, організувати його для такої підтримки було надзвичайно складно. На відміну від невеликих компактних груп робітників, зосереджених у кількох найбільших містах і тому легкодоступних для більшовиків, селяни були розпорошені по тисячах сіл. Переконати їх у необхідності співпраці становило собою проблему, розв'язати яку недосвідченій інтелігенції виявилось не під силу. І якщо підтримка українських

націоналістів інтелігенцією та селянством була питанням проблематичним, то відсутність цієї підтримки в містах (це стосується насамперед Галичини) мала вирішальне значення. Не в змозі розраховувати на робітників, міську буржуазію, чиновництво, службовців, технічний персонал, українські армії з великими труднощами утримувалися в містах — цих осередках комунікацій, транспорту й управління. Таким чином, слабкість соціальної бази українського руху 1917—1920 рр. стала стратегічним недоліком, що справив великий вплив на результати боротьби.

За всією серйозністю внутрішніх недоліків українського національного руху вирішальними в його поразці стали зовнішні чинники. Що стосується західних українців, котрі за силою національного руху не поступалися іншим східноєвропейським країнам, які завоювали незалежність, то їхня поразка пояснювалася переважаючою силою поляків. На Східній ж Україні шлях до незалежності перетяла більшовицька Росія, а не українські більшовики. Наприкінці 1920 р. командувач Червоної армії Лев Троцький відкрито визнавав: “Радянська влада протрималася на Україні до сих пір (і протрималася нелегко) в основному силою Москви, великоруських комуністів і Червоної армії”.

Свою перемогу партія Леніна завдячувала не лише блискучому керівництву й прекрасній організації, а також наявності в її розпорядженні величезних фінансових, адміністративних, промислових і людських ресурсів Росії. Більшовики могли розраховувати на підтримку росіян і русифікованих робітників у містах України, що давало їм змогу у вирішальний момент мобілізувати прибічників. Східні українці мали іншого запеклого ворога — білих. Щоб перемогти таких ворогів, потребувалося більше сил, ніж могли зібрати національні рухи, що народжувалися.

Воюючи з набагато могутнішими ворогами, східні й західні українці не спромоглися добитися визнання й допомоги переможної Антанти. До причин, через які Антанта (а вона з готовністю надавала збройну й дипломатичну допомогу антибільшовицькій Білій армії та численним новоствореним у Східній Європі національним державам) відвернулася від українців, належали: незнання реального становища на Україні; енергійна й ефективна антиукраїнська пропаганда поляків і білих; зносини Центральної Ради й Гетьманщини з німцями та ліві (“більшовицькі”) тенденції Директорії. Нарешті, встановленню національного Уряду великою мірою заважав хаос, що панував на Україні в 1917—1921 рр.

Але поряд із втратами революція й громадянська війна принесли українцям і здобутки. Національна свідомість, раніше притаманна обмеженій частині інтелігенції, поширилася на всі верстви українського суспільства. З одного боку, селянин, що продемонстрував здатність валити уряди й боротися за свої інтереси, здобув упевненість у власних силах і почуття самоцінності. А за цим прийшло прагнення того, щоб до його мови та культури вигівлялося більше поваги й визнання. З іншого боку, поява українських урядів привчала селян вважати себе українцями. Тому за якихось чотири роки процес національного будівництва зробив величезний крок уперед. У цьому розумінні події 1917—1921 рр. були революцією не лише соціально-економічною, а й національною.

Якщо змагання за національне самовизначення зумовили специфічні риси української революції, то соціально-економічні перетворення пов'язали її зі

всеросійською революцією. На Україні, як і скрізь у колишній царській Росії, зник старий лад, і селяни розподілили між собою значну частину конфіскованих земель. Тому, хоч мрії про незалежність лишилися нездійсненими, багато українців мали підстави вважати, що революція не покинула їх з порожніми руками. Все залежало від того, чи дозволить радянський уряд українцям консолідуватися й скористатися здобутками революції.

Події національно-визвольної боротьби 1917-1920 рр. стали важливим уроком для наступних борців за визволення України:

- необхідно чітко розробити програму розбудови національної держави;
- потрібно спиратися на внутрішні сили народу, оскільки розрахунок на іноземну допомогу завжди небезпечний;
- треба забезпечувати єдність усіх національно-патріотичних сил для досягнення спільної мети – незалежності;
- важливість взаємних поступок, компромісів різних національно-патріотичних сил, без чого неможлива єдність їхніх дій та зусиль;
- діяти рішучіше у вирішенні соціально-економічних проблем, турбуватися про добробут народу;
- постійно охороняти інформаційний простір, рішуче припиняти діяльність ворожих політичних партій чи громадських організацій;
- створити регулярну армію, покликану захищати національну державу;
- проводити активну агітаційно-пропагандистську роботу;
- забезпечувати зовнішньоекономічні та зовнішньополітичні інтереси України;
- враховувати зовнішньополітичну ситуацію, домагатися підтримки незалежності України великими державами світу.

Українські уряди Центральної Ради, Гетьманату, Директорії не використовували свої власні сили для того, щоб домогтися незалежності.

1. Не було єдності між національними силами.
2. Не всі розуміли значення своєї державності.
3. Не створено боєздатної української армії, недооцінювалася її роль і значення.
4. Українські уряди мало робили для здійснення соціально-економічних перетворень всередині країни і народне підтримав їх.
5. Велися внутрішні міжусобиці.
6. У країні тривав хаос.

Замість серйозних перетворень всередині країни уряди зверталися за допомогою до інших держав.

Так, втративши підтримку народу, не створивши боєздатної своєї армії, не одержавши підтримки країн Антанти, Центральна Рада звернулася за допомогою до Німеччини та Австро-Угорщини на переговорах у Бресті.

Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язувалися допомогти Центральній Раді відновити контроль над усією територією України, але за це уряд УНР зобов'язувався постачати Німеччині з України продовольство, що викликало незадоволення народу. Ще більше виникло незадоволення народу, коли Німеччина й Австро-Угорщина почали окупацію України і встановили свій окупаційний режим.

Павло Скоропадський теж прийшов до влади за підтримки німців, які встановили в Україні жорсткий окупаційний режим. Уряд П. Скоропадського здійснював свою політику в інтересах заможних верств населення. Народ був незадоволений.

Директорія теж не спиралася на підтримку народних мас. Тому С. Петлюра звернувся за допомогою до Польщі, уклавши з нею Варшавську угоду (квітень 1920 р.). Польські війська вирушили в Україну, що викликало велике незадоволення народу.

Визволення своєї країни можливе лише власними силами, про що забували українські уряди.

Історичне значення боротьби українського народу за незалежність у 1917-1921 рр.

1. У роки революції створено українську державу, яка була мрією багатьох борців за незалежність.
2. У боротьбі за українську державність брали участь сотні тисяч патріотів.
3. Створення та діяльність національних урядів привчали жителів міст і сіл України відчувати себе українцями.
4. Національна свідомість, притаманна раніше обмеженій частині інтелігенції, поширилася на всі верстви українського суспільства.
5. Чотирирічна боротьба за свободу українського народу змусила керівників більшовицької партії відродити національну державність України, хоч і в обмеженій радянсько-партійній формі. Незважаючи на те що радянська форма державності була фіктивною, на географічній карті світу з'явилася країна з чітко окресленими кордонами.
6. Завершення розгрому армії Врангеля і польсько-радянської війни поклало край існуванню УНР. Однак залишився її уряд у вигнанні.
7. Наявність на короткий період власної державності закріпила у народі ідею самостійної державної традиції, яка здійсниться у наступних поколіннях.
- 8. Без героїчних подій 1917-1921 рр. було б неможливим проголошення державної незалежності України в 1991 р.**
- 9. Боротьба українського народу за незалежність стала прикладом для наступних поколінь борців.**

Наслідки Української революції

1. Національно-визвольна боротьба українського народу закінчилася поразкою.
2. Державну незалежність було втрачено.
3. Революція привела до життя більшовицьку УСРР, а значить, хоч формально, але Україна мала свої кордони, свої органи управління, свою конституцію, і не відбулося механічного злиття з радянською Росією.
4. На більшій частині українських земель встановлено радянську владу, розпочалися соціалістичні перетворення. Українському народові нав'язано чужу його прагненням воєнно-комуністичну модель соціально-економічного розвитку.
5. Не відновлено територіальної цілісності.

Західні українські землі окуповано Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною, а східні – радянською Росією.

6. За роки революції господарство України опинилося в стані глибокої кризи, більшість промислових підприємств не працювало, транспорт було розорено, на

одну третину порівняно з довоєнним періодом скоротилися посівні площі, знизилася врожайність.

Лекція № 14

Тема: Українська РСР в умовах НЕПу (1921-1928 рр.). Українська РСР в умовах радянської модернізації (1929-1938 роках).

План заняття

1. Перебіг політичних подій. Утворення СРСР і зміна статусу України.
2. Сутність НЕПу: у галузі сільського господарства, промисловості також у торгівлі та фінансах.
3. Особливості НЕПу в УСРР.
4. Наслідки НЕПу для України. Голод 1921-1923 рр.
5. Міжнародне та внутрішнє становище України після іноземної інтервенції та громадянської війни.
6. Союзний договір від 30 грудня 1922 року, його сучасна політична оцінка.
7. Соціально-економічні перетворення в Україні на основі нової економічної політики.
8. Сталінська політика індустріалізації, її прорахунки й недоліки. Етапи та наслідки індустріалізації в Україні.

1. Перебіг політичних подій. Утворення СРСР і зміна статусу України.

П'ять із них - Фінляндія, Латвія, Литва, Естонія, Польща - були справді самостійними. В усіх інших, зокрема в Україні, утворилася радянська форма державності.

За Конституцією УРСР мала всі ознаки незалежної держави. Проте фактично вона залишалася частиною колишньої імперії, відродженої більшовиками в дивній формі конгломерату самостійних держав. Історія України (упродовж майже 70 років) нерозривно пов'язана з історією багатонаціональної Радянської держави - Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Після завершення громадянської війни Україна перебувала у складному соціально-економічному й політичному становищі.

Перша світова війна, іноземна інтервенція та громадянська війна завдали великої шкоди господарству України. Збитки оцінювалися майже у 10 млрд. золотих карбованців. У промисловості стався розлад. Не працювала залізнична промисловість. Зменшилися посівні площі, вони становили 15% довоєнного рівня. Продовольчу проблему загострив неврожай 1920 р., республіку охопила посуха.

Наприкінці 1921 р. в Україні голодувало 1,2 млн. жителів, у травні 1922 р. - 3,8 млн. Проте до 1922 р. майже все продовольство вивозилося до РРФСР.

Відправлення хліба припинилося тільки влітку 1922 р., і допомога голодуючим посилилась. Лише врожай 1922 р. і розгортання харчувальних пунктів Американської адміністрації допомоги - неурядової організації, створеної у США для надання допомоги потерпілим від світової війни європейським країнам, та інших організацій допомоги припинили масову смертність населення.

Економічна криза доповнилася кризою політичною. На значній території республіки розвивався повстанський рух. Рух опору завдавав великого клопоту новій владі. Особливо непокоїли масштаби й активність армії батька Махна. Приводом до розгрому армії Н. Мах-на стало розірвання ним угоди з урядом, непідкорення наказу про реформування його армії. Сили були нерівні, і в серпні 1921 р. Н. Махно був змушений утекти з невеликою групою однодумців до Румунії. До речі, восени 1921 р. було також знищено великі загони, які очолювали отамани Заболотний, Орлик, Блоха, Мордилевич. Після того як український уряд оголосив амністію, за дотриманням якої стежив наркомат внутрішніх справ (наркомом був М. Скрипник), з'явилися повинитися понад 10 тис. учасників повстанського руху.

У листопаді 1921 р. було розгромлено кілька загонів петлюрівського генерала Ю. Тютюнника, які прорвалися з Польщі, а у грудні було ліквідовано й основні його сили. Після закінчення громадянської війни та інтервенції створились умови для переходу до мирного будівництва. Проблемою першочергової ваги стало дипломатичне визнання УРСР великими державами. Слід було врегулювати відносини і з прикордонними державами.

Упродовж 1921-1922 рр. були підписані такі договори:

- 14 лютого 1921 р. - перший мирний договір радянської України з Литвою,
- 18 березня 1921 р. - Ризький мирний договір з Польщею,
- 2 січня 1922 р. - договір про дружбу і братерство з Туреччиною.

Наприкінці 1922 - на початку 1923 р. Україна, Росія і Грузія у складі єдиної делегації взяли участь у роботі Лозаннської конференції, де обговорювалося питання про Чорноморські протоки. У конференції брали участь представники Англії, Франції, Італії, Японії, Греції, Румунії, Туреччини та інших країн.

Перехід до відбудови народного господарства в нових, мирних умовах здійснювався у надзвичайно складній обстановці, адже вкрай розорена країна опинилася в лещатах глибокої політичної та економічної кризи. Породжена "воєнним комунізмом" мілітаризація всіх сфер життя, ліквідація легального торгового обороту, згортання товарно-грошових відносин, здійснення в селі продрозкладки (примусове вилучення у виробників на користь держави додаткового, а часто й частини конче необхідного їм самим виробленого продукту), жорстокий контроль за мірою праці та споживанням стали в нових, мирних умовах гальмом на шляху відродження народного господарства.

Селяни виявляли цілком виправдане незадоволення продрозкладкою, що не давала їм можливості вільно розпоряджатися продуктами своєї праці, а отже, не спонукала до розвитку продуктивного сільського господарства. Крайній ступінь зубожіння породжував такі самі настрої і в робітничому середовищі. Рятуючись від

голоду, багато робітників кидали заводи, шахти, залізничні майстерні й починали займатися кустарництвом, ішли на село, декласувалися.

У результаті **послаблювалася соціальна база диктатури пролетаріату**, посилювалася небезпека реставрації капіталістичного ладу.

Всебічний аналіз наростаючих кризових явищ переконав В. Леніна в непридатності для нових умов "воєнно-комуністичних" підходів, а отже, у необхідності крутого повороту в політиці партії. Проголошений з ініціативи В. Леніна X з'їздом РКП (б) (березень 1921 р.), цей поворот дістав назву нової економічної політики (неп). Період непу розпочався зі скасування продрозкладки. Виходячи з рішень X з'їзду РКП (б) надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла закон про заміну продрозкладки продподатком, а Раднарком УРСР видав декрет про норми і розмір податку.

Для зернових культур продподаток визначався у 117 млн. пудів замість продрозкладки з урожаю 1921 р. у 160 млн. пудів. Селяни, які виконали продрозкладку 1921 р., могли вільно реалізовувати надлишки своєї продукції. Скасування реквізиційного принципу в хлібозаготівлях та дозвіл на торгівлю мали важливе значення. Перед селянами вперше відкрилася перспектива справді господарського освоєння одержаної землі.

Визнання державною владою товарно-грошових відносин, приватної торгівлі і зміцнення фінансів вивела з підпілля підприємницьку діяльність. З'явилася так звана нова буржуазія - орендарі, маклери, комісіонери, торговці-оптовики, промисловці. Їх називали непманами - людьми непу. Діяльність непманів сприяла швидкому подоланню економічного хаосу і розрухи.

У промисловості для втілення принципів **НЕПу** передбачалося зосередити в руках держави управління великими підприємствами і передати в оренду дрібні. В Україні в оренду організаціям (колективам, артілям) і приватним особам, у тому числі колишнім власникам, було здано 5200 підприємств.

У роки громадянської війни націоналізовані підприємства не мали самостійності, вони не продавали, а здавали свою продукцію главкам на основі замовлень, не купували, а одержували за нарядами сировину і матеріали. З переходом до непу підприємства об'єднувалися в госпрозрахункові трести. Як метод господарювання, госпрозрахунок ґрунтувався на самоокупності підприємств, яка передбачала не лише беззбитковість, а й отримання прибутку.

З метою забезпечення ефективного функціонування економічної системи країни в 1922-1924 рр. було запроваджено **грошову реформу**, наслідком якої стала фінансова стабілізація як на внутрішньому, так і зовнішньому ринку. Держава всіляко підтримувала розвиток різноманітних форм кооперації, створювала умови для подальшого зміцнення зв'язків між містом та селом.

За Конституцією 1919 р. УРСР вважалась юридично незалежною державою. 28 грудня 1920 р. представники Росії В. Ленін і Г. Чичерін, з одного боку, і представник України Х. Раковський - з іншого, підписали договір про військовий і господарський союз між двома державами. Згідно з цим договором уряди Росії і України оголошували, що об'єднують сім наркоматів - військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу - та Вищі Ради Народного Господарства (ВРНГ).

Згідно з договором об'єднані наркомати входили до складу Раднаркому РРФСР і мали в Раднаркомі УРСР своїх уповноважених. Незважаючи на виступи проти договору українських лівих есерів, цей договір було ратифіковано на V Всеукраїнському з'їзді Рад (березень 1921 р.). Аналогічні договори були укладені також між Російською Федерацією та іншими республіками: з Азербайджаном (вересень 1920 р.), Білорусією (січень 1921 р.), Грузією (травень 1921 р.). Так виникла федерація радянських держав.

Перетворення органів державного управління Російської Федерації на загально-федеративні означало "автономізацію" незалежних республік, тобто їх фактичне включення в кордони Росії на автономних правах.

Це викликало невдоволення з боку населення, керівників національних республік, які обстоювали **ідеї суверенітету**. Своєрідним виразником цих ідей став Х. Раковський, який очолював український радянський уряд у 1919-1923 рр.

У березні 1922 р. він звернувся до ЦК РКП (б) з пропозицією конкретизувати відносини між РРФСР і УРСР у межах договірної федерації. Було створено комісію для підготовки проекту вдосконалення федеративних відносин, до складу якої входили представники національних республік, від України - голова ВУЦВК Г. Петровський. Членами комісії були члени ЦК РКП (б) Г. Орджонікідзе, Х. Раковський, Г. Сокольников та Й. Сталін.

Головою комісії був В. Куйбишев. Усі члени комісії, за винятком Х. Раковського, були прихильниками **"автономізації" республік**. Розроблений Й. Сталіним, який фактично усунув В. Куйбишева від керівництва комісією оргбюро ЦК РКП (б), проект резолюції "Про взаємовідносини РРФСР з незалежними республіками" передбачав входження останніх у Російську Федерацію на правах автономних.

Отже, ініціатива Х. Раковського дала протилежний результат. В. Ленін не брав участі в роботі комісії через хворобу. Ознайомившись з матеріалами комісії, він вніс пропозицію утворити Радянський Союз, тобто нову федерацію у складі Російської і Закавказької федерації, України і Білорусії.

Форма утворення єдиної держави, яку запропонував В. Ленін, була затверджена жовтневим (1922 р.) пленумом ЦК РКП (б). Однак тенденція до "автономізації" національних республік виявилися вже під час роботи утвореної пленумом конституційної комісії у складі Й. Сталіна, М. Калініна, Г. П'ятакова, Х. Раковського та Г. Чичеріна. Ця комісія виробила конституційні засади єдиної держави. Створювалися наркомати трьох типів - злиті, об'єднані й автономні.

Злиті наркомати з "безроздільною владою" (їх було п'ять) мали діяти на всій території Радянського Союзу. Ще п'ять - об'єднані - відрізнялися від злитих тільки тим, що підпорядковувані Московській колегії республіканські підрозділи дістали назву наркоматів. Статус самостійних у республіках зберігали шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення.

Делегати VII Всеукраїнського з'їзду рад 10 грудня 1922 р. схвалили Декларацію про утворення Союзу РСР і проект Союзного договору. 30 грудня 1922 р. відбувся I з'їзд Рад СРСР. За пропозицією керівника делегації УРСР М. Фрунзе з'їзд в основному затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний

договір. Так на політичній арені світу з'явилася нова держава - СРСР, до складу якої ввійшли Україна, Росія, Білорусія та Закавказькі республіки - Грузія, Вірменія, Азербайджан.

Для управління такою великою державою були утворені союзні керівні органи - з'їзд Рад СРСР, Центральний виконавчий комітет (ЦВК), Рада Народних Комісарів (уряд), а правлячу більшовицьку партію РКП (б) було перейменовано в 1925 р. у Всесоюзну Комуністичну партію (більшовиків) - ВКП (б) з центром у Москві.

Пізніше до складу СРСР увійшли:

- Туркменістан (1925 р.) після створення в 1924 р. Туркменської РСР;
- Узбекистан (1925 р.) після створення в 1924 р. Узбецької РСР;
- Таджикистан (1929 р.) після створення Таджикської РСР у 1929 р.

У 1936 р. СРСР об'єднавав 11 союзних республік.

Однак остаточні тексти документів з урахуванням зауважень і пропозицій союзних республік мав затвердити наступний з'їзд Рад. На I з'їзді Рад СРСР було обрано ЦВК СРСР у складі 371 члена і 138 кандидатів, а також чотирьох голів ЦВК (від України - Г. Петровський).

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утвердив Конституційну комісію, яку очолив М. Калінін. Разом із ЦВК союзних республік комісія почала працювати над розробкою основних засад державного устрою. Ця комісія, яка працювала гласно, змушена була тільки повторювати те, що у принципі вже вирішила нікому не відома внутрішньопартійна конституційна комісія, в основу рішень якої було покладено автономізаційний проект Й. Сталіна.

26 січня 1924 р. відкрився II з'їзд Рад СРСР. Він остаточно затвердив першу Конституцію СРСР. У травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УРСР. У ній законодавчо закріплювалося входження радянської України до складу СРСР, а також право на вільний вихід із Союзу, визначалася компетенція й функції республіканських органів державної влади і державного управління, а також відносини між вищими органами державної влади і державного управління СРСР та УРСР.

Так, військово-морські та закордонні справи, зовнішня торгівля, залізничний транспорт повністю входили до компетенції тільки союзного уряду. Союзно-республіканським наркомам підпорядковувалися фінансова система, питання праці, продовольства, промисловості. Частина інших наркоматів - юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення - зберігали статус самостійних. Але й вони ідеологічно та матеріально залежали від центрального апарату.

Таким чином, завершився процес утворення багатонаціональної союзної, а по суті унітарної держави. Україна, як і інші національні республіки, зберігаючи ознаки державного суверенітету, на багато десятиліть стала заручницею політики центру, владних московських партійно-господарських структур. Конституція також зафіксувала зміни, що впливали з фактів утворення в 1924 р. Молдавської АРСР у складі Української РСР і нового адміністративно-територіального поділу республіки.

У 1923 р. замість повітів і волостей було утворено округи і райони, а в 1925 р. було ліквідовано губернії і встановлено три-ланкову систему управління: центр - округ - район.

На той час Українська республіка була другою за розміром у Союзі РСР. Площа її становила 450 тис. кв. км, а чисельність населення сягала майже 26 млн.

2. Сутність НЕПу: у галузі сільського господарства, промисловості також у торгівлі та фінансах.

6 січня 1919 р. проголошено утворення УСРР. Відразу було взято курс на повну залежність від Москви.

25 січня в Харкові декларується необхідність об'єднання з Росією в єдину федерацію. Першою економічною політикою більшовицької влади була політика **“воєнного комунізму”**, яка передбачала одержавлення власності, згортання товарно-грошових відносин, тотального підпорядкування суспільних, групових, індивідуальних інтересів державним. Обвальна націоналізація промислових підприємств, поміщицьких маєтків, торговельних закладів. Воєнний комунізм передбачав примусовий державний перерозподіл ресурсів, у тому числі предметів і товарів широкого вжитку та продовольства, державну монополію на хліб та інші продукти харчування. Практичним утіленням останньої стала так звана **продрозкладка** за допомогою спеціальних продовольчих загонів.

Неп, на відміну від останнього, передбачав наявність елементів вільного ринку в умовах панування командно-адміністративної економіки і тоталітаризму.

Неп у політичній сфері:

- домінування єдиної партійної ідеології і недопущення до органів влади представників інших лівих українських партій;

- вільне обрання Рад відкладалося на невизначений термін;

- створення надзвичайних органів – комбідів та ревкомів;

В економічній сфері:

- заміна ринкових механізмів жорсткою структурою вертикальних органів;

- одержавлення всіх галузей промисловості;

- державну монополію на торгівлю;

- запровадження різних мобілізацій та примусової праці;

- раціонування урядом продуктів і товарів.

Ідеологія і культура:

- пропаганді комунізму;

- запереченні старих культурних надбань;

- у формалістичних пошуках нового в літературі й мистецтві.

Наслідки:

- економічний занепад (видобуток вугілля майже повністю припинився, заводи зупинилися, не працював транспорт;

- інфляція, знецінення грошей;

- товарний та продуктових дефіцит;

- розрив економічних зв'язків між містом і селом.

Країна на порозі повного краху і голоду. В березні 1919 р. рішення з'їзду Рад:

- введення державної монополії на заготівлю хліба;
- запровадження твердих цін;
- розгортання класової боротьби на селі і організація комбідів.

12 квітня 1919р. - декрет про застосування продрозкладки.

Створено 46 продзагонів (1500 чол.) з робітників Москви, Петрограда, Шуї для вилучення хліба в Україні.

Наслідки:

- кількості хліба не прибавилося (заплановано 140 млн. пудів, виконано 8 млн.);
- утримання армії чиновників та продзагонівців дорожче обходилося, ніж закупити хліб у селян;
- падіння довіри до більшовиків в середовищі українського селянства;
- проти більшовиків виступили інші партії.

Невдоволення селянства вилилося у розгортання антикомуністичного повстанського руху.

21 лютого 1919 р. - з'їзд делегатів повстанських загонів Херсонщини. **Вимоги:**

- вільне обрання Рад з рівним представництвом робітників і селян;
- наділення селян землею;
- припинення арештів членів партії есерів.

Березень 1919 р. – антибільшовицьке повстання під керівництвом Зеленого (Терпило). В той же час виступи отаманів Соколовського, Гончара, Орловського...

10 квітня 1919 р. з'їзд в Гуляйполі.

- протест проти методів більшовиків і ЧК;
- вимоги зміни продовольчої політики, соціалізації землі, свободи слова, друку...

Для боротьби з повстанцями створено спец внутрішній фронт (21 тис. бійців та командирів).

Після рішення радянського керівництва (Л.Троцький) ліквідувати Н.Махна, він виступив проти радянського уряду.

Наступ денікінців з одного боку, військ УНР з іншого та масовий селянський рух змусили більшовиків у серпні 1919 р. залишити Київ та більшість території України.

21 грудня 1919 р. було утворено третій український радянський уряд. Однак, на початку 1920 р. радянську владу в Україні відновлено.

Головний чинник у відновленні рад. влади – російська військова допомога - у червону армію на весну 1920 р. призвано 3,5 млн. чоловік. ***Наслідки воєнного комунізму:***

- встановлення монополії однієї партії КП(б)У;
- 1920 р. - чергова хвиля націоналізації;
- січень 1920 р. створ Українську трудову армію – безплатна робоча сила;
- продрозкладка перетворилася на боротьбу з селянством – комнезами;
- в губерніях створено "політтрійки" з необмеженою владою, протягом 1920 р. в Україні створено 18 концтаборів, де утримувалося 25 - 30 тис. чоловік;
- нехтування економічними законами, диктат комуністичної ідеології, сувора централізація, засилля адміністративних методів призвели до розвалу економіки.

Неспроможність вийти з глибокої політичної і економічної кризи, а також придушити повстанський селянський рух наштовхувало більшість на думку про

необхідність тимчасового компромісу – непу.

3. Особливості НЕПу в УСРР.

Особливості НЕПу в Україні:

- НЕП в Україні був запроваджений пізніше, ніж в Росії (у 1922р.)
- Висока ставка продподатку
- Застосування репресивних заходів при вилученні продподатку
- Введення НЕПу в умовах голоду 1921 – 1923 рр., що відсунуло нормалізацію становища в сільській місцевості на рік
- Широка підтримка українським населенням НЕПу.

Україна в роки НЕПу:

Промисловість. З переходом до непу більшовики поклали відповідальність за хід виробництва безпосередньо на фабрики та заводи, керівників підприємств. Також було скасовано головні комітети, якими керувала Вища рада народного господарства, підприємства були об'єднані в госпрозрахункові трести, госпрозрахунок базувався на самоокупності трестів. Майже подвоїлось виробництво промислової продукції. Значно активізувалась підприємницька діяльність, торгівля і фінанси.

Було проведено грошову реформу, почала спадати інфляція та безробіття. Таким чином, фактично задіявались ринкові методи стимулювання виробництва. Це позитивно впливало на розвиток економіки, і вже в 1925/1926 господарських роках довоєнний рівень промисловості було перевищено, це дозволило спрямувати капіталовкладення у новобудови. Проте вже з середини 1920-х рр. розпочинається гальмування нової економічної політики, що позначилось на капіталі неппманів (підприємців), було запроваджено руйнівний податок на всіх приватників, більше того самі неппмани були позбавлені всіх політичних прав.

Сільське господарство. Швидкими темпами розвивалося сільське господарство, зростала його продуктивність. 19 травня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли декрет про запровадження єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі, основний тягар податку лягав на заможні верстви населення. Заміна продрозкладки продподатком позитивно вплинула на розвиток сільськогосподарського виробництва, і вже в 1927 р. оброблялося на 10 % землі більше, ніж у 1913 р. В усіх селах займалися переробкою м'яса, працювали майстерні кушнірського ремесла, перероблялась вовна. Поступово розпочався і процес кооперації, в 1925 р. в УСРР діяло понад 11300 виробничих сільськогосподарських кооперативів (машинно-тракторних, тваринно-молочних, буряківничих, насінницьких), які охоплювали 30% від кількості селянських господарств.

Залучення на кінець 20-х рр. до сільськогосподарської кооперації більш як половини селянських господарств України; всіма видами кооперації, включаючи споживчу, було охоплено 85 % селянських господарств. Активна підтримка державою колективних господарств - товариств спільного обробітку землі, артілей, комун, які не користувалися особливою популярністю серед селян і становили лише 1,2 % господарств, переважно бідняцьких.

Результати непу:

о Зростання господарської ініціативи, зацікавленості у результатах праці, що призвело до підвищення продуктивності праці о Швидкі темпи відбудови народного господарства країни

о Зростання життєвого рівня населення о Конфлікт між ринковими відносинами та адміністративно – командною системою, незмінність авторитарного характеру політичної системи породжували сумніви щодо тривалості НЕПу.

Поняття Трест (від англійського trust, основне значення якого - довіра) - об'єднання виробничих підприємств певних галузей промисловості. У трести об'єднувалися шахти, будівельні управління, цукрові заводи та ін. підприємства.

Синдикат (німецьке Syndikat походить від грецького syndikos) - у роки непу - об'єднання трестів, що виробляли однорідну продукцію.

Концесія (від латинського concessio - дозвіл, поступка) - договір, на підставі якого уряд або місцеві органи самоврядування передають на певних умовах громадянам або юридичним особам, здебільшого чужоземним, право експлуатації надр, підприємств тощо.

Госпрозрахунок- система економічних відносин, за якої підприємства одержують певну самостійність, відшкодовують витрати на виробництво продукції своїми доходами, розпоряджаються прибутком, матеріально стимулюють якісну працю робітників: поєднує централізоване керівництво з певною господарською самостійністю підприємств.

Артіль - форма кооперативного об'єднання селян на основі добровільного членства для ведення великого сільськогосподарського виробництва, яка передбачає усупільнення землекористування, робочої худоби, сільськогосподарського реманенту, господарських будівель, необхідних для ведення артільного виробництва, за збереження особистого підсобного господарства; в артілі передбачається рівність усіх членів у правах та обов'язках; оплата праці — залежно від її продуктивності; управління справами артілі самими її членами на демократичних принципах; планування діяльності.

Комуна - одна з форм сільськогосподарської виробничої кооперації, яка передбачала усупільнення всіх засобів виробництва (споруд, дрібного інвентарю, худоби) і б землекористування та зрівняльний розподіл: не за працею, а за їдцями; члени комуни не мали свого особистого підсобного господарства.

4. Наслідки НЕПу для України. Голод 1921-1923 рр.

Наслідки:

- утвердження у с/г виробництві селянина-власника;
- зростання продуктивності праці, у державному бюджет збільшилося надходження коштів;
- частково вирішено продовольчу проблему;
- зростання економіки - 1927 р. оброблялося землі на 10 % більше, ніж у 1913 р., однак врожаїв таких досягнути не вдалося; того ж рівня досягло виробництво предметів споживання (непмани)

НЕП став тимчасовим відступом від проголошених КП принципів і мав на меті заспокоїти країну після громадянської війни, врятувати радянську

владу, яка опинилася на грані краху.

29 липня 1921 року в Україні почався голод. Це була, так би мовити, жахлива “репетиція” Голодомору 1933 року. Катастрофічна посуха 1921-1923 років була ускладнена господарською руїною повоєнного села та репресивною, антилюдською політикою тодішніх очільників Кремля, що прагнули придушити опір з боку селян. Ми розповідаємо про перебіг трагічних подій того часу, що призвели до колосальної кількості загиблих від голодної смерті українців (точна цифра досі невідома, голодували мільйони людей).

Читайте також: "Головні події першої половини 2020 року: хроніка"

12 квітня 1919 року — Початок “продрозверстки”

Раднарком УСРР видав наказ “Про розверстку надлишків врожаю 1918 і попередніх років”. Якщо зрозумілішими словами, під цим розуміється абсолютно насильницьке вилучення зерна та іншої сільськогосподарської продукції, яка начебто вироблялась українцями понад споживчої норми. Звісно, що “норма” встановлювалась Раднаркомом та фактично “продрозверстка” була оголошенням продовольчої диктатури більшовиків. Спочатку забирали хліб і зерно, а потім — картоплю, м’ясо та інші сільськогосподарські продукти й усі види сировини тваринного походження.

Друга половина 1920 року — Збільшення розмірів хлібозаготівлі

У районах, де селяни чинили озброєний опір, використовувалися червоноармійські частини. Тому через воєнні події на території України основний тягар продрозкладки припав на зернові райони Росії. Щойно активні військові дії було припинено, більшовицький уряд постановив вилучити залишки хліба в українському селі.

Березень 1921 року — Оголошення “продтижневика”

Розпочався тиск на селян. Тисячі комуністів і безпартійних робітників об’єднали у спеціальні хлібозаготівельні загони, скеровані на село. Через такі репресивні заходи інтенсивність заготівлі хліба вимушено зростає. Наприклад, у травні 1921-го у Росію вивезли 522 тисячі, а у червні — 728 тисяч пудів зерна. Величезні “норми” встановлювались без будь-якого розрахунку продовольчих запасів України.

18 травня 1921 року — Телеграма Леніна

Петровський, Фрунзе та Раковський отримали настановчу телеграму від Леніна, в якій він виголошував, що “врожай на півдні чудовий, тому питання життя і смерті для нас — зібрати з України 200-300 мільйонів пудів”. Ця несумісна з життям планка хлібозаготівель співпала з подальшою посухою.

Літо 1921 року — Початок посухи

Влітку 1921 року радянські республіки вразила велика посуха, що своїми розмірами за попередні 100 років поступалася лише лихоліттям 1869, 1885 і 1891 років. Від неї повністю чи частково постраждала половина засівних площ радянських республік, зокрема, в УСРР — степові й частково лівобережні губернії. Під впливом цих факторів врожайність сільськогосподарських культур катастрофічно впала.

29 липня 1921 року — “Офіційний” початок голоду

Попри те, що у південних губерніях України вже лютувала посуха, 29 липня 1921 року політбюро ЦК КП(б)У надіслало до ЦК РКП(б) телефонограму, в якій зобов'язувалося зібрати в УСРР 100 млн пудів продподатку із врожаю 1921 року. Вивезення хліба до Росії на тлі посухи та неврожаю привело до голоду на півдні України, який значно посилювався через відсутність зернових запасів. Незважаючи на це, місцева влада мала, згідно постанови, “докласти надлюдських зусиль для підняття продзаготівлі й виконання нарядів Наркомпроду навіть на шкоду задоволенню місцевих потреб”.

12 серпня 1921 року — Спецпостанова про використання зброї

Рада з праці та оборони випустила спеціальну постанову “про застосування надзвичайних заходів при вилученні продпродатку”. Там прямим текстом йшлося про те, що у села та “волості”, які чинили опір наркомпродівцям (збирачам врожаю і продуктів), дозволяється введення військових частин. Ці військові частини мали право “вживати найрішучіших заходів примусового характеру”, тобто використовувати зброю, щоб змусити селян виконувати волю влади. Крім них також існували продовольчі дружини — воєнізовані формування, що використовувались для таких самих цілей, а також для залякування селян.

Жовтень 1921 року — Перші смерті

Зафіксовані перші випадки смерті від голоду. Буквально за кілька місяців у грудні 1921 року вже вирував розпал тяжкого голодування, що супроводжувався десятками тисяч смертних випадків.

Грудень 1921 року — VI Республіканська партконференція

Переламний момент, коли замовчування реальної ситуації та бездіяльність з боку влади були неможливими. Тоді, на партзборах, думку багатьох делегатів насмілювався озвучити Микола Скрипник, що зауважив: “Хіба було не очевидно, що Україна іде до голоду?” Це був свого роду “бунт на колінах” (поставити щось у докір офіційній владі), але після цієї конференції риторика комуністів змінилась. Однак замість того, щоб визнати факт голоду в результаті власних дій, вони почали говорити про “злочинну недбалість”. Жахливий голод в Україні перестав бути таємницею. Християну Раковському, представнику компартії України, було дозволено (!) звернутись по міжнародну допомогу.

14 січня 1922 року — Визнання голоду

Український Раднарком прийняв давно очікувану постанову про визнання голодуючими деяких неврожайних губерній УСРР.

16 січня 1922 року — Зняття інформаційної блокади

Політбюро ЦК КП(б)У зняло блокаду з інформації про голод в Україні. Так, до цього інформація була заблокована, бо збір врожаю в голодуючій місцевості, звісно, вважався “аморальним”. Усім газетам до цього моменту було заборонено висвітлювати реальну ситуацію в південних губерніях. Тема голоду порушувалась лише в контексті українського внеску в подолання поволзького голоду. Існував тільки “заклик до боротьби з голодом в Росії”, а в Україні була “боротьба з неврожаєм”.

Травень 1922 року — Масштаби голоду

Станом на 1 травня 1922-го у п’яти українських губерніях від голоду потерпало близько 4 мільйонів осіб, або 35% населення цього регіону. У своїй телеграмі в

лютому 1922 року представник гуманітарної організації Фрїтїйофа Нансена Відкун Квислінг, очевидець того голоду, засвідчив, що в Україні близько 7 мільйонів людей “вмирають з голоду в найстрашнішому сенсі цих слів”. Близько 40% становили діти. Однак державну допомогу отримувало не більше 7,5% голодуючих. Водночас у РСФРР частка голодуючих, які харчувались у пунктах громадського харчування, сягала 80%.

Березень 1922 — червень 1923 року — Закордонна допомога

У серпні 1922-го, коли закордонні організації почали працювати в повну силу, вони годували 1,8 млн жителів неврожайних губерній проти 400 тис., забезпечуваних “комітетом допомоги голодуючим” від офіційної влади, яка все ж таки визнала факт голоду. Отже, роль закордонних організацій у рятуванні людей була вирішальною. Вони надавали десятки мільйонів пайків проти десятків тисяч пайків від “офіційників”. Тільки із закордонною допомогою вдалося подолати страшне масове голодування.

5. Міжнародне та внутрішнє становище України після іноземної інтервенції та громадянської війни.

Після Першої світової війни українські землі опинилися у складі різних держав. Основна їх частина входила до Української СРР (452 тис. кв. км, населення 25,5 млн осіб). Західна Україна (Східна Галичина, Західна Волинь, частина Полісся) відійшла до Польщі. Тут проживало 8,9 млн осіб, у тому числі 5,6 млн українців. Північна Буковина була захоплена Румунією, Закарпаття — Чехо-Словаччина.

Східна частина України, яка стала радянською, змогла відтворити свою історичну назву “Україна” і, формально, державність. Ця державність була досить умовною, оскільки всі політичні питання вирішувала Москва. Проте в перші роки мирного розвитку (1921 р. — перша половина 1922 р.) це уможливлювало встановлення дипломатичних контактів з іншими державами і навіть укладення з ними міжнародних договорів.

Перший міжнародний документ — мирний договір з Литвою — був укладений 14 лютого 1921 р. А 18 березня того ж року Росія та Україна уклали Ризький мирний договір з Польщею, за яким державним кордоном була визнана лінія фактичного розмежування територій до початку радянсько-польської війни, що давало можливість Польщі зберігати контроль над західноукраїнськими землями. Разом з тим Ризький договір призвів до послаблення діяльності уряду УНР, який перебував тоді в Польщі, змусив його відмовитися від збройних акцій на території радянської України.

Протягом 1921 р. УСРР встановила дипломатичні відносини з Латвією та Естонією, у січні 1922 р. — з Туреччиною, що мало суттєве економічне значення, оскільки майже половина зовнішньої торгівлі республіки припадала на цю країну. Україна була запрошена до участі в Лозаннській міжнародній конференції, яка розглядала питання про статус чорноморських проток (кінець 1922 р. — початок 1923 р.).

З посиленням централістських тенденцій у політиці Москви зовнішньополітична діяльність уряду УСРР почала згортатись. Закривались

дипломатичні місії у балтійських республіках, а у вересні 1923 р. остаточно перестав існувати апарат Наркомату закордонних справ. Відповідно зовнішньополітична діяльність України припинилася на багато років.

Поза межами радянської України продовжував існувати уряд УНР в екзилі (Тарнув, Париж, Прага) на чолі з С. Петлюрою. Суттєвого впливу навіть на українські емігрантські кола цей уряд не мав, а після вбивства С. Петлюри (травень 1926 р.) він взагалі втратив значення. Поразка у національно-визвольних змаганнях фактично нічого не навчила українських політичних діячів-емігрантів: вони продовжували діяти розрізнено, критично ставлячись один до одного. Натомість українські соціал-демократи підтримували досить тісні контакти з Соціалістичним Інтернаціоналом.

Тогочасна економіка України була у надзвичайно скрутному стані. Загальні збитки народного господарства республіки сягали 10 млрд. золотих крб., промислове виробництво скоротилося в 9 разів порівняно з 1913 р., а в деяких галузях ще більше. Так, виробництво сталі становило лише 1,7% довоєнного рівня, продукції машинобудівної промисловості — 4%. З 57 домен працювала лише одна. Не кращою була ситуація і в сільському господарстві. Посівні площі зернових скоротились порівняно з довоєнними на 30%, виробництво технічних культур зменшилось на 75—90%.

Загострилась і політична ситуація. Селянин не був зацікавлений у продрозкладці, яка забирала у нього всі надлишки продукції, що спричинило скорочення посівних площ і урожайності. Бо який сенс вирощувати більше потрібного для прожиття і посіву" якщо все зверх цього забирала влада. Це значно погіршило продовольче постачання міст. За таких умов більшовицька влада застосовувала силу для складання "чорних списків", куди нерідко потрапляли цілі села, систему заручників, каральних акцій проти селян, товарних блокад. Це призвело до збройного опору селянства. Особливо великого розмаху селянські повстання набули у Полтавській, Кременчуцькій, Катеринославській, Донецькій губерніях. У них брала участь більшість населення сіл, за винятком бідняцьких мас. У великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб. Цей рух, крім політико-економічного, мав і певне ідеологічне забарвлення, пов'язане з протистоянням більшовицькій системі поглядів. Селянські виступи відбувалися здебільшого під анархістськими, частково — національно-визвольними, гаслами. Звернення до анархізму з його відмовою від держави було цілком зрозумілим, адже саме в державі, її органах (насамперед у більшовицьких, які силою забирали у селян їх добро) повстанці вбачали найбільше зло. Повстанський рух нерідко зливався з відкритим бандитизмом, що мало соціально-психологічне підґрунтя. Його соціально-психологічною причиною була особлива ментальність, яка історично склалася за 250-річне перебування українських земель під владою царської Росії. В її основі — низький рівень політичної культури, відсутність демократичних традицій, соціальна ненависть до привілейованих верств, крайня радикалізація мас, які прагнули досягати своїх інтересів лише силою. Значний вплив на це справила кількарічна світова та громадянська війни, де багатомільйонні маси звикали до щоденного насильства, вбивств, збройної боротьби.

6. Союзний договір від 30 грудня 1922 року, його сучасна політична оцінка.

В грудні 1922 р. було завершено підготовчу роботу по створенню СРСР. 30 грудня 1922 р. в Москві відбувся I з'їзд Рад СРСР. В ньому взяли участь делегації Російської, Української, Білоруської та Закавказької радянських республік. З'їзд затвердив Декл про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Було обрано Центральний Виконавчий Комітет СРСР; його очолили 4 співголови (від Укр Г.Петровський). В 1924 р. була прийнята Кон СРСР, в 1925 р. КонУСРР.

У 1923р. РКП(б) приймає програму коренізації. Більшовики шукають опори серед національних меншин. Формуються віддані кадри будівників соціалізму. В УСРР ця політика отримала назву "українізації".

"Ук" у 1920-х рр. допомогла зробити значний крок вперед в освіті, культурі, науці. Переводиться на українську мову діловодство. Виходять книжки (50%), газети (90%) українською мовою. 80% загальноосвітніх шкіл стають україномовними. З 24% до 57% зростає рівень писемності за 10 років. Діють 1,5 тис. польських, німецьких, єврейських та інших шкіл. Створюється "Вільна академія пролетарської літератури" (1925р.), функціонує Українська Академія Наук, відроджується Українська автокефальна православна церква (1921р.). Повертається значна частина емігрантів (М.Грушевський).

Політика "укр" посилює позиції прихильників національного комунізму (М.Хвильовий, О.Шумський, М.Скрипник,). Москва кваліфікує їх, як ворожі "ухили", починає боротьбу з метою їх "нейтралізації". У 1929 році ОДПУ заарештовує 45 членів вигаданої "СВУ" і репресує їх у 1930р. Розпочинається згортання "укі" (зменшення кількості українських шкіл, періодичних видань, закриття українських театрів та введення у 1938 р. обов'язкового вивчення російської мови в усіх школах).

7. Соціально-економічні перетворення в Україні на основі нової економічної політики.

На кін. 1920 - поч. 1921 рр. більшовицька Росія і Україна опинилися в ситуації глибокої економічної, соціальної та політичної кризи, викликаній:

- воєнними діями, що велися майже безперервно сім років;
- політикою "воєнного комунізму", яка руйнувала основи економіки, паралізувала сільське господарство і викликала опір переважної більшості населення, особливо селянства.

Основні зміни в період непу:

1. У сільському господарстві:

- заміна продрозкладки продподатком (був менший приблизно у 2 рази і відомий селянам заздалегідь);
- дозвіл на вільну торгівлю надлишками сільськогосподарської продукції;
- дозвіл на оренду землі і використання найманої праці. Неп сприяв розвитку сільського господарства: в 1925 р. обсяг сільськогосподарського виробництва досяг довоєнного рівня.

2. У промисловості:

- продаж у приватні руки і передача в оренду дрібних і частини середніх підприємств. В Україні було здано в оренду 5200 підприємств - майже половина наявного фонду;

- децентралізація управління промисловістю. Багато підприємств об'єднувалися в трести і переводилися на госпрозрахунок. Найбільшими в Україні стали трести "Дон вугілля", "Хімвугілля", "Південь-сталь", "Цукротрест";

- ліквідація загальної трудової повинності і зрівнялівки в оплаті праці;

- залучення іноземного капіталу у формі концесій (в Україні не було укладено жодного концесійного договору), змішаних акціонерних товариств та ін.

Неп стимулював розвиток промисловості, зростання продуктивності праці. У 1926 р. основні показники рівня розвитку легкої і харчової промисловості, яка знаходилася в основному в руках дрібних підприємців, були вищі за довоєнні. Навпаки, сповільнювались темпи розвитку важкої промисловості, яка була під контролем держави.

3. У галузі торгівлі і фінансів:

- відмова від розподілу продукції за картками, від прямого продуктообміну і перехід до вільної купівлі-продажу. Розвиваються три види торгівлі: кооперативна, приватна, державна;

- у великих містах відкрилися торговельні біржі;

у 1922-1924 рр. проведено грошову реформу: були випущені конвертовані десятикарбованцеві банкноти - червінці, а також казначейські білети вартістю 1, 2, і 5 крб. Досить швидко зміцнювалася грошова система, спадала інфляція. Зріс життєвий рівень населення.

8. Сталінська політика індустріалізації, її прорахунки й недоліки. Етапи та наслідки індустріалізації в Україні.

У грудні 1925 р. відбувся XIV з'їзд ВКП(б), який проголосив курс на індустріалізацію. (*Індустріалізація* – це система заходів, спрямованих на прискорений розвиток важкої промисловості з метою технічного переозброєння економіки і зміцнення оборони країни). Наступний XV з'їзд, у 1927 р. визнав пріоритет державного плану над ринком, що означало розгортання нової економічної політики і знищення товарно-грошових відносин.

У 1929 р. – проголошено курс на форсовану індустріалізацію. Цей рік Сталін назвав роком «великого перелому» та «стрибком до соціалізму».

Завдання індустріалізації:

- здобуття техніко-економічної незалежності СРСР;
- перетворення аграрної країни на могутню індустріальну державу;
- зміцнення оборонного потенціалу країни;
- підвищення технічної бази сільського господарства.

Перша п'ятирічка становила суму річних планів, які постійно відправлялись у бік збільшення. Для України встановлювалися напружені темпи зростання важкого машинобудування, хімічної промисловості, виробництва електроенергії. Фактично

закріплювалась дореволюційна структура господарства, розрахована не на впровадження нових технологій, а на використання енергетичних і сировинних ресурсів.

Результати перших п'ятирічок

<i>Перша п'ятирічка (1928-1932 рр.)</i>	прискорений ривок у розвитку важкої промисловості; створення енергетичної бази; розширення та реконструкція металургійної бази (будівництво заводів «Запоріжсталь», «Азовсталь»; «Криворіжсталь», реконструкція заводів у Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Макіївці); ліквідація безробіття; розвиток сільськогосподарського машинобудування; розгортання соціалістичного змагання; запровадження карткової системи.
<i>Друга п'ятирічка (1933-1938 рр.)</i>	подальше наростання індустріалізації; будівництво нових підприємств – Харківський турбінний завод, Новокраматорський завод важкого машинобудування та ін. розгортання стаханівського руху, початок якому поклав вибійник шахти «Центральна-Ірміне» Олексій Стаханов, який у ніч з 30 на 31 серпня 1931 р., застосувавши новий метод роботи, встановив рекорд з видобування вугілля; налагодження виробництва радіальних, свердловальних, шліфувальних та інших верстатів; відміна карткової системи (1935 р.).

Таким чином, **позитивним** підсумком індустріалізації в Україні стало зростання кількості підприємств важкої промисловості, будівництво нових шахт, електростанцій і в підсумку перетворення України в індустріально-аграрну країну, яка за рівнем деяких галузей промисловості випередила деякі європейські держави.

Серед **негативних** наслідків можна виділити, зокрема підриг розвитку сільського господарства, легкої і харчової промисловості; нераціональне й нерівномірне розміщення продуктивних сил; ігнорування економічних механізмів розвитку економіки; зниження життєвого рівня населення.

Лекція № 15

**Тема: Українська РСР в умовах радянської модернізації (1929-1938 роках).
Західно-українські землі в 1921-1939 роках.**

План заняття

1. Міжнародне та внутрішнє становище України після іноземної інтервенції та

громадянської війни.

2. Союзний договір від 30 грудня 1922 року, його сучасна політична оцінка.

3. Соціально-економічні перетворення в Україні на основі нової економічної політики.

4. Сталінська політика індустріалізації, її прорахунки й недоліки. Етапи та наслідки індустріалізації в Україні.

5. Колективізація українського села, методи її здійснення та соціально-економічні наслідки. Голодомор 1932-1933рр.

6. Масові репресії 30-х років в Україні, їх наслідки.

1. Міжнародне та внутрішнє становище України після іноземної інтервенції та громадянської війни.

20 - 30 - ті роки ХХ ст. в історії України - це роки комуністичного тоталітаризму, який повністю пов'язаний особливостями російського розвитку. СРСР стає суворо централізованою, унітарною державою. Союзні республіки не мали ніякої самостійності й автономії. Тоталітарний режим не допускав ніяких проявів незалежності від держави суспільно-політичного й економічного життя. Остаточно затверджувався неподільний контроль держави і, насамперед, партії над усіма сферами суспільного життя і над кожною особою окремо. Масові репресії були основною умовою функціонування тоталітарного режиму. В Україні це проявилось особливо голодоморі 1932-1933 рр., здійсненні політики геноциду українського народу.

1. Міжнародне і внутрішнє становище України на початку 20-х років.

2. Перехід до нової економічної політики. Кризи непу та їх політичні наслідки.

3. Форсована індустріалізація й аграрна політика тоталітарного режиму.

4. Голодомор 1932-1933 рр. - політика геноциду українського народу.

5. Україна та утворення унітарної держави СРСР.

6. Політика коренізації й українізації.

7. Політичні процеси й репресії наприкінці 20-х - у 30-і роки.

1. Міжнародне і внутрішнє становище України на початку 20-х років.

Міжнародне становище України. У 1921-1922 рр. на місці колишньої Російської імперії виникло 13 держав. П'ять з них були дійсно самостійними: країни Балтії, Польща і Фінляндія. В усіх інших утворилися радянські республіки, формально незалежні, а насправді підпорядковані більшовицькому центру у Москві - РКП(б). Ці республіки уклали з РСФСР договори про тісний військовий і господарський союз, у цілому керувалися вказівками ЦК РКП(б) і Раднаркому Росії. Самим своїм існуванням партія більшовиків перетворила конгломерат радянських республік в єдину країну.

До складу Української СРР тоді входили більша частина українських земель - Лівобережжя, Правобережжя та Південь. Її площа становила 425 тис. кв. км, тобто 70% сучасної території України, населення налічувалося 25,5 млн. чол.

Територія Східної Галичини, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя перейшли під контроль Польщі. Закарпаття - під владу Чехословаччини, Буковина, північна

частина якої була заселена українцями, та Бессарабія, у якій на півночі та півдні також переважали українці, були захоплені Румунією.

Х. Раковський, який одночасно з головуванням у Раднаркомі займав пост і наркома закордонних справ, скористався формальною незалежністю України, щоб розвернути на міжнародній арені активну діяльність. 14 лютого 1921 р. представники УСРР Ф. Кон і Ю. Коцюбинський підписали мирний договір України з Литвою. 18 березня 1921 р. між РСФСР і УСРР, з одного боку, і Польщею, з другого, був укладений Ризький мирний договір. Україну на переговорах представляли Е. Квірінг і О. Шумський. Договір було ратифіковано: ВЦ ВК РСФР - 14 квітня 1921 р., ЦВК УСРР - 17 квітня 1921 р., польський Сейм - 15 квітня. 28 квітня 1921 р. в Мінську було здійснено обмін ратифікованими грамотами.

Основні умови ризького миру:

- обидві договірні сторони взаємно гарантують повну повагу державного суверенітету другої сторони і утримання від усякого втручання в її внутрішні справи, зокрема від агітації, пропаганди і всяких інтервенцій, або їх підтримки. Обидві договірні сторони зобов'язуються не створювати і не підтримувати організацій, що мають за мету збройну силу з другою договірною стороною або зазіхають на її територіальну цілісність, або підготовлюють повалення її державного чи суспільного ладу шляхом насильства, так само як організацій, що приписують собі роль уряду другої сторони або частини її території;

- припинення стану війни;
- визнання Польщею незалежності УСРР і БСРР;
- передбачалося негайне встановлення дипломатичних відносин;
- Росія та Україна брали на себе зобов'язання не втручатися у польсько-литовський конфлікт;

- визначалася лінія кордону між державами: до Польщі відходили західноукраїнські (Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Поділля, Холмщина, Підляшшя) і західнобілоруські землі; Росія і Україна відмовляються від усяких прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону... Зі свого боку Польща відмовляється на користь України та Білорусії від усяких прав і претензій на землі, розташовані на схід від цього кордону;

- передбачалося укладення економічної угоди;
- визначалися права національних меншин і релігійних громад на території договірних сторін. «Польща надає особам російської, української і білоруської національності, які перебувають у Польщі, на основі рівноправності національностей, усі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів. Взаємно Росія і Україна забезпечує особам польської національності всі ті ж права»;

- сторони взаємно відмовилися від компенсації воєнних витрат;
- визначилися принципи утримання військовополонених і її обміну;
- «кожна з договірних сторін надає громадянам супротивної сторони повну амністію за всякі політичні злочини і провини»;

- Росія та Україна зобов'язувалися повернути Польщі всі цінності, що були виведені з Польщі, починаючи від 1 січня 1772 р.

Як бачимо, східна частина України, що стала радянською, змогла відтворити свою історичну назву «Україна» - формально - державність. Ця державність була достатньо умовною, оскільки всі політичні питання вирішувала Москва. Проте наявність державності давала можливість установлювати дипломатичні контакти з іншими державами і навіть укласти з ними міжнародні договори. Протягом

1921 р. УСРР установила дипломатичні відносини з Латвією і Естонією; 2 січня 1922 р. делегація УСРР, очолювана М. Фрунзе, підписала в Анкарі договір про дружбу та братерства між Україною й Туреччиною, що мало істотне економічне значення, оскільки майже половина зовнішньої торгівлі республіки припадала на цю країну. Торговельні угоди були укладені між УСРР і Чехословаччиною, Австрією, Німеччиною.

Україну було запрошено для участі в Лозанській міжнародній конференції, що розглядала питання про статус Чорноморських проток (кінець 1922 - початок 1923 р.).

З посиленням централістських тенденцій у політиці Москви зовнішньополітична діяльність уряду УСРР почала згортатися. Закривалися дипломатичні місії в балтійських республіках, а у вересні 1923 р. остаточно перестав існувати апарат Наркомату іноземних справ. Відповідно самостійна зовнішньополітична діяльність України припинилася на багато років.

Внутрішнє становище України. Шість років безперервних воєн і революцій, що відбувалися на території України, воєнно-комуністична політика більшовиків призвели до повної розрухи в народному господарстві. Людські втрати склали близько 4 млн., промислове виробництво скоротилося в 9 разів і у 1920 р. становило 12 % довоєнного рівня. Видобуток вугілля становив лише 6 % виплавки металу - 1 %, обсяг продукції машинобудівної промисловості - 4 %, цукрової - 5 %.

Сільське господарство також перебувало у тяжкому стані. Валовий збір зернових в УСРР у 1921 р. становив лише 277 млн. пудів, тобто 25% довоєнного.

Порівняно з 1913 р. посівні площі в Україні скоротилися на чверть. Ситуацію ускладнили катастрофічна засуха 1921 р. і голод, від якого загинуло близько 1 млн. чоловік. Масовість жертв голоду пояснюється не лише засухою, а й політикою більшовиків, що дає підстави говорити про перший у радянській історії голодомор.

Формування державного хлібного фонду здійснювалося примусово. Це різко збільшило кількість голодуючих, яких навесні 1922 р. було 5,6 млн. осіб (25% населення республіки).

Якщо до голодуючих в Поволжі було прийнято закордонну допомогу, то в Україну не надійшло жодного кілограма зерна. За цієї ситуації московський уряд, а за його вказівками - партійно-державний апарат республіки змогли лише забезпечити мінімальну, напівголодну норму споживання для робітників і військовослужбовців, біженців з Поволжя. Про голодуючих українських селян держава не потурбувалася. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України. Тільки у січні 1922 р. було дозволено прийняти допомогу від міжнародних організацій, писати про голод.

Ситуація і надалі залишалася складною. У 1922 р. в Україні було засіяно на 2,7 млн. десятин менше, ніж у попередньому році, але центральний уряд прагнучи мати іноземну валюту, зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною

експорт хліба, збільшити його постачання в Росію. Це зумовило другу хвилю голоду (взимку 1922-1923 рр.).

Загострення післявоєнної економічної розрухи викликала політика «воєнного комунізму» більшовиків у період від захоплення влади у 1917 р. і до весни 1921 р. Їх основною метою була побудова комунізму насильницьким методами, шляхом «кавалерійської атаки на капіталізм»; мобілізація ресурсів для боротьби з противниками радянської влади; приборкання національно- визвольного руху.

Основні заходи політики «воєнного комунізму»:

- в сільському господарстві - уведення продрозкладки (вилучення «надлишків» продовольства у селян). Українські селяни в 1921 р. мали віддати державі 6 млн. пуд. цукру, 111 тис. пуд. меду, 160 млн. пуд. хліба, 23 млн. пуд. картоплі. Радянська влада повертала селянство до становища, у якому воно перебувало напередодні реформи 1861 р. Тільки якщо раніше селяни працювали на поміщиків, то тепер вони змушені були працювати на так звану робітничо- селянську державу;

- в промисловості - націоналізація підприємств важкої, середньої та дрібної промисловості; встановлення державного контролю над виробництвом; уведення загальної трудової повинності; мілітаризація праці. До закінчення громадянської війни було усупільнено майже 11 тис. заводів, фабрик, шахт, із яких діяло з перебоями лише 4060;

- в торгівлі та обміні - заборона вільної торгівлі; спроба ліквідувати товарно- грошові відносини, перехід до прямого товарообороту; карткова система постачання міського населення;

- методи впровадження політики «воєнного комунізму» - «червоний терор»; жорстка централізація; створення продзагонів, реквізиції, конфіскації.

Політика «воєнного комунізму» прискорила соціально-політичну кризу, яка виявилася в такому:

- почалися повстання селянства проти політики «воєнного комунізму» і, зокрема, проти продрозкладки. Повстанським рухом була охоплена майже вся Україна. Проти радянської влади виступила армія Махна (близько 15 тис. чол.). Всього у складі повстанських формувань нараховувалося близько 40 тис. чол.;

- тяжкий економічний стан, продовольчі нестатки викликали незадоволення радянською владою з боку робітників, що виливалося у різні форми протесту, зокрема страйки. Поряд з економічними вимогами висувалися політичні, у том числі - «Ради без більшовиків»;

- заворушення охопили й армію. У лютому - березні 1921 р. відбулося повстання військового гарнізону міста-фортеці і моряків Балтійського флоту;

- склалася криза в більшовицькій партії, в якій загострилися суперечки щодо шляхів подальшого розвитку країни.

У проявах народженого «воєнним комунізмом» протесту комуністи побачили загрозу для своєї влади. Це й стало поштовхом до запровадження непу, переходу від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики (непу).

2. Союзний договір від 30 грудня 1922 року, його сучасна політична оцінка.

В грудні 1922 р. було завершено підготовчу роботу по створенню СРСР. 30 грудня 1922 р. в Москві відбувся I з'їзд Рад СРСР. В ньому взяли участь делегації Російської, Української, Білоруської та Закавказької радянських республік. З'їзд затвердив Декл про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Було обрано Центральний Виконавчий Комітет СРСР; його очолили 4 співголови (від Укр Г.Петровський). В 1924 р. була прийнята Кон СРСР, в 1925 р. КонУСРР.

У 1923р. РКП(б) приймає програму коренізації. Більшовики шукають опори серед національних меншин. Формуються віддані кадри будівників соціалізму. В УСРР ця політика отримала назву «українізації».

«Ук» у 1920-х рр. допомогла зробити значний крок вперед в освіті, культурі, науці. Переводиться на українську мову діловодство. Виходять книжки (50%), газети (90%) українською мовою. 80% загальноосвітніх шкіл стають україномовними. З 24% до 57% зростає рівень писемності за 10 років. Діють 1,5 тис. польських, німецьких, єврейських та інших шкіл. Створюється «Вільна академія пролетарської літератури» (1925р.), функціонує Українська Академія Наук, відроджується Українська автокефальна православна церква (1921р.). Повертається значна частина емігрантів (М.Грушевський).

Політика «укр» посилює позиції прихильників національного комунізму (М.Хвильовий, О.Шумський, М.Скрипник,). Москва кваліфікує їх, як ворожі «ухили», починає боротьбу з метою їх «нейтралізації». У 1929 році ОДПУ заарештовує 45 членів вигаданої «СВУ» і репресує їх у 1930р. Розпочинається згортання «укі» (зменшення кількості українських шкіл, періодичних видань, закриття українських театрів та введення у 1938 р. обов'язкового вивчення російської мови в усіх школах).

3. Соціально-економічні перетворення в Україні на основі нової економічної політики.

На кін. 1920 - поч. 1921 рр. більшовицька Росія і Україна опинилися в ситуації глибокої економічної, соціальної та політичної кризи, викликаній:

- воєнними діями, що велися майже безперервно сім років;
- політикою "воєнного комунізму", яка руйнувала основи економіки, паралізувала сільське господарство і викликала опір переважної більшості населення, особливо селянства.

Основні зміни в період непу:

1. У сільському господарстві:

- заміна продрозкладки продподатком (був менший приблизно у 2 рази і відомий селянам заздалегідь);
- дозвіл на вільну торгівлю надлишками сільськогосподарської продукції;
- дозвіл на оренду землі і використання найманої праці. Неп сприяв розвитку сільського господарства: в 1925 р. обсяг сільськогосподарського виробництва досяг довоєнного рівня.

2. У промисловості:

- продаж у приватні руки і передача в оренду дрібних і частини середніх підприємств. В Україні було здано в оренду 5200 підприємств - майже половина наявного фонду;

о децентралізація управління промисловістю. Багато підприємств об'єднувалися в трести і переводилися на госпрозрахунок. Найбільшими в Україні стали трести "Дон вугілля", "Хімвугілля", "Південь-сталь", "Цукротрест"; о ліквідація загальної трудової повинності і зрівнялівки в оплаті праці;

- залучення іноземного капіталу у формі концесій (в Україні не було укладено жодного концесійного договору), змішаних акціонерних товариств та ін.

Неп стимулював розвиток промисловості, зростання продуктивності праці. У 1926 р. основні показники рівня розвитку легкої і харчової промисловості, яка знаходилася в основному в руках дрібних підприємців, були вищі за довоєнні. Навпаки, сповільнювались темпи розвитку важкої промисловості, яка була під контролем держави.

3. У галузі торгівлі і фінансів:

- відмова від розподілу продукції за картками, від прямого продуктообміну і перехід до вільної купівлі-продажу. Розвиваються три види торгівлі: кооперативна, приватна, державна;

- у великих містах відкрилися торговельні біржі;

у 1922-1924 рр. проведено грошову реформу: були випущені конвертовані десятикарбованцеві банкноти - червінці, а також казначейські білети вартістю 1, 2, і 5 крб. Досить швидко зміцнювалася грошова система, спадала інфляція. Зріс життєвий рівень населення.

4. Сталінська політика індустріалізації, її прорахунки й недоліки. Етапи та наслідки індустріалізації в Україні.

У грудні 1925 р. відбувся XIV з'їзд ВКП(б), який проголосив курс на індустріалізацію. (Індустріалізація – це система заходів, спрямованих на прискорений розвиток важкої промисловості з метою технічного переозброєння економіки і зміцнення оборони країни). Наступний XV з'їзд, у 1927 р. визнав пріоритет державного плану над ринком, що означало розгортання нової економічної політики і знищення товарно-грошових відносин.

У 1929 р. – проголошено курс на форсовану індустріалізацію. Цей рік Сталін назвав роком «великого перелому» та «стрибком до соціалізму».

Завдання індустріалізації:

- здобуття техніко-економічної незалежності СРСР;
- перетворення аграрної країни на могутню індустріальну державу;
- зміцнення оборонного потенціалу країни;
- підвищення технічної бази сільського господарства.

Перша п'ятирічка становила суму річних планів, які постійно відправлялись у бік збільшення. Для України встановлювалися напружені темпи зростання важкого машинобудування, хімічної промисловості, виробництва електроенергії. Фактично закріплювалась дореволюційна структура господарства, розрахована не на

впровадження нових технологій, а на використання енергетичних і сировинних ресурсів.

Результати перших п'ятирічок

<i>Перша п'ятирічка (1928-1932 рр.)</i>	- прискорений ривок у розвитку важкої промисловості; - створення енергетичної бази; - розширення та реконструкція металургійної бази (будівництво заводів «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», реконструкція заводів у Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Макіївці); - ліквідація безробіття; - розвиток сільськогосподарського машинобудування; - розгортання соціалістичного змагання; - запровадження карткової системи.
<i>Друга п'ятирічка (1933-1938 рр.)</i>	- подальше наростання індустріалізації; - будівництво нових підприємств – Харківський турбінний завод, Новокраматорський завод важкого машинобудування та ін. - розгортання стаханівського руху, початок якому поклав вибійник шахти «Центральна-Ірміне» Олексій Стаханов, який у ніч з 30 на 31 серпня 1931 р., застосувавши новий метод роботи, встановив рекорд з видобування вугілля; - налагодження виробництва радіальних, свердловальних, шліфувальних та інших верстатів; - відміна карткової системи (1935 р.).

Таким чином, позитивним підсумком індустріалізації в Україні стало зростання кількості підприємств важкої промисловості, будівництво нових шахт, електростанцій і в підсумку перетворення України в індустріально-аграрну країну, яка за рівнем деяких галузей промисловості випередила деякі європейські держави.

Серед негативних наслідків можна виділити, зокрема підрив розвитку сільського господарства, легкої і харчової промисловості; нераціональне й нерівномірне розміщення продуктивних сил; ігнорування економічних механізмів розвитку економіки; зниження життєвого рівня населення.

5. Колективізація українського села, методи її здійснення та соціально-економічні наслідки. Голодомор 1932-1933 рр.

У другій половині 20-х років чітко окреслилася тенденція до зниження темпів виробництва продукції сільського господарства, що гальмувало розвиток промисловості

Виробництво товарного зерна порівняно з дореволюційними роками зменшилося майже на половину. В основі такої відсталості була розпорошеність, роздрібненість і низький рівень напівнатурального сільськогосподарського виробництва.

Виходом з такої ситуації було укрупнення господарств, зміцнення матеріально-технічної бази села, справедливіша й гнучкіша політика цін. Укрупнення господарств мало відбуватися еволюційно, завдяки їх саморозвитку. Більшовики вирішили форсувати цей процес з допомогою колективізації, тобто об'єднання господарств з відчуженням засобів виробництва.

Наприкінці 1927 року 23,7% всіх дворів становили бідняки, 72,3% - середняки, 4% - заможні. В жовтні 1929 року понад 10% господарств, в основному бідняцьких, були об'єднані в колгоспи.

Гасло суцільної колективізації офіційно було проголошено в листопаді 1929 року. У січні наступного року керівні органи визначили й терміни проведення колективізації для різних регіонів. Україна опинилася в другій групі регіонів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 року, або на весні 1932 року. Іншим було ставлення до найзаможнішого прошарку селянства. "Ліквідація куркульства як класу" стало одним з головних практичних заходів "всеосяжної колективізації". З цього приводу була прийнята спеціальна постанова ЦК ВКПб від 30.01. 1930 року "Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації", за якою всі куркульські господарства поділяли на три категорії. До першої зараховували "економічно міцні" господарства учасників та організаторів антирадянських виступів і терористичних актів. Відповідно до судових рішень їх належало "ізолювати" в тюрмах, концтаборах.

До другої категорії належали "економічно міцні" господарства, які не чинили опору. Їх разом з сім'ями виселяли у північні райони країни. "Менш міцним" господарствам "середнякам", які не чинили опору, повинні були надаватись невеликі земельні ділянки за межами колгоспних масивів.

Перший етап розкуркулювання тривав в Україні з січня до початку березня 1930 року. За цей час під розкуркулювання потрапило 61 887 (2,5%) господарств. Площа вилученої землі становила 582 тис. га, кількість відібраної робочої худоби – 58,6 тис. голів, вартість конфіскованого майна 40,4 млн. крб. майно надходило до неподільних фондів колгоспів.

Примусова колективізація з усуспільненням майже всього майна, репресіями та свавіллям, розкуркулювання, яке зачіпало інтереси й долю не тільки заможних селян, викликало незадоволення й масові виступи на селі. За деякими даними, в селах України у 1930 році відбулося понад 40 тис. повстань і бунтів.

Це змусило керівництво більшовиків дещо відступити. Після визнання "деяких помилок" і дозволу виходити з колгоспів кількість колективних господарств різко зменшилась. Восени у колгоспах залишалося менше третини селян України, в основному бідняки.

Новий наступ на селян почався восени 1930 року. Вишукуванням нових куркулів, що мало на меті залякати селян. Одноосібника намагалися задушити й податками. За таких умов селянин змушений був йти до колгоспу. Невдовзі колгоспний лад таки "переміг". До кінця 1932 року у республіці було колективізовано майже 70% селянських господарств.

Колективізація супроводжувалась масовим забиванням селянами власної великої рогатої худоби, свиней, овець. Сільське господарство занепадало внаслідок знищення заможного прошарку селянства.

Обібране село важко пережило зиму 1931-1932 р. р. Селяни багатьох районів України голодували. Голод вдалося зупинити, проте належних висновків з цього керівництво країни загалом не зробило, що спричинило ще більшу трагедію.

Незацікавленість колгоспників у збиранні врожаю (адже зерно доставалося не їм) призвела до величезних втрат. До першого листопада 1932 року від селянського сектора України було отримано лише 132 млн. пудів хліба. У зв'язку з цим керівництво країни направило в Україну та деякі інші райони країни надзвичайні комісії з хлібозаготівель. В Україні комісію очолював В. Молотов. Головним засобом хлібозаготівель були репресії. Села, які мали особливо велику заборгованість з хлібозаготівель заносили на чорну дошку. Статус чорної дошки означав фактичну блокаду: припинявся підвіс товарів, заборонялися торгівля, достроково стягувались платежі за фінансовими зобов'язаннями. Села оточувались регулярними військами, що прирікало їх на голод. Терор голодом мав зламати опір і незадоволення українського селянства. Від голоду селяни втікали в міста і тисячами вимирали просто на вулицях. Вимирали цілі села. Ширилося людоїдство.

Безпосередні втрати населення України від голоду 1932 року становили майже 150 тис., від голоду 1933 року – від 3 до 3,5 млн. осіб. Це була одна з найбільших трагедій українського народу в усій його історії. Генофонд української нації зазнав відчутних втрат.

При переході до колективізації не були використані можливості інших форм кооперації. Грубо порушувались законність, ігнорувались права й інтереси селян. Було ліквідовано економічну самостійність селянства, знищено найпрацьовитішу його верству. Колгоспах застосовувався позаекономічний примус, колгоспники відчувувались від засобів виробництва. Колгоспне виробництво жорстко регламентувалось, матеріальна зацікавленість була слабкою, почуття господаря атрофувалось.

6. Масові репресії 30-х років в Україні, їх наслідки.

Мордуючи селянство голодомором, комуністичний режим ні на мить не забував і про інтелігенцію, яка очолювала процеси українізації, стимулювала національну самосвідомість українського народу, а відповідно й прагнення

реального суверенітету. Цілеспрямована боротьба проти української національної інтелігенції, насамперед тієї, яка брала активну участь у національно-визвольних змаганнях 1917-1921 рр. та українізації, видатних діячів науки й культури, розпочалася вже наприкін. 1920-х років. Її першими наслідками стали викриття згадуваного вже "національного ухилу" в КП(б)У, розгром міфічних "Українського національного центру", "Польської організації військової", "Блоку українських націоналістичних партій", "Всеукраїнського боротьбистського центру", "Троцькістсько-націоналістичного блоку" та ін. Застосовуючи фіг зичний і психологічний терор, каральні органи змушували своїх жертв визнавати членство у цих сфабрикованих "таємних антирадянських організаціях" на показових судових процесах.

19 квітня 1930 р. особливий склад Верховного суду УСРР виніс вирок у справі "Спілки визволення України" (СВУ), трактованої як контрреволюційна організація. Із загальної кількості заарештованих для проведення показового процесу над "ворогами народу" було виділено 45 знакових постатей - провідних учених, письменників, діячів культури. Серед них академіки С. Єфремов та М. Слабченко, науковці А. Ніковський, Й. Гермайзе, церковний діяч В. Чехівський, письменниця Л. Старицька-Черняхівська. Разом з ними до судової відповідальності притягувалися молоді люди, яким інкримінували членство в юнацькій організації СВУ - "Спілці української молоді". Згідно з документами звинувачення, СВУ - СУМ мали організації у всіх головних містах України і ставили за мету за допомогою чужоземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства проти колективізації, вбивства Сталіна та його соратників, відокремити Україну від СРСР і утворити Українську самостійну державу. Незважаючи на те, що конкретної вини не було встановлено, підсудні одержали від 2 до 10 років ув'язнення, а згодом були знищені. Всього під час процесу і після нього за звинуваченнями в причетності до СВУ було репресовано бл. 30 тис. осіб, переважно інтелігенція і студентство. Один зі слідчих у справі СВУ С. Брук цинічно заявив; "Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання - і воно буде виконане; кого не поставимо - перестріляємо!"

Після процесу СВУ погром української інтелігенції продовжився. У зв'язках з СВУ звинуватили ієрархів Української автокефальної православної церкви. Як наслідок, у січні 1930 р. УАПЦ змушена була само розпуститися, а митрополита М. Борецького, десятки єпископів та сотні священників незабаром заслали до таборів.

Наступного року значну частину інтелігенції на чолі о М. Грушевським було звинувачено у належності до вже іншої "ворожої організації" - "Українського національного центру". Жертвами брехливих звинувачень стали 50 осіб, яких засудили на строк від трьох до шести років. (У 1934-1941 рр. 33 з них знов засудили за "антирадянську діяльність" і "шпигунство". 21 особу розстріляли, 12 отримали нові строки. Більшість із них померли в таборах.) М. Грушевського як керівника "бойової націонал-фашистської організації" та "теоретика буржуазного націоналізму" вислали до Росії, де він 24 листопада 1934 р. помер за загадкових обставин. Почалися гоніння проти Всеукраїнської академії наук: було введено цензуру на її видання, закривалися найдіяльніші секції, виганялися й піддавалися репресіям т.зв. буржуазні націоналісти.

З особливою силою нова хвиля репресій охопила українське суспільство після того, як у січні 1933 р. Сталін призначив особистим представником в Україні П. Постишева. Разом з ним прийшли новий голова Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) - В. Балицький і тисячі російських функціонерів. Постишеву було доручено завершити колективізацію, провести чистку в компартії та припинити українізацію. У міру того як набирало обертів правління нового сталінського опричника в Україні, страчувалися чи висипалися в табори тисячі представників нової української інтелігенції, що з'явилася у 1920-ті роки. За даними О. Субтельного, з 240 українських письменників тоді зникло 200; із 35 вчених-мовознавців знищили 62. Декілька сотень українських кобзарів, які зібралися на свій з'їзд, заарештували і розстріляли. Оголошували шпигунами і заарештовували філософів, художників, редакторів. Деякі діячі, не бажаючи зректися своїх поглядів, накладали на себе руки, як це зробили М. Скрипник та М. Хвильовий. Загалом, за деякими даними, у Радянській Україні в 1930-х роках було ліквідовано майже 80 % творчої інтелігенції, що дає підстави назвати цей період "розстріляним відродженням".

Репресії проти української інтелігенції нерідко підтримували й українські націонал-комуністи, але незабаром настала і їх черга. У 1932 р. ЦК ВКП(б) звинуватив КП(б)У в толерантності до українського "націоналістичного ухильництва". У результаті боротьби проти націоналізму чисельність республіканської парторганізації за кілька років зменшилася удвічі. До жовтня 1933 р. зі своїх посад було усунено 80 % секретарів парторганізацій і 75 % усіх чиновників у місцевих радах. Виключення з партії та звільнення з роботи тягнуло за собою арешт і розстріл, у кращому випадку - вислання й ув'язнення в таборах. На зміну десяткам тисяч репресованих українських керівників прибували кадри з Росії та інших радянських республік.

Якщо репресії кінця 1920-х - першої пол. 1930-х років були насамперед спрямовані проти українців, то терор 1937-1938 рр. охопив увесь Радянський Союз і мав на меті змести всіх реальних та уявних ворогів комуністичного режиму. У той час репресіям піддавалися не лише керівні особи, а й робітники, колгоспники, інтелігенція, військовослужбовці й навіть діти "ворогів народу". Суспільство дедалі глибше занурювалося у трясовину страху, розпачу, деградувало морально. За особистою вказівкою Сталіна від імені ЦК ВКП(б) заарештованих піддавали тортурам. Так, у підмосковній тюрмі "Сухановка" існувало не менше 52 видів катування.

Не витримуючи нелюдських мук, жертви давали свідчення і на себе, і на своїх знайомих, і навіть на рідних. Так забезпечувалася нова хвиля арештів.

Нерідко масові страти в'язнів приурочувалися до певних більшовицьких дат. Так, 27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада 1937 р. на виконання постанови політбюро ВКП(б) напередодні 20-річчя Жовтневого перевороту капітан НКВС М. Матвеев в урочищі Сандармох на півдні Карелії власноруч виконав смертні вироки 1111 в'язням Соловецького табору особливого призначення. Серед них були бл. 300 вихідців із України: історик М. Яворський, поет-неокласик М. Зеров, режисер Л. Курбас, драматург М. Куліш, міністр освіти УНР А. Крушельницький з двома синами,

письменники М. Ірчан, О.Слісаренко, В. Поліщук, П. Филипович, Г. Епik, В. Підмогильний.

Загалом із січня 1935 р. по червень 1941 р. у СРСР було репресовано 19 840 000 осіб, з них упродовж першого після арешту року були ліквідовані або померли від тортур 7 млн. Стосовно України, то прямі людські втрати в УРСР від репресій у 1927- 1938 рр. становили щонайменше 4,4 млн. осіб.

Масові репресії не тільки призвели до фізичного винищення найбільш активної та інтелектуальної частини нації, а й понівечили долю багатьох людей, пов'язаних родинними узами з репресованими, - т.зв. "членів сімей ворогів народу", сприяли моральному розтлінню тих, кого терор не торкнувся. За розмахом знищення населення власної країни комуністичний терор не знає собі рівних у світовій історії. ВІН залишився в пам'яті людства під назвою Великого Терору.

Лекція № 16

Тема: Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)

План заняття

7. Напад Німеччини на Польщу. Політика Радянського Союзу в 1939 р. Напад на Польщу.
8. Напад Німеччини на СРСР. Воєнні дії у 1941-1942 рр.
9. Німецький окупаційний режим.
10. Рух опору. Радянський партизанський рух. Національно-визвольний УПА.
11. Хід війни у 1943-1944 рр. Завершення війни.
12. Наслідки війни для України. Наш край в роки Другої світової війни.

1. Напад Німеччини на Польщу. Політика Радянського Союзу в 1939 р. Напад на Польщу.

Однією з перших ключових ініціатив у сфері зовнішньої політики після приходу Адольфа Гітлера до влади в 1933 році був пакт про ненапад на Польщу, підписаний у січні 1934 року. Цей крок був непопулярним серед багатьох німців, які підтримували Гітлера, але були обурені тим, що після Першої світової війни за Версальською угодою до Польщі відійшли колишні німецькі території: Західна Пруссія, Познань та Верхня Сілезія. Але Гітлер пішов на укладання пакту про ненапад для того, щоб нейтралізувати можливість утворення французько-польського військового альянсу й мати змогу переозброїтися після завершення Першої світової війни.

У середині та наприкінці 1930-х років Франція, й особливо Великобританія, дотримувались політики умиротворення. Насправді, політика умиротворення тісно пов'язана з британським прем'єр-міністром Невілом Чемберленом. Метою цієї політики було підтримання миру в Європі шляхом певних поступок на вимоги Німеччини. У Великобританії громадська думка схилилася до перегляду деяких

положень Версальської угоди щодо територій та збройних сил. Крім того, ані Великобританія, ані Франція не були готові до війни з нацистською Німеччиною.

Великобританія й Франція по суті мовчали, коли нацистська Німеччина

- відмовилась дотримуватись обмежень, встановлених Версальською угодою щодо її збройних сил (1935);

- почала мілітаризувати Рейнську зону (1936) та анексувала Австрію (березень 1938).

У відповідь на погрози Гітлера розпочати війну проти Чехословаччини лідери Великобританії та Франції у вересні 1938 року підписали Мюнхенську угоду. За цією угодою Німеччина отримувала прикордонну Судетську область Чехословаччини. Натомість Гітлер зобов'язувався всі конфлікти в майбутньому вирішувати мирним шляхом.

Не дивлячись на мюнхенську обіцянку Гітлера та англо-французькі гарантії щодо захисту Чехословаччини, в березні 1939 року німці ліквідували чехословацьку державу. У відповідь на це Великобританія й Франція гарантували цілісність польської держави. Але це не стримало Гітлера, який прагнув розпочати війну, не зважаючи на жодні погрози чи поступки. 28 квітня 1939 року він заявив про вихід з пакту про ненапад, підписаного із Польщею лише за п'ять років до того. В серпні 1939 року Гітлер провів переговори з Радянським Союзом щодо пакту про ненапад. Таємний німецько-радянський пакт, який передбачав розділення Польщі між двома державами, давав змогу Німеччині напасти на Польщу, не побоюючись радянської інтервенції.

1 вересня 1939 року Німеччина вторглася до Польщі. Щоб виправдати свої дії, нацистська пропаганда звинуватила польську владу в переслідуванні етнічних німців, які живуть у Польщі. Вона також заявила, що Польща разом зі своїми союзниками Великобританією та Францією планувала оточити та розділити Німеччину. СС разом з німецькими військовими інсценували напад на німецьку радіостанцію. Німці звинуватили в цьому нападі поляків. Гітлер використав цю подію, щоб розпочати проти Польщі кампанію «у відповідь».

На світанку 1 вересня 1939 року Німеччина здійснила раптовий наступ, кинувши в бій 2000 танків за підтримки 900 бомбардувальників та понад 400 винищувачів. Загалом же для вторгнення Німеччина залучила 60 дивізій та близько 1,5 мільйони солдат. Зі Східної Пруссії та Німеччини на півночі та Сілезії й Словаччини на півдні німецькі підрозділи стрімко прорвали польську оборону вздовж усього кордону та перейшли до масованого наступу на Варшаву з метою оточення.

Польща не встигла провести мобілізацію. Крім того, через певні політичні аспекти армія мала невідгідну дислокацію. Також польській армії бракувало сучасного озброєння та обладнання. В неї була мала кількість бронетанкових та моторизованих підрозділів, а кількість літаків трохи перевищувала 300 одиниць, більшість з яких була знищена Люфтваффе протягом перших днів вторгнення. Незважаючи на завязті бої та важкі втрати з боку німців, польську армію було розгромлено за декілька тижнів. У світі з'явився новий термін, який описував успішну тактику ведення бойових дій Німеччиною - бліцкриг або «блискавична війна». Ця тактика полягала в раптовому масованому наступі мобільних

бронетанкових підрозділів за потужної підтримки з боку авіації.

Великобританія та Франція залишилися вірними своїм гарантіям щодо цілісності кордонів Польщі й 3 вересня 1939 року оголосили війну Німеччині. Однак Польщі довелося воювати на два фронти, оскільки 17 вересня на схід країни вторгся Радянський Союз. Того ж дня польський уряд залишив країну.

27 вересня 1939 року після нещадних артилерійських обстрілів та бомбардувань Варшава здалася німцям. Відповідно до секретного протоколу до пакту про ненапад 29 вересня 1939 року Німеччина та Радянський Союз розділили Польщу. Лінія розмежування проходила річкою Буг.

Останні польські підрозділи припинили опір 6 жовтня.

В жовтні 1939 року Німеччина безпосередньо анексувала колишні польські території, розташовані вздовж східного німецького кордону: Західну Пруссію, Познань, Верхню Сілезію та колишнє Вільне місто Данциг. На решті окупованої німцями території Польщі, куди входили міста Варшава, Краків, Радом і Люблін, було утворено так зване *Generalgouvernement* (Генерал-губернаторство під керівництвом цивільного генерал-губернатора, адвоката нацистської партії Ганса Франка).

Решту території Польщі нацистська Німеччина окупувала в червні 1941 року, коли вторглася до Радянського Союзу. Польща залишалася під німецькою окупацією до кінця січня 1945 року.

Загалом зовнішня політика СРСР у цей період визначалася не реальними інтересами держави й суспільства або економічними інтересами країни, а ідеологічними уявленнями більшовицького керівництва.

У перші роки свого існування СРСР, по-перше, домагався визнання радянської влади провідними державами світу. По-друге, дотримуючись курсу на світову революцію, він виступав за повалення існуючих урядів і встановлення в сусідніх державах, а в перспективі і в усьому світі, комуністичних режимів.

У 1920 р. В. Ленін планував втручання в події в Німеччині. Потім розпочалася радянсько-польська війна, яка замість встановлення радянської влади в Польщі призвела до розгрому Червоної армії під Варшавою. Ці події показали, що «експортувати революцію», як мріяли більшовики, на червоноармійських багнетах вони не зможуть.

Одночасно радянська дипломатія вела боротьбу за прорив дипломатичної блокади. У 1919 р. радянську Росію визнав Афганістан, у 1920 р. — Естонія та Іран, а в 1921 р. — Монголія. У 1922 р. в місті Рапалло (Італія) було підписано радянсько-німецький договір про відновлення дипломатичних відносин та економічне співробітництво. У 1924 р. СРСР визнали Велика Британія, Франція та Китай.

Наприкінці 1920х — на початку 1930-х рр. основні напрямки зовнішньої політики СРСР розвивалися під безпосереднім керівництвом Й. Сталіна. Радянське керівництво в цей час прагнуло переважно уникати конфліктів і провокацій, оскільки в СРСР тривали процеси модернізаційних перетворень. Воно докладало зусиль для розширення та врегулювання відносин з іншими державами. Провідні країни світу також були зацікавлені у співпраці із СРСР, який розглядали як величезний ринок збуту своїх товарів. До того ж намагання Німеччини відмовитися від обмежень Версальського договору спонукало європейські країни, які він влаштовував, до

контактів із СРСР. У 1932 р. Радянський Союз підписав пакти про ненапад із Фінляндією, Латвією, Естонією, Польщею та Францією.

Після приходу до влади в Німеччині нацистів СРСР сформував нову зовнішньополітичну доктрину. У її основі були дотримання нейтралітету в будь-якому конфлікті й участь у створенні системи колективної безпеки. Здійснення цих завдань було неможливим без співпраці із країнами західної демократії. У 1934 р. СРСР увійшов до Ліги Націй, а наступного року підписав угоду із Францією про взаємодопомогу в разі агресії третьої країни.

У 1938—1939 рр. ситуація в Європі та світі загострилася. А. Гітлер, здійснюючи приєднання Австрії та розчленування Чехословаччини, усвідомлював, що на позицію СРСР, ослабленого сталінськими репресіями, можна не зважати. Не бажали спільно діяти із СРСР, хоча й з інших причин, і країни західної демократії.

У грудні 1938 р. Франція підписала пакт про ненапад із Німеччиною. Англо-франко-радянські переговори щодо укладення пакту про взаємодопомогу й військової конвенції до нього влітку 1939 р. зайшли в глухий кут.

23 серпня 1939 р. СРСР підписав із Німеччиною Пакт про ненапад і таємний протокол до нього, яким визначалися зони впливу обох держав у Східній Європі.

2. Напад Німеччини на СРСР. Воєнні дії у 1941-1942 рр.

22 червня 1941 р. о 3-й годині 15 хвилин німецька артилерія та авіація нанесли несподіваний масовий удар по радянських військах. Цей наступ став початком німецько-радянської війни, або бойових дій на Східному фронті Другої світової війни. За кілька годин під бомбардування потрапили всі міста в західних областях СРСР, а також Київ, Одеса, Севастополь, Мінськ, Мурманськ. Головною ціллю були аеродроми, лінії комунікацій, залізничні вузли, склади з боєприпасами тощо.

Керівництво СРСР і командування Червоної армії виявилися зовсім не готовими до такого розвитку подій. Червона армія, мобілізована до західних кордонів, чекала наказу перейти у наступ і воювати «малою кров'ю» на «чужій території», як це планував Сталін. Однак Гітлер випередив його всього на кілька тижнів. Радянський Союз не готувався до оборони, а тому приголомшливий удар вермахту призвів до загального колапсу і воєнної катастрофи Червоної армії 1941 року.

Сталін ніяк не хотів повірити в те, що Гітлер наважився атакувати першим. «Батько народів» вважав, що це всього лиш провокації німців, за допомогою яких вони хотіли розладнати плани радянського командування та зірвати терміни початку сталінського наступу, а тому наказував своїм військам не реагувати на німецькі обстріли, «не відкривати вогонь» і «не піддаватися на провокації». Перший день воєнних дій на Південно-Західному фронті ще не окреслив майбутньої трагедії радянської групи армій. Запеклі бої 22 червня зав'язалися на перемишльському укріпленні, а також есмусі 6-ї радянської армії генерала І. Музиченка, яка утримувала 170-кілометровий фронт від м. Христинополя (зараз м. Червоноград) до м. Радимна. До вечора 22 червня 1941 р. в Москві остаточно переконалися, що це справжня війна, адже вермахт прорвався на радянську територію на 35-50 км. Основний удар німецької 1-ї танкової групи та 6-ї піхотної армії був спрямований на «Сокальський кордон» (межу Львівської та Волинської областей). Радянські війська

концентрувалися на південний захід від місця прориву противника на Львівському «балконі». Тільки тоді було вирішено реалізувати плани наступу на захід, розроблені перед тим. Незважаючи на ситуацію на фронтах, ввечері 22 червня 1941 р. нарком оборони С. Тимошенко надіслав командувачам фронтів директиву, в якій постановив, щоб до 23-24 червня спланованими і зосередженими ударами ліквідувати два угруповання противника, і таким чином перейти в наступ на територію Польщі для подальшого просування в Європу.

Німецькі війська на захід від Львова просувалися доволі повільно, подолавши 100 км за тиждень і досягнувши столиці Галичини тільки 30 червня 1941 р. Натомість на північний схід від Львова вермахт уже за тиждень боїв подолав 300 км і вийшов у район старого польсько-радянського кордону.

Дезорганізація і хаос серед радянських військ, спричинені несподіваним німецьким бліцкригом та неадекватністю наказів радянського командування, призвели врешті-решт до катастрофи Південно-Західного фронту Червоної армії та окупації території України військами Третього Рейху і його союзниками.

3. Німецький окупаційний режим.

Для того, щоб зрозуміти сутність німецького окупаційного режиму в Галичині, а зокрема ролі в ньому тюрми на Лонського, потрібно з'ясувати насутіпні питання. Йдеться про структуру німецької влади в Генеральному Губернаторстві у 1941—1944 рр., адміністративний поділ Галичини, систему судочинства, структуру поліції та гестапо. Власне гестапо та СД були найважливішими інструментами втілення окупаційної політики у Галичині. Розглянемо ці питання за порядком.

Першого серпня 1941 р., коли німецько-радянський фронт відкотився далі на схід, у Львів прибула німецька цивільна адміністрація. З початком серпня 1941 р. ця адміністрація поставила перед собою за мету обжитися, тобто зайняти кращі будинки у елітній частині Львова. Після цього власне розпочалося створення окупаційного апарату.

1 серпня 1941 р. генерал-губернатор Альфред Франк видав наказ про приєднання до Генеральної Губернії Галичини. Відтепер вона називалася «Дистрикт Галичина» з головним містом Львовом. Губернатором дистрикту було призначено Карла Ляша, який цю посаду займав до грудня 1941 р. Після нього губернатором призначено Отто Вехтера. Губернатор був головним виконавцем колонізаційного генерального плану «Ост». До центрального апарату управління дистриктом входили заступник губернатора Людвік Льоказер та керівник відділу внутрішнього правління і одночасно окружний староста Отто Бауер. Інші важливі пости в окупаційній системі, такі як керівник відділу господарства, відділ пропаганди та інші, не говорячи вже про суд і поліцію, належали німцям. Третьюрядні пости займали фольксдойчі та деякі українці як спеціалісти.

Площа дистрикту Галичина становила 64 тисячі кв. км. і була ласим шматком, який належав до пирога Альфреда Франка. Це був п'ятий дистрикт у складі Генеральної Губернії. Німці Галичину розділили на округи (Крайси), а ці в свою чергу поділялися на повіти – звичайні або розширені. Кожну округу очолював крайсгауптман, а у міста призначася штаттгауптман. Все адміністративне управління на рівні округ і міст знаходилося виключно в руках німців. Українці мали

право на посаду війта і мерів міст – бургомістрів .

Таким чином дистрикт Галичина складався із міста Львова і 15 округ. Всього разом 16.

№п/п Округа Повіти округи

- 1 Львівська міська округа
- 2 Львівська заміська округа (Lemberg-lend) Львів, Жовква, Бібрка
- 3 Львівська заміська округа – захід Городок, Мостиська, Яворів
- 4 Бережанська округа Бережани, Підгайці, Бучач
- 5 Городенківська округа Городенка, Товмач
- 6 Дрогобицька округа Дрогобич
- 7 Золочівська округа Золочів, Броди, Перемишляни
- 8 Калуська округа Калущ, Долина
- 9 Камінко-Струмилівська округа Камінка-Струмилівська, Радехів, Сокаль
- 10 Коломийська округа Коломия, Снятин, Косів
- 11 Рава-Руська округа Рава-Руська, Любачів
- 12 Самбірська округа Самбір, Турка
- 13 Станіславська округа Станіслав, Надвірна, Рогатин
- 14 Стрийська округа Стрий, Жидачів, Ходорів
- 15 Тернопільська округа Тернопіль, Збараж, Зборів, Скалат, Тереховля
- 16 Чортківська округа Борщів, Заліщики, Копичинці

Вся повнота влади зосереджувалася в руках нацистської партії – Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (NSDAP). Вся німецька адміністрація і керівництво дистриктом належали до неї. Українці із партією, як такою на відміну від Комуністичної партії ніколи не мали нічого до справи. Єдиною опорою і підставою гітлерівської окупаційної влади була поліція і тільки через неї відбувалися контакти із німецькою адміністрацією із важливих для українців питань. Займався цими справами Український крайовий комітет, головою якого був Кость Панківський.

Німецький поліцейний апарат був громіздким і розгалуженим. Найважливішим його складником було гестапо — таємна поліція (Geheime Staatspolizei und Sicherheitsdienst im Distrikt Galizien). Гестапо з'явилося у Львові зразу ж після зайняття міста німецькими військами. Розмістилося гестапо в приміщенні колишнього управління НКВД і тюрми на вул. Лонського. Начальником гестапо у дистрикті Галичина було призначено обершттурмбанфюрера СС Танцмана. У 1942 р. його замінив обершттурмбанфюрер СС Вітиска. Гестапівський суд у дистрикті очолював гауптшттурмфюрер СС Курт Ставіскі, його заступник гауптшттурмфюрер СС Міхаеліс. Комендантом тюремного управління гестапо був гауптшттурмфюрер СС Кайзер. У його підпорядкуванні знаходилися всі тюрми Галичини, в тому числі й слідча тюрма гестапо на вул. Лонського та приміщення слідчого відділу на вул. Пельчинській 9 (тепер вул. Д. Вітовського) у будинку управління електричних мереж (тепер Управління СБ України у Львівській області).

Структурно-адміністративний поділ гестапо не відповідав адміністративному поділові дистрикту. Управління гестапо та його тюрми розміщувалися у Львові, Тернополі, Станіславі, Дрогобичі. Згодом виявилось, що цього не достатньо. Тому було створено управління ще у Чорткові, Коломиї і Сокалі.

Завданням гестапо, як таємної державної поліції було переслідувати всіх без винятку ворогів Третього рейху. Дещо іншими, але в цілому суміжними питаннями займалася ще одна поліційна структура – СД (служба безпеки). СД була політичною поліцією націонал-соціалістичної партії. У будь яких справах українці, як поляки і євреї мали виключно звертатися тільки до СД.

З перших днів окупації СД взяло до себе галицьких німців – фольксдойчів. Вони добре розумілися на ситуації в краю, знали українську, польську та німецьку мови. У переважаючій більшості із їх середовища СД також набирало штат таємних співробітників.

До СД входили спеціальні каральні загони – айнзацгрупи (оперативні групи), які поділялися на оберкоманди (оперативні, або особливі команди). Для окупованої території СРСР було створено чотири оперативні групи – А, В, С і D. На Україну прибули дві айнзацгрупи – С і D .

Айнацгрупа С під командуванням оберфюрера СС Отто Раша у складі оберкоманд ОК 4а, ОК 4в, ОК 5 і ОК 6 23 червня 1941 р. виїхала з Бад Шміденбурга. Її перші частини ОК 4в та ОК 4а прибули до Львова 30 червня-1 липня 1941 р. Айнзацгрупа зразу ж зайнялася розстрілами ворогів рейху. У першу чергу ліквідовували в наслідок акцій «прочищення» більшовиків і євреїв. Що до інших, то в наказі групи говорилося: «Що стосується польської та ін. інтелігенції, останнє слово можна буде сказати пізніше, хіба що в окремому випадку виникне необхідність зробити це раніше» .

До складу айнзацгрупи С входило 1180 осіб. Особовий склад всіх айнзацгруп складався із спеціалістів різних служб і організацій. Наприклад до айнзацгрупи А станом на жовтень 1941 р. входило 18 осіб адміністративного апарату, 89 гестапівців, 35 працівників СД, 41 співробітник кримінальної поліції, 133 службовців поліції порядку, 87 працівників допоміжної поліції, 172 мотоциклісти, 11 зв'язківців, 51 перекладач, 13 осіб жіночого персоналу, 340 есесівців .

За структурним складом подібною була айнзацгрупа С. Від інших груп вона відрізнялася тільки чисельністю персоналу. Якщо брати до уваги структуру групи, то бачимо, що вона була укомплектована різними чинами таким чином, щоб виконувати свої завдання цілком автономно.

Поліцейська карально-репресивна машина Рейху мала у своєму складі ще дві структури, які безумовно були представлені в окупаційній владі дистрикту Галичина. До них належали кримінальна поліція (KRPO), яка мала займатися кримінальними злочинами. Але кріпо часто використовували для розслідування політичних справ, створюючи для цього спеціальні групи до яких входили також гестапівці .

Інша структура – це поліція порядку (ORPO), яка була покликана займатися охороною правопорядку. Та до 1943 р. всі функції поліції порядку поступово були передані Головному управлінню імперської безпеки, а у сфері діяльності орпо залишилися тільки технічні питання .

Вся громіздка система поліції нацистської Німеччини об'єднувалася і підпорядковувалася єдиному управлінню – Головному управлінню імперської безпеки СС (РСХА). Це управління заслужило собі злочасну репутацію через численні злочини проти людства. Всі види поліції, починаючи із 30-х років поступово підпорядковувалися РСХА, яке ділилося на сім управлінь. Так, III

управління було СД, IV – гестапо, V – кримінальної поліції. Із 1944 р. РСХА підпорядкували ще й військову розвідку – колишній абвер .

Отже вся повнота поліційної влади, як зазначалося вище, у Галичині належала поліції, а фактично гестапо та СС. У Львові прямими виконавцями і організаторами всіх окупаційних та карально-репресивних заходів являлися генерал-губернатор Альфред Франк, губернатор дистрикту Галичина Отто Вехтер та начальник поліції генерал-майор СС і поліції Кацман .

З перших днів окупації Львова, заходи репресивного спрямування не мали загально-організаційного характеру і відбувалися хаотично, спонтанно. Фронтові частини, що вступили до міста зайнялися мародерством, грабунками та вбивством тих, хто не хотів розлучатися із своїм майном. Далі цей грабунок продовжила адміністрація, призначена у дистрикт. Відбиралися у мешканців кращі будинки, окремі квартири, меблі, дорогоцінності. Виселялися навіть цілі квартали. Ці заходи не були спрямовані виключно проти євреїв, хоча вони й страждали найбільше бо були досить багатими мешканцями Львова. Від таких «акцій» страждали також поляки та українці. Правда, заможних українців серед населення Львова було найменше, тому вони й не постраждали так як інші . Так, співробітник СД Кнорр виселив із квартири колишнього члена дисциплінарного суду Палати Адвокатів та кандидата на голову польського комітету допомоги доктора Леона Тешнара і поселився у ній сам.

Масові погроми, про які говориться чимало в пресі, у місті проходили спонтанно. Вони не мали ані організаторів, українців чи поляків, ані якогось національного спрямування. Це був, на нашу думку, хаос і анархія у прифронтовому місті. Німецька влада, яка тільки встановлювалася, на проведення антиєврейських погромів закривала очі. Попри все погроми євреїв були їй вигідними. За свідченнями керівника польського підпілля генерала Грот-Ровецького, та Євгена Наконечного, виконавцями погромів було «міське шумовиння» - львівський «розбещений люмпенпролетаріат і споріднені кримінально-авантюрні ементи» . Ці елементи були польськомовними і різнонаціональними. Отже, хибним є твердження, що погроми були організовані українцями, а точніше батальйоном «Нахтігаль» на чолі із Романом Шухевичем. Хоча таку тезу охоче використовують сили, що вороже ставляться до українства.

Наконечний Є. пише: «Львівський люмпен не почувався вільно і затишно в упорядкованій, густій забудові міста, він волів гніздитися на околицях. Із своїх непоказних халуп, із звивистих провулків Клепарова, Замарстинова та інших передмість банди погромників рушили в липні до середмістя. Гнав їх на розбій сталий потяг поживитися за рахунок чужого майна, а не антисемітська ідеологія. Випала нагода безкарно грабувати, вони й квапилися нею скористатися».

Як свідок тих подій Є. Наконечний наводить яскраві приклади погромів. Тож дозволимо собі обширніше цитування: «Трапилося так, що всі десь розійшлися, і ми з Йосале сиділи удвох у квартирі Валахів та грали в шашки, коли тихцем, злодійською ходою до кімнати проникли два чужих чоловіки. Я взів переляканого Йосале за руку, а сам став пильно стежити за ними. Не мали вони ні сокир, ні гострих пил і нічим не відрізнялися від тих пияків, яких ми часто бачили під дверима шинку на розі Янівської. Лише на руках їх м'ятих, заялжених піджаків виднілися синьо-

жовті пов'язки. У Львові війна породила моду на нарукавні пов'язки, які називали «опасками». Мінлива мода відбивала не стільки уподобання носіїв «опасок», як політичну кон'юктуру. В різний час, при різних владах, популярними ставали різні кольори: біло-червоний, червоний, червоно-біло-чорний, біло-чорний, біло-синій. У липні 1941 року на вулицях запанувала синьо-жовта барва. Для погромників, які начепили собі синьо-жовті пов'язки, вони служили політичним камуфляжем, а не національною ознакою.

З блискавичною спритністю бандюки обшукали вбогу оселю кравця. Діяли вони злагоджено, відчувався натренований фаховий тандем. Нічого позиточного для себе не знайшовши, зосередили увагу на великому двоспальному сімейному ложі. Один злодій підійшов до ліжка справа, другий – зліва і розпочали синхронно прощупувати перини і матраци. Чомусь, як правило, прості люди ховають свої заощадження в ліжку під матрацом. Але погромники і там не знайшли собі поживи. Кравець жив бідно. Втомлені, вони присіли край ліжка і, по-змовницькому підморгнувши один одному, перекинулися кількома українськими фразами. Іменували себе навзаєм Грицьком і Семеном – насмішкуватими іменами з українофобських анекдотів. Так як у польській мові відсутня фонема «г», то ім'я «Грицько» звучало у них як «Хрицько», а «горілка» — як «хорілка».

[...] Погромники, обшукавши декілька квартир, піднялися на другий поверх. Тут їх перестріли Блязер, Штарк і мій батько, які не витерпіли наруги. Зав'язалася словесна перепалка: з обох боків польська лайка присмачувалася російським матом. Зрештою, як не дивно, злодюги, з пересердя плюнувши під ноги, забралися геть. На цьому погром у нашій кам'яниці закінчився» .

Загальновідомо, що в першу чергу нацистська расова політика була спрямована на винищення євреїв як нижчої раси. Зрозуміло, що вони страждали найбільше. До того ж вони складали другу за чисельністю общину міста. На липень 1941 р. у Львові проживало 170 тис. поляків, 120 тис. євреїв та лише 40 тис. українців .

Все місто окупанти розділили на зони за національним признаком: південну – німецьку, східну – українську, західну – польську і північну – єврейську. Перші укази губернатора з'явилися у вересні 1941 р. і стосувалися євреїв. В одному йшлося про обмеження пересування євреїв містом, а в іншому про обмеження часу покупки продуктів харчування (кілька годин після обіду) .

Перші масові арешти жителів Львова відбулися вже на шостий день окупації міста 5 липня 1941 р. Тоді гестапо і поліція організували масове виловлювання громадян на вулицях Львова. Арештованих провадили на поліційні участки. Звідти звозили їх для попереднього слідства на вул. Пельчинську, 9 (тепер Д. Вітовського), де відбирали особисті речі. Після короткого слідства арештованих вантажівками вивозили в ліс за Левандівку і під Скниловом розстрілювали. За радянськими джерелами було арештовано та страчено понад 2 тис. осіб . Проте точну кількість арештованих та страчених встановити досить проблематично. Професор В. Косик стверджує, що згідно німецьких документів СД в перші дні окупації зібрало і розстріляло 7 тис. євреїв. Однак євреї не були єдиними жертвами цих страт. У Львові між 5 та 11 серпня було страчено 619 «осіб» , національність яких, як і у першому випадку, не встановлено.

Мотиви страт могли бути найрізноманітніші: політична робота, грабежі,

саботаж, активна комуністична діяльність до окупації, військовополонені із фальшивими документами, небажані елементи, асоціальні елементи, національний признак (євреї) і ін.

У тюрмі на Лонцького перебували в ув'язненні представники всіх національностей населення Львова. Окрім того, що їх розстрілювали, вони помирали в тюрмі від голоду та знущань. Так, у грудні 1941 р. в тюрмі за тиждень померло 40 українців.

Зразу ж по приході німців до Львова у тюрму попали композитор Василь Барвінський, голова Жіночої служби Україні Костянтина Малицька, письменник Василь Пачовський, колишній посол до Сейму Мілена Рудницька, ректор університету професор Василь Сімович та інші.

Для допомоги ув'язненим восени 1941 р. було створено спільний для українців, поляків та євреїв спільний комітет. Очолив його Кость Панськівський. Від єврейської громади до комітету ввійшов адвокат Макс Шафф, а поляків представляла Марія Бартель, дружина колишнього прем'єра професора Казимира Бартеля, розстріляного німцями.

Робота спільного комітету полягала в організації та передачі без огляду на національну приналежність харчів, одягу, ліків, білизни.

Після проголошення Акту відновлення української державності 30 червня 1941 р., німці зрозуміли, що українці, а точніше ОУН є ворогом для окупаційного режиму. Ворогом небезпечним і серйозним. Тому німці поспішили зупинити українську ініціативу з проголошення відновлення української державності арештами. 5 липня у Кракові було арештовано Степана Бандеру та багатьох членів Національного комітету. Керівники ОУН, які перебували у Львові, а саме Ярослав Стецько, Микола Лебедь, Іван Климів та інші, розуміли, що не зможуть підняти антинацистське повстання, вирішили вести психологічну, військову та організаційну роботу. Німці добре розуміли складність ситуації і тому із Берліна до Львова прибула спеціальна група на чолі з державним підсекретарем Кундтом, щоб взяти ситуацію під свій контроль.

9 липня 1941 р. було арештовано Ярослава Стецька і його співробітника Романа Ільницького. Після допитів у Львові їх відправили до Кракова, а потім Берліну.

У місті незабаром з'явилися плакати із закликом про необхідність створення української держави. Бандерівці, які перейшли у підпілля, збирали гроші на ведення боротьби.

19 вересня підпільники вбили офіцера СД Міхаеля Сендегу. У відповідь німці розстріляли сто заложників, близьких до підпілля.

Через деякий час 25 листопада 1941 р. командування айнзацгрупи С отримало наказ, в якому було сказано: «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна) з метою створити неалжну Україну. Всі функціонери (активісти) руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно страчені як грабіжники».

Цей наказ гестапо та поліції розв'язав остаточно руки. Почалися масові арешти підозрюваних у причетності до ОУН, переслідування, арешти і розстріли підпільників. Як небезпечних ворогів рейху їх утримували у центральних тюрмах Львова – Лонцького та Бригідках.

Про умови перебування підпільників ОУН у в'язниці майже не збереглося. Попри те, про тюремні порядки залишив яскраві спогади Дмитро Недовіз, один із членів ОУН, арештований весною 1942 р. в Жовкві та перевезений в тюрму на Лонцького. Ось перші його враження від побаченого.

«Я, прикований до поліцая, посмиком його руки відірвався від мрійливих надій. А невдовзі був вже у великій в'язниці при вул. Лонцького. Мене віддали поліційному черговому старшині, який запровадив мене на другий поверх, відчинив двері тюремної келії і стусаном впхнув мене до середини. Я опинився серед в'язнів, які не були мені знайомими. Прийняли мене спокійно, але один зараз приступив ближче і почав обшукувати мене, примовляючи по-польськи: «Цось пшинюс?» — (що приніс). Я відштовхнув його від себе, застерігаючи не зближатися. Хлопці відтягнули його і наказали сидіти тихо. Злодіяшок присів на підлогу і від образи зарумикав устами. Тюремна кімната була мала, але в ній містилося 19 в'язнів. Вікно келії було високо, заграшоване, ще й ззовні заслонене. Кібель-параша, хоч був накритий покришкою, смердів несамоовито. Останній в'язень, що прибув мусів день сидіти на кіблї і очікувати коли хтось вийде на волю або на «піски». Так називали тих, кого гестапо вивозило на піскову гору і там розстрілювало, зсуваючи шар піску і засипаючи ним жертви розстрілу...» .

Той факт, що німці вивозили на розстріл в'язнів тюрми підтверджують також радянські архівні документи.

Кожного тижня, а згодом два рази в місяць із воріт тюрми виїжджало по 4-5 п'ятитонних вантажівок, набитих в'язнями. На кожен з них погрузали по 30-40 осіб. За день кожна вантажівка робила 3-4 рейси. Таким чином за день за «Личаківською рогаткою» розстрілювали понад 600 в'язнів .

Проте, тюрма постійно була переповнена. Окрім «контрольованих» розстрілів, тобто планованих і систематичних, коли в'язнів виводили із камер за списками, відбувалися й «неконтрольовані» — несистематичні. Такі розстріли проводили тоді, коли треба було розвантажити камери. Весь час прибували нові арештанти, яких треба було десь розмістити. Ночами обхід камер робив заступник начальника тюрми Мартінс.

«Мартінс впадав на келію зі своїми гестапівськими посіпаками, поліційними вишколеними собаками і вибирав жертви на розстріл. Все це відбувалось вночі, коли в'язні чули крізь тривожний сон і марення тверді кроки підкутих залізом військових чобіт. Зловісно скреготали ключі в дверях камер. В'язнів шикували на струнко двома рядами. Мартінс проходив вздовж рядів, дивився кожному просто в очі. Коли в'язень йому не подобався, вдаряв свою жертву нагаєм по обличчі. Це було смертельним знаком для вибраної ним жертви — розстріл. І вмить поліційні собаки кидались на жертву — гризли і тягнули на коридор, гестапівці здирали одержу до голого і скидали жертву з другого поверху додолу. Покалічені до крові собаками непритомні тіла жертв ладували на вантажні машини, закривали целью і везли на піскову гору до Кривчиць — передмістя Львова. Там розстрілювали» .

Планові розстріли відбувалися по-іншому. Тоді гестапівці не поспішали. Як свідчить Дмитро Недовіз планово розстрілювали в основному євреїв. Про один із таких випадків він розповідає так: «Тієї страшної липневої ночі ми почули традиційне зловісне скреготання замків...

Читають прізвища приречених та кричать: «Геравс, ферфлюхте бандіт!» Ми всі молились... Нараз відчиняються двері нашої камери. Ми стоїмо на струнко в двох рядах. Садист Мартіне перейшов через ряди в'язнів і зупинився з листом при кінці рядів. Там стояли два молоденькі жида. Гестапівець запитав їх прізвища і пильно шукав їх в списку. Нараз божевільно закричав: «Равс!» На приречених посипались удари канчуком. Кров текла з голів бідних жертв, а на коридорі прискочили дві треновані собаки і почали дерти з них одягу, шматувати тіла. Це було страшне видовище. Крики, зойки і стогін жертв, здається, було чути на весь нічний Львів» .

Умови перебування в'язнів у тюрмі були жахливими. В одній камері спали покотом українці, поляки, євреї та арештанти інших національностей. Не було ні подушок ні матраців. Люди клали під голову свій одяг. Давався ознаки голод, хвороби, знущання і побої наглядачів.

«Тюремний побут обтяжувався нелюдськими умовами утримання в'язнів. Гігієнічні умови на Лонцького були жахливі. До в'язничих келій вода не подавалася. До умивальні нас приводили раз на тиждень, а купатися дозволяли один раз протягом восьми місяців. Тоді нашу одягу дезинфікували паром. Зимом 1942-43 років такі побутові умови викликали з'яву тифу, який почав швидко розповсюджуватися серед в'язнів. Гестапівська адміністрація кинулась поправляти, однак було пізно, тиф поширювався. Гестапо панічно боялось цієї хвороби, вони почали боротьбу з тифом суто гітлерівським методом, знищуючи в'язнів розстрілами та висилкою ще здорових до концентраційних таборів. Там мали змогу нищити в'язнів тисячами. Люди виходили з пекельних камер на Лонцького, щоб потрапити до наступного пекельного кола, але залишались тифозні воші. Тому епідемія лютувала надалі...» — згадує Д. Недовіз.

В'язні перебували у постійному нервовому напруженні, очікуючи виклику на допит, або розстріл.

«Було тяжко при звичаїтися до нелюдських умов в'язниці на Лонцького. В'язні-українці були молодого віку і трималися добре. Вони розповідали про жорстокі переслухання німецької поліції і гестапо на місцях. Кожний з них показував на тілі знаки брутального побиття під час слідства. Комендант тюремної кімнати, трохи старший від нас двадцятилітніх патріотів, «стажувався» на політв'язнях ще за польської окупації в золочівській тюрмі. Його цікаві та повчальні оповідання про польські тюрми додавали відваги та кріпили нас на душі. Комендант представив мені друга Лева Опарівського, як швагра провідника Степана Бендери. Я привітався, а він, зболений, важко відкриваючи повіки, глянув на мене і сказав тільки: «Я Лев Опарівський», — і продовжував вишивати на білому полотні українським взором. Він був важко хворий. Омелян Лапунка приносив Левові якісь медикаменти, прагнучи порятувати друга... При видачі обіду вахман стояв і пильно дивився чи хтось з в'язнів не передає якісь вістки. Але часом він віддалявся і можна було подати через в'язня, який видавав зупу, якусь вістку. Я запитав чи є хтось у в'язниці з Жовкви. В Жовкві були арешти української молоді і ніхто не знав де поділись Роман Рудник і Семен Куликовець. Припускали, що вони у в'язниці на Лонцького» .

В тюрмі на Лонцького в різний час перебували визначні діячі визвольного руху, яких вдалося німцям арештувати. Декому вдалося вирватися із застінків гестапо, а дехто тут був замучений. В листопаді 1942 року німці на основі даних, отриманих

від перехоплених кур'єрів ОУН, зробили висновок, що керівництво націоналістичним підпіллям мусить перебувати у Львові, або в його околицях. У Берліні ж знаходиться тільки місцевий філіал керівництва бандерівцями в «імперії».

Цього місяця гестапо мало великі проблеми через те, що із їхніх рук вирвався Дмитро Маївський*. Прибув він до Львова із Києва для важливої зустрічі на одній із конспіративних квартир ОУН. Там гестапо влаштувало засідку. Однак у сутичці Д. Маївський одного гестапівця застрелив, а другого поранив. Сам теж поранений зумів відірватися від переслідування та уникнути арешту.

Слідчий тюрми на Лонцького Віллі Вірзінг 25 листопада 1942 р. у відповідь наказав розстріляти кожного десятого в'язня-українця по всіх тюрмах Галичини.

Репресивні заходи гестапо посилювалися. Відбувалися повальні обшуки і арешти. День і ніч працювала гестапівська агентура. В результаті цих заходів у грудні 1942 р. до рук гестапо потрапив Іван Климів – «Легенда», один із визначних діячів ОУН. Імперський комісар СД відправив 15 грудня 1942 р. донесення в Берлін про хід цих операцій. У донесенні сказано: «В ходе операции против нелегальных бандеровских групп удалось задержать во Львове еще 18 чел. Это в основном функционеры, игравшие руководящую роль в военном отделе, отделе пропаганды, организационном отделе бандеровских групп. Обнаружен важный пропагандистский материал, списки и адреса [...]

[...] В тот же день удалось во Львове задержать заместителя вождя нелегальных бандеровских групп «Легенду», он же «Семен Судьба», а действительное его имя – Иван Клымов*. Клымов является идейным вождем всей бандеровской организации.

В связи с разоблачением во Львове удалось в третьем комиссариате Украинской полиции во Львове в отдельном помещении найти спрятанное за шкафом оружие. Кроме всего прочего, обнаружены 10 винтовок, находившиеся в безупречном состоянии, ружейные стволы, винтовочные затворы, два ящика пистолетных патронов, русские ручные гранаты, 1 мина, 1 магнитная мина, 100 сабель, сделанных с кос, которые, несомненно, должны были служить в качестве оружия, 6 касок с украинскими знаками и некоторое количество другого военного снаряжения.

На основе этого случая ночью были предприняты внезапные обыски всех полицейских участков и постов, где служили украинские полицейские. Так же и в этих местах было найдено, хотя и в меньшем количестве, оружие и боеприпасы. Следует заметить, что украинская полиция располагала таким оружием в то время, когда немецкая полиция недавно проверила ее запасы и потребовала все оружие сдать, за исключением носильных с собой пистолетов.

Из проведенных обысков видно, что украинская полиция во Львове засорена бандеровскими группами. Пока в общей сложности задержано 5 украинских полицейских. Операция продолжается».

Арешт Івана Климів, очевидно розцінювався гестапівцями як великий успіх. Його, як міністра політичної координації Українського державного правління гестапо вже викликало «на бесіду» ще в липні 1941 р. Але тоді гестапівці ще мало орієнтувалися в українських справах у Львові. До того ж Іван Климів поводив себе впевнено та навіть зухвало. На запитання гестапівців яка чисельність ОУН в Галичині, Іван Климів назвав цілком видуману цифру: 44 444. Така відповідь та зухвалість збентежила гестапівців і вони вирішили відкласти його арешт.

Арештованого в грудні 1942 року Івана Климів привезли в гестапо де його допитував Віллі Вірзінг. Під час слідства арештований на всі питання давав одну відповідь: «Я є Іван Климів – «Легенда», член ОУН, і більше нічого вам не скажу» .

Під час допитів І. Климів був замордований В. Вірзінгом. Цей гестапівець спеціально був присланий із Берліну для боротьби із націоналістами. Таку ж роботу він виконував та території Рейху. Походив він із латиських німців. Був надзвичайно жорстокою людиною. Під час ведення слідства використовував витончені катування.

Якщо говорити про «процедуру» гестапівського допиту то її у всіх подробицях наводить Д. Недовіз на основі власного переживання.

«Перше запитання — чи я розмовляю німецькою мовою. Ще на Лонцького радили всі друзі не признаватись, що володієш німецькою мовою, бо переклад дає більше часу обдумати відповіді на питання. Наступний наказ — розібратись до гола. Я скинув сорочку, але підштанці залишив. І тут посипались нагаї на мене. Я стратив вмиль притомність, впав на підлогу. Мабуть слідчий зорієнтувався, що не витягне з мене нічого, коли так жорстоко будуть бити. Нараз мене підвів перекладач і наказав відповідати на питання: «Хто тебе послав по зброю?». Відповідаю якомога спокійніше, що знайшов записку відібрати пачку з харчами, але мені скинуто зброю. Мюллер закричав як божевільний: «Ти нам кажи правду! Як називався твій зверхник ОУН? Розкажи все і ми тебе звільнимо. Інакше ти не вийдеш звідси живим». Потім наказав принизливо запхати мою голову поміж сідало і опертись в кріслі і шкварив моє тіло та голову биковцем. Шкіра тріснула, заструменіла кров. І так цілий час били і водою відливали... У відповідь я вперто говорив, що працюючий і не мав часу займатись іншою роботою. Коли слідчий втомився від катувань, то почав вимагати зізнання перекладач. Він «подарував» кілька стусанів від себе. Мені вже було все одно, я мовчав, тратив притомність.

Слідчий відійшов на хвилину покурити. Коли повернувся, почав клясти українців і Україну. Знову наказав впхнути голову між сідалом і опертям в кріслі і почав бити по м'язах ніг, від колін до п'ят і по п'ятах. Коли бив, то не так боліло, але як казав стояти, то я впав і зомлів від болю в ногах. Більше стояти не міг, біль і судоми в ногах кидали мене раз у раз на долівку. Я лежав, а мене копали і відливали, топтали і відливали... Я не пам'ятаю, як опинився на першому поверсі, де знову нагло стратив притомність. Якийсь старшина поліції наказав поліцаєві в чорному мундирі обмити мої рани.

Офіцер говорив українською мовою, але мені було все одно, бо я не міг ні стояти, ні говорити. Він посадив мене в крісло і запитав мене звідки я і моє прізвище. Я мовчав і сидів, аж поки не смерклося. Мені дали якусь велику сорочку і сказали поліцаєві припилувати мене, а вечером завести до в'язниці на Лонцького. Сорочку дали, бо моя була подерта і скривавлена, кати не хотіли щоби посторонні люди бачили мене в такому стані під час конвою до в'язниці. Свіжа холодна вода і відпочинок в кріслі був для мене спасінням. На п'яти я не міг стати і ноги були, як колоди і дуже боліли. Я не міг навіть рухнути ними. Тільки почало смеркати, як два поліцаї відвели мене на Лонцького. Вони поводитись зі мною майже ласкаво — просто несли мене. В брамі перебрала моє нерухоме тіло в'язничка сторожа. Заволокла до «моєї» келії і вкинула на долівку.

Співв'язні підібрали мене. Я не міг ні сидіти, ні лежати, ні стояти. Врешті

віднайшов найменш болючу позу — лежав на животі. В келії була страшна задуха і я від нестачі повітря часто тратив притомність. В муках і маренні пройшла ніч [...]».

«Напередодні Різдва 1943 року мене знову викликали на переслухання. На Пелчинській головній команді гестапо поставило мене лицем до стіни, руки в гору, зробили ревізію і сказали ждати. Все повторювалося, як в страшному сні. Так я очікував біля години. Роздумував, молився, згадав мого батька, що за московської окупації напевно був переслухований в тому самому домі, бо тут НКВД мало свій осідок. Я молився, а в духа мого улюбленого батька-страдника також просив помочі. Так я заспокоював свою душу і вірив в Божу поміч. Прийшов якийсь череватий Гестапівець і вахман миттю провів мене до його кабінету. З'явився перекладач. Вони були мені не знайомі. Гестапівець уважно прочитав мою справу і мої відповіді. Закотив рукави своєї сорочки і погрозово сказав, що я насмілюся воювати з німецькою армією. Я відповів запереченням. «А навіщо тобі потрібна зброя!» — з криком вдарив мене в обличчя так сильно, що мені шия скрутилась. Далі схопив нагайку, яка лежала на столі і питає: «А хто тебе підслав за тим пакунком?» Відповідаю, посилаючись на лист в скринці поштової, де було написано забрати харчову пачку, а я потрапив в засідку поліції, хтось, мовляв, підставив мені ногу, щоби мене знищити. Він задумався, щось читав уважно і раптом несподівано запитав: «А скажи чи знаєш Геваківну?» Я відповів правдиво, що знаю, бо ми мешкали на Туринецькій вулиці і ходили разом до вселюдної школи. Гестапівцю це сподобалось і він перепитав традиційне: «Розкажи щось про Кондрата Романа»» .

Окрім тюрми на Лонцького до системи карально-репресивних об'єктів Львова входили інші тюрми, які дісталися у спадок німцям від радянської влади і приміщення районних відділів НКВД міста. До цього ж німці створили ще концентраційний табір для військовополонених в «Цитаделі», Янівський концтабір та гетто для євреїв. Всі ці «установи» підпорядковувалися дистриктовому управлінню гестапо та айнзацгрупі С.

Час до часу у Львові проводилися «акції» з наведення порядку. Причини їх проведення були різними. Так у кінці 1941 р. було арештовано та знищено понад 12 тис. осіб євреїв .

Кожного разу, коли до Львова мав приїхати рейхсфюрер СС Генріх Гімmlер, основний організатор винищення народів Європи, за три дні до приїзду проводилися масові облави. Арештовували всіх, кого вловили на вулиці. Після короткого допиту одних відправляли ешелонами до Німеччини, а інших у Янівський концтабір. В серпні 1942 р. перед приїздом Г. Гімmlера у Львові було проведено найбільшу «акцію». В результаті поліція та гестапо арештувало і знищило понад 55 тис. жителів міста .

Для утримання та ізоляції євреїв у місті було створено гетто, куди входили вулиці Замарстинівська, Варшавська, Будинських, Йорданська та інші. Вхід у гетто був організований на вулиці Сонячній під залізничним мостом через ворота-прохідна. Радянські джерела говорять, що територія гетто була переповнена населенням. Тут знаходилося 130 тис. євреїв . Та треба сказати, що ці цифри з огляду на статистику, яку вище наведено за даними професора В. Косика відносно загальної кількості населення Львова у липні 1941 р. і з огляду на постійне скорочення кількості мешканців через розстріли, очевидно є дещо завищеною.

Умови перебування в гетто були жахливими. Тут проводилися постійні облави і погроми. Гестапівці іноді заганяли мешканців гетто в будинки і підпалювали їх. Тих, хто намагався врятуватися від вогню і вискакував через вікна розстрілювали на вулиці.

Свідок Гляндштейн Л. на допиті Комісії із розслідування злочинів фашистів розповідала: «В мае 1942 г. я заболела тифом и меня положили в больницу, больные там спали на полу. Врачи к нам не подходили, еды и воды нам не давали, люди как мухи ежедневно умирали по 10-15 человек. Дети лежали вместе со взрослыми. Систематические крики детей просивших пить, душераздирающе действовали на нас, но воды детям никто не давал» .

До кінця існування гетто, тобто до 6 червня 1943 р. частину мешканців німці розстріляли на території гетто, частину у Янівському концтаборі, а частину вивезли в Бельзець де подушили газом. Останніх 15 тис. мешканців гетто теж було тут розстріляно.

Німці створили в околицях Львова Янівський концтабір майже зразу ж після окупації міста. Розмістився він між вулицею Янівською між єврейським кладовищем і залізничним полотном. Територію табору обгородили цегляною стіною. Площу табору розбили на три частини. В першій розміщувалися службові приміщення. Тут була канцелярія табору, приміщення для обслуговуючого персоналу та майстерні. В другій частині табору побудували чотири бараки для чоловіків, кухню, 2 склади, баню для обслуговуючого персоналу. В третій частині табору звели чотири бараки для жінок та баню для складу комендатури табору.

Другу та третю частини табору обвели колючим дротом і освітлювали сильним світлом. На кожному з кутів табору була побудована вишка для охорони із прожекторними установками. Між дротяними загородами постійно ходили охоронці. Площа табору складала близько 2990 кв. м. весь табір був вимощений кам'яними плитами, знятими із єврейського кладовища. На території табору німці спорудили дві шибенеці.

Надзвичайна комісія з встановлення і розслідування злочинів нацистів констатувала: «В первой половине лагеря [за] контрольными воротами около постовой вышки с одной стороны и разрушенным немцами барак с другой, размещен большой склад разных домашних вещей, детские коляски, ванны и детские ванночки, чемоданы, разная посуда, чайники, кастрюли, кружки, котелки, чашки и прочая домашняя посуда. Все эти вещи отбирались немцами у граждан ранее проживавших в гетто и в последствии арестованных и водворенных в лагерь.

С западной стороны, за проволочными заграждением, в подвале дома состоящего из 4 секций, обнаружен большой склад всевозможной мужской, женской и детской обуви в общем количестве более 11 тысяч пар. На чердаке этого дома обнаружено большое количество всевозможных чемоданов, ридикюлей, бумажников, кошельков, а также большое количество обуви.

В бараке во второй части лагеря также обнаружено большое количество всевозможной мужской и дамской обуви, среди которой оказалось много деревянной французкой эрзац-обуви, а также множество фотографических карточек и справок, принадлежащих лицам содержащимся в лагере и в последствии расстрелянных немцами» .

Контингент в'язнів табору був багатонаціональним. Тут утримувалися нацистами українці, поляки, євреї, французи, росіяни, чехи, італійці, американці, англійці і ін. Через табір систематично і періодично проходили люди. Одних розстрілювали, інші прибували на їх місце .

Член Надзвичайної державної комісії Сергій Кузьмін у своїй книзі описав хід розслідування злочинів німців у таборі. Особливо коменданта Янівського табору Вільгауза, який, наприклад, в честь дня народження Гітлера, а йому в 1943 р. виповнилося 54 роки, стільки ж власноручно розстріляв в'язнів .

Тут відбувалися систематичні вбивства та катування. Хоча німці й говорили, що табір був робочим, однак він був табором знищення. До такого висновку прийшла Надзвичайна комісія, оскільки згідно свідчень очевидців та розслідування тут перебували у більшості жінки, діти і люди старшого віку .

Літом 1941 р. на горі Вроновських в центрі міста у колишній фортеці «Цитадель» німці створили табір для військовополонених «Шталаг 328». Свідок Никифор Голюк розповідав комісії, що за чотири місяці із серпня до листопада 1941 р. в таборі померло тільки від дезентерії близько трьох тисяч полонених. Німці не робили ніяких заходів для боротьби із епідемією, а навпаки сюди із Рава-Руського табору №385 привезли в'язнів хворих сипним тифом. Нова епідемія із листопада 1941 р. до березня 1942 р. викосила ще п'ять тисяч в'язнів .

Всього ж, за даними С. Кузьміна від голоду, хвороб та розстрілів за час існування табору загинуло 140 тисяч полонених .

В 1943 р. німецький окупаційний режим розпочав роботи з ліквідації та приховування місць масових розстрілів в'язнів і полонених. А таких місць було чимало. На Кадетській горі (тепер територія студмістечка Політехніки) німці у 4 липня 1941 р. розстріляли та закопали 36 польських професорів. Розстріли проводилися на «пісках» за Янівським табором, в самому таборі, в Левандівському лісі та ін . В Лесинецькому лісі німці розстріляли 2000 італійських солдатів (серед них 5 генералів і 45 старших офіцерів), які після падіння в 1943 р. режиму Муссоліні відмовилися дати присягу Гітлеру .

В'язнів із тюрми на Лонцького вивозили на знищення за місто, або в інші табори на захід.

«При кінці лютого 1943 року великий ранішній рух, крики, паніка в коридорах тюрми на Лонцького. Відчинялись келії, а гестапівці відчитували прізвища в'язнів і в поспіху виганяли на коридор з речами. Прийшла черга на нашу камеру. З неї відчитали чотирьох в'язнів: Кв'ятека, двох молодих українських хлопців, що прибули до нас тиждень тому і моє прізвище. Не був то фатальний вивіз на «Піски». На подвір'ї ждали нас тягарові машини. Пронеслась чутка, що везуть нас до концентраційного табору. Машини справді відвозили нас на товарову залізничну станцію. З добірною лайкою і скаженою люттю гестапівці немилосердно били в'язнів батогами і палицями, впихаючи до товарових вагонів, як худобу. В'язнів було так багато, що не зміщувались в ці вагони, а гестапівці і есесмени напихали все більше і більше. Вони били в'язнів прикладами крісів, нагаями і палицями до непритомности. Тих, що не могли підвестися, стріляли. Переповнені вагони заплombували. В моїм вагоні було багато поляків, а між ними священники. Поїзд їхав через Жовкву і Раву-Руську, мчав серед заслони темної ночі. На дахах вагонів есесмени час до часу давали

серії пострілів з автоматів на пострах нам. Останній вагон ешелону освічували рефлектором. Везли нас цілу ніч, а ранком поїзд зупинився. Розсуваються двері і під знайомі до болю крики: «Раве-льос-льос!» — знову побої, гонять в'язнів палицями. Ми ставали в колони по п'ять і під конвоем есесманів з автоматами рушили двокілометровою дорогою до табору. Вже здалека було видно дротяні загороди і високі вежі зі скорострілами. Це був сумнозвісний концентраційний табір Майданек біля Люблина. Загнали нас на третє поле» — згадує Дмитро Недовіз .

Для ліквідації місць захоронень розстріляних гестапо створило із в'язнів «зондеркоманду 1005» — спеціальну групу, яка відкривала поховання, витягувала звідти трупи та спалювала їх. У Янівському таборі людей спалювали зразу ж після розстрілу, а кістки перемелювали спеціальною машиною.

Вважаємо доцільним навести офіційні документи Надзвичайної комісії стосовно виявлення місць захоронень розстріляних.

«На территории Яновского лагеря, а также и его окрестностей во время следствия обнаружено более 60 мест площадок с закопанным пеплом и перемолотых костей человеческих трупов.

Так, при раскопках на всей площади выемки №1, на глубине до 2-х метров обнаружено судебно-медицинской экспертизой до 6 слоев пепла из пережжённых костей серо-белого цвета.

Площадь этой выемки 420 кв. метров. Толщина слоя достигает 45 см.

На склоне большого холма обнаружено 28 площадок размерами каждая около 6-8 кв. метров. Поверхностные слои этих площадок имеют вид бугров. Все они покрыты пеплом костей. Слой пепла обнаруживается на глубине от 1,5-2 метра.

Такие же места обнаружены в выемках балок №3 с площадью дна около 300 кв. метров, в выемке балки №4 с площадью дна около 420 кв. метров, в выемке балки 3% с площадью дна около 595 кв. метров.

Оставшийся от сожжённых трупов пепел зарывался в различных местах на глубину до 2-х метров отдельными слоями, толщиной от 7 до 45 см. Таких мест захоронения на территории прилегающей к Яновскому лагерю обнаружено до 60. В этих же больших выемках обнаружено несколько ям, из которых извлечено большое количество частей человеческих скелетов, черепов, стопы ног, рёбра, а также большое количество разных, в особенности женских волос и предметов личного обихода, расчески, ложки, котелки, очки, а также обрывки всевозможной одежды.

На территории самого лагеря обнаружено 3 ямы с трупами расстрелянных в конце июня или в первых числах июля 1944 г. Граждан. Раскопкой, произведённой судебно-медицинской экспертизой 2-х ям, установлено путём извлечения трупов, что в одной из них закопано было 200 трупов и в другой более 150 трупов. Третья яма имеет одинаковую со второй площадь.

Кроме того, при массовых расстрелах, очень часто производившихся в Яновском лагере, трупы вывозились в другие места и в большом количестве сжигались на постоянно горевшем костре в самом лагере.

На основании большого количества свидетельских показаний очевидцев массовых расстрелов граждан томившихся в лагере, членов бригад смерти, проводивших сжигание трупов ранее расстреляного населения, данных судебно-медицинской экспертизы и вскрытия целого ряда захоронений, как на территории

лагеря, так и на прилегающей к нему территории число фашистского разбоя в Яновском лагере, безусловно превышает 400 000 человек расстрелянных, повешенных и уничтоженных другими зверскими способами ни в чем неповинных мирных граждан разных возрастов, в том числе стариков и детей, разных национальностей, в том числе в большом количестве иностранно-подданных граждан.

Подтверждения отдельных очевидцев массового истребления населения.

Так, свидетель Мандель, состоящий в бригаде смерти, а ранее содержавшийся в Яновском лагере сообщил следующее:

«За два месяца моего пребывания в Яновском лагере, немцами было убито 60 000 человек заключенных, в том числе 8000 детей. Эти люди привозились с гетто автомашинами на песковню за Яновским лагерем, где их фашистские палачи раздевали и там расстреливали».

Только за один день в 1943 г. В связи с изгнанием немецких оккупантов частями Красной Армии из Харькова, на песковне возле Яновского лагеря было расстреляно по 5 тысяч мирных граждан.

Свидетель Манусевич, также состоящий в бригаде смерти, рассказал следующее:

«1. Основным местом расстрела в Яновском лагере был яр, который находится на расстоянии 0,5 км. от лагеря. В результате массовых расстрелов на дне одной из балок образовалось целое озеро человеческой крови, размером 4×5 м. и глубиной 1 м. По распоряжению руководящего расстрелом гестаповца, я лично сжигал эту кровь.

2. После сжигания трупов в яму возле Яновского лагеря, нас ночью автомашинами повезли в другое место, где ранее учинялись массовые расстрелы – в Лисиницы, где мы отрыли 45 ям с трупами расстрелянных в 1941 году граждан. Среди расстрелянных по одежде, а также и по другим приметам, опознали военнопленных итальянской, французской, бельгийской и Красной Армии».

Свидетель Пойцер, долгое время находившийся в Яновском лагере, рассказывает о том, что она является очевидцем ежедневного уничтожения в большом количестве граждан содержащихся в лагере. В отдельные дни, как заявляет она, уничтожалось по 3-4 тысячи человек, а на их место доставлялись в лагерь новые смертники. Этот же свидетель, гражданка Пойцер, сообщила о том, что в течении 2-х дней 15 и 16 июня 1943 года в Яновском лагере было расстреляно 8000 человек. Среди них старики, дети, научные работники и профессора музыки.

Вторым местом массовых расстрелов граждан немцами был избран яр у Лесиницкого леса, в котором за время оккупации города Львова, немецко-фашистские убийцы расстреляли и уничтожили другими способами до 200 000 человек населения и военнопленных, как Красной Армии, так и армий других государств.

Осмотром этого яра судебно-медицинской экспертизой, а также показаниями свидетелей – бывших членов бригады смерти, производивших сжигание трупов, Манусевича, Хомайдеса и Величкера установлено, что расстреливаемые граждане закапывались немцами в ямы из которых в 1943 г. Были извлечены и сожжены. Таких ям в этом яру обнаружено 45.

В каждой такой яме, как это видно из показаний членов бригады смерти

находилось от 500-3500 трупов. Кроме расстрела граждан в 1941 и 1942 г., трупы которых извлечены из 45 ям, в 1943 г. В Лисиницком лесу также производились расстрелы большого количества граждан и военно-пленных, трупы которых сразу сжигались.

Кроме этих мест массовых расстрелов граждан следствием установлено, что расстрелы производились также на окраине Скниловского леса за Левандовкой, где обнаружено 10 ям, наполненных расстрелянными и зверски замученными гражданами. Вскопкой 4 ям в этом лесу установлено, что в первые дни оккупации г. Львова немецко-фашистские разбойники, вылавливая по городу партийно-советский и хозяйственный актив, производили расстрел его за Левандовкой в Скниловском лесу. В яме №1 обнаружены скелеты, закованные в цепи, в яме №2 закопанные трупы граждан сожжены на кострах.

Только за два дня 4-5 июля 1941 г., как это видно из показаний свидетелей – Дидок Марии, Концевич Варвары и Козыревой Елены, в Лисиницком лесу немцами было расстреляно несколько тысяч граждан, преимущественно мужчин.

Следствием кроме этого, установлено, что расстрелы мирных граждан немецкими оккупантами проводились в ряде мест в самом городе Львове [...]. Таким образом, по далеко не полным данным немецкие палачи за время оккупации г. Львова расстреляли, замучили, сожгли на кострах и путём других зверств уничтожили свыше 600 000 человек мирных советских граждан, граждан других национальностей, а также военно-пленных Красной Армии и других государств» .

Отже, німці однозначно поводитися на території Галичини, а зокрема Львова як окупанти та злочинці. Створивши окупаційну владу, підтримували її життєздатність за допомогою складної, але добре налагодженої карально-репресивної машини. У системі поліційно-репресивного апарату ключову роль відігравало гестапо і СД. Вся поліційно-розшукова та винищувальна робота цілком перебувала під контролем і в компетенції цих структур. Злочинна діяльність проводилася за допомогою утримання відповідного штату працівників та адміністративних установ. Слідство проводилося у приміщенні гестапо на вул. Пельчинській (тепер. Д. Вітовського). Підслідних та засуджених утримували в тюрмі на вул. Лонського (тепер С. Бандери). Звідси ж їх вивозили на розстріли, відправляли в Янівський концтабір, або вивозили на захід в інші табори.

Із населення найбільше страждали євреї, як найчисельніша частина населення Львова та через жорстоку расову політику по відношенню до них гітлерівської Німеччини. Не менше зазнали страждань українці. Націоналісти-бандерівці із самого початку окупації залишалися єдиною політичною силою, яка здатна була вчинити ворогові не тільки політичний, але і збройний опір. Таким чином українці стали для окупантів ворогом № 1.

Чимало лиха зазнали представники й інших національностей. Виконавцями всіх злочинів, як бачимо, були німці. До злочинів не були причетні не те що безпосередньо, а навіть опосередковано будь-які українські структури, що тоді існували. Головне, що це підтверджують радянські документи. Наприклад, у сучасній антиукраїнській пресі можна зустріти твердження, що в липні 1941 р. українці з батальйону «Нахтігаль» розстрілювали польських професорів. Та

документи спростовують цю нісенітницю. «4 июля 1941 г. На улице Вулецких за Кадетской горой немцами расстреляно было 36 человек профессоров и других виднейших деятелей науки, трупы которых в 1943 г. там же были сожжены».

Цифри втрат населення Львова та загальної кількості знищених під час німецької окупації 1941—1944 рр. досить суттєво різняться. В радянських документах мова йде про знищення 600 тис. осіб. Історик професор В. Косик наводить наступні дані: 200 тис. замучених у Янівському концтаборі та 14 тис. загиблих військовополонених червоноармійців.

Вважаємо, що така розбіжність у цифрах, та різні інсинуації навколо цієї тематики пов'язані із відсутністю сучасної наукової розробки теми. Більш детальне вивчення нової та наразі засекреченої документальної бази дозволить більш детально відтворити картину злочинної діяльності німецької окупаційної системи у Львові.

4. Рух опору. Радянський партизанський рух. Національно-визвольний УПА.

Прагнув до відновлення статусу України у складі СРСР. Наприкінці 1942 р. в Україні діяло 800 партизанських загонів. Їх дії координував Український штаб партизанського руху на чолі з Т.Строкачем. Виникли великі партизанські загони і з'єднання на чолі з С.Ковпаком, М.Попудренком, Сабуровим, Федоровим, І.Боровиком, П.Вершигорою, М.Наумовим та іншими.

Формами боротьби партизан були:

- - диверсії на комунікаціях ворога, знищення ліній зв'язку, доріг, мостів;
- - розгром ворожих штабів;
- - диверсії на залізницях. Улітку 1943 р. розгорнулася операція "рейкова війна";
- - рейди в тил ворога (найбільш відомий Карпатський рейд С. Ковпака).

В Україні діяло 23 підпільних обкоми КП(б)У; 9 підпільних обкомів комсомолу, які організовували диверсії, здійснювали розвідувальні операції.

Загальна чисельність партизан і підпільників в Україні за роки війни становила за різними джерелами від 500 тис. до 180-220 тис. осіб.

Найбільш масовою верствою населення, яка безвідмовно йшла за радянською владою, була молодь. У нацистському документі "Наслідки німецького управління в зоні групи армій "Південь" з цього приводу, зокрема, говориться: "...радянська молодь глибоко засвоїла положення більшовизму. З молоді склалася більшість активістів боротьби за справу рад. Банди (партизани - авт.) утворювалися переважно з молоді".

Створення Українського штабу партизанського руху, координація дій, матеріальна підтримка з Великої землі, застосування радянськими партизанами ефективних методів боротьби проти окупантів перетворили радянський партизанський рух на важливий чинник війни, фактично на справжній "другий фронт".

Національно-визвольний рух Опору на чолі з ОУН

Прагнув до відродження незалежної української держави.

До початку війни ОУН співробітничала з німцями. У німецькій армії був утворений "Легіон українських націоналістів". ОУН розраховувала на сприяння Німеччини у відновленні української державності. Проте, спроба проголошення у

Львові 30 червня 1941 р. самостійної української держави не була підтримана Німеччиною. Гестапо заарештувало всіх членів новоствореного уряду на чолі з Я.Стецьком, керівника ОУН С.Бандеру. Проти ОУН розпочалися репресії. У відповідь ОУН почала створювати партизанські загони, які у жовтні 1942 р. об'єдналися під назвою Українська повстанська армія (УПА) на чолі з Романом Шухевичем (псевдонім - Тарас Чупринка). ОУН-УПА не припиняла також антирадянської і антипольської діяльності.

Розгорнутий терор проти західноукраїнських областей, членів ОУН, свавілля німецької адміністрації, грабунки, примусова праця, вивіз молоді до Німеччини - все це викликало і посилювало анти-німецькі настрої, які переростали у рух Опору, що з кожним днем ставав усе організованішим і діяльнішим.

УПА розраховувала лише на власні сили і підтримку місцевого населення. Мережа оунівського підпілля охопила не тільки західні, а і центральні, східні, південні райони України, де ОУН діяла під лозунгами: "Смерть Гітлеру!", "Смерть Сталіну!", "Радянська влада - без більшовиків!".

Водночас із боротьбою проти німецьких окупантів та радянських партизан УПА довелося вирішувати складну проблему українсько-польських відносин, які мали історичні коріння і час від часу загострювалися до збройної конфронтації.

Основними об'єктами партизанських дій з боку УПА були:

- німці та їх союзники;
- формування Армії Крайової та польське населення;
- радянські партизанські загони, а згодом - підрозділи Червоної армії.

Намагаючись утвердити себе у західних регіонах України як "третя сила", УПА лише у жовтні-листопаді 1943 р. провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизан.

Слід зауважити, що в ОУН не було єдності щодо стосунків з німцями. Започаткований на Волині та Поліссі повстанський рух поширювався на інші регіони України. Чисельність УПА за різними даними становила від 30-40 тис. до 100 тис. бійців.

Таким чином, Україна була охоплена масовим рухом Опору, але через глибокі ідеологічні суперечності між двома його течіями точилася жорстока боротьба.

Так, Карпатський рейд партизанського з'єднання С.Ковпака влітку 1943 р. призвів до кривавих боїв між оунівськими і радянськими партизанами. А весною 1944 р. біля Рівного УПА розбила автоколонну штабу командуючого 1-м Українським фронтом генерала М.Ватутіна, сам генерал був тяжко поранений і помер.

З приходом Червоної армії в Західну Україну ОУН, залишаючись на платформі незалежності, оголосила війну сталінському режиму. Радянське командування для боротьби з УПА створило окрему армію НКВС. Боротьба сторін продовжувалася до середини 50-х рр. і носила надзвичайно жорстокий, кровопролитний характер.

5. Хід війни у 1943-1944 рр. Завершення війни.

Гітлерівські війська почали новий стратегічний наступ з метою загарбання Кавказу, Кубані, Нижнього Поволжя. Радянське командування припустилося прорахунку у визначенні ймовірного головного напрямку наступу Вермахту (таким вважався московський). Крім того, воєнні операції радянських військ у Криму й у

районі Харкова були невдалими. У липні 1942 р. ударні сили німецьких військ прорвалися в низов'я Дону. За цих умов був виданий наказ Наркома оборони №227, що одержав назву «Ні кроку назад!».

Супротивник почав наступ великими силами за участі італійських, румунських і угорських частин і досяг окраїн Сталінграда.

14 вересня гітлерівці зуміли прорватися до Волги, де оборону тримала 62-га армія генерал-лейтенанта В. Чуйкова. Бої розгорнулися на вулицях Сталінграда. Через Волгу була перекинута 13-та гвардійська стрілецька дивізія генерала О. Родимцева, яка з ходу атакувала німецькі війська і відбила Мамаїв курган — найбільшу висоту над містом. Запеклий бій точився за вокзал, що 13 разів переходив із рук у руки. Гітлерівцям здавалося, що місто от-от буде захоплене, але воно встояло.

Контрнаступ розпочався після могутньої артпідготовки вранці 19 листопада 1942 р. 23 листопада частини Південно-Західного і Сталінградського фронтів замкнули кільце оточення сталінградського угруповання супротивника в межиріччі Дону і Волги.

В оточенні опинилися 22 дивізії та 160 окремих частин супротивника загальною чисельністю 330 тис. чоловік. На кінець січня війська Донського фронту прорвали оборону і зуміли розділити війська супротивника на дві частини. 31 січня було ліквідовано південне угруповання. Його залишки на чолі з командувачем 6-ї армії Ф. Паулюсом здалися в полон. 2 лютого здалися і залишки північного угруповання. Сталінградська битва завершилася.

Битва поклала початок корінному перелому в ході всієї Другої світової війни. Червона армія захопила стратегічну ініціативу і вже не втрачала її до повного розгрому нацистської Німеччини. Розгром румунських та італійських армій спричинив внутрішньополітичну кризу в цих країнах. Перемога під Сталінградом активізувала рух Опору в країнах Європи. Туреччина і Японія відмовилися починати воєнні дії проти СРСР. Зміцнилася антигітлерівська коаліція.

Поступово змінювалися настрої населення СРСР. Жорстокі репресії нацистського режиму на окупованих територіях, національне приниження та економічна експлуатація, збереження системи колгоспів на селі тощо спонукали громадян СРСР до збройного опору гітлерівським загарбникам.

Для повернення собі стратегічної ініціативи гітлерівське командування обрало Курський виступ, що утворився в ході зимово-весняного наступу радянських військ. Тут супротивник зосередив близько 900 тис. солдатів і офіцерів, до 10 тис. гармат і мінометів, близько 2,7 тис. танків, понад 2 тис. літаків.

Червона армія на цей час вже мала перевагу над військами Вермахту, але радянське командування вирішило застосувати тактику навмисної оборони. Використовуючи дані розвідки, по гітлерівських військах, зосереджених для атаки, був завданий могутній упереджувальний ракетно-артилерійський удар.

Незважаючи на великі втрати після артобстрілу, 5 липня 1943 р. розпочався наступ головних сил гітлерівців на орловському напрямку.

12 липня радянські війська, виснаживши обороною супротивника, перейшли до контрнаступу. 5 серпня 1943 р. були звільнені Орел і Белгород, яким уперше салютувала Москва, а 23 серпня було звільнено місто Харків. Курська битва

знаменувала собою завершення корінного перелому в ході Другої світової війни. Війська Німеччини та її союзників змушені були перейти до оборони.

Розвиваючи наступ, радянські війська вийшли до Дніпра. Тут німецьке командування створило так званий «Східний вал», який було наказано утримувати до останньої людини. У результаті форсування Дніпра, що супроводжувалося величезними людськими втратами, війська Червоної армії звільнили Запоріжжя, Дніпропетровськ, а 6 листопада — Київ.

10 липня 1943 р., під час битви на Курській дузі, англо-американські війська, які базувалися в Північній Африці, здійснили висадку в Сицилії. Через два тижні союзники заволоділи всім островом.

Доля італійського диктатора на той час була вирішена. Главою уряду і міністром закордонних справ був призначений маршал Італії П. Бадольо. 8 вересня 1943 р. союзники уклали угоду про перемир'я з урядом Бадольо. Англо-американські війська висадилися на півдні Апеннінського півострова і не зустріли опору з боку італійських військ. Через кілька днів Італія капітулювала. У відповідь німецькі війська, які перебували в цій країні, роззброїли італійську армію й окупували Північну і Центральну Італію та перекрили подальший шлях англо-американським військам. Виник Італійський фронт, що розділив Італію північніше Неаполя на дві нерівні частини. У Північній і Центральній Італії діяв сформований гітлерівськими окупантами італійський фашистський уряд. Його очолив Муссоліні, звільнений німецькими десантниками. Південною частиною Італії, що займала менш ніж 1/3 її території, керував уряд Бадольо, який оголосив війну Німеччині і діяв під контролем англо-американської військової адміністрації.

З 28 листопада по 1 грудня 1943 р. у Тегерані, столиці Ірану, проходила перша конференція керівників провідних держав антигітлерівської коаліції. У ній брали участь голова Раднаркому СРСР Й. Сталін, президент США Ф. Рузвельт і прем'єр-міністр Великої Британії У. Черчілль. Уперше з 1917 р. Сталін виїхав за кордон. На конференції розглядалися питання координації подальших дій трьох держав у війні проти нацистської Німеччини та її союзників.

Лідери СРСР, США і Великої Британії вирішили, що Другий фронт у Європі буде відкритий у результаті висадки англо-американських військ у Північній Франції протягом травня 1944 р.

У ході переговорів про післявоєнні кордони Польщі і передачу ряду територій СРСР Британія та США погодилися з побажаннями СРСР передати йому частину Східної Пруссії з Кенігсбергом (тепер — Калінінград), а також Мемель (Клайпеда), що входили до складу Німеччини.

На конференції було ухвалено вступ СРСР у війну проти Японії через два-три місяці після капітуляції Німеччини.

Наступ під Ленінградом розпочався в січні 1944 р. 27 січня остаточно звільнили Ленінград від блокади. У ході наступальної операції були звільнені Новгород, Ленінградська і Калінінська області, радянські війська вступили на територію Естонії.

Одночасно розвивалася операція з вигнання нацистів із Правобережної України. Війська 1-го і 2-го Українських фронтів оточили й у лютому 1944 р. розгромили Корсунь-Шевченківське угруповання супротивника. 26 березня 1944 р. війська 2-го

Українського фронту вперше після червня 1941 р. вийшли до державного кордону СРСР і вступили на територію Румунії. У березні 1944 р. з'єднання 3-го Українського фронту на підручних засобах форсували Південний Буг, прорвали оборону і 28 березня звільнили від нацистів Миколаївців квітня — Одесу.

У квітні 1944 р. війська 4-го Українського фронту почали наступ з метою звільнення від нацистів Криму. 13 квітня був звільнений Сімферополь. У середині травня 1944 р. військами 4-го Українського фронту і морськими Чорноморського флоту від гітлерівців був очищений Севастополь.

Бої на Карельському перешийку розгорнулися у червні 1944 р. «Лінія Маннергейма» була прорвана. Ставка, навчена досвідом війни 1939-1940 рр., зупинила наступ Червоної армії на фінському кордоні. 19 вересня в Москві була укладена угода про перемир'я. Фінляндія вийшла з гітлерівської коаліції.

Великомасштабна операція з вигнання нацистів із Білорусії під кодовою назвою «Багратіон» почалась 23 червня 1944 р. Радянські війська оточили і знищили в районах Вітебська і Бобруйська 10 дивізій вермахту. 3 липня 1944 р. нацисти були вигнані зі столиці Білорусії — Мінськ. Одночасно почалося звільнення від гітлерівців території Прибалтики.

У січні 1944 р. почалася підготовка вторгнення англо-американських військ у Північну Францію (операція «Оверлорд») і допоміжного удару в Південній Франції (операція «Енвіл»), Командувачем союзних експедиційних військ був призначений американський генерал Д. Ейзенхауер. У ніч проти 6 червня 1944 р. Другий фронт у Європі був відкритий. Союзні війська, що висадилися на узбережжі Нормандії, до 20 липня 1944 р. вели бої за створення стратегічного плацдарму.

Історичні подробиці. Збереглося інтерв'ю з капітаном Червоної армії Ніколаєм Серовом — він і його колеги не розуміли, чому «переможна армія» зупинилася перед містом. — Наш командир, полковник Погорелий, пояснив: у Варшаві відбувається буржуазно-націоналістичне повстання, організоване підпільною Армією Крайовою, у зв'язку цим не можемо підтримувати повстання. Наш майбутній польський соціалістичний уряд знаходиться в Любліні, тому наше завдання — звільнити Варшаву власними силами і ввести до столиці Польщі люблінський комітет, — говорив капітан.

У 1944 р. Червона армія вступила на територію Польщі, Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини, Чехословаччини. Кремль підтримував прорадянськи налаштованих політиків у цих країнах.

22 липня 1944 р. зусиллями сталінського керівництва на території Польщі було створено прорадянський уряд — Польський комітет національного визволення (ПКНВ). Таким чином, у країні встановилося двовладдя, бо законна влада належала емігрантському уряду Польщі, визнаному більшістю держав світу. Радянський уряд підтримав ПКНВ у його прагненні створити нову польську адміністрацію на звільненій території, виступив за роззброєння Армії Крайової, підпорядкованої лондонському уряду.

Командування Армії Крайової вирішило почати повстання проти гітлерівських окупантів у Варшаві, прагнучи звільнити столицю Польщі й установити там владу лондонського уряду. Варшавське повстання почалося 1 серпня 1944 р. Керівники повстання усвідомлювали те, що визначальною може стати лише участь у боях

Червоної армії. Сподівання підживлювало радянське керівництво, що через радіо закликала варшав'ян до збройного опору ще у вересні 1944 року. Рузвельт і Черчілль просили Сталіна почати наступ і підтримати варшав'ян, але він відмовив.

Гітлерівці за допомогою авіації і бронетехніки до початку жовтня придушили повстання, перетворивши столицю Польщі на руїни. У ході повстання загинуло понад 200 тис. поляків. Лише 17 січня 1945 р. війська Червоної армії вступили в майже повністю зруйновану Варшаву. Незабаром від нацистів була звільнена вся територія країни.

20 серпня 1944 р. війська Червоної армії перейшли в новий наступ на території Румунії. 23 серпня Михайл I віддав наказ про арешт маршала Антонеску і сформував антифашистський коаліційний уряд. Наступного дня новий уряд оголосив війну Німеччині і приєднався до антигітлерівської коаліції.

5 вересня 1944 р. Радянський Союз оголосив війну Болгарії, і радянські війська, не зустрівши опору, увійшли в її межі. При звістці про появу радянських військ партизанські загони разом з армійськими частинами, які приєднались до них, 9 вересня 1944 р. захопили столицю Софії. Новий уряд, що прийшов до влади, підписав перемир'я із союзниками й оголосив війну Німеччині. Радянські і болгарські війська вийшли до югославського кордону.

Наприкінці вересня 1944 р. був розроблений спільний план дій частин 3-го Українського фронту і частин Народно-визвольної армії Югославії. При штурмі столиці Югославії Белграда командування фронту виконало прохання югославів: частини НВАЮ увірвалися до міста першими. Після звільнення Белграда югославська армія звільнила територію Сербії, Чорногорії, Македонії (за участі болгарської армії), однак бої в країні завершилися тільки 15 травня 1945 р.

У вересні 1943 р. уряд М. Каллаї підписав з американськими і британськими представниками попередню угоду про перемир'я. У відповідь на це війська Вермахту були введені на територію Угорщини. Однак у жовтні 1944 р. М. Горті заявив про вихід країни з війни. Проти цього виступило вище військове керівництво, пов'язане з Німеччиною. Хорті був змушений віддати владу ставленику Гітлера Ф. Салаті. Новий режим підтримував нацистську Німеччину і залишався вірним своїм союзницьким зобов'язанням.

На долю бійців 2-го Українського фронту, що вступив у жовтні 1944 р. у східні та центральні райони Угорщини, випали суворі випробування. Війська Вермахту за підтримки свого останнього воєнного союзника — угорської армії — чинили запеклий опір. У листопаді, форсувавши Дунай, з Югославії в Угорщину ввійшли частини 3-го Українського фронту. Фронти з'єдналися, оточивши угруповання Вермахту в районі Будапешта. Лише 13 лютого 1945 р. ціною величезних втрат Червоної армії вдалося заволодіти угорською столицею.

У другій половині 1944 р. нові уряди Румунії й Болгарії порвали з Німеччиною і перейшли на бік союзників. З війни вийшла Фінляндія. Румунія й Болгарія оголосили війну Німеччині. Частини Червоної армії ввійшли на територію країн Центральної та Південно-Східної Європи. У цих країнах встановлювалися тоталітарні режими сталінського зразка, але це відбулося не з вини радянських воїнів, які звільняли народи Європи від фашизму. Адже солдати й офіцери Червоної армії з честю і до

кінця виконали свій військовий обов'язок, і багато хто з них назавжди залишився біля берегів Вісли і Дунаю.

25 липня 1944 р. союзники почали новий наступ в Нормандії і завдали поразки Вермахту у Північній Франції. На південному узбережжі Франції відбулася висадка англо-американсько-французьких військ.

З наближенням союзних військ до Парижа рух Опору у Франції набирав усе більшого розмаху. На вулицях міста з'явилися барикади, 19 серпня почалися перші вуличні бої. До вечора 22 серпня повстанці оволоділи більшістю кварталів столиці. 23 серпня союзні війська підійшли до Парижа. Прорвавши оборону супротивника, передові частини 2-ї французької бронетанкової дивізії генерала Ф.

Леклерка ввечері 24 серпня вступили до столиці, де ширилося повстання парижан. 25 серпня до кінця дня гітлерівці склали зброю. У день, коли повстання остаточно перемогло, у столицю Франції прибув генерал Ш. де Голль. Франція знову здобула свободу.

Наступ союзницьких військ успішно розвивався в напрямку до кордонів «третього рейху». 21 жовтня 1944 р. союзники зайняли Ахен, перше місто на території Німеччини.

В Азіатсько-Тихоокеанському регіоні почалося повернення загарбаних японцями величезних територій в Азії, островів у Тихому океані. Відвоювання американцями Маріанських островів у квітні — червні 1944 р. відкрило шлях до звільнення Філіппін та Індонезії. Вирішальним у боротьбі за Філіппіни був морський бій біля острова Лейте в жовтні 1944 р. Американці потопили 3 японські лінкори з 9, усі чотири авіаносці та 6 крейсерів з 19, серйозно пошкодивши інші бойові судна. У бою біля о. Лейте вперше брали участь японські льотчики- «смертники» — камікадзе. Вони потопили 1 і пошкодили 4 американські авіаносці.

На початку 1945 р. нацистське керівництво провело серію «тотальних» мобілізацій. У ході однієї з них, влітку 1944 р., призовний вік був знижений з 17,5 до 16 років, почалося формування ополчення з людей похилого віку і підлітків.

У грудні 1944 р. німецьке командування організувало останній контрудар проти союзників в Арденнах. їм удалося вклинитися вглиб оборони англо-американських військ на 100 км, однак наступ захлинувся.

Радянські війська почали наступ на території Польщі в січні 1945 р. — раніше від запланованого терміну, з огляду на важке становище союзників в Арденнах. У ході Вісло-Одерської операції вони вступили на територію Німеччини і зупинилися на відстані 60 км від Берліна. На тлі цього наступу відбулася нова зустріч лідерів СРСР, США і Британії.

Кримська (Ялтинська) конференція відбулася 4-11 лютого 1945 р. у Лівадійському палаці в Ялті. У ній взяли участь Й. Сталін, Ф. Рузвельт, У. Черчілль, міністри закордонних справ трьох держав. Основною метою конференції була координація дій союзників на заключному етапі війни. Обговорювалися питання про післявоєнний устрій світу, у тому числі — про повоєнний устрій Польщі та її кордони, про владу в Югославії після війни. Було вирішено скликати 25 квітня 1945 р. у м. Сан-Франциско (США) установчу конференцію, на якій планувалось виробити статут Організації Об'єднаних Націй.

Значна частина найбільш продуктивного населення перебувала в лавах Червоної армії, чисельність якої зросла в ході війни з 5 млн до 11,3 млн чоловік. Отже, більшість чоловіків «призовного віку» знаходилась в армії. Але й жінки служили в бойових частинах, брали участь у партизанському русі.

У другому півріччі 1941 р. на виробництва країни прийшли понад 500 тис. домогосподарок, що замінили чоловіків. Крім того, тисячі жінок, які вже вийшли на пенсію, знову повернулися у народне господарство.

Колосальні втрати радянських військ призвели до того, що у 1942 р. в СРСР була проведена масова мобілізація жінок на службу в діючу армію і тиліві з'єднання. На військову службу було призвано близько 500 000 дівчат, 70% яких служили в діючій армії. Жінки виконувати роботу зв'язківців, водіїв автомашин та тракторів, телефоністок, розвідниць, кулеметників, кухарів тощо. Багато жінок працювали медсестрами. Сотні тисяч жінок і дівчат вивчали військову справу у військових училищах, на курсах. Там проходили навчання льотчиці, танкістки, зв'язківці, розвідниці.

Вже на самому початку війни до збройних сил почали все частіше залучати жінок, які працювали у канцелярській службі і службі зв'язку, у метеослужбі. Жінки служили в штабах на посадах писарів і діловодів, працювали на вузлах зв'язку телеграфістками і радистками. Багато жінок було і в авіації, на постах і пунктах збору донесень. Вони стежили за рухом літаків супротивника, передавали повідомлення про помічені літаки і попереджали про повітряні нальоти. Жінки працювали телефоністками, обчислювачами і друкарками. Були й такі німецькі жінки, які стали жорстокими катами в нацистських концтаборах.

Символом оборони Севастополя стала радянська снайпер Людмила Павличенко. За підтвердженими даними, до кінця війни від її рук загинуло 309 німців. Павличенко вважається найуспішнішою жінкою-снайпером в історії

Жінки розділили з чоловіками всі тяготи війни, і славу переможців, і ганьбу переможених. Втім, найбільшою мрією для більшості жінок і чоловіків було закінчення війни.

6. Наслідки війни для України.

Наш край в роки Другої світової війни.

Наслідки війни для України:

1. Політичні.

Одним із важливих наслідків перемоги було продовження об'єднання українських земель, що підтвердили Тегеранська (1943 р.), Кримська (1945 р.) та Потсдамська конференції глав держав антигітлерівської коаліції.

Україна увійшла до складу ООН як країна-засновниця у квітні 1945 року.

2. Економічні

Друга світова війна завдала Україні масштабних економічних витрат. За підрахунками радянських вчених тільки прямі збитки склали 285 млрд. крб. у діючих на той час цінах. У 1945 році промисловість виробила лише чверть від довоєнних обсягів виробництва, а сільське господарство — лише 40 %.[1]

Цілком чи частково було зруйновано понад 714 великих і малих міст, більше 28 тис. сіл, перетворено на руїни 200 тис. промислово-виробничих споруд, 40 % житлових будинків, внаслідок чого без житла залишилося близько 10 млн осіб. Оскільки війна завдала Україні більше руйнувань, ніж будь-якій іншій країні Європи, втрати в економіці сягали приголомшуючих масштабів. Цілковите чи часткове знищення понад 16 тис. промислових підприємств означало втрату великої частини того, що Україна здобула великою ціною у роки форсованої індустріалізації, суцільної колективізації та масових репресій. Було зруйновано 9 магістральних залізничних шляхів, 5600 залізничних мостів, 50 тис. км шосейних шляхів, 132 портових господарства. Підраховано, що загальні збитки економіці України сягали 40 %. Було порушено та пограбовано близько 30 тис. колгоспів та радгоспів, 1300 машино-тракторних станцій, вивезено до Німеччини 56 тис. тракторів, 24 тис. комбайнів, 7,6 млн голів крупної рогатої худоби, 9,3 млн свиней, 7,3 млн овець та кіз, 3,3 млн голів коней. Було зруйновано десятки тисяч лікувальних та освітніх закладів, бібліотек та ін..

З міст найбільше постраждали великі промислові міста та столиця країни. Загалом протягом воєнних років у Києві було зруйновано 940 будинків державних і громадських установ площею понад 1 млн м², 1742 комунальних будинків житловою площею понад 1 млн м², 3,6 тис. приватних будинків площею до півмільйона м²; знищені всі мости через р. Дніпро, виведені з ладу водогін, каналізація, транспортне господарство та ін. Нацистські загарбники зруйнували Голосіївське навчальне містечко столиці України, індустріальний, педагогічний та інші інститути. Збитки, завдані сільськогосподарським вузам Києва, перевищували 70 млн. руб., технологічному інституту харчової промисловості - 24 млн. карбованців.

Повністю була відсутня енергетична база через зруйнування Дніпрогесу, Штерівської, Курахівської, Зуївської, Сєверодонецької та ін. електростанцій.

3. Демографічні

Щонайменше 5,4 млн осіб, або один із шести мешканців України загинув у війні, 2,3 млн осіб було вивезено для примусової праці до Німеччини.

С. Кульчицький вважає, що про масштаб втрат свідчить зниження чисельності населення УРСР на 14 275 тис. осіб. Значна частина з них — безповоротні втрати. Фронтові втрати — понад 3 млн військовослужбовців; втрати радянських та антирадянських партизанів у боротьбі між собою й з окупантами; втрати цивільного населення під час бойових дій, через виснаження та хвороби, від терору окупантів.

У східні регіони СРСР було евакуйовано 3,5 млн осіб, вивезено до Німеччини — 2,4 млн осіб, з яких тільки частина повернулася на Батьківщину. За абсолютною й відносною кількістю втрат у цій війні Україна перебуває на другому місці: 8 млн осіб, 19,1 % до всього передвоєнного населення, або кожний п'ятий житель республіки. Україна поступається за абсолютною кількістю втрат Росії, а за відносною — Польщі (19,6 %). Третє місце за абсолютною кількістю втрат посідає Німеччина (6,5 млн осіб, 9,1 %).

У 1945 р. в країні нараховувалося 125 тис. сиріт, з яких 21 тис. були безпритульними. Більшість з них мешкала в підвалах будинків, на вокзалах або мандрувала з міста у місто.

За роки війни на визволеній території залишилося лише 17 % робітників порівняно з довоєнною чисельністю. Наприклад, коксохімічні і металургійні заводи Наркомату чорної металургії в лютому 1944 р. були забезпечені робочою силою лише на 38,3 % і 24,5 % відповідно. Подібна ситуація спостерігалася на всіх промислових об'єктах.

30 липня 1941 року німецькі загарбники захопили Новоархангельськ. Більше двох з половиною років (31 місяць і 12 днів) селище було окуповане. Неволю, муки принесли новоархангельцям фашистські орди. Вони катували людей, гнали в Німеччину на каторжні роботи, грабували і спалювали хати. 1056 жителів району опинилися в далекій чужині за колючим дротом. В селі фашисти створили 2 табори військовополонених, та на цьому не припинилися звірства, 1254 було розстріляно, над 322 жорстоко познущалися.

Але терор окупантів не зміг зламати людей. Боротьбу проти німецьких поневолювачів організувала партійна організація. Для підпільної роботи в тилу ворога були залишені К.А.Тимофєєв, Ю.А.Фрединський, Г.З.Кондратьєв, А.Л.Ткаченко, вони з честю виконали свій обов'язок перед Батьківщиною.

В травні 1942р., після розрізнених спроб вести підпільно-диверсійну боротьбу проти окупантів, в Новоархангельську з ініціативи Фрединського був заснований комітет сприяння Червоним партизанам КСЧП. До його складу увійшов разом з іншими патріотами і нині відомий український письменник Василь Павлович Козаченко, який потрапивши в оточення і опинившись на тимчасово окупованій території, наполегливо шукав своє місце в боротьбі з ворогом. Тут все йому було знайоме з дитинства та юності – і прозорі води Синюхи, і прямі під лінійку прокреслені вулиці рідного Новоархангельська, і школа, перебудована із колишнього, часів миколаївських військових поселень, шпиталю. Та на все це, до болю знайоме і рідне, ніби впав невидимий чорний попіл. Люди неговірки, похмурі. Лютують окупанти – розстріли, вивіз молоді до фашистського рейху. В селі - два концентраційних табори, де гинуть сотні полонених. Особистий досвід підпільної роботи та пережите послужило йому матеріалом для повістей «Атестат зрілості», «Серце матері», «Блискавка». Мету своєї діяльності КСЧП вбачав у всебічній допомозі партизанам зброєю, розвідкою, квартирами, харчуванням, в організації диверсій і саботажів, знищенні нацистської літератури. До половини червня 1942р. КСЧП створив навколо себе підпільну організацію з 35 осіб. Комітетчики організували втечу з табору військовополонених. Було врятовано від фашистської неволі 45 червоноармійців і 7 жителів району. В червні через Тимора Погорелова і В.Козаченка комітет налагодив зв'язок із штабом партизанських загонів Уманщини, зокрема загonom, яким командував Верхов-Гриб, відомий український дитячий письменник Кузьма Гриб. За дорученням комітету учениця-складальниця О.Є.Матвійчук винесла з друкарні близько 20 кг шрифту і передали уманчанам. А від них одержали майже 4 тисячі антифашистських листівок, які розповсюджували у своєму і навколишніх селах.

8 січня 1943 року з підпільних груп було організовано дві розвідувальні групи. Перша збирала відомості про дислокацію ворожих військ, друга – шляхом диверсій діставала зброю. Активною учасницею однієї із розвідницьких груп була старша піонервожата Новоархангельської середньої школи – Клавдія Байраченко, відважна

дівчина, патріотка. Їй часто доручали супроводжувати втікачів з табору, передавати розвідувальні дані, розповсюджувати листівки. Загинула вона 16 січня 1944 року в нерівному бою з фашистами поблизу с.Борщова. Клавдія Опанасівна Байраченко народилася 24 липня 1918 р. в селищі Новоархангельську в звичайній трудовій сім'ї. Росла кмітливою, привітною, невтомною, енергійною дівчинкою. 1 вересня 1925 р. Клава стала школяркою, а в 1929 році вступила в піонери. Після закінчення семирічки, а потім річних курсів піонервожатих, працює в Покровській та Ганнівській школах, заочно навчаючись в Первомайському педтехнікумі. Найповніше таланти піонерського вожака, умілого організатора дітей розкрився ц 1936—37 навчальному році, коли Клава стала працювати в Новоархангельській СШ. Фізично розвинена, морально загартована, душею чиста і добра. Клава швидко стала душею шкільного колективу. Є такі люди в житті, які здається і не вражають зразу зовнішньою красою, але душі їх світяться такою людською теплотою і чуйністю, що поневолі тягнешся до них, віддаєшся їх волі, хочеш стати таким же. Була в неї така теплота і людяність, такий каприз і хист, що як магніт манив до себе симпатії і старого і малого.

Перед початком Великої Вітчизняної війни К. Байраченко працює в райкомі комсомолу інструктором і подружила з секретарем Новоархангельського райкому комсомолу Ольгою Захарівною Бражко. Ця дружба визначила дальший шлях комсомолки. 30 липня 1941 року чобіт окупанта ступив на Новоархангельську землю. По парку, який Клава садила своїми руками з вихованцями, повзали фашистські танки, ламаючи тендітні деревця, що тягнулися до сонця, до життя.

Стогнала сплюндрована чужинцями рідна земля, похмурими, непривітними тінями вигляділи люди. Людина з таким характером, як Клава, з перших днів окупації не захотіла дихати з фашистами одним, повітрям, бо повітря рідної землі мало належали тільки їй, таким як вона чесним людям. Треба боротися з ворогом. І вона почала боротися з першого дня: шукала підпілля, підбадьорювала людей, сіяла ненависть до чужинців. За завданням КСЧП (комітет сприяння червоним партизанам), створеного за ініціативою колишнього секретаря Новоархангельського райкому Компартії України Фрединського Юхима Андрійовича та Козаченка Василя Павловича, збирала трофейну зброю, розповсюджувала листівки, збирала ядро майбутнього партизанського загону, допомагала військовополоненим вирватися з фашистського полону. Це була на диво смілива, безстрашна і відчайдушна дівчина.

Колишня випускниця нашої школи Куйбіда Г. П. підпільниця, а далі вчителька, в газеті «Колос» № 153 від 24 грудня 1983 р. в статті «Безсмертний подвиг партизанки» згадує, що з Клавою можна було сміливо йти на саме небезпечне завдання.

Ніч. Темрява. Холодний дощ. Клава і Галина потай добралися до будинку комендатури і наклеїли партизанські листівки, потім біля криниці, на містку, і, на кінець, на будинку начальника поліції. Взавтра ці листівки зігріють душі радянським людям, а запроданці затремтять ще в більшій нестямі.

Або ще епізод з життя цієї героїчної дівчини. Клава несла на явочну квартиру зброю, ще кілька десятків кроків і завдання виконане. Та ось з темряви, прямо перед нею, виросла постать поліцая. Мить і фашистський лакиза задихається, замотаний з головою в Клавине пальто, яке дівчина блискавично скинула з себе і закрутила, на голові поліцая. Доки поліцей виплутався, Клава вже бігла по воді вверх течії річечки

Торговички, яка не замерзала в слабкі морози. Почалась погоня. Швидко лягла на пеньок, а потім тілом сповзла в русло. Холодна вода зціпила розгарячіле тіло. Чорна хустка злилась з пеньком. Поліцаям і в голову не прийшло, що дівчина може сховатись в крижаній воді, і вони попрямували далі вздовж течії. Сміливість знайшла порятунк. Коли утворився партизанський загін ім. Чапаєва під командуванням Ю. А. Фрединського Клава Байраченко стає зв'язковою загону. Розповсюджує листівки на Уманщині, тальнівщині, зв'язується з керівником партизанського руху на тальнівщині Кузьмою Грибом, колишнім учителем української мови та літератури нашої школи, відомим українським радянським письменником, із загоном ім. Сталіна, що діяв на території колишнього Підвисоцького району (командир Матвєєв Петро Йосипович (Суський), а потім Страйков Микола Михайлович . 16 січня 1944 р, у важкому бою біля с. Борщова Клава загинула. Фашистська куля знайшла її за кулеметом, з якого вона поливала свинцем наступаючі ряди фашистів.

Там і похована Клава. В квітні тіло партизанки перенесли в Новоархангельськ; На могилі героїні споруджено чудовий пам'ятник. Сюди часто приходять учні місцевих шкіл, її ім'я носить вулиця, на якій вона народилась і жила, площа райцентру.

Активно допомагав народним месникам десятирічний Вітя Гавриленко. Сім'я Гавриленків жила на околиці села під лісом. Батько був на фронті, а мати - Фросина Арсентіївна залишилась з трьома дітьми (2 хлопці, а дівчинці Лілі - 3 роки). Вітя був середнім. Фросина Арсентіївна допомагала пораненим червоноармійцям, що вибиралися з оточення та полону, а потім стала партизанкою. Вітя виконував доручення зв'язкового загону. Біжить часто через ліс до дідуся ніби за продуктами, а завтра загін має точні дані про дислокацію німців та поліцаїв, Невловимим зв'язківцем значився Вітя в загоні. Люта ненависть до ворогів, гаряча любов до рідної сплюндрованої нелюдами землі примножували сили юного месника. Він говорив з партизанами з'єднання Наумова, чув в загоні голос Москви, твердо вірив в перемогу народу - все це примушувало юного партизана дисципліновано і мужньо виконувати свій партизанський обов'язок. Та біда не ходить за морями. Йшов якимось лісовою стежкою. Ніс в кошику продукти, а під ними медикаменти і бинти. Раптом, як привид, серед стежки став поліцай. Знали що Вітя зв'язаний з партизанами. Неймовірно били, катували, але жодного слова правдивого не добились. А потім муки і тортури в місцевому гестапо (гестапо розміщувалося в колишньому будинку райупонмінзагу - напроти нинішнього райфінвідділу). Жодного слова з вуст юного героя вони не почули.

Після звільнення Новоархангельська радянськими військами в березні 1944 р. знайшли знівечений труп героя і з військовими почестями поховали біля колишньої лікарні поряд з могилами червоноармійців та партизан, що померли від ран.

В березні 1943р., підпільні групи влилися в партизанський загін імені Чапаєва. Командиром його був - Ю.А.Фрединський, начальником штабу – А.С.Синиця. Новоархангельські партизани тримали тісний зв'язок з загоном Матвєєва /під цим іменем виступав офіцер радянської Армії П.Й.Суський – командир партизанського загону в районі урочища «Зелена Брама», який загинув в бою незадовго до визволення району і похований в братській могилі с.Підвисоке/. До останніх днів

окупації партизани загону імені Чапаєва нищили ворожу силу та техніку, руйнували телефонний зв'язок, обстрілювали обози.

З лютого 1943р. члени загону вели двогодинний бій з карним загonom ворога на хуторах біля с.Ганнівка. Було вбито 9 гітлерівців і 10 поранено.

У червні 1943 року стало відомо, що районну друкарню переносять в інше приміщення. Тим і скористалися члени партизанського загону імені Чапаєва, щоб обладнати свою друкарню. Влаштували її в хаті батька Василя Козаченка. На величезну небезпеку наражалась уся сім'я молодого письменника. Адже варто було окупантам дізнатися про місце знаходження підпільної друкарні, усіх рідних чекала б жахлива смерть. На це патріоти не зважали, листівки ночами друкували Василь Павлович зі своїм найменшим братом Анатолієм.

Мешканці селища з усіх сил чинили опір гітлерівцям. Боротьба із сильним і підступним ворогом була нелегкою. За свободу і незалежність рідної землі в жорстоких боях загинули партизани М.С.Синиця, І.Л.Кравченко, П.М.Курта, П.П.Томак, та інші.

Визволили Новоархангельщину 13 березня 1944 року війська другого Українського фронту, зокрема, бійці 110-гвардійської стрілецької дивізії, під командуванням гвардії полковника Дмитра Пилиповича Соболева.

Хоробро билися за Батьківщину і воїни - новоархангельці. Зокрема, проявив мужність наш земляк капітан Іван Миколайович Курта, його нагороджено двома орденами Червоного Прапора. орденом Олександра Невського, медалями «За звільнення Варшави», «За взяття Берліна», «За перемогу над Німеччиною». Це ж саме можна сказати і про Григорія Павловича Гулого, Василя Гнатовича Бевзенка, Бориса Павловича Вовнянка, Якова Григоровича Ліподата, Володимира Ксенофонтівича Суценка. Ось, що повідомляла фронтова газета «На захист Батьківщини» про сержанта 375 Бухарестської Червонопрапорної дивізії В.К.Суценка: «Сержант Суценко прославився своєю винахідливістю і хоробрістю в боротьбі з німецькою піхотою... За відмінні бойові дії, за військову майстерність і відвагу комсомольця Суценка нагородити орденом Слави III ступеня».

Бойовими нагородами відзначено 636 воїнів - новоархангельців, 325 сімей селища отримали повідомлення про те, що їхні батьки, сини, брати і сестри загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Свято шанують новоархангельці світлу пам'ять про загиблих воїнів-земляків, що поклали голови за звільнення нашого селища в 1941-1944 роках. На їх могилах встановлено 2 пам'ятники (в парку поховано 717 чоловік, біля бувшої районної лікарні – 70, з них 27 партизани).

Лекція №17

Тема: Післявоєнна відбудова і розвиток України (1945-1950-х рр.). Україна в умовах дестабілізації 1953-1964 рр.)

План заняття

1. Україна і ООН.
2. Соціально-економічні труднощі післявоєнного періоду. Голод 1946 -1947 рр. Успіхи у відбудові.
3. Внутрішньополітичне життя в Україні. Партійне керівництво в Україні. Продовження політичних репресій.
4. Колективізація західноукраїнського села. Ліквідація УГКЦ 1946 р.
5. Боротьба радянської влади з підпільним партизанським рухом ОУН УПА. Операція «Вісла».
6. Суспільно-політичне життя та політична боротьба в 1953 - 1964 рр.
7. Економічні реформи Хрущова та їх наслідки для України.

1. Україна і ООН.

Визволення України почалося під час Сталінградської битви (листопад 1942 - лютий 1943 р.), яка поклала початок корінному перелому у війні на користь СРСР. Перші населені пункти України в східному Донбасі були звільнені в грудні 1942 р. Остаточне ж визволення українських земель почалося в ході Курської битви (5 липня – 23 серпня 1943 р.). 23 серпня війська Степового фронту звільнили Харків. У вересні-жовтні 1943 р. розгорнулася героїчна битва за Дніпро, уздовж якого німці намагалися створити неприступну лінію стратегічної оборони («Східний вал»). Кульмінацією битви за Дніпро було визволення від окупантів Києва. Сталін, ігноруючи реальне співвідношення сил, наказав за будь-яку ціну звільнити Київ до річниці Жовтневої революції 1917 р. Ціною величезних людських втрат радянські війська 6 листопада 1943 р. звільнили місто. За визволення столиці України понад 1000 солдатів і офіцерів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

1944 р. радянське командування силами чотирьох Українських фронтів, які налічували понад 2,3 млн. осіб, здійснило серію блискучих наступальних операцій, остаточно визволивши територію України.

Радянським військам протистояла гітлерівська група армій «Південь» (командувач - генерал-фельдмаршал Е. Манштейн, із березня - генерал В. Модель), яка налічувала 1,8 млн. осіб.

Отже, битва за визволення України тривала 22 місяці. Після вигнання ворога з української землі бойові дії перемістилися на територію Центральної та Південно-Східної Європи. Війська 1-го Українського фронту визволяли від гітлерівських загарбників польські землі, а у квітні-травні 1945 р. разом з Білоруськими фронтами провели Празьку операцію, у ході якої був завершений розгром нацистської Німеччини, штурмували Берлін. 2, 3, 4-й Українські fronti взяли участь у звільненні від нацистської окупації Румунії, Угорщини, Болгарії, Югославії, Австрії,

Чехословаччини. Війська 2-го Українського фронту брали участь і в розгромі Квантунської армії Японії на Далекому Сході.

Воїни-українці зробили вагомий внесок у перемогу над нацистською Німеччиною та її союзниками. Радянськими бойовими нагородами було відзначено **2,5 млн. осіб.**

Українцями були маршали С. Тимошенко, Р. Малиновський, А. Єрьоменко, П. Рибалко, С. Руденко, генерали В. Герасименко, П. Жмаченко, К. Москаленко, І. Кириченко та інші. Маршали й генерали українського походження очолювали більше половини з 15 фронтів, які діяли в період боротьби з німецько-фашистськими загарбниками. На відзнаку мужності й героїзму українського народу, який захищав свою землю від поневолювачів, почесне звання «Місто-герой» було присвоєно містам Київ, Одеса, Керч і Севастополь.

Внесок України оцінений на заході – Україна і Білорусія, згідно домовленостей в **Ялті 1945 р.**, стали рівноправними членами ООН.

2. Соціально-економічні труднощі післявоєнного періоду. Голод 1946 -1947 рр. Успіхи у відбудові.

У перші післявоєнні роки продовжувалися сталінські репресії, які особливо торкнулися мешканців Західної України – учасників ОУН – УПА та частини української інтелігенції. Необхідно наголосити, що голод 1946 – 1947 рр., на відміну від подій 1932 – 1933 рр., не носив штучного характеру.

У 1953 р., після смерті Й.Сталіна, розпочався поступовий процес реабілітації жертв сталінізму. Особливо він пришвидшився після XX з'їзду партії (1956 р.), де у доповіді першого секретаря КПРС М.С.Хрущова було розвінчано „культ особи” Сталіна. При підготовці до другого питання варто врахувати. Що внутрішня політика М.С.Хрущова мала непослідовний характер. Реабілітація політв'язнів була частковою, його політичні й економічні реформи були непослідовними, а на початку 60-х рр. розпочалися чергові гоніння проти „дисидентів” та „шестидесятників”.

Суперечливим в історії України був період з 1964 по 1985 рр. З одного боку саме в цей час республіка стала промислово-індустріальною, значно покращився рівень життя переважної більшості її жителів, разом з тим ці роки позначилися новими гоніннями влади на „дисидентів”, репресіями проти тих діячів української культури та науки, які не були згодні з комуністичною ідеологією, обмеженням політичних прав громадян. У економіці переважали екстенсивні методи господарювання, а гарантом порівняно пристойного матеріального добробуту громадян виступала не розвинута економіка СРСР, а значні надходження до бюджету Радянського Союзу з продажу нафти, газу та інших природних багатств. Важким тягарем економіки країни були величезні витрати на ВПК.

На початку 80-х рр. в економіці, політичній сфері радянського суспільства швидко наростали негативні тенденції, пов'язані, в першу чергу, з неефективністю командно-адміністративної системи регулювання економіки, значними витратами на збройні сили та іншими факторами в умовах світової глобалізації.

3. Внутрішньополітичне життя в Україні. Партійне керівництво в Україні.

Продовження політичних репресій.

Розпочинаючи реформи, керівники КПРС вважали, що достатньо лише виправити окремі негативні моменти радянської системи. Офіційна концепція перебудови у загальному вигляді сформувалася до 1988 р. Було проголошено курс на здійснення двох взаємопов'язаних завдань:

- 1) радикальної економічної реформи;
- 2) демократизацію суспільного життя, розширення гласності.

Кінцевою метою проголошувалася побудова «гуманного, демократичного соціалізму», який мав поєднати ринок з централізованим плануванням, політичний плюралізм з керівною роллю КПРС, суверенітет республік зі збереженням єдиної союзної держави.

Гласність та лібералізація

Значну роль у демократизації суспільно-політичного життя країни відіграла гласність.

На січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, який поклав початок новому етапові перебудови, постало питання про консерватизм, гальмування реформ, на перший план було висунуто завдання демократизації суспільного життя. Воно мало на меті пом'якшення режиму, забезпечення (щоправда, під контролем партії) доступу народу до важелів влади, посилення їх суспільної активності, розширення соціальної бази перебудови. Першочерговими були відновлення ролі Рад як органів політичної влади; розвиток внутріпартійної демократії; демократизація економічного управління; забезпечення міцної законності, захист суспільства від зловживань влади; підвищення соціальної активності народу та рівня участі громадян у житті суспільства; перетворення профспілок на захисників інтересів трудящих та ін. Суть перебудови Горбачов тлумачив як поєднання радикальної економічної реформи і демократизації суспільно-політичного життя з метою побудови в СРСР гуманного демократичного соціалізму.

У цьому суспільстві мали органічно поєднатися ринок і план, демократія і керівна роль КПРС, суверенність радянських республік і союзний центр.

Гласність відкрила можливість сказати через пресу, радіо, телебачення, літературу, кіно правду про існуючу у країні тоталітарну систему, про її численні злочини. Гласність почала поступово переростати у свободу слова. Цьому процесу сприяла поява 1989 р. значної кількості позацензурних видань різних громадських та політичних об'єднань і груп. Із 1 серпня 1990 р., згідно з Законом СРСР «Про пресу та інші засоби масової інформації», було запроваджено свободу друку та заборонено цензуру. Численні публікації з історичних, політичних, культурних та економічних проблем заповнили безліч «білих плям» в історії країни. 1988 р. знову було порушено мовчання щодо штучного голоду 1933 р. Почалася руйнація теоретичних догм та ідеологічних стереотипів, повною мірою виявилась нежиттєздатність комуністичної ідеї, ленінського вчення, злочинність більшовицького режиму.

Зрушення у політичному житті України. Пожвавлення громадської активності. Початок політичній реформі в СРСР було покладено в червні 1988 р. на XIX Всесоюзній партконференції, рішення якої спрямовували на реорганізацію вищих органів влади, забезпечення повновладдя рад, демократизацію КПРС.

Передбачалося, що політична реформа відкриє простір для самоврядування,

створить умови для розвитку ініціативи громадян, представницьких органів влади, партійних і громадських організацій і трудових колективів. Реформатори прагнули надати радам реальну владу, зробити їх незалежними від компартійних структур. Наприкінці 1988 р. сесія Верховної Ради СРСР прийняла відповідні закони, що змінювали структуру, порядок виборів і зміст роботи вищих органів влади. Вищим законодавчим органом влади в СРСР було оголошено з'їзд народних депутатів. Але водночас третина місць народних депутатів була зарезервована для КПРС та підконтрольних їй громадських організацій.

Але і в такому вигляді новий закон про вибори, порівняно з попередніми виборами в СРСР, був значним кроком уперед, підривав основи тоталітарної системи в країні. Вибори тепер мали відбуватися на альтернативній основі, на одне місце могли балотуватися декілька кандидатів.

Основні дати подій, що свідчили про зростання громадянської активності суспільства 1988 р. у республіці почали стихійно виникати перші масові мітинги. На знак протесту проти злочинного замовчування владою справжніх наслідків чорнобильської катастрофи 26 квітня 1988 р. у Києві відбувся перший стихійний мітинг та демонстрація. Особливо бурхливо розвивалися події у Львові. У червні–липні 1988 р. тут відбулися перші несанкціоновані мітинги, у яких взяло участь десятки тисяч людей. Перед учасниками мітингів активно виступали колишні дисиденти - В'ячеслав Чорновіл, Михайло і Богдан Горині, Ігор та Ірина Калинці, окремо обговорювалися гострі національні проблеми, лунали вимоги спорудити у Львові пам'ятники Т. Шевченкові і жертвам сталінізму. Уперше публічно було порушено питання про реабілітацію вояків УПА як борців за національне визволення проти сталінської диктатури.

Драматичні зіткнення між міліцією і демонстрантами сталися 29 липня у Києві і 4 серпня у Львові. 17 вересня 1989 р. у демонстрації, організованій з приводу 50-річчя введення радянських військ до Західної України згідно з пактом Молотова–Ріббентропа, у Львові взяли участь 150 тис. осіб. Увечері того ж дня у вікнах з'явилися сотні тисяч свічок у пам'ять про загиблих під час комуністичних репресій.

Наприкінці січня 1990 р. у Хмельницькому, Луцьку, Полтаві, Рівному, Львові та інших містах відбулися мітинги з вимогами відставки місцевого компартійного і радянського керівництва.

У першій декаді лютого 1990 року відбулися багатотисячні мітинги в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Полтаві та інших містах. Ситуація у західних областях республіки дедалі більше почала загострюватися. Мітингувальники вже ставили питання про заміну політичних структур, а не окремих осіб. На 10-тисячному мітингу в Тернополі учасники вимагали розпуску компартії України.

У Львові пролунали гасла «Україна - без обкомів», «Партію - з підприємств!» Із початку 1989 р. до лютого 1990 р. опозиція підготувала 1 565 масових заходів, у яких взяли участь понад 2 млн осіб. Спираючись на ці дані, міністр внутрішніх справ, голова КДБ, міністр юстиції, голова Верховного суду і прокурор УРСР 20 лютого 1990 р. звернулися до ЦК КПУ з доповідною запискою, у якій пропонувалося оголосити мораторій до 1 липня на політичні акції, спрямовані на дестабілізацію становища в країні.

Із кінця лютого 1990 р. в Україні спалахнула «мітингова війна».

25 лютого відбулося близько 100 мітингів, у яких взяло участь до 230 тис. осіб. Понад половину мітингів організувала Комуністична партія.

Під тиском демократичних сил правляча партія постійно відступала.

Із січня по квітень 1990 р. одинадцять з двадцяти п'яти перших секретарів обкомів партії подали у відставку

Запитання
1. Які питання вони вирішували? (Утвердження ідей демократизму, формування національної свідомості, висунення альтернативних лідерів, проектів, програм.)

2. Чи можна провести чітку лінію, що визначала, якими питаннями займалися ці організації?

Восени 1987 р. у Києві був заснований Український культурологічний клуб, на засіданнях якого відкрито обговорювалися питання голоду 1933 р., боротьби за незалежність 1917–1920 рр. та ін.

Почали виникати осередки «неформальних» (тобто невідконтрольованих КПРС) об'єднань. Восени у Львові було створене «Товариство Лева». Воно почало видавати газету «Поступ», яка одразу посіла чітку демократичну позицію, стала популяризатором ідей національного відродження, відновлення української державності і трибуною для діячів опозиції. Значною подією стало утворення Українського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал», установча конференція якого відбулася в Києві 4 березня 1989 р. На початку 1988 р. просвітницькі українознавчі організації «Спадщина» виникають у Харкові та Києві. Їхня діяльність дуже швидко вийшла за межі суто просвітницької роботи і набула політичного характеру. 1988 р. зародився і студентський рух. У Києві виникає студентське об'єднання «Громада», у 1989 р. - Українська студентська спілка (УСС), Студентське братство у Львові, Демократична спілка студентів та інші організації в багатьох містах республіки.

Уже в червні 1989 р. в Україні діяло більш ніж 47 тис. неформальних об'єднань.

Під тиском мітингів, демонстрацій, пікетів, голодувань, в умовах розпочатих революційних змін у країні компартійно-радянським органам влади довелося дозволити переселення татар.

У результаті у квітні 1989 р. на півострові їх уже мешкало 40 тис., а влітку 1991 р. - 130 тис. (у 1944 р. - було депортовано 191 тис. татар). Для захисту національних прав депортованого народу навесні 1989 р. було створено Організацію кримськотатарського національного руху. 28 червня 1991 р. у Сімферополі курултай - з'їзд представників кримськотатарського народу - виступив за відновлення кримськотатарської автономії. Курултай обрав вищий представницький орган кримськотатарського народу - меджлис.

1987–1988 рр. із в'язниці та заслання повернулися до України відомі дисиденти - В. Чорновіл, М. Горинь, Л. Лук'яненко та ін.

Вони відновили роботу Української Гельсінської групи, а в липні 1988 р. перетворили її на спілку (УГС). Оприлюднена «Декларація принципів» у 1988 р. засвідчила, що УГС з правозахисної перетворилася на «типово політичну» організацію. Вона першою в республіці заявила про необхідність побудови самостійної української держави. У листопаді 1989 р. у Києві відбулося перепоховання праху відомих «шістдесятників» - жертв тоталітарної системи - В.

Стуса, Ю. Литвина, О. Тихого.

Формування багатопартійної системи

Наприкінці 1989–1990 рр. на основі самодіяльних громадських організацій та рухів в Україні виникають політичні партії. Лютневий (1990 р.) Пленум ЦК КПРС мав пристати на вимогу демократичних сил вилучити з Конституції СРСР статтю 6 про керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії у радянському суспільстві. Законодавчо це рішення було оформлено на III з'їзді народних депутатів СРСР у березні 1990 року.

У вересні 1990 р. Президія Верховної Ради України ухвалила постанову «Про порядок реєстрації громадських об'єднань», що створило відповідну юридичну базу для існування багатопартійності в республіці. Комуністична партія втратила свою політичну монополію. У квітні 1990 р. на базі Української Гельсінської спілки виникла Українська республіканська партія (УРП). На час свого виникнення УРП налічувала 2,3 тис. членів, а через рік — 8,9 тис.

Лідером партії було обрано Л. Лук'яненка — відомого політв'язня і дисидента. Головною метою своєї діяльності республіканці проголосили утворення Української самостійної соборної держави.

Для пропаганди своїх поглядів УРП активно використовувала депутатську трибуну: до Верховної Ради УРСР навесні 1990 р. було обрано 11 республіканців. Партія в 1990 р. мала кілька газет та інших видань. До програми УРП було включено вимоги демонополізації виробництва, переходу до ринкової економіки, економічної самостійності України, господарської самостійності підприємств, економічної свободи громадян, запровадження різних форм власності, пріоритету екології над економікою, приведення законів

України у відповідність до міжнародних норм права тощо. У березні 1990 р. на засіданні Великої ради Руху кілька його керівників - І. Драч, Д. Павличко та ін. - заявили про свій вихід з КПРС і про створення Демократичної партії України (ДемПУ).

Перший з'їзд ДемПУ відбувся у Києві у грудні 1990 р. Головною метою партії проголошувалися досягнення державної незалежності України та побудова демократичного і гуманного суспільства.

ДемПУ виступала за націоналізацію загальносоюзної власності, створення ринкової економіки, соціальну захищеність людини.

20 партій і громадських об'єднань склали ядро Української міжпартійної асамблеї (УМА), утвореної у липні 1990 р., - блоку партій та організацій на платформі радикального націоналізму і непримиренного антикомунізму.

1990–1991 рр. виникли також Партія зелених України, Ліберальна партія, Народна партія та ін. Нові партії були кількісно невеликими політичними об'єднаннями.

Усього протягом 1990 р. було створено 16 політичних партій. 1991 р. пройшли реєстрацію, маючи понад 3 тис. членів, УРП, ДемПУ, Партія зелених, Українська селянська демократична партія і Партія демократичного відродження України. Комуністична партія поки що залишалася найчисленнішою. Завдання

На початок 1990 р. компартія України налічувала майже 3,3 млн членів. У ній почали швидко наростати кризові явища. Із 1990 р. розпочався обвальний процес

добровільного виходу з її лав.

Так, якщо в 1988 р. компартію України залишило 1,9 тис. осіб, то 1990 р. - 251 тис., а за шість місяців 1991 р. - 143 тис. Масового характеру набув вихід із компартії в західних областях України.

На 1 січня 1991 р. Львівська обласна партійна організація зменшилася на 27,6 %, Івано-Франківська - на 18,7 %, Тернопільська - на 10,35 %. Упродовж 1990 року було ліквідовано 39 міськкомів та райкомів компартії України.

Щоб протидіяти соціально-політичним зрушенням, КПУ намагалася утворити різноманітні об'єднання: всілякі комітети захисту Леніна, СРСР, комуністичних ідей, Раду громадських організацій України та інші.

Для «заспокоєння» пробудженого народу використовувалися також новостворені загони міліції особливого призначення (ЗМОГО), які відзначилися арештами й масовим побиттям людей у Києві (29 липня 1989 р. і 2 жовтня 1990 р.), Львові (1 жовтня 1989 р.) та інших містах. Певну тривогу викликали міжконфесійні чвари, спричинені боротьбою між Російською православною церквою та відновленими УГКЦ і УАПЦ за культові споруди, майно, доходи. Окремі конфлікти, які траплялись переважно в західних областях, вдалося врегулювати і не допустити їх використання антидемократичними силами.

Леонід Кравчук, перший президент України

«І перебудова загальмувалась. Тоді Горбачов пішов глибше: треба змінити кадри, сказав він, змінити технології, форми та методи управління, перебудувати партію. Але якщо перший етап перебудови — науково-технічний прогрес — аж ніяк не зачіпав секретарів обкомів, райкомів, то коли Горбачов сказав, що потрібно перебудувати партію, і це стосувалось більшості партійних чиновників, апарату партії, вони почали гальмувати перебудову ще більше. Тоді він звернувся до партії на XIX Всесоюзній партійній конференції 1988 року, яка, по суті, розділилася на дві частини: одне крило, консервативне, вимагало повернутися назад, друге, прогресивне, вимагало йти далі рішучіше та послідовніше».

До початку 1987 р. було змінено 70 % складу Політбюро ЦК КПРС, 60 % секретарів обкомів партії. На цьому етапі відбувається активне оновлення кадрів. Один за одним залишають посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського,

Львівського та інших обкомів. Скидання консервативного баласту було домінуючою тенденцією в кадровій політиці. За цих умов В. Щербицький не тільки зберіг свою посаду, а й активно впливав на загальносоюзне керівництво. Це було зумовлено доволі стабільною соціальною обстановкою в Україні; існуванням в республіці міцного державного і партійного апарату, спроможного стримувати розвиток радикальних процесів; небажанням Москви йти на конфлікт і намаганням утримати стабільність в Україні; здатністю В. Щербицького до політичних маневрів. В УРСР упродовж 1986–1989 рр. було замінено 16 із 25 перших секретарів обкомів, 4 із 6 секретарів ЦК Компартії України, Голову Ради Міністрів О. Ляшка, кожного другого міністра, 147 перших секретарів міськкомів та райкомів партії, кожного третього голову облвиконкому. У вересні 1989 р. свою посаду був змушений залишити і Щербицький.

Першим секретарем ЦК Компартії України було обрано В. Івашка, якого влітку

1990 р. замінив С. Гуренко.

4. Колективізація західноукраїнського села. Ліквідація УГКЦ 1946 р.

Колективізація західноукраїнського села проводилася без урахування політичної ситуації в регіоні. Багато хто з ваших родичів знає, що таке колективізація, на власному досвіді.

Масова колективізація в Західній Україні розгорнулася лише наприкінці 1948 р. і завершилася в основному в 1950-1951 рр. За радянською пропагандистською схемою протягом 1946-1947 рр. у колгоспи вступали лише бідняки, які, мовляв, до 1948 р. зуміли довести середнякам переваги колективного господарювання. Насправді ж головним методом переконування залишилося грубе насильство: тиск, терор, масові репресії, депортації. Слайд 12. Політвідділи, у яких працювали переведені зі сходу партійні працівники, усіляко утискували міцні селянські господарства. За підтримки військ НКВС репресивними методами заганяли в колгоспи середняків, «розкуркулювали» заможних селян і їхні сім'ї, тих, хто все-таки відмовлявся вступати в колгоспи, виселяли в Сибір чи на північ СРСР. Таким чином до середини 1951 р. в Західній Україні в колективні господарства об'єднали понад 95 % селянських господарств.

Наслідки колективізації були жахливі: Голодомор 1946-1947 рік. Голодомор в Україні 1946–1947 - масовий голод (третій голодомор), який влаштувала народам СРСР російсько-комуністична диктатура 1946–1947, був спричинений не так повоєнним неврожаєм, як спланованою акцією сталінського Політбюро з метою забрати в селян залишки зерна і продати чи подарувати його братнім режимам у соціалістичному таборі. Так 1946 з СРСР вивезено 350 тисяч тонн зерна до Румунії, у 1947 - 600 тисяч тонн зерна - до Чехословаччини, за тих два роки Польща отримала з Радянського Союзу 900 тисяч тонн хліба. А в Молдові, Бессарабії й південних областях України стрімко поширювався голод і лише заперше півріччя 1947 офіційно зареєстровано 130 випадків людоїдства. Найбільше постраждали: у Херсонській, Ізмаїльській та Одеській областях.

У повоєнний період сільське господарство України було вщент зруйноване, колгоспи і радгоспи - пограбовані, сотні сіл – спалені. Розорене війною сільське господарство, яке потребувало допомоги, аби стати на ноги, ще більше було підірване засухою. Усе це призвело до того, що в колгоспах України в 1946 р. загинуло майже 350 тис. гектарів посівів зернових

Не зважаючи на розруху сільський товаровиробник змушений був нести подвійний тягар – відбудовувати село і відновлювати продуктивні сили у промисловості.

У своїх «Мемуарах» Микита Хрущов – тодішній перший секретар ЦК КП(б)України, так описав цей період: «План встановлювався вольовим методом, хоча в органах преси і в офіційних документах він обґрунтовувався науковими даними. При цьому виходили не з того скільки вирощено, а з того, скільки можна одержати в принципі, вибити у народу в засіки держави. І ось почалося це вибивання».

Незважаючи на вкрай важку ситуацію, з України, вилучене силою зерно

відвантажувалося до Польщі, Чехословаччини, Болгарії, і навіть Франції, інколи в як благодійна допомога. «Радянський Союз врятував нас від голоду», - зазначав президент Чехословаччини К. Готвальд, в той час як українці корчилися в голодних муках.

Керівництво СРСР такими діями прагнуло зберегти і поповнити великі продовольчі мобілізаційні резерви на випадок нової світової війни. Станом на 1 лютого 1947 року в державному резерві СРСР було 10 мільйонів тон хліба, в той час як, наприклад, в Широківському районі Дніпропетровської області колгоспникам було видано по 90 г хліба на трудовдень.

Ще одним репресивних заходом держави проти населення була заборона продажу хліба на ринках колгоспами, колгоспниками та одноосібниками. Безоплатна праця, надмірні, непосильні податки, злидні, голод, репресії змушували колгоспників покидати рідні місця.

«Хліб колгоспникам не дають ні грама, а зараз же, як тільки намолотять, навантажують на машини й вивозять... Люди вже від'їжджають в різні сторони». – так тодішню ситуацію колгоспник с. Кринички Дніпропетровської обл. В.А. Петровський. Великий відтік людей із сіл спостерігався взимку 1947 року. Люди, головно, прямували у Західну Україну.

Незважаючи на пришвидшені темпи колективізаційних процесів, голод на Західній Україні мав не такі масштаби як у східній та центральній частині. Тому люди масово виїжджали саме до Західної України, рятуючись від голодної смерті. «Щоб якимось у лиху годину пережити, то вся Східна Україна двинулася в Західну Україну міняти речі на зерно і картоплю... Всі поїзди товарні, що йшли на схід, були завантажені мішками з зерном і картоплею й обліплені людьми – в отакий спосіб люди Східної України рятувалися від голодної смерті», - згадував інвалід війни Сорока з Київщини.

Мешканці західноукраїнських земель з милосердям і співчуттям ставилися до голодуючих, годували їх, допомагали їм продуктами, організовували місця для нічлігів. Широку пропагандистку роботу проводили українські повстанці, члени ОУН, УПА. У листівці «Українці» вони закликали помагати голодуючим наддніпрянцям. «Українці Західної України! Серед вас живе багато братів ваших зі Східної України... Ставатися до них приязно, приймайте гостинно як братів своїх. Допмагайте собі взаємно, по-братньому!»

За офіційними, далеко неповними даними, загальна кількість голодуючих досягла у 1946-1947 роках 2,7 млн. чол. Дуже різко зросла дитяча смертність. Свого апогею голод досяг у березні і тривав аж до серпня 1947 р. Місцеві органи влади іноді намагалися допомагати голодуючим, звільняючи від хлібозаготівель безнадійні колективні господарства. Однак партійні і державні верхи жорстоко переслідували «м'якотілих».

Від голоду загинуло від 100 тисяч до 2 млн. 800 тис людей.

Спогади очевидців голодомору 1946-47 рр.

Весна і літо 1946 року були надзвичайно посушливими. Урожаю майже не було. Кури, свині, коні були вирізані і через відсутність кормів, і через нестачу їжі для людей. Не дивлячись на такі складні умови, держава почала примусове вилучення залишків зерна та інших продуктів харчування. Вже перед Новим 1947

роком розпочалося масове голодування селян. Пік голоду припав на весну-літо 1947 року. В цей час люди масово їли буряки, котів та собак. Кожен раз ці спогади я згадую ці сльозами на очах, згадуючи ті страхіття, які пережили люди.

Дєдова Євгенія Василівна,

1936 р.н.,

с. Ленківці,

Кельменецький район, Чернівецька область

1946 рік був засушливим і неврожайним. До того ж держзакупки "вимели" з хати все. Навіть декілька кілограмів квасолі, які мама сховала, знайшли і забрали. Односельчани рушили в так звану "западну", де можна було поміняти одяг, різні речі на продукти...

Ляшок Ольга Василівна,

1933 р.н.,

с. Комарів,

Кельменецький район, Чернівецька область

Копали і їли бульбу, після якої дуже боліли животи. Також мати сушила на поді серединки від соняшничиння та насіння з акації, яке потім пережовували (мали свої жорна) і варили з молоком. Одного дня, коли я їла ту баланду, а мати була в хаті, з дороги зайшов один чоловік, який був дуже високий і худий, самі кістки обмотані шкірою. Мені тоді здалося, що якби шкіра порвалася, то кістки так би і розсипалися...

Оштинар Ольга Олександрівна,

1936 р.н.,

с. Росошани,

Кельменецький район, Чернівецька область

В голодні роки виживали хто як міг. Збирали по полях колосочки, мерзлу картоплю й буряк, лободу і різний бур'ян. Соняшники сушили, мололи на муку і пекли паляниці. Запікали баштани, буряки різали і їли. Навесні замість картоплі садили лущиння, робили сім'яне молоко (сім'я товкли в макітрі макогоном, добавляли води)...

Раренко Олексій Леонтійович,

1931 р.н.,

сmt. Кельменці,

Кельменецький район, Чернівецька область

Люди від безвихіддя їхали в Станіслав в за жомом, який зберігся біля цукрозаводів у ямах. Я разом з мамою їхали вдвох поїздом на даху. Щоб набрати жому, залазили у ями по коліна, торбину прив'язували до шиї. Біля тих ямів творився жах: навколо ями і у самій ямі лежало багато трупів. Назад додому також добиралися на даху поїзда, але дорога була ще безпечнішою, бо біля залізниці стояли бандити і стягували людей з поїзда залізними крюками, щоб забрати їжу...

Гордей Ольга Михайлівна,

1926 р.н.,

с. Дністрівка,

Кельменецький район, Чернівецька область

Перепоховання останків тіл жертв Голодомору і репресій 1946-47 років.

Личаківський цвинтар у Львові.

Індустріалізація краю відбувалася і в освіті. У 1950/51 навчальному році в школах західних областей працювало 60 тис. учителів, тоді як у довоєнний час їх було лише 10 тис. Початкову освіту здобували всі діти шкільного віку, утричі зросла кількість учнів 5-10 класів. У 1950 р. у Західній Україні діяло 25 вищих навчальних закладів. Кількість студентів у них, порівняно з довоєнним часом, зросла в 10 разів. При цьому вищі навчальні заклади активно використовувалися для радянської освіти й інтелігенції.

Ліквідація УГКЦ. Львівський собор 1946 р.

Чому УГКЦ стала одним із перших об'єктів атаки радянської влади?

Учитель. Українська греко-католицька церква завжди була духовною натхненницею у національно-визвольних змаганнях. Хто досліджував цю історичну пам'ятку.

«Жива історія». Свідчення очевидців (виступи учнів).

Одночасно із соціально-економічними перетвореннями влада розпочала активну боротьбу проти Української греко-католицької церкви (УГКЦ), адже вона була одним із важливих чинників суспільно-політичного життя краю, опорою людей у їхніх радощах і бідах. За умов тривалої української бездержавності УГКЦ виконувала роль посередника між українцями та офіційною владою. Одночасно вона надавала національно-визвольному руху свою духовну підтримку, надихала на національно-визвольну боротьбу. За століття свого розвитку УГКЦ перетворилася на широко розгалужену, авторитетну духовну силу. На час установлення радянської влади вона мала 3040 парафій, 4440 церков, духовну академію. 5 духовних семінарій, 2 школи, 127 монастирів і понад 5 млн прихожан.

Греко-католицька церква шукала шлях для налагодження контактів із радянською владою. У жовтні 1944 р. митрополит Андрей Шептицький надіслав лист до радянського уряду, у якому висловив готовність співпрацювати з радянською владою. Однак 1 листопада 1944 р. митрополит помер. Щоб порозумітися з новою владою, наступник А. Шептицького — митрополит Йосип Сліпий — відрядив у грудні 1944 р. делегацію до Москви. Повноважні делегати запевнили Раду в справах релігії при Раді міністрів СРСР у тому, що УГКЦ сприятиме утвердженню миру й злагоди в державі, завжди дотримуватиметься радянських законів. Вони особисто передали представнику радянського уряду текст звернення Й. Сліпого «До духовенства і віруючих» із закликом до бійців ОУН «вернутися з неправильного шляху». Делегація УГКЦ передала 100 тис. крб у фонд Червоного Хреста.

Однак уже на початку квітня 1945 р. республіканські газети, журнали й радіо опублікували ряд звинувачень проти УГКЦ. Наступним кроком спланованого дійства став арешт усіх єпископів і митрополита Й. Сліпого. Невдовзі були розгромлені митрополія, єпархіальні управління, закриті духовні навчальні заклади, почалися арешти серед духовенства та монахів. Усього заарештували понад 2 тис. осіб.

Історична задача

Скільки років існувала Українська греко-католицька церква у західних областях від Берестейської унії до возз'єднання з Російською православною церквою, якщо через 3 роки була повна ліквідація УГКЦ.

Розв'язування

1949 рік – повна ліквідація УГКЦ, за 3 роки до того відбулося возз'єднання УГКЦ з Російською православною церквою. $1949-3=1946$ рік, ми пам'ятаємо що Берестейська унія була в 1596, то $1946-1596=350$ років.

Відповідь: 350 років існувала Українська Греко-католицька церква.

Щоб надати своїм діям павового характеру, НКВС примусив кількох священиків УГКЦ створити ініціативну групу, яка проголосила бажання розірвати унію з Римом і приєднатися до Російської православної церкви (РПЦ). 8-10 березня 1946 р. в храмі св. Юра у Львові було скликано Собор УГКЦ, на якому були присутні 216 священиків і 19 світських осіб. Зібрання проголосило скасування Берестської унії 1596 р. і «возз'єднання» УГКЦ із РПЦ.

590 священиків разом із митрополитом Й. Сліпим, які не підтримали рішення Собору, зазнали репресій. 344 з них були заслані до Сибіру. Так само НКВС ліквідував і греко-католицьку церкву Закарпаття, заарештувавши мукачівського єпископа Теодора Ромжу.

Сталінські опричники не змогли знищити УГКЦ. Наперекір всьому вона вижила.

Одержимі одвічною ідеєю соборності, члени ОУН і УПА повстали проти тоталітарного режиму. Вони пристрасно вірили у вищий заповіт Великого Кобзаря:

«Борітеся – поборете,

Вам Бог помагає!»

Історичні факти (виступ учнів)

Тоді, коли радянська влада прагнула приєднати Західну Україну до СРСР, щоб знищити головні вогнища українського національно-визвольного руху та зміцнити свої геополітичні позиції в Європі, ОУН убачала майбутнє Західної України іншим. Передбачаючи, що після розгрому нацистської Німеччини західні країни та СРСР неминуче продовжать збройну боротьбу між собою, ОУН поставила перед собою завдання перешкодити радянській владі закріпитися в Західній Україні.

Тому зі вступом радянської армії на територію Західної України УПА розгорнула збройну боротьбу проти радянської влади та її регулярного війська. У бойових підрозділах УПА, які мали по 500-600 бійців, загалом налічувалося майже 90 тис. вояків. До їхнього складу входили кавалерійські та артилерійські частини. УПА утримувала під своїм контролем територію майже 150 тис. км², на якій утворила власні органи місцевої влади. З'єднання УПА вели відкриті бої з невеликими гарнізонами, групами радянських військовослужбовців, тиловими службами, здійснювали диверсії на залізницях і шосейних дорогах, улаштовували напади на районні центри, де закріпилася радянська влада.

Боротьба ОУН та УПА мала достатньо масштабний і напружений характер. Після звільнення від гітлерівців Західної України з лютого 1944 р. до пізньої осені 1945 р. повстанці здійснили майже 6 тис. операцій проти радянських частин, 14,5 тис. терористичних і диверсійних актів. Війська НКВС, солдати Львівського та Прикарпатського військових округів провели тоді 27 тис. бойових операцій проти ОУН та УПА. Отже, протягом перших 20 місяців існування радянської влади в Західній Україні на один день припадало не менше 500 сутичок.

Протягом січня-квітня 1946 р. радянська влада здійснила широкомасштабну

операцію під назвою «Велика блокада». У ній були задіяні 585 тис. солдатів, авіація та бронетехніка. УПА втратила майже 40 % свого складу, однак зброю не склала. Зважаючи на несприятливе співвідношення сил та усвідомлюючи ілюзорність своїх сподівань щодо радянсько-американської війни, Українська головна визвольна рада наприкінці 1946 р. прийняла рішення про демобілізацію частини повстанців, прорив певної кількості вояків на Захід, реорганізацію решти УПА для потреб ведення партизанської війни невеликими групами чисельністю 10-15 бійців. Одночасно значну частину найстійкіших і найвитриваліших оунівців було залучено для ведення масштабної підпільної боротьби, організації акцій саботажу, ведення антирадянської пропаганди, здійснення індивідуальних терористичних акцій проти представників радянської влади.

Історичний факт

Командування УПА здійснювало збройно-пропагандистські рейди на територію сусідніх з УРСР держав. Улітку 1947 р. був здійснений рейд до Чехословаччини, улітку-восени 1947 р. - до Угорщини, узимку 1947/1948 рр. - до Східної Пруссії, наприкінці 1948 р. - на початку 1949 р. - до Румунії.

Протягом 1944-1948 рр. УПА проводила бойові операції в Закерзонні - на українських етнічних землях.

Нейтралізації повстанського руху починаючи з травня 1945 р. і до 1949 р. радянська влада оголосила 7 амністій для учасників збройної боротьби та підпілля. Амністією 1945 р., яка передбачала повне прощення в обмін на добровільне складення зброї, скористалися майже 30 тис. повстанців, а в грудні 1949 р. - понад 77 тис.

Тому у вересні 1949 р. головнокомандувач УПА генерал-хорунжий Р. Шухевич видав наказ, згідно з яким наприкінці 1949 р. підрозділи УПА мали припинити свою бойову діяльність і зосередитися на саботажі та пропагандистській роботі. Загибель Р. Шухевича в березні 1950 р. призвела до подальшого згортання спротиву ОУН та УПА. У травні 1954 р. був заарештований останній керівник УПА - полковник Василь Кук. Останній бій УПА в Тернопільській області органи держбезпеки розгромили аж у квітні 1960 р.

Історичний факт

Утрати ОУН та УПА в боротьбі з радянським тоталітаризмом становлять 155 108 осіб. Чисельність тих, хто загинув з радянського боку, за неповними даними, становила 30 676 осіб, з них 4 тис. були представниками органів влади.

Населення яке допомагало ОУН було депортоване або вбите.

Прийшовши в Західну Україну, сталінський режим прагнув якнайшвидше її радянізувати. Прискорення темпів призводили до використання насильницьких методів. Друга причина застосування насильства пояснювалася самою традицією більшовизму, які у боротьбі з опонентом постійно використовував одну зброю - насилля. У Західній Україні опонентом був - український національний рух, який опирався на масову підтримку народу. Третя та головна причина застосування масових репресій полягала в прагненні позбавити ОУН та УПА підтримки власного народу. Для досягнення цього сталінський репресивний апарат застосував увесь напрацьований за попередні десятиліття арсенал насильницьких дій: арешти, убивства, тортури, заручництво, конфіскацію майна, масові депортації.

З наближенням радянської армії до Західної України надійшло нове розпорядження НКВС: «Сім'ї, у складі яких є оунівці, які перебували на нелегальному становищі, а також сім'ї засуджених оунівців узяти на облік і виселити до тилкових областей Союзу».

Закінчення війни дало можливість радянській владі вдаватися до ще жорстокіших каральних акцій. У травні 1945 р. М. Хрущов вимагав від західноукраїнських обкомів та управлінь НКВС «застосування нових методів роботи», а саме - використання системи заручників. У кожному селі було відібрано заручників із найавторитетніших і найзаможніших селян. Вони мусили повідомляти владу про наміри та дії повстанців під загрозою арешту й виселення. Жертвами репресивних дій радянської влади насамперед ставали члени сімей оунівців і «бандпособників», заможні селяни із сім'ями, західноукраїнська інтелігенція, священики греко-католицької церкви. У ході масових репресій лише протягом 1946-1948 рр. до східних районів СРСР було депортовано майже 500 тис. західних українців.

Операція «Вісла»
Як нас виганяли,
Дзвони нам дзвонили,
Жебе люди пам'ятали,
Де ся народили.
(З пісні 1947 р.).

«Жива історія». Свідчення очевидців.

Трагічна доля спіткала населення Закерзоння (Лемківщина, Посяння, Підляшшя, Холмщина). Відповідно до договору від 9 вересня 1944 р. між Польським комітетом та урядом УРСР, польське населення мало покинути територію України, а українське населення, що проживало в Закерзонні, повинне було евакуюватися до радянської України. Тому перший етап добровільного переселення з вересня 1944 по серпень 1945рр. було 81 тис. осіб. Це малозаможні сім'ї, господарства яких були зруйновані війною, або ж ті, хто побоювався репресивних дій з боку Польщі.

Другий етап з вересня 1945 по серпень 1946 рр. У такий спосіб було переселено 482 тис. осіб (96,8% українського населення) - переважну більшість українського населення Закерзоння.

Не бажаючи миритися з перебуванням на колишніх українських землях хоча б незначної кількості українців, розпочався третій етап з 28 квітень по 12 серпня 1947 рр. під назвою Операція «Вісла» Тай привід був – загибель заступника міністра оборони Польщі у бою з бійцями УПА .

Військова операція набула рис депортації. За дві-три години українці мусили зібрати найпотрібніші речі та залишити місце проживання. Усього депортовано було 140 575 українців до Ольштинського, Гданського, Вроцлавського, Познанського і Щецинського воєводств. Поселення на нових землях здійснювалося за «принципом розпорошення», згідно з яким у населених пунктах поселяли не більше 2-3 родин, що в майбутньому мало призвести до їхньої неминучої полонізації. Переселенцям заборонили повертатися додому. Тих, хто намагався знехтувати цією заборонаю, виловлювали та повертали назад, а частіше відправляли до Явожно - концентраційного табору для українських утікачів. За 20 місяців у таборі

було ув'язнено понад 3 тис. мирних мешканців, у тому числі жінок і дітей. Розпач і важкі умови утримання іноді доводили людей до самогубства — вони кидалися на дротяну загорожу з електричним струмом.

Репресивна акція «Вісла» на міждержавному рівні була скоординована з радянським і чехословацьким урядами, які за допомогою своїх збройних сил повністю заблокували східні та південні кордони Польщі. 3 серпня 1990 р. сенат Польщі засудив операцію «Вісла» як злочинну.

Ті села, мешканців яких найбільше підозрювали в співпраці з ОУН і УПА, одразу ж спалювали. (Фрагмент відео).

На жаль наша історія має багато сумних подій. Наша держава пережила три голодомори, репресії, депортації, вбивства мільйонів невинних життів, але вона постійно піднімалася на ноги. Декілька віків наш народ бореться за незалежну державу в якій буде мирне небо, усміхнені діти, і батьки які не виглядають своїх дітей з війни. Тож помолимося за Україну...

Молюсь за тебе, Україно!
Щодня й щоночі у думках,
Коли ми разом - ми єдині,
Молюсь за кожного із нас.
Я прошу в Тебе, милий Боже,
Щоб мир настав на цій землі,
Щоби серця не зупинялись,
Адже вони ще молоді...
І прошу волі для народу,
Будь-ласка, Боже, збережи
Життя людей і їх свободу,
Будь-ласка, нам допоможи...
Мабуть, в цей час лише молитва
Доречна у моїх рядках,
Я сподіваюсь, що почує
Мене Господь на небесах, -
І буде мир в моїй країні,
І буде спокій у серцях,
І стане вільна Україна...!!!
Я знаю, - там, на небесах,
Є душі тих, хто вже загинув
У цій жорстокій боротьбі,
Та пам'ять вічна залишилась
У кожній людяній душі.
Молюсь за тебе, Україно,
В молитві сила моїх слів
Молись і ти, бо ми - єдині,
Молись за тисячі життів...
Пісня Гей, плине кача

5. Боротьба радянської влади з підпільним партизанським рухом ОУН УПА. Операція «Вісла».

Боротьба УПА проти Радянської Армії - останній, найтриваліший і найтрагічніший період історії боротьби УПА на території західних областей Української РСР, а також частково на території східних воєводств Польщі та південно-західних областей Білоруської РСР.

З відновленням радянського режиму в Україні, УПА в 1944 році вела великомасштабні бойові дії проти радянських військ, а потім, внаслідок важких втрат, поступово перевела дії в партизанську фазу. З 1944 по 1956 роки радянськими військами і органами держбезпеки було вбито близько 155 тисяч повстанців, в тому числі ключові керівники ОУН-УПА: Роман Шухевич, Дмитро Клячківський, Олександр Луцький, Петро Олійник, та інші. Основу сил, які боролися з українським національно-визвольним рухом в 40-50-ті роки становили репресивні відомства Радянського Союзу (НКВС, НКГБ, МДБ та МВС). До них приєднувались винищувальні батальйони з тієї частини місцевого населення, яка співпрацювала з комуністами.

УПА виникла на рубежі 1942/43 рр.. і першими її проявами боротьби на антирадянському фронті стала діяльність проти червоних партизан. Ще до того, як вона утворилася, ОУН-Б охарактеризувала червоних партизан як агентів «Сталіна і Сікорського» і надалі розглядала їх як «авангард московського імперіалізму». На Волині та в Східній Галичині умови діяльності для радянських партизан були особливо складними. Перешкодою організації їх руху стала швидка окупація території Західної України гітлерівцями і їх союзниками, що не дозволило обкомам партії завчасно створити підпілля. До того ж, занадто свіжою залишалася в пам'яті людей радянська окупація 1939-1941 років, щоб комуністи могли отримати в суспільстві значну підтримку. Перед радянськими підрозділами була поставлена задача знищувати загони УПА і створювати свою агентурну мережу в націоналістичному підпіллі, щоб розкладати його зсередини.

Ще восени-взимку 1943 радянські органам держбезпеки доводилося стикатися з націоналістичними організаціями на Сході України. Були виявлені ліквідовані підпільні групи, що виникли в період німецької окупації в Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській, Київській, Житомирській та Сталінської (нинішня Донецька) областях. Всього за радянськими даними, в результаті реалізації агентурних матеріалів ліквідовано 26 таких груп (226 учасників).

На початку 1944 року в райони діяльності УПА прийшла Червона Армія. У січні-лютому 1944 року вона зайняла значну частину Волині, війська 1-го Українського фронту силами 13-й і 60-й армій здійснили Рівненсько-Луцьку операцію, захопивши ці два обласні центри 2 лютого. На захоплених територіях радянська влада стягувала контингенти продуктів, місцевих українців масово рекрутували в Червону Армію і вже після декількох днів підготовки кидали на передову. Блискавично з'являлися адміністрації. Більшість партійних і державних кадрів становили приїжджі зі Східної України, які часто вели себе, як у завойованій країні, грубо ставлячись до місцевого українського населення. Про це свідчать численні приклади шахрайств, крадіжок і

згвалтувань, скоєних радянськими службовцями. Тому, не дивно, що росла підтримка українського підпілля.

У 1944 році УПА досягла найвищого розквіту. Вона налічувала 25-30 тис. партизан. До цього також слід додати ополченців СКВ, СБ ОУН і тих, які відносяться тільки до громадянської мережі ОУН, яка існувала в значній частині українських сіл. Можна припустити, що загони УПА мали можливість мобілізації до 100 тисяч осіб.

Пам'ятник бійцям УПА, загиблим в бою з радянськими партизанами, в Стриганах. Наближення Червоної армії до головних пунктів дислокації УПА поставило перед командуванням повстанців завдання розробки подальшої стратегії і тактики боротьби. Командування ухвалило рішення про перехід лінії фронту через бойові радянські порядки і вихід в їх тиліві райони. Група УПА-«Південь» отримала наказ залишити Вінницьку та Кам'янець-Подільську області, де було мало лісів, і відійти на Волинь разом з двома частинами армійської групи УПА-«Схід». Частини УПА-«Північ» у другій половині січня 1944 перейшли фронт в лісосмузі Волині по лінії річок Случ та Горинь.

У самому початку 1944 року УПА виступала за те, щоб частина українців не ухилялася від мобілізації до РСЧА, а вступала б в неї з метою розкласти зсередини. Однак вже в березні 1944 року УПА закликала молодь ухилятися від призову до лав Червоної армії.

Після закінчення зими, відповідно до рішення, ухваленому на III Надзвичайному з'їзді ОУН-Б, було вирішено відправляти загони УПА в рейди вглиб СРСР: на схід України, в Білорусь і на Кавказ, піднімаючи народи на повстання проти СРСР. Хоча рейди закінчилися повною невдачею, українці не збиралися відмовлятися від боротьби. Шанс на успіх вони бачили на початку Третьої світової війни, а тому союзниками вважали Велику Британію та Сполучені Штати. Волю до боротьби занадто зміцнювала повсюдна впевненість в тому, що радянська влада переб'є або, в кращому випадку, депортує всіх жителів Західної України. Провід ОУН і командування УПА були впевнені, що комуністи готували українцям долю євреїв, і в цьому їх затверджував досвід Великого Голоду тридцятих років. Тому вони вважали, що краще загинути в бою, ніж пасивно дозволити вбити себе. Оунівці намагалися залучити в УПА не тільки українців, а й представників інших національностей, особливо військових фахівців з окруженців і військовополонених. Хоча в УПА і існували національні відділи, проте, в цілому ця спроба також провалилася.

Ще одним винаходом ОУН-УПА були підземні криївки. Систему таємних сховищ почали будувати як-раз в очікуванні приходу радянських військ. Криївки бували різних видів: склади, пункти радіозв'язку, друкарні і казарми. Будувалися вони за принципом землянок з тією різницею, що вхід був замаскований. Як правило, входом в криївку служив пеня або ящик з землею, в який садили молоде дерево. Вентиляцію виводили через дерева. Для створення підземного бункера на території села чи села оунівців доводилося бути більш винахідливими. Вхід в укриття вони маскували під купи сміття, копиці сіна, колодязі, собачі будки і навіть могили. Всього за час існування УПА було побудовано 10 000 криївок.

Перші сутички Червоної Армії з УПА (перша половина 1944)

Таким чином, відразу ж після приходу Червоної Армії українські партизанські підрозділи взялися за бойові дії, покликані запобігти виникненню локальних комуністичних органів влади. Більшість відкритих зіткнень закінчувалися для відносно слабо підготовлених загонів УПА серйозними невдачами. Тому, намагаючись уникати боїв з регулярними військами, загони УПА нападали на мобілізаційні пункти, відділення зв'язку, інтендантські служби.

Характерним в протистоянні між Червоною армією та УПА в той час було ще й те, що керівництво УПА дало своїм відділам вказівку влаштовувати привітний прийом військам діючої Червоної армії, які займали міста і села Західної України. Це робилося для того, щоб приспати їх пильність, а потім наносити несподівані удари по штабах, базах і окремих невеликих підрозділах для поповнення запасів зброї і продуктів^[13].

Згідно з даними Рівненського обкому партії, на території області в січні-лютому 1944 діяло 56 загонів УПА, чисельністю від 100 до 600 чоловік кожен. Загальна чисельність була 10 600 бійців^[14]. У січні-лютому 1944 року в Рівненській області радянські джерела зафіксували 154 напади на невеликі частини і окремих солдатів, в результаті чого загинуло 439 солдатів Червоної Армії. Так, наприклад, в ніч на 9 січня в Березанському районі Рівненської області в с. Белошувка оунівці вбили 13 червоноармійців, в селі Моквин (55 км. Від Рівного) отруїли 30 червоноармійців 181 стрілецької дивізії. 21 січня 1944 року на хуторі Копитово Корецького району Рівненщини УПА обстріляла групу бійців 140-ї Стрілецької Дивізії 60-ї армії, один червоноармієць загинув. 27 січня в лісі біля села Гута-Степанська загін УПА до 100 чол. напав на групу червоноармійців в кількості 15 чол. Зав'язався бій, в результаті якого було вбито 13 червоноармійців. В ніч з 6 на 7 лютого 1944 року в районі Сарн, на роз'їзді Страшеве, упівці вбили шістьох радистів і унтер-офіцера, що зупинилися на нічний привал.

Від січня до 5 березня 1944 року УПА за радянськими джерелами сім раз атакувала райцентри Рівненської області, убивши 109 радянських і партійних активістів. Вони атакували, зокрема, Деражно, Тучин, Володимирець, Морочне, Висоцьк.

12 лютого 1944 року було опубліковано перше звернення керівництва СРСР до УПА із закликом добровільно вийти з підпілля і скласти зброю. У той же час почалися масштабні операції зачистки. Осіб, запідозрених у сприянні підпіллю, вивозили вглиб СРСР^[21]. Тіла убитих часто виставляли на загальний огляд, щоб залякати інших. З цією ж метою було організовано відкриті судові процеси і публічні страти схоплених членів ОУН-Б і УПА, на які зганяли навіть школярів.

29 лютого 1944 загін УПА напав на конвой, в якому їхав зі штабу тринадцятої армії командувач 1-м Українським фронтом генерал Микола Ватутін, в результаті чого генерал був важко поранений і через місяць помер у київській лікарні. За найбільш поширеною версією, біля села Милятин Острозького району колона була обстріляна обстріляна загоном УПА під командуванням Енея (Петра Олійника). Після закінчення війни чекісти задокументували ще дві версії нападу на Миколу Ватутіна. В ході однієї з чекістських операцій 15 січня 1946 був захоплений колишній командувач групи УПА «Тютюнник» Федір Воробець (Верещака). На одному з допитів він повідомив, що напад на Миколу Ватутіна сталося в районі дії

сотні Деркача, і зробили це загони Служби безпеки ОУН (СБ ОУН) сіл Міхалківці і Сіянці Острівського району Рівненської області. В операції брали участь, за різними даними, від 17 до 27 бійців. Ще одну версію вбивства Миколи Ватутіна розповів в дев'яності роки минулого століття ветеран УПА Євген Басюк (Чорноморець), якого доля занесла в Ростовську область Росії. За його словами, в сутичці з охороною генерала брав участь загін чисельністю 30 чоловік під командуванням Примака (Трояна). Коли з'явилася колона, упівці розвантажували підводи обозу, раніше захопленого у червоноармійців. І по машинах вогонь відкрили спонтанно, без будь-якої засідки.

На вбивство Ватутіна радянський уряд відповів так само жорстко. Для боротьби з повстанцями в березні того ж року 1-й Український фронт виділив одну кавалерійську дивізію, посилену 20 бронеавтомобілями і 8 танками. З одного боку, це був акт помсти, а з іншого - суто практичний захід: армія повинна була очистити від антирадянських партизанів свої тили і комунікації. Крім того, до командування Червоної Армії часто зверталися з проханням про виділення військ для боротьби з ОУН-УПА місцеві партійні та радянські органи. У кожному районі був розміщений гарнізон чисельністю до батальйону, а в обласних центрах — полки Внутрішніх Військ НКВС. Загалом на боротьбу проти УПА були спрямовані більше 30 тис. солдатів НКВС. Деякі підрозділи прибували в Україну безпосередньо з Чечні і Калмикії, де тільки що закінчили депортації населення. В окремих селах були створені підлеглі НКВС винищувальні батальйони (ВБ). Для охорони залізниць прибутку десять бронепоездів, підтримуваних десантними групами.

У березні 1944 року Совети зафіксували 270 нападів на солдатів Червоної Армії. У квітні 1944 року характер дій повстанців різко змінився. Саме тоді війська Першого Українського фронту готувалися до наступу проти німецько-фашистських загарбників. Це не влаштовувало керівництво ОУН, і воно віддало наказ провести ряд глибоких рейдів по тилах Червоної армії. У районах на північ від залізничної лінії Ковель-Рівне-Шепетівка відбулися відкриті збройні сутички, в ході яких загони УПА зазнали значних втрат.

28 березня Микиті Хрущову повідомляли, що в ході 65 операцій було знищено 1129 учасників ОУН і УПА, до 7 квітня це число зросло до 2,6 тисяч убитих і 3256 взятих в полон. Власні втрати склали 112 убитих і 90 поранених. Мапа бойових дій під Гурбами.

Одна з найбільших битв УПА з регулярними частинами Червоної армії, НКВС і Смершу відбулася 21-25 квітня 1944 року в Гурбенських лісах Мізоцького району на стику Рівненській, Тернопільській та Кам'янець-Подільської областей. Тут було зосереджено 4-5 тис. солдатів УПА, які належали до військового округу УПА-Південь і повинні були стати основою для розгортання УПА-Схід. Сили противника налічували до 30 тис. солдатів НКВС, підтримуваних артилерією і танками. Згідно доповідній записці від Лаврентія Берії на адресу державного комітету оборони СРСР, за період з 21 по 27 квітня 1944 року відбулася 26 боїв і сутичок між НКВД і націоналістами, в ході яких було знищено 2018 і захоплено в полон 1570 членів ОУН і УПА, власні втрати — 11 убитих і 46 поранених. Також були взяті великі трофеї, серед яких літак У-2, 7 гармат і 15 мінометів. Як показав на допиті політичний референт ВО «Богун» УПА-Північ «Остап», який становив офіційний звіт про бій

під Гурбами, йому подали відомості, що власні втрати склали 200 чоловік, а більшовиків — 2000. Між тим, на допиті «Остап» показав, що в результаті бою загинуло багато повстанців і залишки куренів відступили^[25]. Розгромити основні сили УПА на півдні Рівненщини та півночі Тернопільщини радянському командуванню не вдалося.

Не звертаючи уваги на масштаби антиповстанських операцій, виглядають менш результативними. Так під даними управління контррозвідки "Смерш" — за квітень і 10 днів травня в ході 545 операцій було вбито 530 учасників ОУН і УПА, оскільки в прифронтовій смузі ОУН і УПА дотримувалося директиву ГШ УПА про глибоку конспірацію.

Вранці 12 травня 1944 загін українських повстанців напав на партизанський загін Антона Одухи в селі Стригани і розраховував захопити партизанський госпіталь і знищити командування партизанів. Зав'язався бій в ході якого упівці були змушені відступити, а після, коли прибуло підкріплення, прилегла територія була зачищена вкрай жорстко. Полонені були розстріляні.

10-го червня 1944 року поблизу села Микулинці у Вінницькій області в бою з чекістами 189-го, 203-го і 209-го батальйонів внутрішніх військ НКВД загинув полковник УПА, організатор і командир групи УПА-Південь — Омелян «Батько» Грабець. У тому бою за даними більшовиків загинули 14 повстанців і двоє потрапили в полон.

За радянськими даними, в результаті проведених оперативних заходів і каральних операцій за першу половину 1944 року органами НКВС знищено 16338, взято в полон 15991 повстанців, з'явилися з повинною 2549 чоловік. Заарештовано 3676 учасників оунівського підпілля та УПА. Крім цього затримано 27361 осіб, що ухилилися від мобілізації. Втрати серед особового складу НКВС склали вбитими: працівники НКВД — 37, офіцерів і бійців військ НКВС та Червоної Армії — 655, пропало безвісти 112 осіб. Станом на 1.7.1944 в прифронтовій смузі (куди входили захоплені Червоною Армією західні області УРСР) було враховано 80 діючих загонів УПА з 6749 учасниками.

19 липня 1944 року було введено текст присяги вояка Української повстанської армії, затверджений УГВР і введений наказом ГВШ.

Після відходу нацистів (друга половина 1944)

У липні 1944 року, в ході операції по захопленню Західної України, радянські війська оточили й розбили під Бродами вісім німецьких дивізій чисельністю близько 60 000 чоловік. Серед них було 10 000 бійців дивізії СС "Галичина". Близько 5-ти тисячам удалося вирватися з оточення, але багато хто був убитий, поранено і захоплено в полон. За підрахунками, 3000 уникли полону, пізніше багато з них приєдналися до повстанців. На момент закінчення Львівсько-Сандомирської операції практично вся Галичина вже була в руках радянських військ. 27 липня Червона армія зайняла Львів, Станіслав і Перемишль, 6 серпня — Дрогобич і Борислав. Тим самим німці втратили майже всю Україну, за винятком гірського хребта і Закарпаття. У той час лише невелика частина УПА перебувала на німецькому боці фронту, в Карпатах.

У серпні 1944 року, після того як війська Червоної армії вступили на територію Угорщини, Румунії та Польщі, активні дії УПА знову поновлюються. Крім засідок на шосейних дорогах, обстрілів машин і вбивств окремих військовослужбовців, нападів на військові склади і диверсії на комунікаціях, дії ОУН-УПА були також направлені на зрив поставок продовольства для Червоної Армії. Зазнавали нападів також і окремі військові підрозділи. Так 18 серпня 1944 на дорозі в районі Підгайців на Тернопільщині потрапив в засідку 1-й батальйон зв'язку 1331 стрілецького полку, який йшов на фронт. Більшість солдатів і офіцерів загинули, врятувалися лише 11 осіб.

Антиповстанські операції продовжилися і влітку 1944. 30 липня 1944 р військовими групами 207 і 208 окремих стрілецьких батальйонів при прочісуванні Дерманського лісу в Рівненській області був виявлений і розгромлений штаб УПА-Північ на чолі з начальником штабу Леонідом Ступницьким. В результаті бою було вбито 70 (в основному керівний склад і їх охорона) і захоплено 73 повстанця. У серпні 1944 р тільки на території Львівської області було проведено 220 військових операцій, в результаті яких було вбито понад 5 тисяч членів ОУН-УПА. під час радянської операції військ НКВД і Четвертого Українського фронту в районі Дрогобича з 18 серпня по 9 вересня були вбиті 1171 і взято в полон 1180 «бандерівців», а також затримані 6000 осіб, які ухилились від мобілізації. У період з 10 січня по 23 лютого 1945 було взято в полон близько 26 000 повстанців, знищено — 11 000.

На осінь 1944 випало остаточне вирішення питання про координаційних діях мельниківських збройних формувань і загонів УПА. Мельниківці дислокувалися в північно-західних районах Волині і в Карпатах, співпрацюючи з підрозділами УНРА і німцями. Відділи ОУН (М) в районах Карпат очолював С. Касьян (Короп), а загальне командування — Іван Кедюлич (Чубчик). При переході фронтів через Карпати зі сторони ГВШ УПА мельниківців надійшла пропозиція про підпорядкування командуванню УПА. З санкції командувача збройними силами ОУН (М) генерала Капустянського таке злиття відбулося, а Івана Кедюлича ввели до складу ГВШ УПА.

З кінця літа 1944 року починають активно формуватися допоміжні загони НКВД (винищувальні батальйони). До листопада було сформовано 203 винищувальних батальйони (27 796 бійців) і 2997 груп сприяння (27 385 членів). До кінця 1944 року в західних областях України налічувалося 212 винищувальних батальйони (23 906 бійців) і 2 336 груп сприяння (24 025 членів).

9 жовтня 1944 року по НКВД і НКДБ СРСР видається наказ «Про заходи боротьби з оунівського підпілля та ліквідації збройних банд ОУН у західних областях СРСР». Відповідно до нього західні області УРСР поділялися на 2 зони відповідальності - Львівської, Станіславської, Дрогобицької і Чернівецької областю займалися наркоми НКВД УРСР Василь Рясний і НКДБ УРСР Сергій Савченко, і начальник прикордонних військ Українського округу Петра Бурмака; Рівненська, Волинська та Тернопільська області були у віданні заступників наркомів Строкача і Данила Єсипенко, і начальника ВВ НКВС Українського округу Михайла Марченкова.

На 9 жовтня 1944 року в Волинській області дислокувалася 9 стрілецька дивізія, 1 ОСБ (окремий стрілецький батальйон) і 1 шабельний ескадрон 18 Кавалеріського полку - загальною чисельністю 5285 чоловік; в Рівненській області дислокувалися 4 стрілецьких бригади загальною чисельністю 8754 чоловік. У Львівській області 2 стрілецькі бригади 18 кавполка без 1 ескадрону і 2 ОСБ - всього 6525 чоловік. У Тарнапольській області 1 стрілецька бригада, 3 ОСБ і 3 стрілецькі роти - всього 3057 чоловік. У Станіславській 2 ОСБ і штабні частини 1 бригади - всього 1328 чоловік. У Чернівецькій - 3 ОСБ 2-х стрілецьких бригад - всього 1355 осіб. Загальна чисельність Внутрішніх військ НКВД в Західних областях України становила 26304 людини. Перша половина 1944 року засвідчила, що цих сил, які були в наявності на Західній Україні, недостатньо для того, щоб придушити національно-визвольний рух. Тому з центральних і східних районів країни надходили додаткові військові контингенти. Для посилення в західні області УРСР наказом від 9 жовтня 1944 направлялися 1 ОСБ (517 осіб), 1 полк конвойних військ (1500 чол) і 1 полк з охорони промислових підприємств (1200 чол.) І 3 бронепоезда з десантом по 100 чоловік. До Львівської області перекидався 42 прикордонний полк з Туркменії і 27 прикордонний загін з Молдови.

26 жовтня Лаврентій Берія доповідав, що за період з 1 по 15 жовтня було проведено 688 чекістсько-військових операцій, в ході яких вбито 2946 і захоплено 2723 повстанця, заарештовано 42 активних оунівця і керівного складу УПА, з'явилася з повинною 465 людини. Власні втрати склали 39 убитих і 43 поранених.

24 листопада 1944 біля села Красне на Станіславщині в бойовому зіткненні з маневреною групою НКВС був убитий командир округу «Буг» майор УПА Остап Линда (Ярема), колишній командир роти батальйону «Нахтігаль».

8 грудня 1944 року в селі Обгів (нині Соснівка) Дубенського району Рівненської області в бою з НКВД загинув начальник штабу УПА-Південь майор Микола Свистун.

23 грудня 1944 був убитий командир округу «Сан» хорунжий УПА Яків Чорний, співучасник замаху на міністра внутрішніх справ Польщі Перацького і колишній командир допоміжної поліції в Перемишлі.

Всього за даними НКВС УРСР за період з лютого по 31 грудня 1944 року в Західній Україні було проведено 6 495 операцій, в яких було знищено 57 405 повстанців, 50 387 захоплено і затримано і 15 990 з'явилася з повинною (дані втрат по всьому націоналістичного підпілля західній України). З УРСР було вислано 4 744 сімей (13 320 осіб) членів УПА і осіб, які допомагали їм. В результаті операцій були захоплені: 1 літак У-2, 1 бронемашина і 1 бронетранспортер, 35 гармат, 323 мінометів, 321 станковий і 2 588 ручних кулеметів, 211 ПТР, 18,6 тисяч рушниць, 4,2 тисячі автоматів та інше озброєння і спорядження серед якого були 135 рацій і 18 друкарень. Втрати радянської сторони за той же період убитими і повішеними - при проведенні операцій і відповідних акцій УПА склали: співробітники НКВД-НКГБ - 221 (37 пропали безвісти або були захоплені), офіцери ВВ НКВС та Червоної Армії - 157 (31), солдати і сержанти 1 880 (402), совпартактиву 904 (127), місцеві жителі - 1 953 (248) і бійців винищувальних батальйонів - 40 (230). Всього було зафіксовано 2 903 "бандпроявів" з боку ОУН-УПА.

Агентурно-бойова група Станіславського управління МДБ та її офіцер-куратор.

Найбільш відомі бої з УПА з НКВС в 1944 році

Битва біля села Залізниця (28 квітня 1944)

28 квітня 1944 року 19-а бригада Внутрішніх військ НКВС почала чергову очищення Кременецьких лісів. До кінця дня, не зустрівши ворога, вона досягла річки Случ. Вранці в 5 годині 29 квітня Поради чув постріли з села Залізниця. З'ясувалося, що 18 червоноармійців 70-ї армії потрапили в засідку куреня УПА «Докса» (Семена Котика). Енкаведисти вирішили обійти село. О 6.15 рота НКВС вийшла на околицю села, де була зупинена сильним вогнем УПА. Партизани не тільки затримали НКВД, але незабаром перейшли в контратаку. Поради виявилися в скрутному становищі О 7.40 в якості підкріплення радам прибутку 155 співробітників НКВС на чолі з командиром 19-ї бригади полковником Тимофєєвим. Побачивши це, партизани почали відхід.

НКВС почало переслідування, яке тривало до вечора. На наступний день це було продовжено. Увечері близько 19:30 Совети досягли села Гронне (нині Гвіздів) і атакували партизанів, дислокованих в селі. За даними НКВС, в нічному бою загинуло багато партизан. Всього упівці мали втратити 225 убитими, 15 пораненими і 106 заарештованими^[34]. Велика частина з них, ймовірно, були цивільними особами. Совети також зазнали важких втрат: 23 людини вбито (в тому числі два офіцера), тридцять поранені (п'ятеро з них офіцери) і двоє пропали без вісті (включаючи офіцера). УПА оцінила втрати радянських військ в 240 чоловік убитими.

Бій під Пирятином (19 серпня 1944)

Бій сотні УПА "Сіроманці" і курінем "Галайда" під Пирятином на Львівщині.

Після бою біля Яжевої Гори (16.08.1944) коло Магєрова сотня УПА "Сіроманці" під командуванням уродженця Полтавщини Дмитра Карпенка-“Яструба” відійшла на північний схід, до лісу між Пирятином (Жовківський район) і Пристанню (Сокальський район).

В Пирятині “Сіроманці” зустрілися з новоствореними сотнями УПА “Завойовники” (к-р “Марний”) та к-ра “Яреми”, які, очевидно, увійшли в підпорядкування “Яструба” як новопризначеного командира тактичного відтинка на терені між шосе Львів–Великі Мости і р.Буг.

Магєрівський райвідділ НКВД напередодні отримав агентурні відомості про перебування біля Пирятина трьох сотень УПА, які ведуть постійне бойове чергування і мають на озброєнні, крім легкої зброї, також міномети, ПТР і кулемети. Також в Пирятині та на сусідніх присілках базувалися боївка Служби Безпеки з референтом СБ ОУН Равської округи “Гаєм” (Дмитро Думич) та місцевий самооборонний кушовий відділ (СКВ).

Загальна кількість учасників всіх формувань, що брали участь в Пирятинському бою становила приблизно 700 осіб.

19 серпня 1944 на Пирятин почали наступати підрозділи НКВС з Вільки Мазовецької (тепер Волиця), Пристані і Любелі. Перша чота “Сіроманців” зайняла позиції зі сходу, друга і третя – з півночі, біля лісничівки, рій ВПЖ – з північного

сходу. Сотня “Яреми” через брак вишколу та погане озброєння участі в бою не брала, із сотні “Марного” був залучений тільки невеликий підрозділ з допоміжними завданнями.

Близько 12 год. розпочався бій з боку Вільки, на позиціях СКВ та другої і третьої чот “Сіроманців”, де НКВД поставило проти них дві гармати. Невдовзі бій поширився і на позиції інших підрозділів. Повстанці відбили два наступи з півночі, відтак центр бою перекинувся на позиції першої чоти. Відбивши кілька разів ворога, близько 17 год. її командир Степан Коцкович-“Льонський” повів чоту у контрнаступ. За ним подібно вчинили й інші підрозділи “Сіроманців”. Цього не очікували війська НКВД і панічно відступили, а повстанці їх переслідували, повернувшись в село під вечір. Відтак всі відділи перейшли на присілок Владики (тепер частина с. Пирятин). Звідси одні відділи вирушили на південний захід в бік Добросина, а “Сіроманці”, на південний схід, до Туринки (Жовківський р-н).

Наказом Воєнної округи 2 “Буг” ч.12 від 11.09.1944 висловлено похвалу за відчайдушність, рішучість і тверезість “сіроманцям”, які твердо трималися в бою 19 серпня з трикратно переважаючим ворогом, відбили три наступи і перейшли у протинаступ: ройовим “Вовкові”, “Голубові”, “Горі”, “Трізному”, “Крукові”, “Марцигелю” (Іван Дусик); “Мурашці”, “Підступному”, “Сокирі” (Григорій Базарко); старшим стрільцям “Березі”, “Бзині”, “Бурлаці”, “Іскрі”, “Левові”, “Луговому”, “Нетязі”, “Плішці”, “Прутові”, “Шпакові”, “Шуцові”; стрільцям “Баранові”, “Брюховецькому” (Дмитро Бойко), “Дзвонові”, “Зірці” (Адам Краснопера), “Кричевському”, “Кулі”, “Скорому”, “Фірі”, “Ярусові” та всім стрільцям з роя ВОП.

За “Хронікою сотні «Сіроманців»”, ворог втратив 80 вбитими і 62 пораненими, повстанці – 4 вбитими і 2 раненими. Здобуто трофеї: кулемет “Максим”, три кулемети “Дегтярова”, кілька автоматів і гвинтівок. Зброю передано новоорганізованій сотні^[37].

Підпільник “Ярема” звітував, що ворожі втрати неможливо точно повідомити, тоді здобуто кулемет “Максима”, кілька “Дегтярових”, автоматів і гвинтівок. Втрати повстанців – 5 вбитих і 4 поранених. Частина новобранців із сотень “Марного” (“Завойовники”) і “Яреми”, які походили з навколишніх сіл, після бою розійшлися по хатах. Решта цих сотень долучилися до куреня “Талайда”, який 22 серпня під Зубейками (Жовківський район) звів великий оборонний бій із батальйоном 83 полку прикордонних військ НКВС та 50 мотоциклетним полком ЧА, а відтак повернувся в околиці Вільки Мазовецької та Карова.

Краєзнавець і письменник Іван Губка у своїх художньо-документальних творах твердить, що в пирятинському бою загинуло 18 повстанців: 11 з СКВ та 7 з сотні “Сіроманці”.

Підрозділи внутрішніх та прикордонних військ НКВД наступного дня знову оточили Пирятин, вважаючи, що в ньому далі перебувають відділи УПА. Нікого не виявивши, вони розпочали терор проти мирного українського населення, спаливши близько 75 дворів в селі та навколишніх присілках, і вбивши шість селян та одного поранивши. За свідченнями місцевого населення, в Пирятині та його присілках було вбито 44 особи. Натомість за радянськими даними в Пирятині 19–20 серпня вбито або затримано 60 повстанців.

За радянськими документами, загалом в операції, проведеній військами з охорони тилу 1-го Українського фронту чисельністю 13 тисяч військовослужбовців у Великомоствському, Магерівському, Немирівському, Рава-Руському і Яворівському районах 18–24 серпня, нібито вбито 929 повстанців, затримано 240 повстанців і 388 призовників, здобуто трофеї: 3 міномети, 4 крупнокаліберні кулемети, 10 ручних кулеметів, 92 автомати, 165 гвинтівок, 1 тачанку, 323 міни до мінометів, 65 гранат, 1 бронетранспортер, 9 возів з військовим майном; підірвано і спалено 4 склади з боєприпасами, в одному з яких зберігалось до 30 тис. патронів і 200 ручних гранат. Допитом ад'ютанта курінного "Ема" встановлено, що в операції "розгромлені" сотні "Галайда", "Методія", "Яреми" і "Яркут" (очевидно, мова про "Беркута"). В населених пунктах Пирятин, Сухоруки і Вілька Мазовецька повстанці викопали окопи і збудувати дзоти, з яких вели вогонь по радянських підрозділах. Власні втрати в операції: 13 вбитими і 8 пораненими^[40]. Наскільки втрати повстанців є завищеними, видно з порівняння кількості вбитих та полонених із кількістю здобутих трофеїв. Бронетранспортер, згаданий серед них – очевидно той, який "Сіроманці" захопили в більшовицьких партизанів 16 серпня під Яжевою Горою, а відтак кинули під Магеровом. Згодом він фігурував у всіх зведених відомостях про трофеї радянської влади у боротьбі з українськими повстанцями.

Битва під Каровим (29-30 серпня 1944 року)

27 серпня 1944 радянська розвідка дізналася, що в лісі в районі Карів-Піддубці оперує сильне угруповання УПА, чисельністю в 1400 чоловік. Для операції проти повстанців були виділені 3-й батальйон 2-го полку (250 осіб, головнокомандувач майор Корженко), окремі групи солдатів 88-го і 104-го відділів прикордонних військ (всього 450 прикордонників), чотири ескадрони 29-го гвардійського полку. Піхоту підтримували, в тому числі, артилерійська батарея і 82-мм мінометна батарея. На світанку 29 серпня радянські війська оточили ліс, зайнявши вихідні позиції для атаки.

Енкаведистам протистояв курінь "Галайда" під командуванням Дмитра Пелипа що складається з трьох сотень: «Галайда І» (командир Василь Василяшко), «Галайда ІІ» (командир Григорій Шклянка). Незабаром до куреня приєдналася сотня "Криlach", очолювана Миколою Равликом-"Беркутом". Їх також підтримувала чота СКВ. О 5:30 партизани були попереджені тікаючими з навколишніх сіл жителями, що їх оточують. Це дозволяло їм заздалегідь зайняти оборонні позиції.

29 серпня о 7 ранку почався інтенсивний півторагодинний артобстріл гарматами, мінометами і "Катюшами", який, правда, не завдав втрат повстанцям. Тому противник почав наступ зі сходу, де стояла сотня "Галайда 2". Незабаром напрямок основного удару перенеслося на центр повстанських позицій, які займала сотня "Галайда 1" і місцева кушова чота. Енкаведистам, які наступали з півночі, вдалося відтіснити чоту Олексія Хоміна-"Максима" і змусити до панічної втечі солдатів СКВ. На цю ділянку Василяшко перекинув на допомогу чоту "Добвні", сам особисто стримав і зібрав тікаючих стрільців, та повів їх в контратаку, відкинувши ворога. Упорядкувавши позиції, воїни сотні "Галайда 1" продовжили свій наступ і змусили відступити енкаведистів, які атакували відрізок сотні "Галайда-2". Це дозволило їй командирю вивести свій відділ з оточення в східному напрямку.

Близько 19 години вечора з боку Карова енкаведисти отримали підкріплення на 7 автомашинах і вирушили в новий наступ. Цей удар остаточно зламав лінію оборони УПА на ділянці сотні «Беркута», але з настанням сутінків радянські війська зупинили наступ. Скориставшись нагодою, упівці розбилися на невеликі групи і проривалися в режимі «Стелс» через радянські рубежі^[43]. Вранці наступ відновилося, але в оточенні залишилися лише невеликі групи упівців, які були ліквідовані. Совети оцінили втрати УПА в 625 чоловік убитими. У них самих було 32 вбитих і 48 поранених, один солдат зник безвісти^[44]. За даними УПА, 10 партизан загинули і 12 були поранені. Два бійця УПА потрапили в полон. Втрати радянських військ оцінювалися приблизно в 300 убитими і близько 200 пораненими.

Битва під селом Урмань (17 вересня 1944)

17 вересня 1944 року 187-й батальйон ВВ НКВС (без першої роти) провів операцію на північ від Бережан. Прочісуючи місцевість, 3-я рота натрапила на загін УПА в кількості 60 чоловік і переслідувала його. Досягнувши Урмані, НКВС несподівано атакувало сильне угруповання УПА (за даними Советів, налічувало до 800 партизан). 3-я рота з 35 солдатів була швидко оточена, відрізана від решти батальйону. Бій тривав 11 годин, потім з настанням сутінків партизани відійшли до Бережан. Оцінки цього зіткнення різні. За даними НКВС, УПА втратила 300 чоловік, і вони також втратили двадцять обозів зі зброєю і боєприпасами. Війська НКВД втратив 12 убитими, 18 пораненими і двоє зникли безвісти^[46]. Згідно зі звітом УПА, війська НКВС втратили 97 чоловік убитими, було захоплено три гранатомети, а також інша зброя і боєприпаси. Про власні втрати нічого не говориться.

Битва під Унівом (30 вересня - 1 жовтня 1944)

Бій між внутрішніми військами НКВД СРСР і силами ВО-3 «Лисоня» УПА-Захід, який відбувся з 30 вересня по 1 жовтня 1944 недалеко від монастиря Унівська лавра. Закінчився тактичною перемогою радянських військ, але знищити основні сили українських повстанців не вдалося.

В кінці вересня 1944 року командування НКВД отримало інформацію про те, що сильний підрозділ УПА дислокується в восьми кілометрах на північний схід від Перемишлян. Для його ліквідації в цей район були відправлені підрозділи 17-ї бригади чисельністю близько 450 осіб під командуванням підполковника С. Г. Бромберга. У зазначеному районі дислокувався курінь УПА під командуванням Дмитра Карпенка «Яструба». Українська повстанська розвідка в свою чергу також повідомляла про концентрацію радянських військ, але вважалося, що це було просто прочісування села.

Бій відбувся 30 вересня 1944 року, біля монастиря Унівська лавра. З боку УПА бій прийняв курінь «Сіроманців», сотня самооборони Володимира Зобківа-«Коси» і сотня «Довбні». Протистояла українським повстанцям 17 бригада внутрішніх військ НКВД чисельністю до 1500 солдатів. Радянські війська застосували важку зброю, включаючи танки з розвідувальними літаками.

З 9 ранку до 23 години вечора війська НКВС за підтримки гармат, мінометів, танків, провели 22 атаки, які були відображені українськими повстанцями. Бійці УПА кілька разів контратакували. Вночі, незважаючи на оточення, УПА, розділившись на невеликі групи, почала прорив з "котла" в сторону Пнятину. Війська НКВС відправили в погоню за повстанцями групу з 50 осіб за підтримки чотирьох

танків. Радянські війська наздогнали партизанів в Пнятині, коли вони зупинилися там на відпочинок. Танки обстріляли позиції УПА, завдавши додаткові сильні втрати повстанцям. За українськими джерелами атака внутрішніх військ НКВД була зупинена Дмитром Карпенко, "Яструб" особисто пошкодив з протитанкової рушниці один з танків.

За радянськими даними, українські партизани зазнали втрат в 165 убитими і 15 полоненими. У НКВС було 6 убитих і 32 поранених. НКВД захопили два протитанкові гармати, п'ять кулеметів і 31 гвинтівку. УПА визнали втрати ворога в 17 убитих і 25 поранених під Унівом, 7 убитими і 8 пораненими в Пнятині. За їхніми оцінками, у військ НКВС було 170 вбитих і 120 поранених або навіть 303 убитих.

Атаки на частини Війська Польського в СРСР (1944)

У 1944 році українські партизани також нападали на солдатів 1-го Війська Польського, що дислокувалися на Волині з 1 травня по 15 липня 1944 року. Як і у випадку з підрозділами ЧА, були постійні напади на дрібні підрозділи і окремих солдатів. Найбільшого успіху українці досягли 23 червня 1944, коли вони атакували розвідувальну групу 7-го артилерійського полку, що йшла з Цумані на місце постою в Клевань. В засідці загинули чотири польських солдатів — командир 7-го полку підполковник Казимир Кульчицький, підполковник Владислав Добжанський, заступник начальника відділу інформації, лейтенант Юзеф Лозовський і його водій. Один солдат був поранений.

Бій під Лещавою-Горішньою (28 жовтня 1944 року)

Найбільший бій УПА проти НКВС на території Польщі. Відбувся 28 жовтня 1944 року в п'ятій годині ранку біля села Лещава-Горішня (Перемишльський повіт, Підкарпатське воєводство) загін військ НКВС чисельністю до 300 бійців був атакований переважаючими силами упівців (до 500 осіб, 70-80 автоматів). Енкаведистам протистояв Чорноліський курінь УПА.

Бій тривав більше 15 годин, причому до радянських частин підійшло підкріплення (до 800 чоловік з броневидами). За даними УПА, війська НКВС втратили 207 чоловік, два броньовики і 13 вантажівок. УПА оцінила свої втрати в 17 убитих (в тому числі сотенний командир «Фома»), вісім поранених, трьох померлих від ран пізніше. У тій битві брав участь сотник «Хрін» (Степан Стебельський), майбутній організатор замаху на заступника міністра оборони Польщі — генерала Кароля Сверчевського.

Перешкоджання мобілізації українців в РСЧА

Вступивши на територію Заходу України, радянське командування розгорнуло масовий призов до лав Червоної армії. Мобілізаційна політика Кремля в регіоні мала особливий підтекст: поряд з поповненням радянських збройних сил ставилося завдання позбавити такої можливості визвольний рух, тобто підірвати соціальну базу УПА.

Про тотальне характер мобілізації свідчать наступні дані. З початку 1944 до 25 квітня діючу армію поповнило близько 170 тис. жителів Рівненської, Волинської та Тернопільської областей. До 23 вересня в Львівській області було мобілізовано 33 745 українців і 13 701 поляк, Тернопільській - відповідно 105 761 і 30 072, Дрогобицькій — 25004 і 9197, Станіславській — 50784 і 8434, Волинській — 79 472

і 3067, Рівненській — 98 693 і 5262, Чернівецькій — 59 561 і 2145, а всього 524 898 осіб, у тому числі 453 020 українців і 71 878 поляків.

Радянські мобілізаційні служби в краї зіткнулися з величезними проблемами. Керівництво ОУН і командування УПА наказали своїм пропагандистським відділам і бойовим групам всіляко протидіяти спробам мобілізації. Для цього рекомендувалося фальсифікувати або знищувати призовні листи, бойкотувати отримані виклики до військкомату, а також організовувати військові акції по поверненню мобілізованих. Ще одним із способів протидії мобілізації був заклик людей до партизанської війни незадовго до дня явки до військкомату. За отриманими інструкціями частини УПА часто заходили в села і забороняли людям вступати в Червону Армію на зборах населення.

Бойкот мобілізації в РСЧА дав свої плоди. Наприклад в квітні 1944 року в Рівненській області з 69 110 осіб, що підлягали мобілізації, тільки 2620 з'явилися за повістками у військкомати. Виняток склали міста, в яких більшість викликаних відгукнулося на заклик. До 1 вересня 1944 р мобілізаційні плани 1-го Українського фронту були виконані лише на 56%.

Партизани здійснювали атаки, спрямовані на те, щоб перешкодити мобілізації:

- Так наприклад в ніч з 6 на 7 березня 1944 року упівці атакували Рівненський військкомат. Будівля згоріла.

- 11 серпня 1944 року зі Станіслава до Стрию під охороною чотирьох солдатів Червоної Армії вирушили 405 мобілізованих новобранців. Біля села Віста на Калушині (24 км. від Станіслава), конвой був обстріляний із засідки. Скориставшись замішанням, 166 новобранців втекли в ліси.

- Всього до 29 серпня 1944 року на Станіславщині сталося аж шість атак на колони новобранців.

- 23 серпня 1944 року в районі села Червоне Бережанського району партизани атакували колону з 850 новобранців в супроводі 80 солдатів. Семеро загинули в бою, шість червоноармійців були поранені. Також загинули вісім призовників і 12 були поранені. Упівці за радянськими даними, втратили вісімнадцять чоловік.

Атаки на УПА на міста в 1944 році

Однією з найважливіших відмінностей української партизанської війни проти радянської влади були напади на великі міста та селища міського типу, так звані райцентри. Вони мали особливе значення. Для проведення такої атаки були потрібні великі сили, не менше кількох сотень людей. Шляхом нападів на штаб районної влади командування УПА за словами українського історика Анатолія Кентія мало намір: «а)змусити радянську владу залишити в райцентрах більше сил і тим самим послабити свою присутність в сільській місцевості; б)створювати перешкоди на шляху зміцнення місцевої влади і паралізувати їх дії проти визвольного руху; в)перервати збір сільськогосподарського контингенту та інші дії сільської влади.

- Так у ніч з 18 на 19 січня 1944 року упівці напали на Острог, в ході атаки вони спалили 12 будівель, в тому числі: будівлі райкому КП(б)У, райвідділ НКВС, клуб, аптеку і школу. Загинули 25 поляків.

- У ніч з 23 на 24 лютого 1944 року УПА атакувала Володимирець. Близько 400 націоналістів оточили будівлю НКВС, де сховався радянсько-партійний актив. УПА закликала спочатку кинути зброю, а потім відкрила вогонь. Бій тривав 2,5 години.

Совети втратили чотирьох убитих і сім поранених. Серед загиблих були, серед іншого, командир взводу винищувального батальйону Саміцькій. Після нападу Совети провели «серію акцій» по виявленню націоналістів. Були заарештовані вісім осіб.

- У ніч з 19 на 20 серпня 1944 року УПА атакувала Комарно в Дрогобицькій області. Метою атаки була будівля НКВС. Було взято під контроль поштове відділення, зазнав нападу пункт ВНОС № 03098, будівля РВ НКВС була оточена, з початку її закидали гранатами, а потім з криком «Слава Бандері» штурмували, звільнивши сімнадцять ув'язнених оунівців (25 за іншою версією). Втрати партизанів оцінювалися в шість убитих.

- У ніч з 30 на 31 серпня 1944 років дві українські боївки СКВ атакували Єзупіль. Партизани увірвалися в будівлю НКВС, розстріляли трьох офіцерів і їх секретаря, звільнили 7 українських полонених і вилучили архіви НКВС.

- В ніч з 8 на 9 грудня 1944 року УПА атакувала вокзал в Снятині. Було підірвано близько ста метрів залізничних колій, розбився вагон, згоріли міст і винокурня. Через два дні, 11 грудня, атака повторилася, але Совети в цей раз відбили її без втрат.

Хоча ці атаки і носили різний характер, іноді обмежувалися знищенням підприємства на околиці міста, іноді населенний пункт просто обстрілювали, але кількість і масштаб атак показують силу українських партизан. Найчастіше зазнавали нападів штаб-квартири НКВС і НКДБ з метою ліквідації співробітників органів держбезпеки і звільнення заарештованих оунівців. Атаки мали велике значення. Вони змусили Советів бути постійно пильними і тримати в містах хоча б мінімальні сили, необхідні для оборони. Це послабило дії влади, а з іншого боку підвищило моральний дух партизан і населення.

Диверсії УПА на залізницях

У 1944-1945 роках, в порівнянні з німецькою окупацією, було більше нападів УПА на залізниці. Наприклад 3 серпня між станціями Клесів і Страшеве був підірваний військовий поїзд, зійшло з рейок десять вагонів, 8 радянських солдатів були вбиті. Перерва в русі тривала десять годин. 11 серпня 1944 року біля Кам'янки-Струмилової був підірваний поїзд, в результаті чого було знищено вісім вагонів. У 1944 році УПА підірвала санітарний ешелон в Рівненській області і відвезла в ліс 40 медсестер.

1 травня 1945 року на ділянці Сарни-Клесів партизани підірвали поїзд. Загинули 27 червоних, у тому числі три майора і один полковник. 30 вересня 1945 року з допомогою міни, встановленої УПА, зійшов з рейок бронепоїзд між станціями Клесів і Томашогруд. В той же день, але між Стриєм і Станіславом, партизани пустили під укіс товарняк з паливом. Згоріли вісім цистерн з їх вмістом. Два вагони і два паровоза зійшли з рейок.

Складно судити, скільки цих та інших акцій було справою рук УПА і скільки диверсійних груп створили німці. Проте, частота атак на залізниці не залишає сумнівів в тому, що українські партизани намагалися послабити військовий потенціал СРСР, бачачи шанс на перемогу в продовженні війни.

Перша половина 1945 року

Втрати понесені УПА в 1944 р, в зіткненні з військами НКВС, змусили керівництво ОУН-б переосмислити тактику. Прекрасно розуміючи, що в бойовому

зіткненні з військами НКВД їм успіху не домогтися, на початку лютого 1945 р. в лісовому масиві Тернопільській області відбулася нарада керівництва УПА на якому були присутні Шухевич, Дмитро Грицай (начальник ГВШ УПА), керівник Галицького крайового проводу ОУН Роман Кравчук, референт пропаганди Центрального проводу ОУН П. Дужий, начальник СБ-ОУН Микола Арсенич, організаційний референт УПА Василь Кук. У ході наради було ухвалено рішення перейти до активних дій використовуючи мобільні (дрібні) підрозділи (чота-рій), великі підрозділи частково розформувати і підпорядкувати бойові групи територіальному керівництву.

29 січня 1945 року на Калушині опергрупа НКВС під керівництвом Петра Фурманчака схопила живим колишнього командира УНС Олександра Луцького. Він майже два роки на допитах докладно розповів про історію створення та діяльності УНС, УПА, СБ ОУН. Луцького розстріляли в Києві в листопаді 1946 року.

Згідно з радянськими даними, на кінець лютого 1945 року на території Рівненської області оперувало 40 великих загонів УПА (2608 осіб) і 68 дрібних груп і загонів СБ чисельністю 1115 солдатів, разом — 3169 бійців, у Волинській області — 28 "банд" по 25-150 воїнів (всього близько 1200 осіб)^[70].

Після загибель 12 лютого 1945 командира УПА-Північ і провідника ОУН (Б) на ПЗУЗ Дмитра Клячківського ("Клима Савура"), провід очолив Микола Козак ("Смок"). Даючи в одному зі звітів оцінку положення з підпільними кадрами в Західному краї ОУН на ПЗУЗ, він визнавав, що серед них — тільки 30% надійних, активних оунівців, а решта — агенти НКВД (50%) або безідейні, пасивні елементи (20%). У зв'язку з цим деякі дослідники вважають невинуватим, що протягом січня — серпня 1945 референтура Служби Безпеки ОУН ліквідувала 833 членів ОУН, яких звинувачували у співпраці з органами НКВС і НКДБ.

У зв'язку із закінченням бойових дій на європейській території Другої світової війни, головний командир УПА Роман Шухевич в травні 1945 оприлюднив звернення «Бійці і командири Української повстанської армії!», В якому відзначив внесок воїнів УПА в перемогу над Німеччиною.

Всього за радянськими даними за першу половину 1945 року проти УПА проведено 9238 чекістсько-військових операцій: 2565 в січні, 1448 — У лютому, 1849 — в березні, 1568 — в квітні, 1205 — в травні, 1603 — в червні. Їх результатом стало знищення 34210 учасників визвольного руху, захоплено 46059; з'явилася з повинною 25868 воїнів, всього 106137. Крім того, були заарештовані 5717 "бандпосібників", виселено 5395 сімей "бандитів" (12773 осіб).

Всього від нападів УПА і збройних членів ОУН (б) і при придушенні збройного опору інших повстанських угруповань (УНРА і загони Мельника) в 1944 році Червона Армія за радянськими даними зазнала таких втрат: «убитими і повішеними» — 157 офіцерів і 1880 солдатів і сержантів, пораненими — 74 і 1770 відповідно, «зниклими безвісти і відведеними в ліс» — 31 і 402. З початку року по 1 травня 1945 було «вбито або повішено» 33 офіцера і 443 солдата і сержанта, 11 офіцерів і 80 солдатів і сержантів пропало безвісти. В ході операцій НКВС проти УПА за першу половину 1945 року вилучено велику кількість зброї, боєприпасів і військового майна: 6 гармат, 268 станкових і 2024 ручних кулеметів, 125 мінометів, 5 гранатометів, 5 вогнеметів, 74 ПТР, 4968 автоматів, 17030 гвинтівок, револьверів і

пістолетів, 30490 гранат, 7385 мін, майже 3 млн патронів, 31 радіостанцію, 7 друкарень.

Найбільш відомі бої з УПА з НКВС в 1945 році

Ліквідація "Клима Савура"

26 січня 1945 року в 22 км на південний схід від Каменя-Каширського, у села Яйно, 9-а стрілецька рота 169-го полку НКВС натрапила на загін УПА. В бою загинули 17 партизан. Совети, за власними даними, втратили тільки одну людину (заступника командира роти)^[76]. Однак радянський успіх визначався порівнянням взаємних втрат. В ході перестрілки співробітники НКВС затримали на Волині одного з вищих командирів УПА Юрія Стельмашука-«Рудого» (командир ВО «Турів»), який ще й був хворий на тиф.

Подробиці допиту, якого він зазнав, ймовірно, назавжди залишаться в секреті. Факт в тому, що Стельмашук 8 лютого 1945 року в присутності заступника наркома ВС УРСР генерала Тимофія Строкача показав, серед іншого, що 30 листопада 1944 року він зустрічався з командувачем УПА на Волині Дмитром Клячківським (Климом Савуром) в районі Оржівських хуторів Клеванського району на Рівненщині^[77]. Як зізнався Стельмашук, на 30 січня 1944 у них з Савуром була обумовлена ще зустріч. За словами Стельмашука, Клячківський днем ховається в лісах, а вночі в будинках помічників повстанців. В 1-1,5 км, як правило, розташовується для прикриття «відділ особливого призначення» під командуванням Василя Павлонюка (Узбека). Описав він і вигляд будинку, де переховувався Савур.

10 лютого 1945 року в район, в центрі якого знаходилися села Оржів, Грабів, Покоси, Суськ, Бровніки було перекинуто велике з'єднання НКВС. Воно складалося з 20-ї і 24-ї бригад внутрішніх військ НКВС. Уже в перший день радянські війська виявили і ліквідували загін «Узбека», який очолював охорону «Клима Савура». 22 партизана були вбиті. Однак самого командувача УПА-Північ знайти не вдалося.

12 лютого 1945 оперативно-військова група Клеванського райвідділу НКДБ і 233-го окремого батальйону ВВ НКВС під командуванням старшого лейтенанта Хабібуліна, проводячи прочісування лісу біля Оржівських хуторів Клеванського району Рівненської області, виявила трьох осіб, це були солдати УПА. Вони відмовилися здатися і відкрили вогонь, а потім почали бігти вглиб лісу. При переслідуванні всі були знищені. Клячківський був смертельно поранений сержантом Бароновим і ефрейтором Соколовим.

Радянські війська втратили одного вбитого. У убитих партизанів знайшли три пістолети-кулемети, два пістолети, револьвер, орден Червоного Прапора. Було упізнано лише тіло Клячківського. В ході операції були вбиті і заарештовані 42 «бандита» і 100 чоловік, які відмовилися мобілізуватися в Радянську армію.

Атаки УПА на міста в 1945

31 жовтня 1945 року УПА вирішила атакувати Станіслав. Напад на місто здійснив курінь "Скажені" під командуванням "Різуна" (Василя Андрусяка). Налёту передував мінометний обстріл центру міста, що викликало паніку. Потім в місто увійшли до 400 повстанців. Групи атакували заздалегідь вказані цілі — відділ НКВС, обком партії, військкомат, аптеки, магазини, склади, квартири партактиву і квартири співробітників держбезпеки. Відступили вони організовано, взявши в полон до півсотні людей (партійців і енкаведистів) і захопивши завидні трофеї.

Післявоєнний період

Див. також: Операція «Захід»

Після закінчення Німецько-радянської війни територія УРСР зазнала істотних змін. 29 червня 1945 СРСР і Чехословаччина уклали договір, згідно з яким до складу УРСР увійшла Закарпатська область. 16 серпня 1945 Радянський Союз уклав договір з Польщею, згідно з яким Лемківщина, Холмщина, Надсяння та Підляшшя опинилися в складі Польської Народної Республіки, а Галичина і Волинь були закріплені за Радянським Союзом.

У післявоєнний період більшовицький режим проводив політику насильницької радянзації ново-приєднаних українських територій. З приходом Радянської влади на Волині та в Галичині були відновлені партійні і державні органи влади, знову організовані обласні та районні органи КП (б) У. Західноукраїнські міста почали швидко радянізовуватися за рахунок російського населення. У перші повоєнні десятиліття, в західноукраїнських областях переселилися сотні тисяч росіян і східних українців. Ці люди прибували як фахівці народного господарства і як представники адміністративного апарату держави. Радянська сприяла перетворенню всіх сфер життя за стандартами тоталітарного суспільства. Створювалися комсомольські і піонерські організації, створювалася агентурна мережа та мережа інформаторів.

Одним з перших кроків сталінського режиму стало знищення Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка відігравала важливу роль в суспільно-політичному і національно-культурного життя українців Галичини. Після смерті митрополита Аандрєя Шептицького (листопад 1944) з ініціативи органів держбезпеки почалася ліквідація уніатства. Розгорнулася пропагандистська робота з дискредитації УГКЦ як "ворога народу" і "знаряддя українського буржуазного націоналізму".

У 1945 ще в більших масштабах, ніж в попередньому році, здійснювалося виселення сімей "бандитів і бандпосібників". Загальна кількість репресованих становило 7393 сім'ї (17 497 осіб).

За радянськими даними з 1 жовтня до 20 листопада 1945 мобільними загонами і групами військ Прикарпатського військового округу здійснена 31 операція по ліквідації "банд". При цьому було знищено 146, поранено 13 і затримано 969 "бандитів, співучасників, агентури і підозрілих осіб". Втрати мобільних підрозділів — 17 офіцерів, 46 рядових і сержантів убитими, 5 офіцерів і 9 рядових пораненими, ще двоє військовослужбовців потрапили в полон.

В інформаційному документі НКВС УРСР від 16 січня 1946 підбивалися підсумки "боротьби з бандитизмом" в західних областях України від лютого 1944 до 1 січня 1946. За цей період було проведено 39778 чекістсько-військових операцій, вбито 103 313, затримані 110 785 "бандитів", заарештовані 8370 "оунівців" і 15959 "активних повстанців", з'явилося з повинною 50058 чоловік. Крім того, затримані 83284 особи, які ухилялися від призову в Червону армію^[85]. Більшість з цих жертв складало цивільне населення, адже операції внутрішніх військ МВС супроводжувалися різноманітними зловживаннями. Навіть з радянських звітів можна дізнатися, що під час операції «були випадки незаконних розстрілів ні в чому не винних громадян,

мародерства, пияцтва, недисциплінованості солдатів і офіцерів, і, що ще гірше, з цими злочинами не велася рішуча боротьба».

Взимку 1945-1946 року, як раз напередодні запланованих на 10 лютого 1946 виборів до Верховної Ради СРСР, комуністи вирішили нанести УПА рішучого удару. Була організована операція «Велика Блокада». Вона полягала в тому, що після 10 січня 1946 всю Західну Україну покрили гарнізони солдатів Червоної Армії і НКВС. Їх було сформовано 3,5 тис., і кожен нараховував від 20 до 100 солдатів і офіцерів, добре оснащених автоматичною зброєю. Крім того, були створені численні гончі групи, підтримувані бронетранспортерами, які проводили безперервні облави. «Велика Блокада» тривала до 1 квітня. Вона коштувала повстанцям як мінімум 5 тис. загиблих. Однак розгромити остаточно визвольний рух не вдалося.

17 лютого 1946 року поблизу села Рудники Маневицького району на Волині потрапив в заплановану засідку і був знищений командир бою під Гурбами Петро Олійник (Еней). Після загибелі Дмитра Клячківського він взявся виконувати обов'язки командування військовим округом УПА-Північ.

24 лютого 1946 року рейдова група 215-го стрілецького полку ВВ НКВС в районі Чорного лісу на Станіславщині атакувала групу повстанців з 10 чоловік. Бій був коротким, загін перебили за півгодини. У числі загиблих був командир ТО-22 «Чорний ліс», Василь Андрусак (Різун).

1 квітня 1946 року у результаті спецоперації був спійманий у Львові живим командир військового округу «Лисоня» Омелян Польовий. Спочатку був засуджений до розстрілу. Згодом вирок змінили до 25 років таборів.

За даними радянської сторони, в квітні-серпні 1946 на території західного регіону України органами МВС і МДБ, внутрішніми і прикордонними військами було проведено 42 175 військово-чекістських операцій, в результаті яких вбито 3277, заарештовано і захоплено в полон 3364 члена ОУН і УПА, вилучено 7225 одиниць зброї. Поряд з цим в 1946 винищувальні батальйони здійснили 16907 операцій проти повстанців і підпільників, в результаті чого вбито понад однієї тисячі і затримані 5410 осіб, пов'язаних з визвольним рухом, захоплено 2902 одиниці зброї.

Всього за радянськими даними в 1946 було зареєстровано 1619 збройних акцій з боку ОУН-УПА, з яких 78 — напади на співробітників МВС і МДБ; на солдатів і офіцерів Радянської Армії — 123; на бійців ВВ — 204.

Досвід «Великої блокади» і літніх місяців 1946 року змусив керівництво українського підпілля усвідомити, що можливості «повстансько-партизанської боротьби» проти переважаючих сил комуністичного режиму вичерпані. У Советів були практично необмежені можливості компенсувати втрати. Упівці були позбавлені такої можливості. У липні 1946 року керівництво українського підпілля ухвалило рішення поступово розпустити великі загони УПА і перекласти всю тяжкість подальшої боротьби на боївки ОУН і СБ.

4 жовтня 1946 ЦК КП(б)У прийняв постанову "Про стан боротьби із залишками українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР". МВС і МДБ, секретарів обкомів і райкомів партії зобов'язували покінчити з недооцінкою в боротьбі із залишками формувань УПА і підпілля ОУН і найближчим часом домогтися їх повної ліквідації. перед командуванням Прикарпатського ВО ставилося завдання створити оперативні групи в тій місцевості, де помічені прояви бойової

діяльності повстанців і підпільників, і активізувати боротьбу з ними. Постанова припало на час підготовки виборів до Верховної Ради УРСР.

Так почалася ще одна хвиля тотального наступу на сили визвольного руху з метою їх паралізації на виборах і подальшої ліквідації. З 1 січня по 20 березня 1947 війська і органи МВС і МДБ вчинили 12 268 операцій, в результаті яких ОУН і УПА понесли 966 чоловік убитими і 1478 захопленими в полон. Власні втрати обчислювалися в 355 чоловік. Органи МВС УРСР від 20 по 31 січня 1947 провели спеціальні операції, в ході яких на підставі агентурних розробок завдали ударів по керівних центрах і кадрах визвольного руху. На Волині-Полісся їм вдалося ліквідувати 79 відповідальних працівників ОУН і УПА. Серед убитих шеф СБ-ОУН Микола Арсенич. За оцінками радянської сторони, вжиті заходи привели до того, *що в підпіллі ОУН зараз повна розгубленість, втрата зв'язків і управління низовими організаціями*. Зазначалося посилення тенденції добровільної здачі повстанців і підпільників органам радянської влади або перехід їх на польську територію.

За січень-березень 1947 радянські джерела відзначили 272 акцій з боку ОУН і УПА. При цьому підкреслювалося, що стан боротьби з українським підпіллям погіршується, в результаті чого посилюється активність і ростуть втрати радянської сторони. ЦК КП (б) У ухвалив 5 квітня 1947 постанову "Про посилення боротьби із залишками банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР". У ній зазначалося на слабе ведення боротьби з загонами УПА і підпіллям ОУН з боку партійних організацій західних областей і МГБ, підкреслювалося, що органи держбезпеки незадовільно готують і проводять військово-чекістські операції, значна частина яких закінчуються безрезультатно. Зверталася увага й на недоліки бойового і політичного підготовки бійців винищувальних батальйонів.

Однією з головних цілей радянських органів держбезпеки був командир УПА-Захід Василь Сидор (Шелест). Його з дружиною 14 квітня 1949 року знайшла опергрупа МДБ під командуванням старшого лейтенанта Литвиненко 14 квітня 1949 року селі Осмолода на Станіславщині. Обох знищили в ході бою.

У період з травня 1945 по 1949 радянська влада оголосила 7 амністій для учасників націоналістичного підпілля. Пропозицією уряду скласти зброю в обмін на повне прощення в травні 1945 року скористалося до 30 тис. повстанців, а всього до грудні 1949 рр. — понад 77 тис. учасників руху Опору. Багатьох з них очікувала жорстока доля — смертна кара, каторга, заслання.

Контакти з УПА з іншими антикомуністичними рухами

Переговори між українськими і польськими антикомуністичними повстанцями в селі Руда Ружанецька на Люблінщині. 21 травня 1945 р.

З 1945 року УПА активно взаємодіяла з польським антикомуністичним підпіллям. У травні з ініціативи Армії Крайової в березні в Руді-Ружанецькій між нею і УПА були проведені переговори і досягнуті домовленості про спільні дії проти радянських військ. Успішність контактів українського і польського підпілля варіювалася по регіонах. У деяких прикордонних українсько-польських землях вони тривали з 1945 аж до 1948 р. В інших регіонах, співпраця між польськими та українськими націоналістами була менш успішною і фактично обмежувалося нейтралітетом, в інших регіонах загони УПА і АК-WIN проводили спільні дії проти польської міліції та управління безпеки.

Одним з найбільш потужних центрів збройного опору в СРСР в післявоєнний період, поряд із Західною Україною і Польщею були країни Балтії, де активно діяли «Лісові брати». Лідером антирадянської визвольної боротьби виступала Литва, де до 1953 року велася збройний опір радянській владі. ОУН звертали особливу увагу на необхідність встановлення зв'язків з представниками литовського підпілля, обумовлюючи це тим, що окремі члени литовської політичної еміграції ще в 1946 увійшли до складу Антибільшовицького блоку народів (АБН). Перші контакти з литовським антирадянським рухом Опору вдалося налагодити в 1948 році на території південної Білорусі. Тут з групою литовських партизан, яка перейшла на цю територію, зміг вийти на зв'язок Кобринський надрайонний провід ОУН. У зв'язку з цим 15 січня 1949 року керівник проводу ОУН на Північно-західних українських землях (ПЗУЗ) Василь Галаса написав листа керівнику Брестського окружного проводу ОУН, в якому схвалював спроби підпілля ОУН на території білоруського Полісся налагодити контакти з представниками литовського визвольного руху. Від білоруського окружного провідника він вимагав встановити зв'язок з керівництвом литовських націоналістичних організацій, попередньо дізнавшись про їх структуру, програму, тактику антирадянської збройної боротьби і отримавши дані про стан боротьби литовського підпілля проти радянської влади на території Литви.

Для пошуку контактів з представниками балтійських рухів Опору був організований влітку 1950 року рейд українських повстанців на територію Балтії. Учасники групи ОУН (б) взяли з собою як пропагандистський матеріал брошури «Чи ведуть більшовики до комунізму», «Хто такі бандерівці і за що вони борються» Петра Федуна-«Полтави», «Платформа УГВР» і «Універсал УГВР». За свідченням дружини Василя Галаси, учасники групи були настільки перевантажені пропагандистською літературою, що не могли взяти з собою більшої кількості запасів продовольства.

Діяльність УПА на теренах Чехословаччини

Докладніше: Акція Б (УПА)

Перші бандерівці почали проникати на територію Чехословаччини ще в 1945 році. Ця країна їх цікавила, як найкоротший маршрут до американської зони окупації в Австрії і Німеччині. Також їх акції носили пропагандистський характер — роздача листівок, заклики вливатися в загони ОУН-УПА, критика радянської влади. У серпні 1945 року на територію Словаччини з Польщі здійснив рейд курінь УПА під командуванням «Прута» (Павла Вацика). Цілью куреня було звільнення табору з німецькими військовополоненими в Кісаку. УПА сподівалася включити їх до своїх лав, однак через протидію чеської розвідки, рейд закінчився невдало. 10 вересня 1945 року курінь повернувся на територію Польщі.

У листопаді 1945 року УПА відправила на територію Чехословаччини вже кілька загонів (сотні Мирона, Кармелюка, Сокола, Периґи, Бровка і Горбового). Повстанці захопили кілька сіл — Збій, Нову Седліцю, Ублю, Улич і так далі. Так чи інакше, уряд послав у ці райони армію — 2500 чоловік, які знову видавили повстанців з країни (6 грудня 1945 року операція закінчилася).

У березні-квітні 1946 року УПА знову організувала великий рейд до Словаччини. На територію країни увійшло три сотні (Мирона, Кармелюка і Біра). Бандерівці захопили кілька десятків сіл у Східній Словаччині. Намагаючись

розіграти національну карту, вони закликали словаків воювати за Йозефа Тисо, організовували сільські збори в словацьких селах. Їх планом було вирішено організувати антикомуністичний партизанський рух в Словаччині (створити словацький загін «Врхала»), що, втім, їм не вдалося. Чехословацька армія 18 квітня 1946 року почала операцію «Широкі граблі» і витіснила загони УПА в Польщу. Східний кордон був посилений додатковими армійськими з'єднаннями і обладнаний вогневими точками.

Влітку 1947 року на територію Чехословаччини вторглися відразу три сотні ОУН-УПА. У відповідь чехословацька армія під командуванням генерала Юліуша Носко приступила до виконання операції «Б». У чехословаків не було досвіду контр-партизанської війни, їх частини були погано озброєні, недокомплект складав 25-35 %, реальним бойовим досвідом володіли тільки 12 % солдатів. Чехи несли величезні втрати, але Носко вніс тактичні зміни в план операції. Тепер армійські підрозділи, забезпечені раціями, ділилися на оперативні групи і розходилися по лісах і горах. Коли надходило повідомлення про виявлення загонів УПА в тому чи іншому районі, всі підрозділи стягувалися туди для їх знищення. Завдяки таким діям була оточена, знищена і частково полонена одна з трьох сотень УПА під командуванням Бурлаки (Володимира Щигельського).

З двох інших сотень (Михайла Дуди та Романа Гробельського) більш-менш цілою до Німеччини дісталася тільки одна (сотня Дуди). Гробельський був полонений чехами, а Дуда в 1950 року здійснив самогубство, коли був покинутий на парашуті англійською розвідкою в Івано-Франківську область і потрапив в оточення. За даними чехословацького міністерства внутрішніх справ, в результаті операції «Акція Б» було вбито 59 бандерівців, взято в полон і поранено 39, взято в полон 217 осіб, добровільно здався 29 осіб. З чехословацької сторони загинуло 24 солдати і співробітника держбезпеки. До американської зони окупації дісталася лише 1/5 первісного складу — 97 осіб.

УПА на теренах Польщі

Операція «Вісла»

ОУН розглядала південно-східні землі Польщі, де жили сотні тисяч українців, як невід'ємну частину Української держави. Взимку 1943—1944 років польське підпілля, головним чином Армія Крайова, освоює ці території. Усіх свідомих українських патріотів польські бойовики знищували фізично, вбиваючи при цьому їх дружин і дітей, а від решти українського населення вимагали заяв про лояльність і підтримку польського повстанського руху. Навесні-влітку 1944 року на Люблінщину увійшли кілька куренів УПА з Волині і Східної Галичини. Часто пишуть, що їх основною метою був захист українського населення. Однак, швидше за все, ОУН-Б і УПА, знаючи про передумови акції «Буря», також прагнули ліквідувати польське партизанський рух.

Ще в січні 1944 року українське підпілля заснувало тут свої структури, створивши в східних воєводствах Польщі (Підкарпатське, Люблінське) VI військовий округ УПА «Сян», підлеглий угрупованню УПА-Захід на чолі з Василем Сидором-«Шелестом». Українське підпілля в Польщі очолювали: Ярослав Старух-«Стяг» — провідник ОУН на Закерзонні, першим командиром ВО-6 «Сян» був хорунжий «Мушка» (Яків Чорній), після його загибелі в бою з військами НКВД у

грудні 1944 року, командиром став майор Мирослав Онишкевич-«Орест», Петро Федорів-«Дальнич» — керівник Служби безпеки ОУН в Польщі і Василь Галаса-«Орлан» — відповідав за агітаційну діяльність. Найбільш відомими керівниками УПА на Закерзонні були «Рен» (Мартін Мізерний), «Бродич» (Роман Гробельський), «Хрін» (Степан Стебельський), «Бурлака» (Володимир Щигельський). Не дивлячись на свою нечисленність, українські партизани діяли дуже активно і рішуче.

Завданням відділів УПА був захист місцевого українського населення від примусової депортації в СРСР. З метою не допустити «деукраїнізації» споконвічної української етнічної території загони УПА нападали на переселенські комісії польських військових, вели боротьбу проти шовіністичних елементів, які тероризували українське населення, спалювали села, з яких були виселені українці й в які заселили поляків. Особливо активно УПА стала діяти з осені 1945 року. 9 вересня 1945 року командування УПА віддало своїм підрозділам наказ виступити проти операції виселення. Польська міліція та органи безпеки у відповідь часто вдавалися до репресій проти мирного українського населення. Потім було вирішено інтенсифікувати процес переселення українців до СРСР. На територію УРСР було вивезено близько 500 000 українців. УПА всілякими засобами чинить опір гвалтівникам. Її дії були спрямовані на знищення і пошкодження шляхів сполучення — підриг мостів, залізничних колій, залізничних станцій і ліквідації переселенських комісій. Всього з липня 1945 до березня 1946 року оунівці провели в Східній Польщі понад 50 диверсій і терактів, спрямованих на зрив переселення українців до СРСР.

Особливу увагу заслуговують бої за місто Бірча, упівці на чолі з командиром «Реном» тричі там атакували гарнізон Війська Польського, і тільки остання атака в січні 1946 року була невдалою.

Слід зазначити, що до початку 1947 року всі найбільш боєздатні сили армії і військ безпеки народної Польщі були задіяні в боротьбі проти польського збройного націоналістичного підпілля, яке було підпорядковане емігрантському уряду в Лондоні. На боротьбу з УПА сил явно не вистачало. На Закерзонні діяли кілька озброєних організацій польського антикомуністичного підпілля, які орієнтувалися на лондонський уряд. Головною збройною силою була Армія Крайова (АК), яка в 1945 році була перейменована у «Воля і Незалежність» (ВіН). АК була формально розпущена 19 січня 1945 року наказом її головнокомандувача Леопольда Окулицького («Ведмедика»). Однак були збережені склади зі зброєю і законспірована мережа бійців. Як вже було сказано вище, 1945 року ВіН спробувала домовитися з УПА про спільну боротьбу проти комуністів. Однак на Закерзонні ще більш екстремістські організації, наприклад «Національні збройні сили» (НЗС). Всіх їх об'єднувало негативне, шовіністичне ставлення до українців. Вони бачили лише одне рішення «українського питання» — етнічну чистку. У червні 1945 року «НЗС» вирізали українське село Верховину, убивши 194 жителя, в тому числі жінок і дітей.

До остаточної ліквідації УПА на своїй території польська влада приступила в квітні 1947 року, створивши для цього оперативну групу «Вісла», яка складалася з п'яти армійських піхотних дивізій (3-я, 6-а, 7-а, 8-а, 9-а піхотні дивізії війська Польського), 1-й дивізії Корпусу внутрішньої безпеки та двох окремих полків (5-го саперного і 1-го автомобільного). Загальна чисельність задіяного особового складу

налічувала до 20 тис. солдатів і офіцерів. Загальне керівництво було покладено на заступника начальника Генерального штабу війська Польського генерала Стефана Моссора.

Восени 1947 року після депортації 160 тис. українців з південно-східних воєводств Польщі діяльність УПА на Закерзонні стала безперспективною. У результаті незначна частина групи «Сян» пробилася через територію Чехословаччини в Західну Німеччину, інші осередки УПА розбили польські війська.

Контакти УПА зі спецслужбами країн Заходу

Після березневої промови прем'єр-міністра Великої Британії Вінстона Черчилля 1946, яка проголосила початок Холодної війни, ОУН, як і інші антирадянські визвольні організації східної Європи, потрапили в поле зору спецслужб Великої Британії і США. Особливо активними були в цих контактах прихильники ОУН-Б. Сподіваючись на розкол в антигітлерівської коаліції і близьку війну між США і Англією, з одного боку, і Радянським Союзом — з іншого, вони всерйоз розраховували, що Третя світова принесе Україні свободу і незалежність.

До 1947 року близько 250 тисяч українців опинилися в таборах для переміщених осіб в західних окупаційних зонах в Німеччині, Австрії та Італії. Багато з цих людей були членами ОУН або симпатизували їй. Після 1947 року бійці УПА почали проникати в американську окупаційну зону через Чехословаччину. Табори для переміщених осіб стали місцем поширення ідей українських націоналістів, а Степан Бандера поставив завдання встановлення контролю над українськими емігрантськими колами.

Одна з ряду секретних операцій ЦРУ проти СРСР, що проводилася у співпраці зі спецслужбами Великої Британії, Італії та ФРН, носила назву «Аеродинаміка». Її суть зводилася до того, що ЦРУ забезпечувало фінансування і навчання воїнів УПА, надавали тренувальні бази та інструкторів, а згодом закидало (десантування) повстанців на радянську територію. Там їм пропонувалося збирати найрізноманітнішу розвідувальну інформацію: дані про військові та промислові об'єкти, про дислокацію військових частин, їх назви, озброєння, оснащення, розташування аеродромів, довжину злітних смуг, типи літаків і їх кількість, точне місцезнаходження партійних і адміністративних будівель, розташування залізничних станцій, транспорт, настрої в армії і в народі, а також вербування в підпілля ОУН нових членів.

Операція в цілому провалилася. Більшість десантників знищили або схопили, якусь частину з них вдавалося перевербувати радянськими спецслужбами, і вже незабаром вони починали виходити в ефір, забезпечуючи західні спецслужби дезінформацією. Наприклад, після того як співробітники держбезпеки якого в червні 1951 справили захоплення групи парашутистів на чолі з членом ОУН (б) і кумом Бандери — Мироном Матвієйко, вони в наступні тижні і місяці «зустріли» ще 9 груп оунівців, при захопленні яких 18 осіб були знищені, а 26 потрапили в полон. При цьому п'ятеро з полонених виявили готовність співпрацювати з МДБ. І через деякий час радисти на чолі з Матвієйко почали постачати Захід радіограмами з дезінформацією. Згодом вони займалися цим протягом ще 10 років.

17 березня 1951 року УПА звернулася із закликом до уряду США надати допомогу українським повстанцям в боротьбі проти СРСР.

Повідомлення про знищення воїнами УПА електростанцій у Львові і Корсунь-Шевченківському районі в грудні 1946 р.

У січні 2017 року ЦРУ розсекретило велика кількість матеріалів, що стосуються відносин ЦРУ з українськими націоналістами. Американські розвідники встановили зв'язок з керівництвом Організації українських націоналістів (ОУН) відразу ж після війни, у другій половині 40-х років; і зв'язок цей перервався тільки на початку 90-х, з розпадом Радянського Союзу. Один з найбільш ранніх документів датований квітнем 1947 року. У звіті про терористичні акти, скоєні на території України зазначено, що у Львові підірвана електростанція, а в Корсунь-Шевченківському районі — гідроелектростанція. Повідомляється про велику кількість жертв серед мирного населення.

Остаточне придушення національно-визвольного руху

Втрати, які українське підпілля понесло в другій половині 1940-их років, складно було компенсувати. З початком 1950-х років подальшу боротьбу вели лише глибоко законспіровані збройні боївки ОУН. Боротьба з ними все частіше перетворювалася в «раптові випадки». Під час переходів партизани вдавали себе за місцевих селян, мали з собою різні господарські знаряддя — сокири, пилки або вудки. Свої сліди вони поливали гасом, посипали тютюном або перцем, пересувалися по дну річок і струмків, або виходили на дороги, де панував жвавий рух, — все це, щоб обдурити погоню, яка вела пошуки з використанням собак. Активність підпілля впала, але це зовсім не заважало йому здійснювати час від часу точно неймовірні операції. Зухвала акція, наприклад була організована 10 липня 1951 року у Надвірній. Близько 23-ї години партизани увірвалися в місцевий госпіталь, вбили двох охоронців МДБ, які стежили за пораненою активісткою ОУН, забрали жінку і втекли.

У березні 1950 році був знищений головнокомандувач УПА Роман Шухевич. 3 березня 1950 року була заарештована зв'язкова Дарія Гусяк (псевдонім «Дарка», «Нуся»). За допомогою внутрішньокамерного впровадження агента МДБ «Рози» вдалося дізнатися точну адресу, за якою знаходилася інша помічниця Шухевича. 5 березня співробітники МДБ на чолі з Павлом Судоплатовим встановили, що Шухевич знаходиться в приміщенні кооперативної крамниці в селі Білогорща під Львовом. Як пише в своїх мемуарах Павло Судоплатов, генерал МДБ «Дроздов зажадав від Шухевича скласти зброю — в цьому випадку йому гарантували життя. У відповідь прозвучала автоматна черга. Шухевич, намагаючись прорвати кільце оточення, кинув з укриття дві ручні гранати. Зав'язалася перестрілка, в результаті якої Шухевич був убитий».

На рубежі 1950-1951 рр. МДБ розшукало в Демидівському районі Рівненщини командира УПА-Північ Івана Литвинчука-«Дубового», який в Польщі вважається одним із головних ініціаторів перших антипольських акцій. Оточений в бункері, він підірвав себе.

У 1952 році МДБ Хмельницької області ліквідувало дві партизанські групи ОУН в Київській області і три — в Вінницькій. Варто відзначити, що Радам вдалося створити в цій області фіктивний провід ОУН під керівництвом агента "N-26", проти членів підпілля він виступав під псевдонімом "Скоб". Згодом "N-26" зіграв важливу роль в ліквідації ЦП ОУН.

У липні 1953 року чекісти взяли в полон останнього командира УПА-Північ — Василя Галасу (Орлана). Для його упіймання була навіть створена спецгрупа МДБ «Захід» і розроблена окрема операція. Галасу взяли за допомогою снадійного. Він активно співпрацював зі слідством, його засудили на 10 років в'язниці в Житомирі.

Після смерті Шухевича командування силами підпілля прийняв полковник Василь Кук-«Леміш». Його заарештували разом з дружиною 24 травня 1954. Ця дата означала кінець існування українського підпілля як організованої структури. Однак і далі тривали пошуки окремих груп і осіб, які намагалися вижити в українських несприятливих обставинах. Поступово їх виловлювало або винищувало КДБ.

Станом на 17 березня 1955 року в Західних областях УРСР залишалося в цілому 11 дрібних груп УПА, загальною чисельністю в 32 людини, 17 підпільників-одинаків, а також 50 нелегалів. Хоча така кількість повстанців вже було не в змозі адекватно реагувати на репресивні заходи радянської влади, проте в 1955-1956 роках вони здійснили 35 акцій, в тому числі 10 вбивств і 15 замахів.

У липні 1955 року в селі Сушки після 10-годинного бою було знищено останню боївку ОУН на Житомирщині, що складалася з двох підпільників^[113]. Останню активну групу ОУН, яка складалася з трьох осіб, КДБ фізично ліквідувало в квітні 1960 року у Тернопільській області.

За офіційними даними, підготовленими в радянські часи, підпілля ОУН-Б і УПА в 1944-1956 роках вчинила 14 424 збройних нападів. В результаті цих дій радянські солдати втратили 30 676 убитих, в тому числі 8340 співробітників органів внутрішніх справ, військовослужбовців внутрішніх і прикордонних військ, Червоної Армії і бійців винищувальних батальйонів. Більш 15 000 убитих становили цивільні особи — чиновники, селяни і колгоспники. У лютому 1990 року КДБ УРСР оприлюднило ці дані, і з тих пір вони прийняті в якості офіційних. Тим часом, самі співробітники спецслужб неодноразово відзначали, що цифри з вказаною вище довідки ні в якій мірі не можуть вважатися остаточними. По-перше, в неї не були включені червоноармійці-жертви оунівців початкового періоду Німецько-радянської війни. По-друге, не були враховані загиблі від рук ОУН-УПА радянські партизани. По-третє, відомості про загиблих надходили до органів влади вкрай нерегулярно, особливо в перші роки після відновлення радянського режиму на території західних областей УРСР, і тому облік вівся лише епізодично по окремим районам. І, нарешті, навіть існуючий облік неодноразово порушувався через постійні реорганізації як самих органів правопорядку і держбезпеки, так і відповідальних за протидію визвольному руху відповідних управлінь. Наприклад, в одній довідці зазначено, що найбільші втрати радянської сторони припали на 1945 рік і склали всього 3.451 чоловік. А в довідці МВС УРСР від 28 травня 1946, підготовленої міністром внутрішніх справ УРСР Тимофієм Строкачем для ЦК КП (б) У, зазначено, що втрати радянської сторони за той же, 1945, рік склали 1.072 людини при проведенні операцій проти УПА і 7.395 чоловік в результаті «бандпроявів».

З іншого боку, внаслідок репресій, здійснюваних спецслужбами для подолання УПА, були вбиті, арештовані або депортовані від 445 до 500 000 жителів західних областей України. Кількість одних лише убитих досягла більше 155 тис. повстанців, а депортованих — 203 662. Отже, радянські репресії, супроводжуючи боротьбу з підпіллям, торкнулися кожного десятого жителя Західної України.

В боях з УПА в 1944-45 роках, НКВС взяло в полон понад 300 німецьких військовослужбовців (переважно офіцерів абверу і гестапо), які за збігом обставин залишилися в повстанському середовищі. У підпіллі ОУН і УПА, до речі, німці діяли до кінця січня 1947 коли СБ ОУН цілеспрямовано їх ліквідувала, щоб не компрометувати рух перед Заходом.

У жовтні 1956 в Угорщині спалахнуло повстання проти місцевого комуністичного режиму. З колишніх членів УПА в еміграції було створено кілька добробатів, які вирушили до Будапешта і взяли участь в боях проти радянських окупаційних військ. Вони обороняли мости через Дунай, які об'єднують дві частини угорської столиці — Буду і Пешт. Більшість з них загинуло.

Самого лідера ОУН-Б, Степана Бандеру в жовтні 1959 року в Мюнхені за наказом Микити Хрущова вбив кілер КДБ Богдан Сташинський. Після звільнення в 1944 році з німецького концтабору Бандера керував оунівським рухом у еміграції. Тим часом, коли частина його соратників після війни (Лев Ребет, Микола Лебідь) — спершу із суто кон'юнктурних причин — почали дозрівати до сприйняття ліволіберальних європейських цінностей і фактично розкололи вже бандерівську фракцію ОУН, Бандера до кінця життя залишався інтегральним націоналістом.

6. Суспільно-політичне життя та політична боротьба в 1953 - 1964 рр.

5 березня 1953 року помер Сталін. У партійно-державній верхівці почалась гостра боротьба за владу, в яку було втягнуто й керівництво України. Л.Берія, який займав пост міністра закордонних справ СРСР спробував захопити владу, оскільки очолював органи держбезпеки. Він намагався встановити повний контроль правоохоронних органів над партійними. З цією метою в Україну було переведено найближчих прибічників Берії – генерал-полковника Мешика – Міністром УВС УРСР і генерал-лейтенанта Мільштейна – його заступником.

Начальники обласних управлінь МВС отримали таємну вказівку встановити нагляд за роботою партійних органів.

Начальник Львівського обласного управління МВС генерал Т.Строкач піддав сумніву доцільність виконання цієї вказівки і повідомив про це 1 секретаря Львівського обласного комітету КПРС Сердюка, який в свою чергу повідомив про це Першого секретаря ЦК КП УРСР Мельникова, однак Мельников не вжив ніяких заходів. Строката, за наказом Берії, було звільнено і викликано в Москву. Однак він по дорозі зумів передати наявні компрометуючі матеріали М.Хрущову, які засвідчували наміри Берії та його прибічників. Строката було поміщено під домашній арешт.

В липні 1953 р. відбувся Пленум ЦК КПРС, на якому Л.Берію та його прибічників було звинувачено в антипартійних і антиурядових діях, позбавлено посад і заарештовано, а згодом Берію було страчено. У Києві було заарештовано Мешика і Мільштейна. Хрущову допоміг МО СРСР маршал Г.Жуков, крім того він спирався на деяких членів ЦК КПРС.

Незабаром М.Хрущова було обрано 1 секретарем ЦК КПРС, Строкач став новим міністром УВС УРСР.

7. Економічні реформи Хрущова та їх наслідки для України.

Хрущов став ініціатором проведення нової політики, яку пізніше назвуть «хрущовською відлигою». На думку Хрущова та його прибічників – система, створена в СРСР є справедливою та історично виправданою, здатною до прогресу, але необхідно позбавитись сталінських методів керівництва, тобто провести десталінізацію.

Десталінізація – це процес очищення радянського суспільства від характерних ознак культу особи Й.Сталіна.

Десталінізація в першій половині 1950-х років несла суперечливий характер, вона торкнулася лише деяких проблем минулого, критика сталінізму була обережною.

1. Почалась реабілітація (виправдання без вини засуджених людей) репресованих в 1930-і роки відомих радянських, партійних, військових, наукових діячів.

2. З таборів ГУЛАГу в Україну повернулися ті, хто був репресований за «дрібні» провини – анекдоти про радянську владу і Сталіна, тобто амністія стосувалася лише осіб, засуджених до 5 років. На волю вийшли в основному кримінальні елементи, оскільки політичні в'язні мали довші терміни. Це спровокувало ріст злочинності. У вересні 1955 року оголошено амністію громадян, які співробітничали в роки війни з німцями. До 1957 року було звільнено понад 65 тис. членів сімей, пов'язаних з діяльністю українських націоналістів.

3. Було припинено масові репресії.

4. В газетах поступово зникало ім'я Й.Сталіна, все частіше з'являлися матеріали, що засуджували сталінський режим.

В лютому 1956 року відбувся XX з'їзд КПРС, на якому було прийнято план 6 п'ятирічки 1956 – 1960 рр.

Цей з'їзд став визначною подією в процесі десталінізації країни.

На закритому засіданні делегати з'їзду заслухали доповідь 1 секретаря ЦК КПРС М.Хрущова «Про культ особи Сталіна та його наслідки».

Проте гостра критика не зачіпала сутності командної системи, лише зводила всі вади системи до культу особи. Скажімо, Хрущов закликав відкинути сталінізм і повернутися до ідей Леніна, замовчуючи при цьому. Що саме Ленін започаткував масовий терор проти мирних людей. Що саме за його наказом було створено перші концентраційні табори та організовано НК (надзвичайну комісію) – організацію для придушення будь-якого невдоволення режимом.

Значення XX з'їзду КПРС.

1. З'їзд засудив широку репресивну політику тоталітарного режиму.
2. Вперше було наведено численні факти злочинів і прямих зловживань Сталіна і його оточення, абсолютного нехтування законом.
3. М.Хрущов звинуватив сталінську владу в незаконних переселеннях народів в роки війни, в розпалюванні міжнаціональної ворожнечі, в численних репресіях повоєнного часу.
4. Відбулася ревізія сталінської моделі радянського суспільства.
5. Започаткувались важливі зміни в суспільстві.

6. Це був важливий і сміливий крок на шляху деєталінізації, що відкривав реальні перспективи лібералізації, а в майбутньому – демократизації суспільного життя.
7. На той час навіть такі обмежені кроки викликали захоплення населення, особливо інтелігенції.
8. У людей появилось почуття гідності й свободи, постало покоління нових, соціально активних людей, які на повний голос заявили про себе в наступні десятиліття.
9. Мільйонам Українців, ув'язнених у сибірських таборах примусової праці, деєталінізація принесла жадану волю, багато хто був амністований, повернувся додому.

Однак засудження культу особи Сталіна виявилось неповним, обережним; не було розкрито передумов і причин культу та його злочинних наслідків. Нове партійно-державне керівництво прагнуло переконати народ, що сталінські злочини були лише «деформацією» соціалізму.

Дії Хрущова з викриття культу особи Сталіна були непослідовними та незавершеними. Його доповідь XX з'їзду КПРС не опублікували в СРСР, хоча текст її відразу потрапив на Захід. Хрущов критикував особисто тільки одного Сталіна за його репресії, одночасно схвально патякав про внесок Сталіна в розбудову соціалізму. Нічого не було сказано про згортання непу, про насильницьку колективізацію з жахливим голодомором. Про ліквідацію демократичних свобод.

Хрущов не піддавав сумніву тоталітарну систему. В умовах збереження командно-адміністративної системи лібералізація суспільно-політичного життя так і не відбулася.

За 1956 – 1959 рр. було повністю реабілітовано 250 тис. осіб (переважно посмертно). Серед них М.Куліш, В.Затонський, С.Косіор, П.Постишев, Лесь Курбас та ін.

Курс Хрущова на викриття культу особи не подобався багатьом членам вищого партійного керівництва, які прагнули загальмувати процес деєталінізації. Група осіб на чолі з Малюнковим, Кагановичем, Молотовим вчинила спробу усунути Хрущова з поста 1 секретаря ЦК КПРС в 1957 р. Однак Хрущов переміг, йому знову допоміг Г.Жуков.

Були перейменовані вулиці, площі, парки, сквери, літаки. Кораблі, міста і містечка, які носили ім'я Сталіна.

В жовтні 1961 р. відбувся XXII з'їзд КПРС. Було прийнято третю програму партії, яка оголошувала можливість побудови комунізму за 20 років, тобто у 1980 р. Проголошувався найважливіший принцип КПРС – «Все в ім'я людини, все для блага людини». Прозвучала гостра критика культу особи Сталіна та його активних помічників. Було сказано про ганебну діяльність Л.Кагановича в Україні, а час його секретарювання названо «чорними днями» для республіки.

З'їзд визнав за недоцільне збереження в мавзолеї саркофага з тілом Сталіна з огляду на його великі зловживання владою, масові репресії проти чесних людей. Сталіна було поховано біля Кремлівської стіни.

В 5 п'ятиріччі 1951 – 1955 рр. в Україні розгорнулось будівництво великих електростанцій (Каховська ГЕС 1955 р.), а також різноманітних ГЕС і ТЕС. Йшов подальший розвиток вугільної промисловості (будівництво нових шахт). Видобуток

вугілля в Донецькому і Львівсько-Волинському вугільних басейнах зріс на 61,4 % і досяг в 1959 р. 125,9 млн. тонн. Збільшились обсяги видобутку нафти. Поряд з родовищами Прикарпаття винайдені родовища в Полтавській і Харківській областях. В 1958 р. в Україні викачували 1,2 млн. т. нафти. Швидкими темпами розвивалась металургійна промисловість, легка і харчова, як і раніше, істотно відставали.

Реформи в с/г. В сільському господарстві в період хрущовського правління спостерігалось спочатку піднесення, згодом – спад.

Вересень 1953 р. – Пленум ЦК КПРС, який прийняв постанову «Про заходи подальшого розвитку сільського господарства»

Передбачалось укріплення МТБ господарств, матеріальне заохочення мешканців села, підвищення закупівельних цін на с/г продукцію, зменшення податків на присадибне господарство, списування заборгованості колгоспів, поліпшення якісного складу працівників с/г підприємств та ін.

Завдяки таким заходам за 5 і 6 п'ятирічки збільшилось капіталовкладення держави у с/г у 6 раз. За 1952 – 1958 рр. закупівельні ціни на зерно зросли у 7 раз, картоплю – у 8 раз, продукцію тваринництва – у 5,5 рази. Появилась матеріальна зацікавленість колгоспників.

Здійснено перехід від жорсткого планування до поєднання з господарською самостійністю колгоспів і радгоспів (самостійно визначали колгоспи розміри посівних площ, кількість поголів'я худоби).

На село прибуло 40 тис спеціалістів, поліпшився якісний склад керівництва с/г. Якщо в 1953 р. 20 % голів колгоспів мали вищу і середню освіту, то в 1965 р. – 65,5 %.

З 1956 р. вводилось щомісячне, чи щоквартальне фінансування колгоспників. Зменшувались податки на селі в 2,5 рази, заборгованість скасовувалась.

Зросла валова продукція с/г на 35,5 %, а зерна – на 20 %.

Збільшився парк МТС, а в 1957 р. МТС було ліквідовано, а техніку було продано колгоспам, що для багатьох колгоспів виявилось непосильним економічним тягарем. Як бачимо, поряд з позитивними наслідками реформ на селі, були й негативні.

В травні 1957 р. Хрущов висунув утопічне завдання: «Найближчими роками наздогнати США по виробництві м'яса, молока і масла на душу населення». Керівництво УРСР вирішило це завдання виконати вже в 1958 р., і, хоча виконано не було, але ще з більшим завзяттям продовжували популяризуватися утопічні ідеї М.Хрущова.

Одним із способів реформування економіки стала відмова від п'ятирічного плану і прийняття семирічного плану (1959 – 1965). Реформа принесла як позитивні, так і негативні наслідки. Зокрема, послабилась єдина технічна політика. Порушились загальносоюзні зв'язки. Передбачався приріст валової с/г продукції на 70 %, однак нехватка коштів пригальмувала цей процес. У 1959 р. почалась кампанія по укрупненню колгоспів, Якщо у 1950 р. у республіці було 13 тис колгоспів і радгоспів, то в 1965 р. – 9,5 тис. Негативним наслідком стала й заборона тримати худобу в приміській зоні, зменшення присадибних ділянок у селян. Це робилося для того, щоб підняти зацікавленість селянина у праці в колгоспі.

У 1954 р. почалося освоєння цілих земель в Казахстані, Поволжі, на Уралі, Північному Кавказі. Значний внесок у реалізацію цієї програми здійснила Україна, забезпечивши велику кількість людей і техніки. Ці заходи мали екстенсивний характер (розвиток с/г за рахунок освоєння нових земель). Позитивний результат був короточасний, і до 1960-х рр. земля, що постійно видувалася вітрами, перестала давати великі врожаї.

У 1959 р. М.Хрущов відвідав США, після чого почав вирішувати зернову проблему за допомогою широкої культивуації кукурудзи, яка витіснила традиційні с/г культури. З 1958 по 1963 роки посівні площі під кукурудзу збільшились в 2 рази, а валовий збір зерна – лише в 1,3 рази. Незмінною залишалась врожайність кукурудзи – 25 – 28 ц з га.

Запланованого широкого зростання в с/г не сталося. Обсяг валової продукції зріс лише на 3 %, а в 1963 р., в порівнянні з 1958 р., продукція землеробства склала лише 86 %, а тваринництва – 93 %. С/г було не в змозі забезпечити населення продуктами харчування. З цього року СРСР був змушений постійно купувати хліб за кордоном.

Зміни в соціальній сфері. У середині 1950-х рр. було переглянуто тарифну ставку оплати праці. Якщо в 1952 р. середньомісячна заробітна плата становила 642 крб. то в 1960 р. – 806 крб. У 1956 р. на 80 % було збільшено розміри пенсій.

У 1956 р. ВР СРСР скасовано кримінальну відповідальність за самостійне залишення робітниками і службовцями підприємств, ліквідовано «радянське кріпосне право» - селяни отримали паспорти і можливість вільно пересуватися в межах країни.

В ці роки спостерігались високі темпи житлового будівництва, впровадження нових будівельних матеріалів (зокрема, залізобетону). В 1951 – 1958 рр. в Україні було збудовано 2 млн. квартир, а з 1958 р. – 60 млн. кв. м житлової площі. Однак житло це було малогабаритне («хрущовки»).

Тривалість робочого дня скоротилась до 7 год., а у вугільній і гірничо-видобувній промисловості – до 6 год. У побут людей ввійшла нова техніка – телевізори, магнітоли, пральні машини тощо.

Грошова реформа 1961 р. Вартість карбованця підвищилась в 10 разів, у оббіг ввійшли нові гроші, дрібні монети не вилучалися, але їхня вартість збільшилась в 10 раз. Сучасні економісти вважають цю реформу прихованою девальвацією. Як наслідок, – ціни на колгоспних ринках зросли, причому досить відчутно.

Реформи у промисловості. Паралельно із с/г хрущовські реформи здійснювались у промисловості. Було проведено заміну галузевого управління промисловістю територіальним. З 1957 р. територія країни поділялась на економічні райони. Усі підприємства даного району складали єдиний економічний комплекс. Управляла таким комплексом рада народного господарства (раднаргосп), Раднаргоспи підпорядковувались вищій раді н/г СРСР. В СРСР було 105 економічних районів, в УРСР – 11. Було ліквідовано низку міністерств. Скорочено адміністративний апарат, однак послабились господарські зв'язки між міністерствами різних регіонів.

З березня 1958 р. М.Хрущов обійняв другу посаду – Голови Ради Міністрів СРСР.

Зовнішньополітична «відлига». У 1955 – 1960 рр. СРСР двічі проводив скорочення своїх величезних збройних сил. Пом'якшився режим контактів з США – обмін туристами, творчими колективами. Влітку 1959 р. СРСР відвідав віцепрезидент США Р.Ніксон. Восени цього ж року М.Хрущов з візитом відвідав США.

Політична криза. Наприкінці правління М.Хрущова сталася криза в усіх сферах діяльності СРСР. Угорська (1956р.), Берлінська (1961р.), Карибська (1962р.) кризи, розрив з Китаєм.

Хрущов розвінчав культ особи Й.Сталіна, але придушував критику на свою адресу. Почав складатися культ особи Хрущова.

Страйки і масові демонстрації у Новочеркаську влітку 1962 р. були жорстоко придушені, розстріляні військами. Страйки робітників 1963 р. у Кривому Розі й Дніпродзержинську – все це зберігалось у суворій таємниці.

М.Хрущов був людиною амбіційною, здатною на пусті обіцянки. Йому притаманні волюнтаризм та суб'єктивізм.

Волюнтаризм – соціально-політична діяльність, що характеризується ігноруванням об'єктивних законів історичного розвитку, суб'єктивними бажаннями, рішеннями окремих осіб (чи групи осіб).

Суб'єктивізм – оцінка і прийняття рішень залежно від особистих симпатій і антипатій.

У жовтні 1964 р. відбувся позачерговий Пленум ЦК КПРС, який позбавив М.Хрущова усіх посад («тихий переворот»). М.Хрущова було відправлено на пенсію. Першим секретарем ЦК КПРС став Л.Брежнєв, уряд очолив О.Косигін. З їх уст звучала критика волюнтаризму і суб'єктивізму.

Останні роки М.Хрущова – роки забуття. Він напише книгу спогадів, яка пізніше вийде під назвою «Пенсионер союзного значення». Помер 11 вересня 1971 р. в Москві. Похований на Новодівичому кладовищі, але не в центральній алеї. Пам'ятник виконав скульптор Ернест Неізнаний, який складається з двох мармурових брил – білої і чорної, які контрастують вчинки самого Хрущова – боротьба зі сталінізмом і утвердження власного культу, непослідовність у спробах лібералізації радянського режиму.

Лекція № 18

Тема: Україна в період стабілізації радянської системи та загострення її соціально-економічної та політичної кризи (1965-1985 рр.). Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України.

План заняття

1. Політико-ідеологічна криза системи. Жовтневий (1964) пленум ЦК КПРС, негативний вплив рішень пленуму на політичне і економічне становище в УРСР.
2. Згорання демократичних процесів. Неосталінізм. Конституція УРСР 1978 р.

3. Діяльність в Україні П. Шелеста та В. Щербицького.
4. Косигінські реформи та їх наслідки. «Золота» п'ятирічка.
5. Наростання стагнаційних процесів в 70 - на поч., 80- х рр.
6. Дисидентський рух в Україні. Діяльність Української Гельсінської спілки (УГС).
7. Екологічна ситуація в Україні. Чорнобильська катастрофа.
8. Початок періоду «перебудови». Зростання громадсько-політичної активності суспільства. Політика гласності.
9. Початок формування багатопартійності в Україні. Народний рух. Розпад компартії України.
10. Вибори до Верховної ради УРСР 1990 р. Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 р.
11. Спроба державного перевороту в СРСР. Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

1. Політико-ідеологічна криза системи. Жовтневий (1964) пленум ЦК КПРС, негативний вплив рішень пленуму на політичне і економічне становище в УРСР.

Жовтневий Пленум ЦК КПРС (1964 р.) усунув від влади М.Хрущова («тихий переворот»). Це був перший випадок звільнення найвищої посадової особи в партії та державі з ініціативи близького оточення. Першим секретарем ЦК КПРС обрали Л.Брежнєва, а уряд очолив О.Косигін.

Після хрущовське двадцятиріччя (1965-1985 рр.) – це період всеохоплюючої кризи, що поширилась на всі сфери життя – політику, економіку, соціальні відносини, ідеологію, культуру, який увійшов в історію як період «застою».

Стан народного господарства СРСР після усунення М.Хрущова від влади був дуже тяжкий.

Семирічний план 1959 – 1965 рр. не було виконано. Спостерігалось постійне зниження темпів промислової продукції. Була відстала структура виробництва. Знизився приріст промислової продукції. Неефективно використовувалися виробничі фонди. Колгоспи перебували в скрутному становищі. Знизився життєвий рівень більшості населення СРСР. Перед мільйонами людей постала житлова проблема.

Тяжка ситуація в країні вимагала негайних глибоких економічних і соціальних реформ. Тому нове керівництво країни взялося за проведення реформ.

Період 1965 – 1985 рр. – «застій». Застій не передбачає припинення розвитку країни. Здійснюються реформи, реалізуються п'ятирічні плани (нове керівництво відмовилось від семирічок), велось активне будівництво тощо. Для тих часів

характерне досягнення відносної соціальної і матеріальної стабільності. порівняно з попередніми періодами рівня життя основної маси населення. проте навіть у межах СРСР, УРСР за рівнем споживання посідала 5-е місце серед союзних республік, хоча мала другий по Союзу рівень економічного потенціалу.

З усуненням Хрущова від влади відбувається поступовий відхід від проголошеного курсу на безпосереднє будівництво комунізму. У 1967 р. була висунута концепція «розвинутого соціалістичного суспільства», яка стверджувала, що неможливо здійснити негайний скачок у комунізм. Має пройти час, упродовж якого соціалізм повинен розвиватися на власному ґрунті («зрілий», «розвинутий» соціалізм).

Відмежувавшись від світу «залізною завісою» радянський режим через ЗМІ переконував, що у нас все добре, а за рубежем – погано. Незважаючи на «залізну завісу» розповсюджується інформація про досягнення капіталістичних країн. В суспільстві стрімко зростає розчарування в соціалістичній ідеології, починається її критика з боку дисидентів, діячів культури, правозахисників. Щоб нейтралізувати подібні настрої, ідеологи режиму стали говорити, що розвинутий соціалізм передбачений Леніним, а волюнтарист Хрущов хотів його перескочити.

З цією метою було прийнято нову Конституцію СРСР (1977 р.) та Конституцію УРСР (1978 р.), оскільки стара не підходила для розвинутого соціалізму. В цих нових Конституціях запроваджена ст.6 (КПРС – керівна і направляюча ланка радянського суспільства), за якою керівник партії – керівник держави.

Період застою в СРСР характеризують як неосталінізм – сталінізм в нових формах, відновлення всієї економічної, політичної, репресивної системи, культу особи в нових сучасних умовах.

Брежнєвське керівництво намагається реабілітувати сталінізм і особисто Сталіна. У доповіді, присвяченій 20-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні, Брежнєв відмітив внесок Сталіна у розгром фашизму. Зал відповів аплодисментами.

На XXIII з'їзді КПРС (1966 р.) була здійснена перша спроба офіційної реабілітації Сталіна. Про це попередньо повідомили лідера КПК Мао Цзедуна і лідера албанських комуністів Ходжу – лідерів, які наполягали на скасуванні рішень XX і XXII з'їздів КПРС. Однак компартії ЧССР, Угорщини, Італії, Франції, Югославії, дізнавшись про це заявили, що в знак протесту відкличуть своїх делегатів. Таким чином спроба залишилась нереалізованою. Проте з підручників було вилучено тексти про культ особи Сталіна, почали з'являтися книги, фільми, які показували особливу роль Сталіна в історії.

Друга спроба реабілітувати Сталіна відбулась у 1969 р., коли в «Правді» збирались надрукувати статтю, у якій засуджувалися рішення XX і XXII з'їздів про культ особи Сталіна. В останню хвилину Брежнєв відмовився від публікації і підготовки відповідної постанови ЦК КПРС.

Після смерті Брежнєва постанову про реабілітацію Сталіна готував Ю.Андропов, але його смерть перервала цю роботу.

2. Згорання демократичних процесів. Неосталінізм. Конституція УРСР 1978 р.

Програму економічних реформ розробив Голова Ради Міністрів СРСР О.Косигін і спробував реалізувати їх у 1965 – 1967 рр.

Березень 1965 р. – постанова «Про невідкладні заходи подальшого розвитку сільського господарства СРСР», затверджена Пленумом ЦК КПРС. Запроваджено новий порядок заготівель сільськогосподарської продукції. Держава визначала тверді плани заготівель сільськогосподарської продукції на кілька років. Підвищувались закупівельні ціни з врахуванням кліматичних умов та умов виробництва в окремих районах, вводились надбавки на заплановану продукцію.

Однак ці заходи хоча й дещо пожвавили сільськогосподарське виробництво, але суттєво вплинути на стан справ не могли, поскільки вони проводились в рамках колгоспно-радгоспної системи, тому не змінили виробничих відносин. Селянин залишався підневільним.

Вересень 1965 р. – постанова «Про поліпшення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва», затверджена Пленумом ЦК КПРС.

Рішення цього Пленуму несло суперечливий характер.

З одного боку, передбачалося підвищення наукового рівня планування економіки, встановлювались економічно обґрунтовані ціни, скорочувалось число диктованих зверху показників, передбачалось розширення самостійності підприємств, створювались спеціальні фонди для матеріального заохочення робітників і службовців в залежності від результатів їхньої роботи.

З другого боку було ліквідовано раднаргоспи, а всі підприємства підпорядковувались загальносоюзним міністерствам за галузевим принципом. Це означало обмеження прав союзних республік та їх територіальних органів. В Україні, таким чином, налічувалось 22 союзно-республіканських та лише 7 республіканських міністерств. Ліквідація раднаргоспів зміцнила імперський характер СРСР, посилила монополізацію економіки.

В ті роки спостерігається гострий дефіцит якісних товарів народного споживання, продовольства та послуг. Тому уряд в 1982 р. прийняв Продовольчу програму на 1982 – 1990 рр. і на період до 2000 року. Виконання цієї програми повинно було забезпечити продовольством країну в повному обсязі.

Паралельно проголошується боротьба з тіньовою економікою і розкраданням матеріальних коштів за допомогою правоохоронних органів, громадськості. Але очікуваних результатів вжиті заходи не дали. Більше того, незабаром відбулося повернення до адміністративних заходів. Численні керівники різних рівнів вперто не бажали відмовитися від існуючого стану речей, демонстрували консерватизм і не бачили нових явищ в технології, науці, світовому досвіді. Не вдалося приборкати тіньову економіку, безгосподарність. Не виконувалась Продовольча програма. Технічно відсталою, неконкурентноспроможною, енерговитратою залишалась промисловість, низькою була і якість праці.

Ліквідація раднаргоспів мало влаштовувала П.Шелеста та його однодумців. Шелест не однократно проявляв твердість у відстоюванні інтересів республіки в конкретних сферах, в тому числі й економіці України. Це викликало невдоволення Шелестом московських можновладців.

На травневому 1972 р. Пленумі ЦК КПРС П.Шелеста усунуто з поста 1 секретаря ЦК КПУ і переведено в Москву заступником Голови Ради Міністрів СРСР, але в колах парт керівників поширилась інформація про причини такого «підвищення».

Першим секретарем ЦК КПУ призначено В.Щербицького, який керував Україною 17 років і був готовий виконати будь-яку команду центру, свідомо жертвуючи економічними й політичними інтересами України.

Незважаючи на суперечливий, непослідовний характер економічної реформи 1965 р. її негативні наслідки в другій половині 60-х рр. відчувалися слабо. Так 8-ма п'ятирічка 1966 – 1970 рр. була названа економістами «золотою», її результати були найкращими за останніх 35 років:

- валовий суспільний продукт України зріс на 6,7 %;
- продуктивність праці зросла на 6,1 %;
- національний дохід зріс на 6,7%.

З виробництва було знято 1115 найменувань застарілої техніки, було введено в дію 310 повністю автоматизованих виробництв.

В ці роки завершилось спорудження Придніпровської, Зміїнської, Бурштинської, Старобешівської, Луганської ТЕС. Було створено єдину енергосистему України з включенням до неї промислових підприємств, радгоспів і колгоспів. Завдяки цьому на початку 70-х рр. було повністю завершено електрифікацію сіл України.

Незважаючи на понаднормову індустріальну завершеність в другій половині 60-х рр. в Україні було споруджено понад 250 крупних підприємств в основному важкої промисловості – металургії, енергетики. Виробництво предметів споживання і надалі відставало від потреб населення.

Прискорення темпів розвитку народного господарства тривало доти, доки діяли основні принципи економічної реформи 1965р. З початку 70-х рр. почали проявлятися ознаки спаду виробництва. Промисловість працювала неритмічно. Тижні простою змінювалися «штурмівщиною». Якість продукції була надзвичайною. Радянські товари на світовому ринку були неконкурентно спроможними В умовах НТР бл.40% робітників працювали в ручну, а в будівництві – 60%. Дефіцит робочої сили намагалися компенсувати залученням у виробництво ув'язнених.

Хронічним стало невиконання «накреслених» партійними з'їздами п'ятирічних планів. Основна частка капіталовкладень спрямовувалася не на впровадження нових технологій, не на оновлення промисловості, а на будівництво нових підприємств. Зношеність основних фондів чорної і кольорової металургії, паливно-енергетичного, хімічного комплексів – 50 – 60%.

Партійно-державне керівництво не зуміло використати «нафтодолари» для створення потрібних галузей промисловості. Ці кошти просто «проїдалися». Якість промислової продукції була низькою. Катастрофічно не вистачало металу, будівельних матеріалів, обладнання, палива тощо. Вироблялося чимало нікому не потрібних речей лише тому що не було заплановано.

На споживчий ринок працювало в Україні не більше 29% підприємств, тоді як у розвинутих країнах -50-60%. Україна – один з найважливіших виробників зброї та військової техніки.

В 70-і рр. суттєво сповільнилися темпи розвитку сільського господарства. Високими темпами зношувалися українські родючі землі: 2% затоплено штучними морями й водоймами, 6% стали непридатними через ерозію, 135-140 тис. га щороку відводилось під промислові об'єкти. В результаті – з 1965 по 1985рр. посівні площі України зменшилися більше ніж на мільйон гектарів. Держава систематично підвищувала ціни на техніку транспорт мінеральні добрива, залишаючи незмінними ціни на с/г продукцію.

Низька продуктивність праці, відсутність необхідної техніки зумовили гострий дефіцит робочої сили в сільському господарстві. Переважала ручна праця. Так в 1985 р. ручною працею в рослинництві було зайнято 71,4 % колгоспників. Проте різко зросла чисельність управлінського апарату сільського господарства. Умови життя і праці на селі залишалися дуже тяжкими. Протягом 1966 – 1985 рр. чисельність сільського населення зменшилося на 4,5 млн чоловік. Протягом 1972 -1986 рр. в Україні зникли 1502 села.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ 1978 (після внесених 1991 до тексту Конституції змін – Конституція України). Конституція УРСР 1978 – Осн. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки, четверта й остання з Конституцій УРСР. Базувалася на Конституції СРСР 1977. Прийнята позачерговою 7-ю сесією ВР УРСР 9-го скликання 20 квіт. 1978. У преамбулі конституції вказувалося на наступність конституційного розвитку України, ідеї й принципи якого були закріплені в конституціях 1919, 1929 та 1937 рр. (див. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919; Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929; Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937). Мала 10 розділів, які об'єднували 19 глав, що містили 171 статтю. У них визначалися основи сусп. ладу й політики УРСР, конституційний статус громадян, нац.-держ. та адм.-тер. устрій, конституційний статус рад нар. депутатів, а також найвищих органів держ. влади і управління тощо. УРСР визначалася як соціаліст. загальнонар. д-ва, що виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей. Носієм влади проголошувався народ. Закріплювалося всевладдя рад нар. депутатів, демократ. централізм (див. Демократичного централізму принцип), соціаліст. демократія, соціаліст. законність; Комуністична партія Радянського Союзу визначалась як "керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства, ядро його політичної системи, державних і громадських організацій". Конституція декларувала суверенітет УРСР та її право вільного виходу з СРСР.

Система органів держ. влади республіки порівняно з Конституцією УРСР 1937 зазнала деяких змін. Ради депутатів трудящих були перейменовані на ради нар. депутатів. Строк повноважень ВР збільшувався до 5 років, ін. рад – до 2,5 року. Певною новацією стала окрема глава про нар. депутатів, що закріплювала їхній статус як повноважних представників народу, котрі керуються загальнодерж. інтересами. Депутат визнавався особою недоторканною, мав право запиту і міг бути

в будь-який час відкликаний за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку.

Згідно з Конституцією УРСР 1978, найвищий орган державної влади – Верховна Рада УРСР – складався із 650 депутатів і скликався на чергові сесії двічі на рік. До виключної компетенції ВР належали питання внесення змін до Осн. Закону; затвердження держ. планів екон. і соціального розвитку УРСР, держ. бюджету та звітів про їх виконання; утворення підзвітних органів. Право законодавчої ініціативи надавалося президії і постійним комісіям ВР УРСР, депутатам, РМ УРСР, Верховному Суду УРСР, Прокуророві УРСР та громад. орг-ціям в особі їхніх респ. органів. Президія ВР визначалася постійно діючим органом Верховної Ради, їй підзвітним, і в період між сесіями виконувала функції найвищого органу держ. влади.

Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади визначався уряд – РМ УРСР. Для вирішення питань, пов'язаних з кер-вом нар. госп-вом, держ. управлінням, як постійний орган РМ діяла її президія. Респ. мін-ва і відомства підпорядковувалися РМ безпосередньо, союзно-респ. перебували в подвійному підпорядкуванні. Обласні, міські, районні в містах, селищні й сільс. ради нар. депутатів визначались органами держ. влади на відповідних територіях і мали вирішувати всі питання місц. значення, виходячи з інтересів громадян. Сесії рад скликалися не менш як 4 рази на рік. Їхніми виконавчими і розпорядчими органами були виконкоми. Правосуддя покладалося на Верховний Суд УРСР, обласні й Київ. міський суди, районні (міські) нар. суди, організація і порядок діяльності яких визначалися законами УРСР та СРСР. Вищий нагляд за точним й однаковим виконанням законів з боку держ. органів, юрид. і фізичних осіб мав здійснювати Ген. прокурор СРСР через призначуваних ним і підлеглих йому Прокурора УРСР та обласних прокурорів.

Після набуття Конституцією 1978 чинності до неї вносилися зміни й доповнення, особливо впродовж 1989–91. Після ухвалення 24 серп. 1991 ВР УРСР Акта проголошення незалежності України Конституцію УРСР 1978 було перейменовано на Конституцію України та вилучено з неї преамбулу й низку статей, додано дві глави – "Автономна Республіка Крим" та "Президент України". У черв. 1995 Конституція 1978 фактично була замінена Конституційним договором між Президентом України та ВР України (див. Конституційний процес в Україні 1990–1996). Формально вона втратила чинність 28 черв. 1996 з прийняттям Конституції України 1996.

3. Діяльність в Україні П. Шелеста та В. Щербицького.

Загальна характеристика політики Петра Шелеста (1963–1972 рр.)

1. Активно і постійно відстоював економічні інтереси УРСР. Намагався вивести республіку з-під контролю СРСР. Піддавав критиці центральні (союзні) управлінські (господарські) структури.
2. Підтримував розвиток українського народного мистецтва, зокрема ансамбль ім. Вірського. Заохочував розвиток національної культури.

3. Підтримував і захищав провідних українських кінорежисерів С. Параджанова та Ю. Іллєнка.
4. Усупереч забороні Москви збудував у Києві Палац «Україна».
5. Брав активну участь у змові проти М. Хрущова, критикував його політику.
6. Повністю підтримував жорсткий антизахідний курс брежнєвського керівництва.
7. Підтримував придушення «Празької весни» 1968 р.
8. Ініціював видання багатотомної «Історії міст і сіл УРСР».
9. Став ініціатором запровадження Шевченківської премії як найвищої нагороди республіки, яка присуджується лише раз у житті.
10. Ініціював створення державного заповідника на о. Хортиця.
11. Сприяв створенню музею-заповідника української народної архітектури та побуту у с. Пирогове.
12. Захищав українську мову, хоча в родинному колі спілкувався російською. За П. Шелеста почали видавати значно більше україномовної літератури, періодики. На офіційних заходах наполегливо вимагав виголошувати промови українською мовою.
13. Боровся з дисидентським рухом (арешти і судові процеси 1965–1966 рр., тощо).
14. У період його правління кількісний склад КПУ збільшився майже на мільйон — переважно за рахунок етнічних українців, що відкривало їм кар'єрні перспективи.

Загальна характеристика політики Володимира Щербицького (1972–1989 рр.)

1. Цілковито підтримував політичний курс Л. Брежнєва.
2. Не заважав обмеженню прав України.
3. Вів запеклу боротьбу з дисидентським рухом, який фактично було розгромлено.
4. Сприяв розробці і прийнятті нової Конституції УРСР (1978).
5. Не підтримав перебудову, започатковану М. Горбачовим.
6. Дозволив будівництво в УРСР низки атомних електростанцій, зокрема Чорнобильської. Приховав інформацію про Чорнобильську катастрофу.
7. Сприяв докорінній технічній модернізації легкої і харчової промисловості УРСР.
8. Ініціював будівництво меморіального комплексу «Український музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.», відкритого 9 травня 1981 р.
9. Провів реконструкцію Хрещатика.
10. Сприяв процесам русифікації і «злиттю націй».
11. Підтримував розвиток спорту, особливо футбольний клуб «Динамо».

4. Косигінські реформи та їх наслідки. «Золота» п'ятирічка.

Реформи О. Косигіна

Адміністративно-командна система управління, що домінувала в СРСР у період неосталінізму, в цілому згубно впливала на економічний розвиток країни.

Разом з тим — не можна заперечувати, що в умовах існування цієї системи все ж робилися окремі спорадичні спроби розв'язати складні економічні проблеми, зробити економіку більш дієздатною і ефективною. Однак ці спроби були приреченими на невдачу, оскільки в СРСР, в тому числі й в Україні, традиційно на

перше місце ставилися проблеми політики та ідеології, а не економіки. Економіка розвивалася переважно на екстенсивній основі.

Екстенсивна система господарювання — система господарювання, при якій збільшення валового обсягу виробництва досягається за рахунок розширення виробничих потужностей, а не за рахунок підвищення його ефективності.

На початок 1960-х років сповільнилися темпи розвитку промисловості й сільського господарства. За 1958-1964 рр. удвічі скоротився приріст національного прибутку. Зріс розрив між попитом і його реальним товарним покриттям, особливо це стосувалося окремих продуктів харчування. Розпочалося підвищення цін, причому не тільки офіційне, а й приховане, пов'язане зі зміною асортименту продукції. На початку 1960-х рр. з'явилися елементи стагнації, явища передкризового характеру, що посилювали соціальну напруженість у суспільстві.

Пошуки нового механізму господарювання, який забезпечував би високу ефективність виробництва, почалися ще за М. Хрущова. Ініціатором широкої дискусії з економічних питань виступив професор Харківського інженерно-економічного інституту О. Ліберман. У вересні 1962 р. в газеті «Правда» з'явилася його стаття «План, прибуток і премія». У ній автор пропонував посилити господарську самостійність підприємств, звільнити централізоване планування від дріб'язкової опіки над фабриками і заводами.

Дискусія навколо пропозицій О. Лібермана вплинула на підготовку господарської реформи, що увійшла в історію під назвою «Реформи Косигіна» (за прізвищем Голови Ради Міністрів СРСР).

Починаючи з 1964 р., почалась на практиці перевірка і відпрацювання нових методів господарювання, яка вилилась у проведення низки економічних експериментів:

У 1964 р. деякі об'єднання швейної промисловості УРСР перейшли на роботу за прямими зв'язками з крамницями. Виробництво продукції залежало від її реалізації. Перші результати вселяли оптимізм. Передбачалося поширити цей досвід і на інші галузі легкої промисловості та на суміжні сфери економічної діяльності.

У 1965 р. у Львівському раднаргоспі на підприємствах машинобудівної, вугільної, приладобудівної галузей, а також у легкій промисловості було запроваджено госпрозрахунок, змінено систему планування, поліпшено матеріальне стимулювання.

У 1965 р. була опробована нова система преміювання інженерно-технічного персоналу (на 85 підприємствах) і робітників (на 90 підприємствах).

Позитивні результати експериментів засвідчили необхідність переходу від адміністративних до економічних методів управління господарством.

Перехід на нові умови роботи відбувався поступово: у 1966 р. на нових умовах господарювання працювало 100 підприємств УРСР (1,5 %), на 1970 р. - 8,2 тис. підприємств (83 %).

Реформи в промисловості та системі управління

У вересні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який визначив програму реформ у промисловості.

На пленумі ухвалили рішення про ліквідацію раднаргоспів і відновлення галузевої системи управління через союзні та союзно-республіканські міністерства

(фактично галузеві монополії). У результаті створили 9 нових загальносоюзних та 11 союзно-республіканських міністерств.

У жовтні 1965 р. на пленумі ЦК КПУ та на засіданні сесії ВР УРСР шостого скликання ухвалили рішення про проведення економічних реформ. Так, було здійснено перебудову управління, після якої в УРСР налічувалося 22 союзно-республіканські та 7 республіканських міністерств. Таким чином, реальні можливості щодо управління економікою республіки зменшилися.

Одним із найголовніших напрямків реформи стало вдосконалення планування. Другим важливим напрямом реформи вважалося посилення стимулювання виробництва. Замість фонду підприємства утворювалися три самостійні фонди: розвитку виробництва (для поповнення основних фондів, запровадження нової техніки, технологій тощо); матеріального заохочення (для преміювання, одноразового заохочення, матеріальної допомоги); соціально-культурних заходів та житлового будівництва (використовувався для будівництва і капітального ремонту житла, культурно-побутових установ, для поліпшення обслуговування працівників).

Такими були основні риси реформи, яка не мала комплексного характеру. На практиці вона обмежилась промисловістю. Реформа прагнула поєднати непоєднуване: розширити самостійність підприємств і відновити всевладдя галузевих міністерств. Зрештою, останні звели нанівець будь-яку самостійність підприємств. Не діяло на практиці й матеріальне стимулювання праці. Чим краще працювало підприємство, тим жорсткіші були норми утворення фондів стимулювання.

Таким чином, реформи були приречені - через внутрішню суперечливість і непослідовність. До того ж, вище партійне керівництво до їх проведення не проявляло жодного інтересу. А після «Празької весни» (1968) стримане ставлення до реформ змінилось на їх заперечення. Після цього партійно-державна верхівка відмовилась від будь-яких спроб «поліпшити» соціалізм.

«Золота» п'ятирічка

Попри провал реформ, вони забезпечили виконання основних показників восьмої п'ятирічки. Її навіть називають «золотою» п'ятирічкою, єдиною, яка була виконана. За офіційною статистикою, протягом 1966-1970 рр. випуск промислової продукції збільшився в УРСР на 50 %, причому 2/3 приросту були одержані за рахунок підвищення продуктивності праці; валова продукція сільського господарства — на 16,6 %; національний дохід — на 30 %. За п'ятирічку збудували 250 нових підприємств, створено єдину енергетичну систему республіки, завершилась електрифікація сіл України.

Проте існують і альтернативні точки зору. Окремі дослідники стверджують, що за цей період економічні показники навіть погіршилися: в цілому по СРСР національний прибуток збільшився на 22 % проти 24 % за попередні п'ять років, продуктивність праці — на 17 % проти 19 % тощо. Гірше стали використовуватися основні виробничі фонди, зросла матеріалоємність продукції, причому швидко знижувалися показники в машинобудуванні. Високі звітні цифри досягалися за рахунок прихованого підвищення гуртових цін. У підсумку реформи 1960-х років швидше розладнали старий господарський механізм, ніж створили новий. Вони лише визначили раціональні економічні перспективи.

5. Наростання стагнаційних процесів в 70 - на поч., 80- х рр.

На початку 70-х рр.. наростання кризи різних сторін радянського суспільства прийняло характер постійно посилюється процесу. Все більше радянська економіка відставала від економіки розвинених країн з технічного та технологічного рівня, показниками ефективності, структурними характеристиками. Стали падати темпи зростання виробництва, починалася його стагнація, тому період 70-сер. 80-х рр.. увійшов в історію як економіка застою. Його відмінною рисою є виникнення особливого механізму гальмування соціально-економічного розвитку країни.

Механізм гальмування - це сукупність застарілих, консервативних, зжили себе інститутів, поглядів, стереотипів практичної дії, укорінених в самих різних сферах суспільного буття і свідомості.

Механізм гальмування був закономірним наслідком розвитку адміністративно-командної системи. З точки зору організації виробництва його поява була реакцією народного господарства на протиріччя, що склалося на основі фабричного рівня, між витратною за своєю суттю радянською економікою і антізатратними методами НТП.

Особливу роль у механізмі гальмування зіграла радянська економічна культура, що сприяла формуванню застійних цінностей.

Основні ознаки радянської економічної культури:

- 1) вихід проблеми життєвих досягнень особистості під залежності «прогодуватися» або «зберегти сім'ю»;
- 2) продаж партійно-господарської бюрократією своїх владних можливостей;
- 3) розширення тіньової економіки та її смичка з державною бюрократією і злочинністю;
- 4) встановлення системи «подвійного рахунки» - планових показників, економічних інтересів і т. д.

Період застою створив сприятливі умови для тіньової економіки.

Тіньова економіка в СРСР - недержавний сектор (ринкова економіка), нелегально розповсюджуваний всередині державного господарства.

Вигідність тіньової економіки для її учасників визначалася насамперед тим, що прибуток діставалася майже без власних капітальних вкладень, продукція ж реалізовувалася за цінами «чорного ринку». Крім того, вона утилізувала частина величезних втрат, фіксуються офіційною статистикою. Відомо, наприклад, що в народному господарстві до 1/3 сільськогосподарської продукції, 45-50% скла, 20-25% металу, 20% цементу втрачалася. Таким чином, в 70-і рр.. в країні цілком легально відбувалися процеси, які сприяли виникненню нового виду тіньової економіки - фіктивної, пов'язаної з системою приписок, штурмівщини і випуску браку.

В якості універсального засобу вирішення всіх соціально-економічних питань проголошувалися підвищення керівної ролі комуністичної партії, поширення партійного контролю на всі сфери життя суспільства. І хоча десята п'ятирічка (1976-1980) була проголошена «п'ятирічкою ефективності і якості», результати роботи виявилися досить скромними. Як і раніше структура економіки характеризувалася переважанням важкої, фондомісткості промисловості. Однак дія системи

компенсацій, заснованої в цей період переважно на експорті газу і нафти, мало сприятливі зовнішні умови.

На початку 70-х рр.. в результаті світової сировинного та енергетичного кризи ціни на західних ринках на енергоносії зросли в середньому в 20 разів. Як наслідок збільшився оборот зовнішньої торгівлі, обсяг якого до середини 80-х рр.. досяг 25% в національному доході, або 12-15% ВВП, що було порівняно з аналогічними показниками для великих індустріальних країн. Частка СРСР у світовій торгівлі підвищилася з 4% в 1970 р. до 5% до середини 80-х рр.. Разом з тим зовнішня торгівля країни набувала яскраво виражений «колоніальний» характер. Доходи від реалізації нафти і нафтопродуктів в ці роки за найскромнішими підрахунками склали 176 млрд. інвалютних рублів. Але ці кошти вкладалися в дорогі, безперспективні і екологічно шкідливі довгобуду (Астраханський газоконденсатний комбінат, газохімічний комплекс «Тенгізполімер», канал Волга-Чограй та ін.), витрачалися на закупівлю імпортного обладнання, яке практично не використовувалося, величезні суми йшли на утримання бюрократичного апарату і підтримка комуністичних партій і прорадянських режимів у різних країнах світу. У 1979 р. була зроблена ще одна спроба уряду А.Н. Косигіна провести реформу. Надаючи особливого значення необхідності інтенсифікації радянської економіки, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва та якості».

Особливості економічної реформи 1979:

- зміни в системі управління на макро-і мікрорівнях;
- оцінка випуску продукції в натуральному вираженні;
- числення продуктивності праці по чистої (нормативної) продукції;
- введення вимірювання економічного зростання (нормативної) продукції;
- визначення фонду зарплати за нормативами на рубль продукції за показниками продуктивності праці.

Для усунення панування принципу «планування від досягнутого» передбачалося розробляти п'ятирічні і річні плани об'єднань і підприємств на основі економічних та інженерних розрахунків. З цією метою міністерствам і відомствам було запропоновано в 1979-1980 рр.. скласти паспорт на кожне об'єднання (підприємство) із зазначенням наявності та використання виробничих потужностей, коефіцієнта змінності, організаційно-технічного рівня і спеціалізації виробництва. Важливе значення надавалося забезпеченню стабільності затверджених планів, відходу від практики їх коригування та підгонки під фактичне виконання. З метою поліпшення зв'язків між виробниками і замовниками продукції передбачалося, що за відсутності коштів на оплату продукції, що надійшла згідно з договором, за неї платять Держбанк або Будбанку з віднесенням 5-процентного кредиту за рахунок покупця, який він зобов'язаний погасити в 60-денний термін. Після закінчення цього терміну кредитування продовжується з підвищеним відсотком.

Прийняття постанови про нову реформу в 1979 р. не було випадковим. Після підготовчої реформи, на яку відводилося 2 роки, з 11-ї п'ятирічки все народне господарство повинно було працювати по-новому. Але ця реформа виявилася нереалізованою.

Панування витратної системи управління тривало, що призводило до подальшого погіршення і загострення соціально-економічної ситуації. Середньорічний обсяг виробленої продукції в країні (в натуральному вираженні) за 1979-1982 рр.. виявився на 40% нижче в порівнянні з 1978 р. Додаткові поставки на експорт енергоносіїв і сировини не дозволяли вже погашати «чорні діри» бюджету.

У 1982 р. з приходом до влади Ю.В. Андропова був узятий курс на посилення командних методів управління шляхом проведення заходів з наведення порядку і дисципліни. Однак адміністративні методи допомагали досягненню тільки тимчасового успіху, але не сприяли стійкому економічному зростанню.

У 1982 р. з ініціативи секретаря ЦК КПРС по сільському господарству М.С. Горбачова була прийнята чергова амбіційна «Продовольча програма». Намічалось, що середньорічний збір зерна зросте в 1981-1985 рр.. до 238-243 млн. т, але насправді він склав всього 180 млн. т, що виявилось на 25% нижче, ніж у середньому за роки десятиї п'ятирічки.

Нездатність сільського господарства прогодувати населення своєї країни вказувала не лише на внутрішні вади радянської системи, а й на загальну соціально-економічну відсталість. Так, в 70 рр.. в сільському господарстві США було зайнято 2,5-3% самодіяльного населення, а в СРСР - 25%. При цьому продуктивність праці в аграрному секторі США була в 4-5 разів вище, ніж в СРСР. У жовтні 1984 р. запропонована грандіозна програма меліорації: зрошення і осушення мільйонів гектарів землі, будівництво каналів, перекидання річок. Однак і ця програма виявилася невиконаною.

Країна і існуюча в ній командно-адміністративна система вступили в період глибокої кризи. Характерно, що, відчуваючи повну неефективність і безперспективність планової, розподільної економіки, керівництво Радянського Союзу ставило питання лише про часткове, дозоване і під його невсипущим контролем введення деяких елементів ринкової економіки. Так, в першій половині 80-х рр.. були прийняті нові правила в практиці господарського розвитку. Вони включали посилення банківського контролю над фінансами, більш реалістичну процентну ставку, акцент на використання банківського кредиту замість бюджетних субсидій, розширення прав місцевих органів влади щодо використання землі, захисту навколишнього середовища, будівельних робіт, трудових ресурсів, виробництва споживчих товарів. Але економічний зміст цих реформ носило не тільки половинчастий, а скоріше косметичний характер. Весь апарат адміністративно-командної системи був збережений, і він активно чинив опір навіть слабким спробам руйнування системи «державного соціалізму».

Таким чином, історія економічного розвитку СРСР свідчить про збереження вирішальної ролі держави. Характер К-циклів ХХ залишається екзогенним, а циклічні коливання мають позаекономічні причини.

6. Дисидентський рух в Україні. Діяльність Української Гельсінської спілки (УГС).

Після підписання Радянським Союзом у серпні 1975 р. заключного документа в Гельсінкі (офіційна згода тоталітарної влади шанувати громадянські права своїх

підданих) у країні активно поширюється дисидентський рух. Повірівши в лібералізацію радянського ладу, дисиденти почали організовувати легальні групи й об'єднання, які (на їх думку) мали наглядати за дотриманням прав людини в СРСР. Перший Гельсінський комітет було засновано у Москві в травні 1976 р. Незабаром з'явилися аналогічні організації в Литві, Грузії, Вірменії. Між різними дисидентськими групами встановилися тісні зв'язки. У липні 1976 р. члени московської групи Олександр і Валентин Гінзбурги приїхали до Львова, щоб відвідати сім'ю українського політв'язня Івана Геля. Під час перебування в Західній Україні вони обговорювали з українськими дисидентами можливість створення організації для контролю за дотриманням прав людини в Україні. В українських

дисидентів був і власний досвід такої діяльності, пов'язаний зі створенням у грудні 1971 р. громадського комітету захисту Ніни Строкатої-Караванської. 9 листопада 1976 р. Микола Руденко, Олесь Бердник, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Ніна Строката-Караванська, Оксана Мешко, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Олекса Тихий проголосили утворення Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ). Через два дні до групи приєднався колишній генерал-майор Радянської армії, українець за походженням, Петро Григоренко. УГГ ставила завдання ознайомити широкі кола української громадськості з Декларацією прав людини, сприяти виконанню Гельсінських угод, домагатися акредитування в Україні представників зарубіжної преси, створення незалежного прес-агентства, інформування світової громадськості про факти порушень на терені України Декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих нарадою у Гельсінкі. За час існування Українська Гельсінська група нараховувала 37 чоловік. З 1976 до 1980 р. вона зробила 30 заяв, видала 18 меморандумів і 10 бюлетенів. У СРСР серед п'яти подібних груп УГГ була найчисельнішою і найактивнішою. Вона діяла в рамках чинного законодавства і підтримувала контакти з аналогічними об'єднаннями в СРСР, ставлячи мету "інтернаціоналізувати" захист громадянських і національних прав. На противагу різним націоналістичним угрупованням українські дисиденти ставилися з глибокою повагою до інших народів.

Ні поміркованість УГГ, ні вимоги Заходу дотримуватися прав людини не перешкодили радянським органам вчинити її погром. До 1980 р. три чверті членів Української Гельсінської групи були ув'язнені. Як зазначив колишній український дисидент єврейського походження Яків Сусленський, до українських правозахисників були застосовані найсуворіші покарання. Якщо прибалтійці та вірмени одержували по 3—4 роки ув'язнення, то кожний український політв'язень був засуджений у середньому на 12 років ув'язнення і заслання. Із 23 ув'язнених членів УГГ 6 засуджено на 15 років, 3 — на 12 років, 13 — від 3 до 9 років і лише один — на рік.

У 1984—1985 рр. у тяжких умовах ув'язнення померли члени УГГ Василь Стус, Олекса Тихий, Валерій Марченко і Юрій Литвин. Наступ карально-репресивної системи не загальмував розвиток націонал-демократичного руху. У середині 80-х років, з початком перебудови, він дістав новий імпульс. Влітку 1988 р. у Львові на базі УГГ сформувалася організація республіканського масштабу — Українська Гельсінська спілка (УГС) на чолі зі звільненим у грудні цього року політв'язнем Левком Лук'яненком. Програмним документом УГС була Декларація принципів,

написана В'ячеславом Чорноволом та братами Михайлом і Богданом Горинями. Автори Декларації вимагали перетворити СРСР на конфедерацію незалежних держав, передати владу КПРС демократично обраним Радам, проведення українізації, права УРСР на власну дипломатичну діяльність, легалізацію заборонених віросповідань, впровадження ринкової економіки й громадянського контролю над карними органами.

Запропонована УГС програма була схвалена багатьма правозахисними і неформальними організаціями і взята за основу Декларації про суверенітет України (липень 1990 р.).

У квітні 1990 р. близько 500 делегатів з'їзду УГС, які представляли її однодумців з усіх областей республіки, заявили про розпуск УГС і створення Української республіканської партії (УРП), метою якої було проголошення Української незалежної держави. Головою партії обрано Л. Лук'яненка. На травень 1992 р. УРП налічувала понад 14 тис. чол. На III з'їзді (травень 1992 р.) від партії відокремилася радикальне крило на чолі з С. Хмарою, яке вирішило утворити нову партію. Головою УРП було обрано М. Гориня, почесним головою — Л. Лук'яненка.

7. Екологічна ситуація в Україні. Чорнобильська катастрофа.

26 квітня у світі відзначаються Міжнародний день пам'яті про Чорнобильську катастрофу, День пам'яті жертв радіаційних аварій і катастроф. 26 квітня 1986 року Чорнобильська АЕС - первісток атомної енергетики України - стала символом найбільшої в історії людства техногенної катастрофи.

В результаті аварії на ЧАЕС був повністю зруйнований атомний реактор, у навколишнє середовище потрапили радіоактивні речовини, а хмара, що утворилася, рознесла їх Україною та низкою країн Європи, сталося радіоактивне зараження території загальною площею 207,5 тисячі квадратних кілометрів. Майже 8,4 мільйона людей зазнали впливу радіації, сотні тисяч з них були евакуйовані із забруднених територій. Чорнобильська аварія стала не тільки величезною трагедією та найбільшою екологічною катастрофою 20 століття, а й уроком всьому людству, показавши, що ядерна енергія, яка вийшла з-під контролю, не визнає кордонів. На жаль, її відгомони будуть звучати ще довго й позначатися не на одному поколінні людей.

У зв'язку із повномасштабною агресією росії проти України світ опинився під новою ядерною загрозою. Окупанти п'ять тижнів перебували на Чорнобильській АЕС, а ЗМІ інформували про локальні пожежі в Чорнобильській зоні, загасити які Україна не могла через окупантів. До того ж, станція залишалася без електрики, яка необхідна, зокрема, для охолодження відпрацьованого палива.

Над Чорнобильською АЕС 2 квітня знову підняли український прапор.

Під загрозою залишається Запорізька АЕС, що наразі знаходиться на тимчасово окупованій території.

8. Початок періоду «перебудови». Зростання громадсько-політичної активності суспільства. Політика гласності.

Перебудова- термін, що ввійшов у широке вживання у середині 1980-х рр. Політика перебудови, почата частиною керівництва КПРС на чолі з генеральним секретарем ЦК партії М. С. Горбачовим, привела до значних змін у житті країни й миру в цілому (гласність, політичний плюралізм, закінчення "холодної війни" та ін.) До кінця 80-х – початку 90-х рр. у результаті суперечливості й непослідовності в здійсненні перебудови відбулося загострення кризи в усіх сферах життя суспільства, що завершилося розпадом СРСР у серпні-грудні 1991 р.

У лютому 1986 р. XXVII з'їзд КПРС прийняв нову редакцію Програми партії, з якої убрали завдання побудови комунізму, проголосивши курс на вдосконалення соціалізму. Саме тоді М. С. Горбачов висунув два принципово нових політичних гасла – гласність і широка демократія. Іншими словами, реформи вирішено було починати не з економічного базису, а з політичної надбудови.

Основними досягненнями політики гласності стали: ліквідація "білих плям" в історії СРСР; повернення з небуття дискредитованих в 30–70-і роки імен багатьох політичних і культурних діячів, заборонених літературних творів, кінофільмів, наукових і публіцистичних праць; ослаблення цензури; розгортання дискусій навколо ключових проблем суспільного, соціального, політичного й духовного розвитку; ламання старих пропагандистських стереотипів і ідеологічних міфів; поява ідейного плюралізму, розмаїтості думок; падіння "залізної завіси" і можливість діалогу з країнами Заходу; поліпшення радянсько-американських відносин.

Гострі публіцистичні твори з'явилися на сторінках таких видань, як "Московські новини", "Вогник", "Новий світ", "Прапор", "Жовтень", "Питання історії", "Літературна Україна", "Жовтень" і т. д. Люди зі здивуванням дізнавалися про раніше сховані від них факти минулого, пов'язані з революцією й Громадянською війною 1917–1920 р., непом, політикою колективізації й індустріалізації, голодоморами, сталінськими репресіями 30-х років, Великою Вітчизняною війною, "хрущовською відлигою", дисидентами й брежнєвським "застоєм".

Протягом лише тільки 1986 р. газети й журнали придбали 14 млн. нових читачів. Природно, політика гласності викликала різку політизацію громадян і зростання ідеологічної поляризації. У дискусіях на сторінках друкованих видань, на радіо й телебаченні переважали не наукові аргументи, а емоції й ідеологічні пристрасті. При цьому комуністична ідеологія стала піддаватися відкритим нападкам з боку її опонентів, у самій партії почався період "розброду й хитань". Плюралізм думок зайшов у суперечність із існуючою тоталітарною системою, назріла необхідність у радикальній політичній реформі.

Біда М. Горбачова в тому, що йому не вдалося знайти адекватну концепцію переходу від тоталітаризму до демократії. Англійський дослідник Арчі Браун пише: у тому вигляді, в якому Радянський Союз існував до початку перебудови, він міг продовжувати функціонувати лише в тоталітарному режимі. Оскільки тоталітарна система за своєю природою не піддається реформуванню, перехід радянського суспільства до демократії, безперечно, мав привести до дезінтеграції останньої "імперії".

Оголосивши про впровадження демократичних принципів і норм на початку 1985 року, М. Горбачов намагався їх послабити після 1988 року, коли радянське

суспільство реально почало демократизуватися. Тобто **головною проблемою М. Горбачова** на шляху до втілення теоретичного курсу перебудови в практику радянського життя **було небажання впроваджувати оголошені принципи демократизації та гласності в повному обсязі**. Вони були обмежені зростанням його монополії на владу. Свідченням цього є його обрання на такі посади (кожну наступну він обіймав, не складаючи повноважень попередньої): Голова Президії ВР СРСР (1 жовтня 1988 року), Голова ВР СРСР (9 червня 1989 року), Президент СРСР (14 березня 1990 року).

Водночас це ще не означає, що М. Горбачов хотів стати авторитарним правителем (диктатором), адже не було втілено принципів правління, притаманних авторитарному режимові. Зрештою, диктатори, що приходять до влади, не починають із демократичних реформ, тобто зі спроб правового обмеження своєї досі необмеженої влади. М. Горбачов двічі довів, що не прагне авторитаризму: вперше, коли взяв курс на демократизацію СРСР, удруге – поступившись владою, коли помітив, що суспільство прагне іншого правління, і таке реально існує й може бути дієвим.

Слушно стверджувати, що **головною проблемою перебудови була партія, КПРС**. Розрахунок на те, що вона стане авангардом перебудови, не виправдався. Її здатність до "само-реформування" виявилася ілюзією. Це з'ясувалося досить рано. Тому вже в січні 1987 року відбувся пленум ЦК, присвячений кадровим питанням, а в лютому наступного року – пленум стосовно ідеології. У міру того, як демократизація суспільства й гласність позбавляли КПРС державних функцій, вона переходила в опозицію до перебудови, а потім перетворилася на її прямого ворога.

Криза партії створила умови для кризи ідеології, а відтак – системи й держави, збудованій на її основі. Загострила ситуацію поява альтернативних КПРС партій і формування опозиції. Був порушений чи не основний принцип функціонування тоталітарної держави.

Ініціатори перебудови не врахували також іще дві важливі обставини. Перша: зберегти цілковитий контроль над суспільством, яке підлягає реформуванню, втримати реформи в заданому руслі можна лише в разі, якщо останні не надто запізнілі. Запізнілі реформи, які здійснюють в умовах, коли суспільство перебуває на межі кризи, зазвичай рано чи пізно або виходять з-під контролю, або переростають у революцію, або припиняються диктатурою. М. Горбачов по завершенні перебудови не раз повторював: "Гадаю, що з реформуванням Союзу ми значною мірою спізнилися".

І друга обставина: тоталітарна система не піддається радикальному реформуванню, її можна або поновити, або зруйнувати. Так було в різні часи в Німеччині, Італії, Португалії, Іспанії. Історія повторилася у 80-х роках ХХ століття в країнах Східної Європи, які раніше входили до так званого соціалістичного співтовариства.

Цікаву думку щодо причин провалу перебудови висловив В. Чорновіл: "СРСР розвалився тому, що радянська система вичерпала сама себе й розвалилася під тягарем власних суперечностей... Як тільки система захиталася, в дію вступив ще один несподіваний для багатьох чинник, що остаточно розвалив європейську псевдокомуністичну імперію. Його ім'я – націоналізм".

Загострення соціально-економічної ситуації в Україні. Зміни в суспільному житті

Наростання кризових явищ в економічному житті СРСР в середині 80-тих рр. призвело до необхідності зміни політичного курсу. М. Горбачов, партійний лідер молодшої генерації, оточив себе групою відомих економістів, спеціалістів. Було проголошено курс на проведення політичних і економічних реформ.

У ході проведення економічних реформ можна виділити три етапи.

Реформа А. Аганбегяна (квітень 1985 р.), суттю якої було соціально-економічне прискорення розвитку країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму. Але невдовзі стало зрозумілим, що реформування економіки вимагає якісних структурних змін в радянській економічній моделі.

Реформа М. Рижкова - Л. Абалкіна (1987–1989 рр.), суттю якої була формула "самостійність", "самофінансування", "самоокупність". В основі реформи лежало дві складові:

- а) розширення самостійності трудових колективів (було прийнято закон "Про державне підприємство та об'єднання");
- б) розширення сфери дії приватної ініціативи (за законами "Про кооперацію", "Про індивідуальну трудову діяльність" та ін.).

Концепція переходу до регульованої ринкової економіки (1990–1991 рр.), суттю якої було запровадження під контролем держави ринкових механізмів. Гострі дискусії велися про темпи та методи переходу до ринкових відносин (**Явлінський, Шаталін**).

Спроба економічних реформ не мала позитивного результату. Наслідком цього стало подальше падіння виробництва, продуктивності праці, зuboжіння найширших верств населення, утвердження в держсекторі бартерної економіки, а в новому підприємницькому секторі – "економіки казино", коли головним стало не виробництво, а продаж товарів в найкоротші терміни за максимальними цінами з метою отримання максимуму прибутку.

Спроба економічної реформи в СРСР хоч і була кроком у напрямку до ринку, але дії керівництва країни були не до кінця продумані й послідовні. Стара система піддалася серйозному ударові, а нова так і не була створена. Власником підприємств, що одержали певну економічну самостійність, залишалася держава, а це призводило до того, що директори прийнялися збагачуватися самі, не особливо піклуючись про розвиток і модернізацію виробництва.

Порушення колишніх планово-адміністративних важелів спричинило подальше збільшення кризи, що рано або пізно однаково б відбулася, але, імовірно, розвивалася б не настільки стрімко. Підвищення зарплатні на тлі зниження виробництва призвело до інфляції, дефіцитною стала вся продукція легкої промисловості й продукти харчування. Горбачов з улюбленця перетворився в одіозного лідера, винуватця розвалу, що охопив все народне господарство. У країні ріс страйковий рух, робітники були незадоволені погіршенням постачання, почався їхній відтік у незалежні профспілки.

Влітку 1989 р. у розхитуванні основ радянського тоталітарного ладу взяли участь представники робітничого класу, незадоволені своїм соціально-економічним

становищем. Сигналом до масових виступів послужив страйк шахтарів Кузбасу. В Україні першими застрайкували гірники шахти "Ясиноватская-Глубокая" (15 липня 1989 р.) у Макіївці; потім епіцентр подій перемістився в Донецьк. У страйку взяли участь 182 шахти. Робітники вимагали надання економічної самостійності шахтам, підвищення заробітної плати, вирішення житлово-побутових проблем у робочих селищах. Страйк припинився тільки 30 липня, коли наляканий уряд пообіцяв задовольнити майже всі вимоги шахтарів.

Значним етапом було прийняття у серпні 1990 р. закону про економічну самостійність України. Закон проголосив такі основні її принципи: власність народу республіки на її національне багатство і національний дохід; різноманітність і рівноправність різних форм власності та їх державний захист; повна господарська самостійність і свобода підприємництва.

На час, коли Україна приступила до становлення своєї державності, особливо помітно тривав спад виробництва в усіх галузях господарства. Відбувалося зниження продуктивності суспільної праці та національного доходу, падіння обсягів промислової продукції.

З метою подолання цих негативних явищ вживалися неординарні заходи. У червні 1991 р. Верховна Рада України ліквідувала контроль над економікою України з боку центральних відомств. Загальносоюзна власність на території України була перетворена у республіканську. Створювалася власна грошово-фінансова система, податкова і митна служби.

Було здійснено ряд прогресивних перетворень в аграрному секторі економіки. У листопаді 1991 р. Держагропром реорганізували у Міністерство сільського господарства. Виникли нові форми сільськогосподарських об'єднань: агрофірми, агрокомбінати. З'явилися виробничий підряд, оренда землі, дачно-городні кооперативи.

Боротьба національно-демократичних сил за здобуття незалежності України

У 1987-1989 р. у СРСР з'явилися тисячі неформальних організацій, що поєднувалися на основі спільних інтерес їхніх членів (таким об'єднуючим початком могли бути рок-музика, бардівська пісня, екологія, культурологія, історія, національна ідея, спорт, колекціонування). Поступово частина з них політизувалась. В Україні найбільш помітними серед них були Український культурологічний клуб, "Товариство Лева", українознавчий клуб "Спадщина", студентське об'єднання "Громада". У літку 1987 р. утворилася Українська Хельсинська Спілка.

В 1988 р. діячі УХС обнародували свою "Декларацію принципів", що свідчила про їх трансформації із правозахисної в політичну організацію. УХС заявила про необхідність побудови незалежної української держави. При її участі в червні-липні 1988 р. у Львові пройшли несанкціоновані мітинги, а в березні 1989 р. відбулася перша політична демонстрація, що проходила під синьо-жовтими прапорами. Все частіше звучав національний гімн "Ще не вмерла Україна...".

У квітні 1989 р. з'їзд УХС ухвалив рішення щодо саморозпуску й створенні першої в УРСР альтернативної партії – Української республіканської партії (УРП), головою якої був обраний відомий дисидент Л. Лук'яненко.

У жовтні у Львові була створена Українська національна партія (УНП) на чолі з колишнім політв'язнем Г. Приходько. У лютому 1989 р. виникло "Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка" (ТУМ, надалі "Просвіта") – перша масова організація в республіці, прямо не контрольована компартією. Її лідерами стали провідні українські письменники й журналісти з покоління "шестидесятників". Потім виникли суспільство "Меморіал", екологічне об'єднання "Зелений світ", Народний Рух України за перебудову, проект програми якого надрукувала газета Союзу письменників УРСР "Літературна Україна".

Установчий з'їзд Руху пройшов у Києві 8–10 вересня 1989 р. У своїй програмі Рух відстоював суверенітет України, відродження мови й культури, торкався екологічних проблем, висловлювався в підтримку демократизації політичної й соціально-економічної сфер життя.

Політика гласності (або "політика відкритості") в роки перебудови сприяла важливим змінам у радянському суспільстві та політичній системі. Вона призвела до наступних результатів:

Збільшення відкритості та інформаційної свободи: Гласність дозволила громадянам мати більше доступу до інформації, включаючи інформацію про історію, суспільство та події в країні та світі.

Розслідування історичних подій: Політика гласності дозволила відкрити історичні архіви та розслідувати раніше приховані події, такі як Голодомор, репресії та інші трагічні епізоди в історії Радянського Союзу.

Дозвіл на обговорення проблем та недоліків: Гласність стимулювала громадські обговорення та дискусії про проблеми суспільства, що дозволило людям висловлювати свої думки та інтереси.

Політичні реформи: Гласність сприяла політичним реформам, включаючи вибори та виборчі кампанії, що розширило участь громадян у прийнятті рішень.

Посилення міжнародних відносин: Більш відкритий підхід дозволив укладання нових міжнародних угод та зміцнення відносин з іншими країнами.

Зменшення корупції та владних зловживань: Гласність створила умови для виявлення та припинення корупційних практик та інших зловживань владою.

Варто відзначити, що політика гласності також викликала соціальні та політичні зміни, які призвели до розпаду Радянського Союзу.

9. Початок формування багатопартійності в Україні. Народний рух.

Розпад компартії України.

Українські політологи визначають критерії класифікації політичних партій:

- за ідеологічними ознаками;
- за ставленням до проблеми майбутнього державного будівництва;
- за ставленням до приватної власності, (за ставленням до економічної системи);
- за формою державного устрою, якого вона прагне;
- за системою управління, яка пропонується в документах партії.

Політичний напрям партії	Політична програма
«Ліві» партії - партії, парламентські фракції, які захищають інтереси найманих робітників і дрібних власників	Збереження рад народних депутатів як політичної основи держави; вільний ринок з обмеженими елементами приватної власності і державного регулювання; соціальний захист інтересів населення (робітників, малозабезпечених); безкоштовні освіта і медицина; конфедеративні відносини України з республіками СНД; адміністративний контроль за розподілом продукції та цінами
Центристи — сучасні політичні партії, які проголошують помірковані політичні програми, компромісні порівняно з вимогами правих чи лівих	Рішуче запровадження економічних реформ; забезпечення державою правових умов для гідного життя та безпеки людини; рівноправність усіх форм власності; створення суверенної української республіки

«Праві» партії — окреслення політичних рухів, ідеологій (доктрин) та партій, що спираються на ідеї націоналізму та наголошують на відстоюванні національних інтересів	Проголошення пріоритетності прав нації над правами особи; орієнтація на власний шлях розвитку; приватна власність; відновлення суверенної України в етнічних кордонах; відмежування від Росії; обмеження впливів з боку Заходу

Класифікація політичних партій за ідеологічними ознаками.

Політичний напрямок партії	Ідеологічні ознаки
Ліві	Збереження рад народних депутатів як політичної основи. Змішана економічна система зі збереженням пріоритету державної та колективної форм власності. Адміністративний контроль за розподілом продукції та цінами. Адміністративні методи боротьби з «тіньовою» економікою. Безкоштовна освіта і медичне обслуговування. Конфедеративні відносини України з республіками СНД тощо
Соціал-ліберальні (лівоцентристські)	Рішуче здійснення економічних реформ. Поліпшення добробуту людей. Зміцнення державності. Забезпечення державою правових умов для гідного життя та безпеки людини
Неоконсервативні (правоцентристські)	Поєднання національно-культурних традицій із сучасними реформами. Орієнтація на інтеграцію з економічними та військовими структурами Заходу. Вихід із СНД
Націоналістичні (праворадикальні)	Проголошення пріоритетності прав нації над правами особи. Орієнтація на власний шлях розвитку. Відмежування від Росії. Обмеження впливу Заходу. Протекціонізм щодо національного виробництва. Збереження ядерної зброї

В умовах демократизації суспільства в Україні почалося формування багатопартійної системи. Багатопартійність у суспільних і науках визначається як одна зі складових політичної системи суспільства. Вважається, що вона існує лише у правових демократичних країнах, у яких панує право в усіх сферах суспільного життя та сформувалося громадянське суспільство. Утворення нової партійно-політичної структури припало на час підготовки виборів до ВР УРСР. Паралельно формувалася правова основа багатопартійності політичної системи. У жовтні 1990 р. під тиском студентів та інших демократичних сил Верховна Рада УРСР скасувала ст.

6 Конституції УРСР про керівну й спрямовуючу роль КПУ в суспільстві, а 17 жовтня 1990 р. прийняла закон щодо політичних партій і громадських організацій. У грудні 1990р. були розроблені Тимчасові правила про реєстрацію статутів громадських організацій. З січня 1991 р. у Міністерстві юстиції України почав діяти відділ громадських об'єднань і політичних партій, які мали реєструвати новостворені партії і громадські організації республіканського рівня. Від 1989 до 1991 р. в Україні виникло понад 20 партій та об'єднань загальною кількістю близько 30 тис. осіб.

Процес формування багатопартійної системи прискорився після вересневого пленуму ЦК КП України (1989 р.) та звільнення від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького. У жовтні 1989 р. у Львові відбувся установчий з'їзд Української національної партії (УНП), мета якої - «відновлення УНР, проголошеної Центральною Радою в січні 1918 р., в її етнографічних кордонах». Ця партія вважала «УРСР не республікою, а колоніальною адміністрацією в Україні».

У березні 1990 р. деякі лідери Руху (І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський та ін.) вийшли з КПРС та ініціювали утворення Демократичної партії України (ДемПУ). Перше засідання оргкомітету зі створення нової партії відбулося в Києві 25 квітня 1990 р.

У квітні 1990 р. у Львові була утворена Українська християнсько-демократична партія (УХДП). Головна мета цього політичного об'єднання - боротьба за розбудову «вільної, самостійної, християнської України».

10. Вибори до Верховної ради УРСР 1990 р. Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 р.

16 липня 1990 року Верховна рада Української Радянської Соціалістичної Республіки ухвалила доленосний документ – прийняла Декларацію про державний суверенітет України, яким визначені основи державного, політичного, економічного ладу та підкреслені самостійність і суверенітет України..

За прийняття цієї Декларації проголосувало більш ніж 98 відсотків депутатів тодішньої Верховної Ради.

Від дня прийняття документу від імені народу могла виступати виключно Верховна рада України, а територія України в існуючих межах проголошувалася недоторканною. При прийнятті Декларації про державний суверенітет України влітку 1990 року ВР УРСР керувалася волею народу України, прагненням створити демократичне суспільство, потребою всебічного забезпечення прав і свобод людини, пошаною до національних прав усіх народів, турботою про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнанням необхідності побудови правової держави, а також мала на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України. .

У преамбулі Декларації підкреслювалося, що Верховна Рада УРСР проголошує суверенітет України як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах».

Одним із головних положень Декларації було положення про громадянство. Проголошувалося, що Україна має своє громадянство, де «всі громадяни рівні перед

законом, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять». Громадяни всіх національностей становлять народ України.

Декларація проголошувала економічну самостійність України. У документі підкреслювалося намір створити банківську, цінову, фінансову, митну та податкову системи, сформувати державний бюджет, а при необхідності ввести власну грошову одиницю.

Декларація визнавала самостійність республіки у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації.

Україна проголошувала свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не буде брати участі у військових блоках і зобов'язується дотримуватися трьох неядерних принципів: не застосовувати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Декларація проголошувала право України безпосередньо реалізувати відносини з іншими державами, укладати з ними договори, обмінюватися дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами.

11. Спроба державного перевороту в СРСР. Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

У 1989-1990 рр. в СРСР поряд з проблемами соціально-економічного характеру з усією гостротою постало питання зміни державного ладу країни. 17 березня 1991 р. відбувся Всесоюзний референдум з питання збереження Радянського Союзу. В Україні одночасно із загальносоюзним референдумом Верховна Рада запропонувала жителям республіки відповісти на додаткове питання: "Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?".

Народ України відповів позитивно як на перше (70,2 % від тих, хто взяв участь у голосуванні), так і на друге питання (80,2 %). Незважаючи на суперечливість результатів референдуму й опитування (голосувалися, по суті, різні форми національно-державного устрою), було очевидно, що громадська думка в Україні схиляється в бік незалежності.

Після референдуму розпочався так званий "Новоогарьовський процес" - переговори керівників 9 республік, включаючи Україну, з президентом СРСР М. С. Горбачовим про новий союзний договір. Попереднє підписання договору планувалося провести 20 серпня 1991 р. Це була остання спроба Горбачова шляхом компромісу між республіками і центром врятувати державну цілісність СРСР. Але тут втрутилися консервативні сили, які прагнули не лише зберегти єдину союзну державу, а й не допустити її оновлення у будь-якій формі.

19 серпня 1991р. реакціонери здійснили спробу державного перевороту. Блокувавши М. Горбачова на його кримській дачі у Форосі, найближчі співпрацівники президента СРСР оголосили про створення Державного комітету з надзвичайного стану (ГКЧП), до якого ввійшли 8 чоловік. Серед них: віце-президент СРСР Г. Янаєв, прем'єр-міністр В. Павлов, голова КДБ В. Крючков, міністр оборони Д. Язов, міністр внутрішніх справ Б. Пуго.

ГКЧП заявив про свій намір відновити в країні порядок і не допустити розпаду СРСР. Призупинялася діяльність політичних партій, громадських організацій і масових рухів. Заборонялося проведення мітингів, демонстрацій, страйків. Встановлювався контроль над засобами масової інформації. У деяких регіонах Радянського Союзу на 6 місяців запроваджувався надзвичайний стан.

Проте змовники одразу ж зіткнулися з рішучою протидією керівництва РРФСР на чолі з Президентом Росії Б. М. Єльциним. На захист демократії виступили десятки тисяч жителів Москви, а також деяких інших міст СРСР. Серед захисників Білого дому в Москві були і представники України під синьо-жовтим прапором. Рішучі дії Б. Єльцина підтримала більшість урядів країн світу. Заколот провалився.

Заколот висвітив реальні, а не декларативні позиції й наміри всіх політичних сил і державних органів в Україні. Керівництво ЦК КПУ опинилося на боці заколотників. На місця секретаріатом ЦК була надіслана шифрограма, в якій схвально оцінювався переворот і пропонувалося парткомам "організувати" підтримку дій ГКЧП.

Присланий в Україну генерал Варенніков заявив, що в разі непідтримки рішень ГКЧП, проти проведення страйків, акцій непокорі будуть застосовані війська. Л. М. Кравчук та очолювана ним Президія Верховної Ради України (де більшість була з представників КПУ) закликали до спокою і витримки. Але при цьому Л. М. Кравчук заявив, що будь-які зміни мусять відбуватися на основі закону і немає підстав для введення в республіці надзвичайного стану.

Послідовно й рішуче виступила проти заколотників в Україні тільки опозиція - представники Руху і новоутворених демократичних партій. Вони виступили з пропозицією засудити заколот спеціальним рішенням Верховної Ради УРСР. За умов блокування Президією спроб дати належну оцінку дій ГКЧП, демократи розгорнули широку роботу в масах. Почалася підготовка до страйку.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла історичний документ - Акт проголошення незалежності України, в якому, зокрема, підкреслювалося: "Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави - України. Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України."

Тим самим було покладено край юридичному існуванню УРСР. На карті світу з'явилася нова суверенна держава - Україна.

Акт проголошення незалежності України, день прийняття якого був незабаром проголошений національним святом, не був випадковим явищем. Прагнення до національного суверенітету випробувано віками. Право самовизначення - це право народу самому визначати свою долю.

Акт проголошення незалежності України український народ прийняв, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні з урахуванням природного права на самовизначення. Положення Акту дістали схвалення на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. ("так" Акту сказали 90,32% громадян, які брали участь у референдумі).

Отже, Акт проголошення незалежності України - це документ великої історичної ваги, який, відновивши історичну справедливість, став закономірним наслідком процесу розвитку українського народу.

Лекція №19-20

Тема: Україна в умовах незалежності. Україна в період революції гідності. Події на сході України. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 р.

План заняття

1. Державотворчі процеси в Україні.
2. Труднощі у розвитку економіки. Спроби економічних реформ.
3. Становище в соціальній сфері, життєвий рівень населення.
4. Конституційний процес. Прийняття Конституції 1996р.
5. Зовнішня політика незалежної України. Взаємини України з сусідніми державами.
6. Україна в період революції гідності.
7. Події на сході України. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 р.

1. Державотворчі процеси в Україні.

Після розпаду СРСР та проголошення незалежності України перед українським народом постали такі завдання:

- розбудова власної суверенної держави;
- ліквідація тоталітарних політичних структур і розбудова правової демократичної держави;
- перетворення централізованої державної економіки на багатоукладну, ринкову, орієнтовану на соціальні потреби людей;
- національне відродження, оздоровлення міжнаціональних відносин;
- встановлення рівноправних зв'язків з іншими державами.

Ключовим завданням перших років державотворчого процесу стало формування трьох основних гілок влади - законодавчої, виконавчої та судової, створення української армії та інших силових структур. Поряд із цим необхідно було створити управлінські структури на місцях, налагодити ефективну взаємодію місцевої та центральної влади.

Особливості державотворчого процесу в Україні:

- становлення й утвердження незалежної держави відбувалося одночасно із завершенням процесів формування української політичної нації та національної самосвідомості;

- тяжке соціально-економічне становище призвело до розчарування частини населення в ідеї суверенності, чим прагнули скористатися явні й приховані противники незалежності.
- Єдиним законодавчим органом влади в Україні була визнана Верховна Рада УРСР, яка стала Верховною Радою України. Її склад у кількості 450 осіб було обрано в 1990 р. Депутатську більшість становили члени розпущеної в 1991 р. КПУ. Усе це негативно відбивалося на державотворчому процесі.
- Після обрання Л. Кравчука Президентом України Верховну Раду України очолив Іван Плющ.
- *Державотворчий процес* — процес формування й становлення основних інститутів влади, їх конституційне оформлення, визначення національних інтересів.
- **ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЛИ НА ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС**

Позитивні	Негативні
• Державотворчі традиції. • Мирний шлях здобуття незалежності. • Підтримка з боку населення. • Демократичний вибір. • Міжнародне визнання України. • Підтримка з боку США та інших держав	• Глибока й тривала економічна криза. • Відсутність відповідних управлінських кадрів, корупція у владі. • Тривала відсутність видимих позитивних зрушень, що сприяла поширенню апатії в суспільстві. • Деформованість і незавершеність формування української нації, несформованість національної ідеї. • Втручання Росії

- Із перших днів незалежності Верховна Рада розгорнула активну законотворчу роботу. Було ухвалено майже 400 законів та понад 1,1 тис. різних постанов і рішень.
  - Однак велика кількість прийнятих парламентом законів не мала прямої дії, а вимагала додаткових роз'яснень, тлумачень, так званих підзаконних актів, опрацювання яких затримувалося на невизначений термін.
  - Також значна частина рішень Верховної Ради мала популістський характер і не могла бути реалізована через відсутність коштів.
- Ефективній діяльності Верховної Ради України заважали гостре політичне протистояння, відсутність злагодженої роботи законодавчої і виконавчої влади.

1 грудня 1991 р. український народ уперше загальним прямим голосуванням обрав свого Президента. Відповідно до чинної на той час Конституції Президент України був главою держави, тобто вищою посадовою особою, і главою виконавчої влади. До кола його обов'язків, зокрема, входило: гарантування прав і свобод

громадян, запровадження в життя Конституції і Законів України через органи державної виконавчої влади, представництво України на міжнародному рівні.

Запровадивши посаду Президента, Верховна Рада України не врегулювала питання взаємодії та розподілу повноважень між гілками влади. Це ускладнювало процеси державотворення, а збої у взаємодії різних гілок влади створювали постійні конфлікти.

Виконавчу владу в Україні представляв Кабінет Міністрів України, який очолював Прем'єр-міністр. Після відставки у квітні 1991 р. з посади Голови Ради Міністрів В. Масола Прем'єр-міністром України став Вітольд Фокін. Він очолював уряд протягом 17 місяців. Проте Кабінет Міністрів під його керівництвом виявився неспроможним розробити ефективну модель реформ. Економіка України все більше набувала кризових ознак. Це викликало невдоволення в суспільстві.

У середині 1992 р. в Україні відбувся масовий страйк шахтарів. Приводом стало чергове підвищення Кабінетом Міністрів цін на сільськогосподарську продукцію, м'ясо, молоко, масло.

Восени 1992 р. через загальне невдоволення населення та парламенту уряд В. Фокіна був змушений піти у відставку.

27 жовтня 1992 р. Верховна Рада України затвердила склад нового Кабінету Міністрів на чолі з народним депутатом Леонідом Кучмою, який до цього був директором Південного машинобудівного заводу (м. Дніпропетровськ). Верховна Рада України надала главі уряду право видавати декрети з неврегульованих законодавством економічних питань. Однак, незважаючи на всі намагання змінити ситуацію, і цей уряд нічого вдіяти не зміг.

2. Труднощі у розвитку економіки. Спроби економічних реформ.

Україна 1996-2000. Перша половина 90-х привнесла в Україну розвал економіки, бартер і прогресуючу гіперінфляцію. Друга п'ятирічка не стала легшою, але буря, що бушувала в економіці, стихала. Сприяла підтримка міжнародних фінансових організацій, нові закони і політична визначеність.

Україна 1996-2000

Перша половина 90-х привнесла в Україну розвал економіки, бартер і прогресуючу гіперінфляцію. Друга п'ятирічка не стала легшою, але буря, що бушувала в економіці, стихала. Сприяла підтримка міжнародних фінансових організацій, нові закони і політична визначеність. До влади прийшов і надовго затримався колишній генеральний директор "Південмашу" - Леонід Кучма.

З приходом нового президента почали вживати термін "дніпропетровські" - Павло Лазаренко, Юлія Тимошенко, Віктор Пінчук та група "Приват". Тим часом в Донецькій області накачувала м'язи корпорація ІСД, у Харкові - група "Укрсиб" Олександра Ярославського, у Києві - концерн "Славутич" Григорія та Ігоря Суркісів. Всі вони, разом з "червоними директорами", стали опорою для гаранта Конституції, що набирив ваги.

У 1995-1996 роках вдалося приборкати гіперінфляцію і зупинити стрімку девальвацію купоно-карбованців. Основною передумовою для цього стали жорсткі умови співпраці з МВФ, Світовим банком та ЄБРР, які призвели до того, що уряд навчився реально оцінювати макроекономічні показники: прогноз ВВП, інфляції,

дефіциту бюджету та ін. Передумовою стали події 1994 року. Майже відразу після перемоги на виборах Кучма доручив розробити програму макроекономічної стабілізації, яка була б підтримана МВФ. "Ми прийняли заходи по скороченню витрат з бюджету. Вже до кінця року Рада директорів МВФ затвердила рішення про перший транш за програмою STF в обсязі близько \$ 400 млн. Це відкрило можливості для співпраці зі Світовим банком та іншими джерелами ресурсів", - розповідає Роман Шпек, міністр економіки України в 1993-1995 роках.

2 вересня 1996 знецінені купони замінила нова національна валюта - українська гривня. На підготовку проекту пішло майже п'ять років. Перша партія банкнот була віддрукована в Канаді в 1992 році. За \$ 1 давали 1,76 гривні. Обмінний курс отримали просто: провели деномінацію в співвідношенні 100 000: 1.

"Грошова реформа заклала основу стабілізації, - зазначає Віктор Лисицький, який очолював тоді групу радників Голови НБУ Віктора Ющенка. - Але крім того, з'явилися закони, нехай і недолугі. І третє - бізнес навчився працювати в цих умовах". За його словами, аналітики прогнозували перше помітне зростання української економіки в 1998 році. Однак дефолт Росії і падіння курсу рубля вдарили і по Україні. Вже на початку 1999 року за \$ 1 давали 4 гривні. Країні вдалося уникнути російського сценарію, але економічне зростання було відтерміноване.

1998-й запам'ятався не тільки кризою. Держава вперше повернулася обличчям до малого бізнесу. 3 липня 1998 Кучма видав указ "Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва". Цей документ став базою для введення єдиного податку та формування "середнього класу".

Робились перші спроби наведення ладу у фінансах і мінімізація "сірих схем". По-перше, уряд відмовився від затвердження індивідуальних пільг - під ніж пішли 155 рішень попередників. "Були кричущі випадки, - згадує Лисицький. - Одній з компаній, за рішенням уряду, дозволили ввезти велику партію автобусів Mercedes в люксовій комплектації без усіляких зборів".

Другий важливий крок - заборона на бартерні операції між приватними і державними підприємствами, який ввели в 1999 році при уряді Валерія Пустовойтенка. Керівник держпідприємства практично безконтрольно міг міняти ліквідні активи на товари і послуги. Держпідприємства, як правило, виявлялися в боргах, а "опікуни" скуповували за безцінь їх майно - так проходила "прихована приватизація".

Бюджетний ефект від заборони став відчутний майже відразу. У 99-му за електроенергію платили всього 10%, решту - проводили взаємозаліком. А вже на початку 2000 року - більше 80% розрахунків проводились грошима.

Зміни зачепили і "червоних директорів", які на своїх плечах винесли Кучму наверх. Валерій Мазур, який очолював у середині 90-х Міністерство промисловості, наводить до прикладу "Сумихімпром". Стабільність роботи залежала від імпортних апетитів. Росія - традиційний постачальник - накрутила ціни, завод опинився на межі зупинки. "Але добрива були потрібні - це ж продовольча безпека. Довелося зняти директора. Він був шанована людина, весь в орденах Леніна. Але належав до минулої епохи, не вмів працювати в ринкових умовах", - згадує экс-міністр.

На його місце покликали вихідця з підприємства - Євгена Лапіна, який знайшов постачальників в Алжирі, Тунісі та Марокко. Комбінат запрацював знову.

Друга половина 90-х - початок "великої приватизації". У продаж пішли акції підприємств енергетики, машинобудування та металургії. "Червоні директори" оформлювали контроль над своїми підприємствами через придбання акцій трудовими колективами. Не відставали від них і майбутні українські мільярди.

У продаж, як правило, йшли блоки по 15-20% акцій, іноземці заходити не наважувалися. Поодинокі угоди - наприклад, поява ЄБРР, Austrian Airlines і Swissair в акціонерах МАУ - були, скоріше, винятком із правил. У 1998 році широко анонсувалося участь у приватизації обленерго французької Électricité de France. Не склалось. Французи в приватних бесідах пояснювали, що програш невідомому офшору місцевого бізнесмена завдав би колосальний удар по репутації компанії.

У середині 1990-х великий бізнес цікавився тими видами діяльності, де можна було швидко заробити великі гроші. Наприклад, продаж металу або постачання енергоносіїв.

Тим не менш, в країні було досить невеликих промислових активів, управління якими вимагало специфічних знань і трошки терпіння. Тому в першій хвилі приватизації інтерес до них був з боку тих, хто розумів ці нюанси і при цьому мав фінансовий ресурс. Саме так компанія "Керамет", раніше відома як трейдер вогнетривкої продукції, стала акціонером декількох підприємств Донбасу, які виробляють продукцію схожого профілю. За підсумками ваучерної приватизації в сферу її впливу увійшли Микитівський і Білокаменський вогнетривкі заводи, Великоанадольський вогнетривкий комбінат, що мав власну сировинну базу. Почалося створення вертикального ланцюжка: видобуток сировини - виробництво вогнетривкої продукції - збут. У результаті компанія вийшла на новий рівень у вітчизняній бізнес-ієрархії - стала виробником.

А от політики вищого рангу своїми можливостями в той момент так і не скористалися. "Було піднесення, патріотичний настрій. Бізнесом не займалися, ніхто нічого собі не взяв, - розповідає Мазур.

Не всі згодні з такою позицією. "Перші особи бізнесом може і не займалися, проте, займалися члени їх родин", - заперечує один з великих підприємців тих часів.

На початку 90-х металургія відчувала себе краще решти української промисловості. Продажі за кордон приносили живі гроші, але гіперактивність на зовнішніх ринках зіграла з металургами злий жарт. Демпінг привів до розслідувань і запровадження загороджувального мита. Першими, хто в 1997 році ввів антидемпінгові санкції щодо українського сталевого прокату стали США. Ці мита діють досі.

Гроші потрібні були не тільки на виробництво і зарплати. У 90-х українські меткомбінати володіли безліччю непрофільних активів. Валерій Мазур якось поцікавився у гендиректора "Запоріжсталі" Віталія Сацького, навіщо його комбінату свинокомплекс. "А де взяти м'ясо? Бачите, як погано народ живе, я можу їх хоч раз на день погодувати", - відповів той. На меткомбінатах працювали десятки тисяч людей. Містоутворюючий статус не був порожнім звуком. Заводи містили ковбасні та молочні комбінати, вирощували пшеницю. Безумовним лідером у цьому процесі став Маріупольський меткомбінат ім. Ілліча, який при Володимирі Бойко активно скуповував сільгоспактиви по всій Україні. Про бізнес не йшлося - такими діями "червоні директори" намагалися зберегти лояльність персоналу.

А ось зміцнілий приватний бізнес займався диверсифікацією з позицій комерційної вигоди. Так, тісна співпраця з підприємствами ГМК у сфері вогнетривів, дозволило компанії "Керамет" більш чітко оцінити їх потреби.

Як результат створювалися нові бізнес-напрямки, до яких висувалися такі ж вимоги, як і до основного виду діяльності - прибутковість та ефективність. У 1995 році в складі "Керамет" з'явилася дирекція з металопродукції. За нею була закріплена заготівля, переробка і поставка брухту чорних металів як українським споживачам, так і на експорт. "З перших місяців роботи на ринку металобрухту," Керамет" почав вибудовувати процес переходу від оптового продажу та покупки до створення власних ділянок із заготівлі та переробки брухту", - згадував Володимир Тапол, один з колишніх співробітників компанії.

Рішення інвестувати в технології та обладнання було незвичним для підприємців того часу. Більшість з них обмежувалися посередницькими операціями та іншою діяльністю, що дозволяла заробити "швидкі" гроші тут і зараз.

Дев'яності стали часом експериментів. У 1996 році до Валерія Мазура прийшов директор "Криворіжсталі" Степан Тільга з пропозицією закрити найбільшу в Європі доменну піч №9 через брак сировини. "Коли я це прочитав, у мене спина змокла, розповідає екс-міністр. - Весь Союз будував домну, для цього знесли ціле селище, це була епохальна подія. А Мазур своїм підписом наказав би її знести".

Пропозицію було відкинуто, з директором довелося розлучитися незважаючи на старе знайомство. З новим керівником Володимиром Севернюком затіяли амбітний проект. По сусідству простоював Новокриворізький ГЗК, з перебоями працював місцевий коксохімічний завод. "Ситуація була ахова. Але головне, я зрозумів, що комбінат сам по собі працювати не зможе. Тоді ми вирішили приєднати до "Криворіжсталі" НКГОК. Севернюк виставляв в день тисячі ремонтників, щоб запустити його конвеєр", - розповідає Мазур. Після того як "розламали" приватизацію коксохіму, приєднали і його.

Інвестори оцінили проект через вісім років. Спочатку тандем Віктора Пінчука та Рината Ахметова заплатив за об'єднаний комплекс рекордні \$ 800 млн, а в ході реприватизації "Криворіжсталь" пішла в імперію Лакшмі Міттала за астрономічні \$ 4 млрд. 200 млн.

У повітрі витали ідеї й глобальніших проектів. Мазур розповідає, що якимось Євген Щербань - донецький бізнесмен і політик, що загинув в 96-му, - заговорив з ним про ідею створити напівдержавний холдинг на базі металургійних заводів Донецької області. "Ви б могли такий холдинг очолити, коли підете з міністерської посади?", - Поцікавився Щербань. Мазур від пропозиції ухилився. Через десятиліття Ринат Ахметов створить "Метінвест", реалізувавши ідею колишнього бізнес-партнера, але вже без участі держави.

Незважаючи на відносну стабільність, металургів лихоманило. Виробництво в 1996-1998 роках коливалося на рівні 22-25 млн тонн сталі. Показник 1990-го - 52 млн тонн - здавався захмарним. Щоб змусити підприємства вчасно платити податки, податкова стала нараховувати їм пені і штрафи. Вийшло навпаки - заводи накопичували борги.

У відповідь менеджмент і акціонери метзаводів пролобіювали прийняття закону "Про економічний експеримент в гірничо-металургійному комплексі". Пояснювали

його значення просто: без допомоги держави галузь, що давала країні майже половину валютної виручки, може зникнути.

Ініціатором законопроекту виступив нардеп Вадим Гуров - виходець з "Криворжсталі". Під "експеримент" потрапили також добувачі руди, виробники труб, феросплавів, вогнетривів і метизів, підприємства кольорової металургії. "Цьому закону пощастило ще й тому, що ним займалися і уряд, і Верховна Рада, і галузеве міністерство, - згадує колишній заступник міністра промполітики Сергій Грищенко. - Підприємства боролися за те, щоб залишитися в експерименті".

Що отримали промисловці? На першому етапі заводи звільнялися від податку на прибуток і виплати дивідендів. Пізніше його ставку знизили з 27 до 9%. Гроші спрямовувались на модернізацію і поповнення оборотних коштів. Розрахункові рахунки вдалося розблокувати, комбінати реструктуризували борги перед податковою.

Закон діяв з липня 1999 по січень 2002 року. За даними об'єднання "Металургпром", загальний обсяг пільг за цей час склав 2,7 млрд. гривень, до бюджету за той же період надійшло 6,9 млрд гривень платежів. І все ж домогтися 100% результативності все ж не вдалося. З кризи 1990-х не вибралися Костянтинівський, Краматорський і Макіївський метзаводи.

Але більшість виграло. До того ж закінчення експерименту співпало з поживанням на зовнішніх ринках і призвело до металургійного ренесансу. Металурги потягнули за собою й інші галузі економіки.

3. Становище в соціальній сфері, життєвий рівень населення.

Екстенсивний економічний розвиток Радянського Союзу та його складової частини - УРСР у 70-80-ті роки мав безпосередній вплив на життєвий рівень населення, стан його забезпеченості товарами, послугами (в тому числі і медичними), на розгортання житлового будівництва. "Золота епоха" Брежнєва з її регулярною виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій, щомісячними преміальними, безкоштовним медичним обслуговуванням, освітою, дешевими товарами і послугами і до сьогодні для великої частини українського суспільства є недосяжним ідеалом.

Починаючи з XXIII з'їзду КПРС правляча партія наголошувала, що "найвища мета суспільного виробництва за соціалізму - найбільш, повне забезпечення матеріальних та духовних потреб людей, що зростають". Це положення навіть було проголошене "основним економічним законом соціалізму", що й було зафіксовано в брежнєвській конституції.

Дійсно, **зростав національний дохід, зростали й доходи населення.** Якщо національний дохід зріс у 2,5 рази за період з 1965 по 1985 рік, то матеріальний добробут (якщо брати тільки цифри заробітної платні) зріс у 1,85 рази. Так якщо середня зарплата 1965 р. складала 93,9 крб., то у 1985 р. - 173,9 крб. Мінімальна заробітна плата зросла з 40-45 до 70 крб., було скасовано податки з неї, знижено ставки податків на зарплату до 90 крб.

З 1966 р. запроваджено гарантовану щомісячну оплату праці в колгоспах. В школах впроваджено безкоштовне забезпечення підручниками учнів

1-5-х класів. Населення, грошові надходження якого зросли тільки протягом 1971-1975 р. в 3,1 рази, вже не хотіло купувати вітчизняні товари, якість і вибір яких були дуже далекими від вимог часу. Черги за престижними імпортними товарами сягали вже не годин, а днів.

Щоправда темпи зростання знижувались від п'ятирічки до п'ятирічки. Якщо протягом 1971-1975 р. заробітна плата зросла на 29%, то за наступні п'ять років - на 17%, а у 1981-1985 р. - лише на 14%. Головні причини цього явища - падіння купівельної спроможності карбованця; зростання цін, нестача (дефіцит) промислових товарів та високоякісних послуг.

На 1984 р. карбованець дорівнював 54 копійки порівняно з карбованцем 60-х років, тобто "впав" в 1,85 рази. Не забуваємо й про те, що існував штучний фіксований курс карбованця до долара, що коливався в межах 60 коп. за один доллар. Щоправда доларів у вільному продажу не було - порушників карали за "валютну спекуляцію".

Крім того на межі 70-80-х р. були значно підвищені роздрібні ціни як на престижні товари (ювелірні вироби, кришталь, килими), так і на товари широкого попиту: меблі, хутрові вироби, шерсть, бензин, будматеріали, цитрусові. Зросли ціни й на комунальні послуги та транспорт.

На кінець 70-х р. вже став відчутним дефіцит вітчизняних товарів народного вжитку. У першій половині 80-х з полиць магазинів майже зникли м'ясо-молочні продукти, а невдовзі магазини стали являти собою місце, де можна було ознайомитися тільки з обличчями продавців, а не купити необхідний товар.

Перевага випуску продукції промисловості групи "А" над продукцією групи "Б" далась взнаки. У середині 70-х р. у зв'язку зі стрибком цін на нафту у світі, радянський уряд мав змогу, продаючи нафту та газ за кордон, закупати якісні імпортні продовольчі товари та товари широкого вжитку. А на кінець 70-х - початок 80-х р. з переходом індустріальних та постіндустріальних країн на енерго- та ресурсозберігаючі технології потік "нафтодоларів" зменшився - і товарів групи "Б" вже явно не вистачало. Фактично розпочався "товарний голод".

Загалом за рівнем життя СРСР (разом з Україною) стояв на 50-60-х місцях у світі.

4. Конституційний процес. Прийняття Конституції 1996р.

Початок конституційного процесу внесення змін до Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978 поклала ухвалена ВР УРСР (див. Верховна Рада України) 16 лип. 1990 Декларація про державний суверенітет України. Закріплені в декларації принципи суверенності, народовладдя, недоторканності тер. республіки, поділу державної влади, рівності громадян перед законом, гарантування їм конституційних прав і свобод мали конституційний характер.

Спираючись на декларацію, ВР УРСР затвердила 24 жовт. 1990 склад першої Конституційної комісії. Перед нею постало завдання розробити проект Концепції нової конституції. Комісія опрацювала один за одним 7 варіантів документа. У черв. 1991 концепція нової конституції була схвалена парламентом.

Тим часом у житті СРСР відбувалися епохальні події. Після конституційної реформи М.Горбачова політ. влада перейшла від комуніст. парт. к-тів до рад та їхніх

президій і виконкомів (див. Конституційна реформа в СРСР 1988). Проведені 1989–90 вільні вибори зробили органи рад. влади єдинолегітимними.

За відсутності комуніст. парт. монополії ради вперше стали реальною владою. Радянська влада успадкувала властиву для політ. монополізму нероздільну побудову, але не була диктаторською. Проте її органи, незалежно від їхнього політ. забарвлення (уже після виборів 1990 з'явилися обласні ради, які за політ. спрямованістю більшості депутатів були антикомуніст.), незадовільно справлялися з новою для себе роллю носія влади. Раніше вони виконували лише функцію "передавального пасу" від справжнього носія влади – комуністичної партії – до нар. мас (див. Диктатура пролетаріату).

За таких обставин особливого значення набуло заснування в д-ві посади президента, відповідний закон був ухвалений ВР УРСР 5 лип. 1991. У Конституції УРСР вказувалося: "Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів". Після запровадження посади президента до тексту Конституції було внесено норму – "Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України". Ці дві норми суперечили одна одній. Лише новий осн. закон держави, який би запроваджував принцип поділу держ. влади на законодавчу, виконавчу і судову, міг усунути цю суперечність.

У черв. 1991 Конституційна комісія приступила до розроблення проекту нової Конституції. Вивчалися конституції ін. д-в, міжнар. конвенції, власний істор. досвід. У проекті були закріплені положення, що містилися в Загальній декларації прав людини 1948, пактах Організації Об'єднаних Націй про екон., соціальні й культ. права, Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 тощо. Ці норми не викликали заперечень на всіх етапах конституційного марафону і увійшли в остаточний текст Конституції.

Після подій 19–21 серп. 1991, коли було вчинено спробу держ. перевороту в СРСР, держ. партія (Комуністична партія Радянського Союзу) і ств. нею союзна держава (СРСР) відійшли в небуття.

24 серп. 1991 ВР УРСР ухвалила Акт проголошення незалежності України. Ця доленосна подія змінила багато положень парламентської концепції нової Конституції. Розбудова правової системи в незалежній д-ві повинна була здійснюватися на власній основі.

Проекти конституційної комісії обговорювалися на численних наук. конференціях. Було проведено низку експертиз вітчизн. та зарубіжними правниками. 1 лип. 1992 ВР України ухвалила постанову про винесення проекту Конституції України на всенар. обговорення. Протягом 6-ти місяців відбувалося обговорення опубл. варіанта проекту. У ньому взяли участь понад 180 тис. громадян. До Конституційної комісії надійшло понад 47 тис. поправок, доповнень і заперечень. При доопрацюванні проекту кожна восьма пропозиція була врахована: з'явилося 30 нових статей, 188 зазнали істотних змін, 48 було вилучено. 26 жовт. 1993 було оприлюднено черговий варіант проекту.

У ході дебатів виявилася непримиренна суперечність між позиціями Президента України Л.Кравчука та ВР України щодо поділу держ. влади. Більшість депутатів вимагала зберегти положення чинного Осн. Закону 1978 і відкидала норми

про сильну вертикаль виконавчої влади, яка починалася б із президента, та про регіональне й місц. самоврядування. Полеміка відбувалася здебільшого між прихильниками і противниками збереження системи влади рад. Різні думки висувалися щодо того, якою республікою мала б стати Україна, – парламентською чи президентською.

Восени 1993 конституційний процес остаточно загальмувався. Чинною залишалася Конституція УРСР 1978, до якої було внесено понад 200 поправок.

Наступний етап конституційного процесу розпочався після виборів президента і нового складу ВР. 10 листоп. 1994 почала діяти нова Конституційна комісія, утворена вже не як орган ВР України, а за принципом представництва всіх гілок влади. До складу комісії увійшли 15 нар. депутатів, 15 осіб, призначених Президентом, голова Конституційного Суду України, по два представники від Верховного і Вищого арбітражного судів та Ген. прокуратури, один від Автономної Республіки Крим, секретар комісії та два співголови. Співголовами було затверджено Президента України Л.Кучму і Голову ВР України О.Мороза.

Прагнучи зрушити справу з місця, Л.Кучма в груд. 1994 вніс до ВР України проект "Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні". У ньому містилися конкретні пропозиції щодо розмежування влади на законодавчу та управлінсько-розпорядчу. Проект не міг не порушувати багатьох статей Конституції УРСР 1978, побудованої, як усі попередні рад. конституції, на принципі неподільності влади (див. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919). Згідно з цим документом, ВР України повинна була віддати Президентові України істотну частину владних повноважень, наповнити реальним змістом внесену 1991 в Конституцію статтю про запровадження посади президента як глави д-ви і глави виконавчої влади.

18 травня 1995 парламент прийняв закон "Про державну владу й місцеве самоврядування в Україні". Згідно з ним, президент ставав одноосібним главою уряду, склад якого він мав формувати сам, без узгоджень і затверджень ВР України. Президент мав очолити й систему місц. органів держ. виконавчої влади. Ідея про місц. владу у вигляді рад депутатів не пройшла. Органами держ. влади в областях та районах, а також у містах, районах міст Київ і Севастополь ставали держ. адміністрації, главами яких президент повинен був призначати обраних населенням голів відповідних рад. У місц. рад залишалися обмежені повноваження: підготовка й виконання обласних і районних місц. бюджетів та програм територіального розвитку. Всі ін. повноваження передавалися місц. держ. адміністраціям. З прийняттям цього закону Україна перетворювалася з парламентсько-президентської на президентсько-парламентську республіку.

Закон "Про державну владу і місцеве самоврядування" було прийнято простою більшістю голосів. Однак, щоб увести його в дію, необхідно було мати конституційну більшість голосів, тобто дві третини. Для існуючого складу парламенту це було недосяжною справою. В умовах, що склалися, залишався тільки один варіант мирного розв'язання конфлікту: підписання на період до прийняття нової Конституції Конституційного договору між Президентом і більшістю членів ВР.

Переговори про Конституційний договір у ВР України затягувалися. Тоді 31 трав. 1995 Президент України Л.Кучма видав указ про проведення опитування громад. думки стосовно довіри громадян України Президентів України та ВР України.

Але до опитування справа не дійшла. Гостру кризу влади в черв. 1995 було припинено підписанням Конституційного договору, укладеного строком на один рік, між Президентом України та ВР України про осн. засади організації та функціонування держ. влади і місц. самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. Під договором, який переважно відтворював положення не прийнятого конституційною більшістю закону "Про державну владу і місцеве самоврядування", поставили підписи більше половини депутатів. Тимчасово припинялася дія положень Конституції 1978, які суперечили договорі. Вважалося, що за рік договірні сторони дійдуть згоди в конституційному питанні. На цей строк обмежувалися повноваження парламенту та місц. рад і розширювалися нормотворчі й адм. функції виконавчої влади.

Нестандартний крок, яким став Конституційний договір між ВР і Президентом України, дав змогу започаткувати впровадження цілісної держ. політики на основі принципу поділу держ. влади і стимулював конституційний процес.

У берез. 1996 Конституційна комісія передала проект Осн. Закону на розгляд парламенту. 28 берез. розпочалося перше читання, яке тривало до 4 черв. Проект розглядався майже 3 місяці. Відбулося 3 офіц. читання.

"Яблуком розбрату" серед депутатів стали 5 пунктів: обсяг повноважень різних органів держ. влади, проблема власності, держ. символіка, статус рос. мови і статус Автономної Республіки Крим. У цій ситуації Рада національної безпеки і оборони України та Рада регіонів України рекомендували Президентів оголосити референдум про затвердження Осн. Закону в редакції, винесеній 11 берез. 1996 Конституційною комісією на розгляд ВР України. Ця редакція передбачала двопалатну структуру парламенту і його перейменування на Нар. збори. Політ. напруга сягнула свого апогею наприкінці черв., після указу Президента України про винесення 25 верес. 1996 на всеукр. референдум Основного Закону. У цій ситуації ВР України ухвалила безпрецедентне рішення – працювати в режимі пленарного засідання до остаточного завершення роботи над Конституцією України.

Зрештою, в "конституційну ніч" (з 27 на 28 черв.) після 24 годин безперервної роботи 321 голосом "за" (45 – проти, 12 – утрималося, 17 – не голосували) ВР України ухвалила й ввела в дію Конституцію України 1996.

День прийняття Конституції – 28 черв. – проголошено держ. святом.

5. Зовнішня політика незалежної України. Взаємини України з сусідніми державами.

Визнання України у світі - розпочався після референдуму. Міністерство закордонних справ почало відкривати посольства і консульства України в різних країнах світу. 2 липня 1993 року Верховна Рада України схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України». Цей документ визначив національні інтереси України і завдання її зовнішньої політики, зокрема розвиток двосторонніх міжнародних

відносин, участь у європейському співробітництві і співробітництві в рамках Співдружності Незалежних Держав, ООН та міжнародних організацій.

Міжнародне визнання незалежності України 2 грудня 1991 р. – Польща та Канада 30 січня 1992 р. Україна стала членом Ради з безпеки та співпраці в Європі (з 1995 ОБСЄ) і підписала підсумковий Гельсінський акт.

6 грудня 1991 р. Договір про основи добросусідства і співробітництва між Україною та Угорською Республікою. Нині Україна підтримує активні дипломатичні відносини із 70 країнами світу, має своїх постійних представників у таких міжнародних організаціях, як ООН, ЮНЕСКО, МАГАТЕ. Україна є членом ОБСЄ (із 1992 р.; до 1995 р. — НБСЄ), Ради Європи (із 1995 р.) співпрацює з міжнародними фінансовими організаціями — МВФ та Світовим банком (із 1992 р.).

У січні 1994 р. у Москві було підписано угоду між Україною, Росією та США, згідно з якою Україна зобов'язувалася протягом семи років вивезти до Росії для розкомплектування всі ядерні боезаряди 5 ГРУДНЯ 1994 РОКУ в Будапешті лідери України, Росії, США та Великої Британії підписали Меморандум про гарантії безпеки України. Як компенсацію за ліквідацію ядерної зброї нашої країні було виплачено 375 млн дол. Борис Єльцин, Білл Клінтон, Леонід Кучма та Джон Мейджор підписують Будапештський меморандум.

2 липня 1993 р. «Основні напрями зовнішньої політики України» Україна здійснює свою зовнішню політику на основі взаємної поваги щодо інших держав і народів, взаєморозуміння, партнерства, довіри, політичних та економічних інтересів, дотримання міжнародних правових актів, зафіксованих у міжнародних договорах та конвенціях, невтручання у внутрішні справи інших держав, визнання недоторканості й непорушності їхніх кордонів, поваги до честі й гідності народів, громадян країн світового співтовариства.

Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства та загально визнаними принципами і нормами міжнародного права. Стаття 18 Конституції України.

Президент України представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України; приймає рішення про визнання іноземних держав; призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників інших держав.

2001 р. – перший за всю історію візит до України Папи Римського Іоана Павла II.

Україна є членом таких організацій: Україна є однією з країн-засновниць ООН у 1945 р. Пригадайте особистість?!!! Міністр закордонних справ УРСР (1944—1952).

2000 - 2001 рр. і 2015-2016 рр. – Україна непостійний член Ради Безпеки ООН.

Україна є членом таких організацій: Рада Європи. Україна стала 37 членом Ради Європи ЗНО 9 листопада 1995 р.

Україна є членом таких організацій: Організація з безпеки і співробітництва в Європі Україна приєдналася до ОБСЄ 30 січня 1992 р. Метою участі України в ОБСЄ

є зміцнення європейської оборони та співробітництво з країнами Європи в економічній, гуманітарній та інших сферах.

Україна є членом таких організацій: Світова організація торгівлі. Україна вступила до СОТ 5 лютого 2008 р.

Україна є членом таких організацій: Співдружність Незалежних Держав. Україна є однією з країн-засновниць. СНД 8 грудня 1991 р.

Україна в СНД 19 березня 2014 р. - рішення Ради національної безпеки і оборони України про початок процедури виходу з СНД. 27 листопада 2014 р. у Верховній Раді зареєстрували проект постанови про вихід України з СНД.

Україна є членом таких організацій: Організація Чорноморського економічного співробітництва. Україна входить до ОЧЕСЗ 1998 р.

Україна є членом таких організацій: Неформальне регіональне об'єднання Грузії, України, Азербайджану, Молдови. Україна входить до ГУАМ з моменту створення у 1997 р..

Україна є членом таких організацій: Європейський Союз. З 1998 р. набрала чинності Угода про партнерство і співробітництво між Україною та Євросоюзом.

1994 р. – підписана, а в 1998 р. набула чинності угода «Угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС» 2003 р. – статус «Країна-сусід ЄС»-спрощення візового режиму. 2014 – УКЛАДАННЯ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄС .

УКРАЇНА І ЄС Євроінтеграція – цивілізаційний вибір України, одна з ключових вимог Революції Гідності. У системі зовнішньополітичних пріоритетів України вона посідає особливе місце. Підписання Угоди про асоціацію. Вступ до ЄС відбувається в кілька етапів: включення в офіційну програму розширення ЄС подання заявки на вступ до ЄС отримання статусу кандидата в члени ЄС.

Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відбувалося в два етапи. 21 березня 2014 року у Брюсселі було підписано політичну частину Угоди про асоціацію з ЄС за участі українського прем'єр-міністра Арсенія Яценюка. 27 червня 2014 року — Президент України Петро Порошенко підписав другу (економічну) частину Угоди про асоціацію з ЄС.

З червня 2017 року почав діяти безвіз. можна відвідати будь-яку країну ЄС. Виняток – Великобританія та Ірландія. Безвізовий режим — статус, що дозволяє громадянам України вільно перетинати міждержавні кордони країн Європейського Союзу без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу, починаючи з 11 червня 2017 року.

Відносини з НАТО 1994-Україна приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру» 1997-в Мадриді підписано ХАРТІЮ ПРО ОСОБЛИВЕ ПАРТНЕРСТВО МІЖ УКРАЇНОЮ І НАТО 2006-2008-НАТО оголошує політику відкритих дверей 2010-Янукович ліквідував національний центр з питань Євроатлантичної інтеграції. Оголошено про позаблоковий статус України. 2014 грудень-скасовано позаблоковий статус 4 лютого 2016 р. ВРУ ратифікувала Угоду між Урядом України про статус Представництва НАТО в Україні 10 липня 2017 р. відбулось його офіційне відкриття в рамках візиту делегації ПАР НАТО в Україну. 9 липня 2017 р. Закон, який закріплює членство в НАТО в якості пріоритетного зовнішньополітичного курсу України. 21 червня 2018 р. Верховною Радою України

прийнято Закон «Про національну безпеку України», який набрав чинності 8 липня 2018 р. У лютому 2019 році набули чинності зміни до Конституції України щодо стратегічного курсу на набуття повноправного членства України в ЄС і НАТО, згідно з якими Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО. Україна є єдиною країною-партнером НАТО, що бере участь у всіх основних поточних миротворчих місіях під її проводом.

Відносини із РФ 1997-Договір про дружбу, співпрацю і партнерство (Кучма-Єльцин) 2009-російсько-українська газова війна через ціну на поставку газу 21.04 2010 -Харківські угоди-продовження базування російського флоту в Севастополі на 25 років до 2042 19 травня 2018 р. Президент Петро Порошенко підписав указ, яким увів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони (РНБО) про остаточне припинення участі України в статутних органах СНД. Гібридна війна — дії однієї держави проти іншої з метою зробити її внутрішньо вразливою для здійснення агресії.

Спірні питання у відносинах Україна - РФ Приналежність Кримського півострова: травень 1992 р. - заява РФ про те, що акти про передачу Криму Україні не мають юридичної сили з моменту їх ухвалення липень 1993 р. - постанова і заява РФ про відторгнення Севастополя від України та надання йому статусу міста Російської Федерації визнання юридичної безпідставності рішення російського парламенту президентом Росії Б. Єльциним. Проблему вирішили, коли Росія погодилася на те, щоб Крим залишився у складі України, зберігаючи при цьому автономний статус.

Проблема навколо острова Тузла 29 вересня 2003 р. влада Краснодарського краю за вказівкою з Москви почала будівництво греблі від станиці Тамань Темрюцького району в напрямку українського острова Тузла. Україна посіла жорстку позицію щодо цього будівництва, розуміючи його справжню мету. На острові було посилено охорону державного кордону України. Країни опинилися на межі збройного конфлікту. 23 жовтня 2003 р. Росія припинила будівництво за 102 м від українських територіальних вод і за 900 м від Тузли. Із метою врегулювання конфлікту відбулася зустріч президентів України Л. Кучми і Росії В. Путіна. Було укладено договір, що розмежовував територію Керченської протоки й визначав статус Азовського моря. Україна відстояла своє право на острів Тузла, Азовське море було визнано внутрішніми водами двох держав, і кордон визначили тільки по дну моря.

УКРАЇНА І США 1992р.- Візит Кравчука до США 1994р.-візит Клінтона до України 1997р.--Політ Л. Каденюка на кораблі «КОЛУМБІЯ». 2017р.- зустріч президентів Трампа та Порошенка у Вашингтоні

Відносини із сусідніми державами. Україна має спільний кордон із Росією, Білоруссю, Польщею, Угорщиною, Словаччиною, Румунією та Молдовою.

Україна і Угорщина. Угорщина була однією з перших держав, із якими були врегульовані відносини за всіма статтями. Зростав обсяг українсько-угорської торгівлі

Відносини із Польщею 2 грудня 1991 р. Республіка Польща першою визнала Україну як незалежну державу. 18 травня 1992 р. Договір про добросусідство, дружні

відносини і співробітництво. Україна й Польща стратегічні партнери. У 1997 р. українсько-польська угода. У 2008 р. Польща, Литва та Україна домовилися про створення спільної військової бригади, але втілити в життя цей проект вдалося лише у 2014 р.

Відносини із Румунією. Певний час зі значними труднощами тривав переговорний процес між Україною та Румунією, яка також прагнула стати членом ЄС і НАТО. Окремі політичні сили в Румунії намагалися висунути до України територіальні претензії (Північна Буковина, Південна Бессарабія, острів Зміїний). 2 червня 1997 р. у румунському місті Констанца був підписаний Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією 2009 р. в міжнародному суді нарешті було розв'язано питання про поділ шельфу між двома державами в районі острова Зміїний.

У 2015 році відбулося суттєве поглиблення відносин між Україною та Румунією.

Відносини із Молдовою. У цей період задовільним був стан Невирішеними залишалися питання завершення делімітації державного кордону та врегулювання ситуації в Придністров'ї Україна передала Молдові частину своєї території для створення порту на Дунаї. У 2001 р. між Молдовою та Україною було підписано договір про кордони. 12.01.2021 р. візит президента Молдови Маї Санду в Україну.

Україна впевнено заявила про себе на міжнародній арені. Головні принципи зовнішньої політики: демократизм, миролюбність, ядерне роззброєння, розширення економічного співробітництва. Україна реалізовує стратегію багатовекторності зовнішньої політики. Добрі економічні та політичні зв'язки склалися між Україною і більшістю держав європейського континенту.

5. Україна в період революції гідності.

Причини Революції Гідності

- Загроза втрати Україною державного суверенітету
- Економічні проблеми
- Корупція величезних масштабів
- Згортання політичних свобод, репресії
- Безправ'я громадян перед чиновниками, безкарність представників владних структур

21 листопада 2013 р. активісти вийшли на майдан Незалежності у Києві та поширили в соціальних мережах заклик домагатися підписання Угоди.

24 листопада у мирній ході взяли участь вже 100 тис. людей. Акція не була заборонена судом і відповідала Конституції.

30 листопада загони міліції «Беркут» спробували розігнати мітингувальників, що спричинило протест у населення. Кількість присутніх на Майдані почала швидко зростати.

Суть Євромайдану (таку назву дістало громадське зібрання противників режиму) полягала не у виборі між Європейським Союзом та Росією, а в обстоюванні людської гідності, громадянських прав та свобод. Відтак події зими 2013-2014 рр. згодом було названо Революцією Гідності.

За даними Українського інституту національної пам'яті, однією з основних

рушійних сил Революції було українське студентство. Зрив підписання Угоди та побиття студентів виявились не єдиними, а можливо, і не головними причинами соціального напруження. Інші аспекти соціального напруження були обумовлені невдоволенням через політичну корупцію та цинізм щодо власного народу.

За даними фонду «Демократичні ініціативи», 10 млн. громадян безпосередньо або опосередковано брали участь у подіях Майдану.

21 листопада – початок Майдану. Мітинг в Києві на майдані Незалежності, нечисленні мітинги в Львові, Івано-Франківську, Сумах, Кривому Розі, Дніпропетровську, Донецьку, Чернівцях.

24 листопада – мітинг за європейську Україну - «Народне віче» (до 100 тис.). Влада зібрала Антимайдан з анти європейськими гаслами. Перша атака «Беркуту» відкинута

25-29 листопада мітингувальники вимагають дострокових виборів

30 листопада – силовий розгін Євромайдану «Беркутом»

1 грудня – початок протистояння влади та опозиційних сил (200-500 тис.) і створення лідерами опозиції (В.Кличко, А.Яценюк, О.Тягнибок) «Штабу національного спротиву». Головна вимога – відставка президента В.Януковича

2-6 грудня – протести під ВР, адміністрацією Президента

4 грудня – влада утворила наметовий табір «тітушок»

8 грудня – Народне Віче до 1 млн («Марш мільйонів»). Знесення пам'ятника Леніну, створення барикад та загонів самооборони.

10 грудня – протистояння мітингувальників із стягнутими на майдан силами внутрішніх військ

11 грудня – штурм Євромайдану спецназом і внутрішніми військами, в ситуацію втрутились представники США та ЄС

17 грудня – Янукович підписав угоди з Росією щодо торгівлі і отримав позику в 15 млрд дол..

16 січня 2014 – «диктаторські закони» (заборона прав і свобод, громадської діяльності). Мали на меті криміналізувати опозицію та учасників Євромайдану

19-26 січня – протистояння стало збройним.

22 січня – вбиті С.Нігоян, Ю.Вербицький, М.Жизневський - перші з «Небесної сотні»

23 січня – протестувальники регіонів почали блокувати і захоплювати будівлі ОДА

27 січня – 17 лютого – перемир'я, переговорний процес

29 січня – відставка уряду Азарова, закон про амністію мирних мітингувальників

18-20 лютого – силове протистояння

18 лютого – новий силовий наступ, розгін мітингувальників водометами і газом. Бій з «тітушками» й «Беркутом»

20 лютого – обстріл мітингувальників снайперами та відмова роботи парламенту. штурми та захоплення будівель СБУ, МВС, Прокуратури населенням в містах Зх України. Росія почала спецоперацію із захоплення Криму

21 лютого – відновлена дія Конституції 2004 р.

22 лютого – ВР усунула президента з посади, втеча Януковича; з'їзд депутатів південно – східних областей у Харкові.

АБО

Фази Революції Гідності

- Мирна фаза протистояння — 30 листопада — 16 січня.
  - «Гаряча» фаза протистояння — 17 січня — 20 лютого.
  - Грудень 2013 р. — знесення пам'ятника В. Леніну в Києві започаткував «ленінопад» — демонтаж пам'ятників Леніну по всій країні як символ прощання з диктатурою та імперією.
  - 13 грудня 2013 р. В. Янукович організував «круглий стіл» за участі опозиції. Однак Євромайдан швидко поширювався країною.
  - 16 січня 2014 р. Верховна Рада ухвалила так звані «диктаторські закони», які фактично забороняли будь-яку незалежну від влади громадсько-політичну та журналістську діяльність.
  - 19 січня — масові протести проти «законів 16 січня», зіткнення мітингарів із внутрішніми військами та «беркутівцями» на вулиці Грушевського.
  - 22 січня — перші загиблі серед євромайданівців: Сергій Нігоян, Михайло Жизневський та Роман Сенік.
  - 29 січня — після переговорів між В. Януковичем та лідерами опозиційних фракцій було ухвалено закон про амністію та відправлено уряд М. Азарова у відставку.
  - 18—21 лютого 2014 р. — силове протистояння між силовиками та протестувальниками, завершальний етап Революції Гідності.
- «Небесна Сі́тня» - прийнята в Україні збірна назва загиблих протестувальників, які мали безпосередній стосунок до ідеї та акції Євромайдану (Революції Гідності) у грудні 2013 — лютому 2014 року

6. Події на сході України. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 р.

24 лютого 2022 року російська федерація почала широкомасштабне вторгнення в Україну. Відкрита збройна агресія остаточно засвідчила відмову вищого

російського військово-політичного керівництва від тактики «гібридної» війни проти України, яка тривала від 20 лютого 2014 року до 23 лютого 2022 року.

Відкинувши облудне твердження «нас там нет», Російська федерація почала окремий період агресивної війни проти України. У межах цього періоду російсько-української війни, який іноді називають Великою війною, можна виокремити кілька ключових етапів.

Керівництво російської федерації планувало та готувалось до широкомасштабного нападу на Україну завчасно. 2021 року військовий бюджет РФ склав 65,9 млрд доларів США, сягнувши 4,1 % валового внутрішнього продукту. Впродовж підготовчого етапу вище російське військово-політичне керівництво оприлюднило ідеологічні обґрунтування агресії проти України, вчинило змову на вчинення агресивних дій з керівництвом республіки білорусь, провело низку заходів із планування, підготовки розв'язування війни.

**Підготовчий етап
(липень 2021 року – 23 лютого 2022 року):
російська федерація**

Ідеологічне обґрунтування агресії росії проти України

- 12 липня 2021 року — публікація псевдоісторичного есе президента рф в. путіна «Про історичну єдність росіян та українців»
- 11 жовтня 2022 року — оприлюднення статті заступника секретаря ради безпеки рф д. медведева «Чому безглузді контакти із нинішнім українським керівництвом»
- 20 листопада 2021 року — поширення статті експертника президента рф в. суркова «Куди дівся хаос? Розпаковка стабільності», в якій стверджувалось, що для РФ настав час нападати, аби зменшити «соціальну ентропію» в країні, «експортувати хаос» назовні
- 18 січня 2022 року — проведення круглого столу російського історичного товариства під головуванням директора служби зовнішньої розвідки рф с.наришкіна, що був присвячений питанням трактування історії України

Планування та підготовка війни

- 10-16 вересня 2021 року — спільні стратегічні навчання «Запад – 2021» збройних сил російської федерації та республіки білорусь на території білорусі та Балтійського моря
- кінець жовтня – початок листопада 2021 року — масштабне розгортання військ рф на кордоні з Україною
- 10–20 лютого 2022 року — спільні навчання збройних сил російської федерації та республіки білорусь «Союзная решимость — 2022» на території білорусі

Змова на вчинення агресивних дій

- 4 листопада 2021 року — затвердження О. Лукашенком та в. путіним спільної воєнної доктрини Союзної держави росії та білорусі на засіданні Вищої державної ради
- 5 листопада 2021 року — підписання о. лукашенком та в. путіним декрету Союзної держави «Про основні напрямки реалізації положень Договору про створення Союзної держави на 2021–2023 роки», який затвердив 28 програм з інтеграції двох держав

Висування ультимативних вимог РФ

- 18 листопада 2021 року — під час засідання колегії МЗС Російської федерації В. Путін в ультимативній формі заявив, що країни НАТО повинні надати Росії гарантії безпеки та зобов'язати Україну не вступати до блоку
- 1 грудня 2021 року — в. путін офіційно висунув вимогу отримання письмових гарантії від країн Заходу щодо «нерозширення НАТО на схід»
- 18 грудня 2021 року – МЗС російської федерації відкрито поставило ультиматум НАТО, заявивши, що у Заходу «є два шляхи» — або пристати на пропозицію РФ щодо «гарантії безпеки», або «мати справу з військово-технічною альтернативою»

Кроки до розв'язування війни

- 9 лютого 2022 року — Росія фактично перекрила Україні Чорне та Азовське моря під приводом проведення військових навчань «Союзная рішимость – 2022»
- 21–22 лютого 2022 року — президент російської федерації в. путін підписав указ про визнання незалежності окремих районів Донецької та Луганської областей і наказав ввести туди російські війська; рада федерації РФ надала президентові рф згоду на використання зс рф за кордоном; евакуація персоналу російських дипломатичних установ з України
- 23 лютого 2022 року — ватажки незаконних збройних формувань звернулися до російської федерації з проханням ввести війська на територію окремих районів Донецької та Луганської областей

Стримуючи російську агресію з 2014 року і з огляду на заяви та дії вищого російського військово-політичного керівництва впродовж 2021 – початку 2022 років Україна посилено готувалась до відсічі можливого широкомасштабного нападу Російської федерації. Планування оборони й нарощування спроможностей поєднували з дипломатичними зусиллями зі стримування агресії, сподіваючись на можливість запобігти ескалації з боку російської федерації.

Підготовчий етап

(липень 2021 року – 23 лютого 2022 року):

УКРАЇНА

Планування відсічі агресії Російської Федерації

- 15 жовтня 2021 року — затвердження РНБО України Плану оборони України
- 17 січня 2022 року — затвердження Наказом Верховного Головнокомандувача ЗСУ «Доктрини застосування Сил ТрО»
- 26 січня 2022 року — Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань виконання військового обов'язку та ведення військового обліку»

Нарощування спроможностей

- 16 липня 2021 року — ухвалення Верховною Радою України Закону «Про основи національного спротиву»
- 27 вересня 2021 року — Указ Президента України «Про запровадження національної системи стійкості»
- 10–20 лютого 2022 року — проведення командно-штабних навчань ЗСУ «Заметіль — 2022»

Демонстрація міжнародної підтримки України

- 16 грудня 2021 року — заява Північноатлантичної ради з попередженням росії про наслідки у разі агресії останньої проти України
- 14 лютого 2022 — міністри фінансів країн «Групи семи» попередили, що готові створити колективними санкціями масштабні та негайні наслідки для російської економіки у разі подальшої військової агресії проти України
- 18 лютого 2022 року — Сенат США затвердив резолюцію, якою офіційно заявив про «непохитну підтримку Сполученими Штатами безпечної, демократичної та незалежної України» та засудив «нарощування російської військової сили» на кордоні з Україною

Дипломатичні зусилля зі стримування агресії

- 19 лютого 2022 року — виступ Президента України на Мюнхенській безпековій конференції у Берліні
- 21 лютого 2022 року — МЗС України направило державам-членам Ради безпеки ООН запит з вимогою негайного проведення консультації щодо невідкладних дій зі зниження напруги та практичних кроків гарантування безпеки України на основі Будапештського меморандуму
- 23 лютого 2022 року — ухвалення першого пакета санкцій ЄС проти РФ

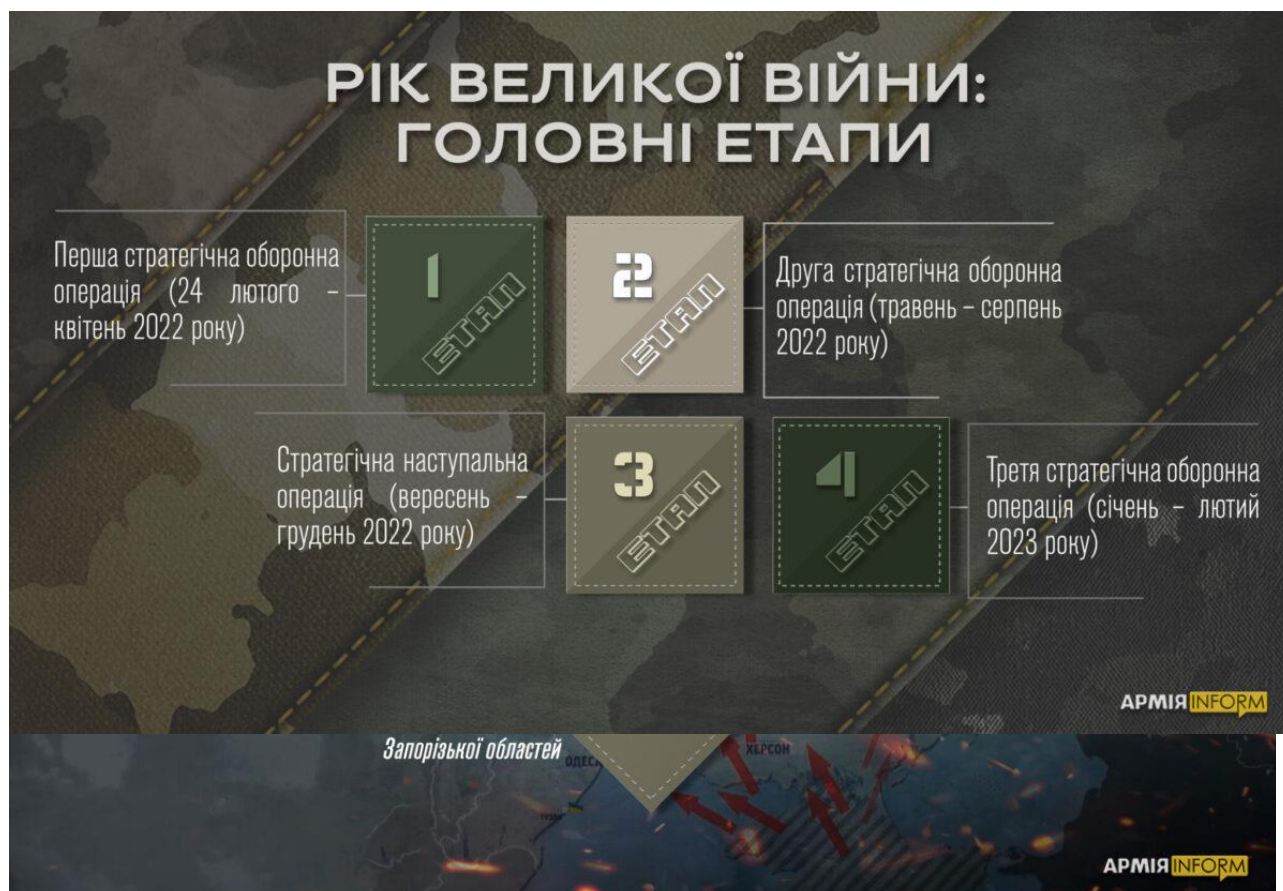
Залучення міжнародної допомоги

- 31 серпня 2021 року — робочий візит Президента України В. Зеленського до Сполучених Штатів Америки. У межах робочого візиту було укладено рамкову угоду між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Сполучених Штатів щодо стратегічних основ оборонного партнерства
- 18 листопада 2021 року — візит Міністра оборони України О. Резнікова у США
- січень — лютий 2022 року — отримання обладнання, зброї та боєприпасів оборонного призначення від міжнародних партнерів

Невідкладні кроки з організації оборони

- 01 лютого 2022 року — Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо зміцнення обороноздатності держави, підвищення привабливості військової служби у Збройних Силах України та поступового переходу до засад професійної армії»
- 22 лютого 2022 року — Наказ Верховного Головнокомандувача ЗС України «Про призов резервістів на військову службу за призовом осіб з-поміж резервістів в особливий період».

- 23 лютого 2022 року — ухвалення Верховною Радою України закону «Про затвердження Указу Президента України «Про запровадження в Україні надзвичайного стану».

Широкомасштабне вторгнення збройних сил російської федерації в Україну відбулося одночасно на багатьох напрямках. Це обумовило формування кількох операційних зон, у межах кожної з яких бойові дії велися за кількома операційними напрямками.

Першим етапом відсічі широкомасштабного нападу збройних сил російської

федерації стала Перша стратегічна оборонна операція, яка тривала від 24 лютого до квітня 2022 року. В її межах можна виділити низку знакових битв та епізодів, що мали вирішальне значення для відбиття російської агресії.

Під час Першої стратегічної оборонної операції Збройні Сили України завдали стратегічної поразки російським військам у Північно-Західній операційній зоні в результаті битв за Київ, Гостомельський аеропорт та Ірпінську агломерацію. Внаслідок цього ворог був змушений відступити з Київської, Чернігівської та Сумської областей.

24 березня в порту Бердянська Сили оборони України ударом тактичного ракетного комплексу «Точка-У» знищили великий десантний корабель «Саратов» і суттєво пошкодили великі десантні кораблі «Цезарь Куников» і «Новочеркасск». Разом із розгортанням берегових ракетних дивізіонів ВМС ЗСУ це унеможливило висадку ворожого тактичного морського десанту в Одеській області.

13 квітня ВМС ЗСУ вразили ракетами Р-360 «Нептун» флагман Чорноморського флоту ракетний крейсер «Москва», який 14 квітня затонув. Знищення ворожого флагмана остаточно нівелювало загрозу висадки російського морського десанту в Одеській області і дозволило Силам оборони України розпочати операцію з відновлення контролю над о. Зміїний та північно-західною частиною акваторії Чорного моря з метою розблокування Ізмаїльського, Білгород-Дністровського та Одеського портів.

Довготривала операція з оборони Маріуполя дозволила відтягнути на себе частину найбільш боєздатних підрозділів ворога, що унеможливило їхнє застосування на інших напрямках.

Перша стратегічна оборонна операція зірвала первинні плани російських окупантів, змусивши його вивести свої війська з Північно-Західної операційної зони і зосередити бойові дії на кількох операційних напрямках у межах Східної та Південно-Західної операційних зон. Упродовж травня — серпня 2022 року Збройні Сили України провели Другу стратегічну оборонну операцію.

На новому етапі бойових дій вище військово-політичне керівництво російської федерації поставило завдання захопити всю територію Луганської області. Сили оборони України вели позиційну оборону на Сєвєродонецькому напрямку, де ворог вдався до тактики масованих довготривалих артилерійських обстрілів.

До кінця червня оборона Сєвєродонецька втратила сенс через тотальне руйнування міста російськими обстрілами. Щоб запобігти оточенню, українські війська відступили із Сєвєродонецька наприкінці червня та з Лисичанська на початку липня. Оборона Сєвєродонецька дозволила завдати військам російських окупантів значних втрат і вичерпати їхні резерви, змусивши знизити інтенсивність наступу на інших напрямках.

Під час боїв на річці Сіверський Донець українські війська зірвали спроби ворога форсувати річку в районі сіл Дронівка, Серебрянка та Білогорівка і захопити оперативний плацдарм на правому березі. Завдавши російським окупантам значних втрат, українські війська унеможливили вихід ворожих підрозділів у тил угрупованню Сил оборони України в агломерації Сєвєродонецьк — Лисичанськ.

На Авдіївському та Новопавлівському напрямках стійка оборона українських військ не дозволила ворогу прорвати позиції угруповання Об'єднаних сил, якому, попри значні зусилля і втрати, вдалося лише частково зайняти Піски та Мар'їнку. Натомість захопити місто Лиман 26 травня російським окупантам вдалося винятково завдяки прориву через державний кордон на півночі Луганської області і виходу в тил підрозділам угруповання Об'єднаних сил.

Значним успіхом Сил оборони України стало відновлення контролю над островом Зміїний. Завдяки цьому неможливою стала присутність кораблів Чорноморського флоту рф у північно-західній частині Чорного моря, що остаточно ліквідувало загрозу висадки тактичного морського десанту в Одеській області. Також український контроль над Зміїним дозволив розблокувати українські морські

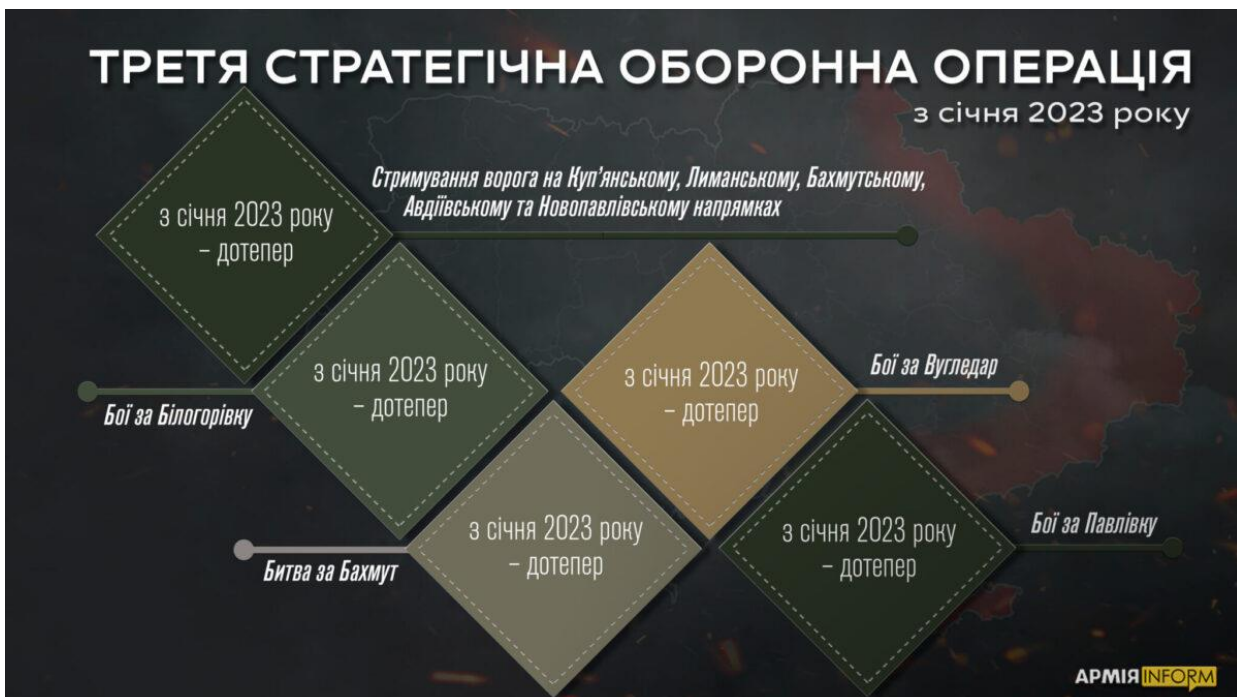
порти, забезпечивши виконання «зернової угоди».

Друга стратегічна оборонна операція виснажила війська російських окупантів і водночас дозволила Силам оборони України накопичити сили і засоби для проведення наступальних дій з метою визволення тимчасово окупованих територій. Зробити це вдалося починаючи з вересня 2022 року під час стратегічної наступальної операції.

Провести наступальну операцію в Харківській області Силам оборони України вдалось завдяки вдалій інформаційно-психологічній спецоперації, внаслідок якої ворог перекинув підрозділи на Херсонський напрямок. Під час Харківської наступальної операції підрозділи Сил оборони України розгромили та дезорганізували частини російських окупантів, просунувшись на відстань до 145 кілометрів, звільнивши територію площею до 11 500 км² і визволивши до 500 населених пунктів. Лише в другій декаді жовтня ворог зміг закріпитись на рубежі Сватове — Кременна.

Відволікаючий наступ на Херсонському напрямку з метою введення ворога в оману було розпочато напередодні Харківської наступальної операції. Поступово до середини вересня українські війська посилювали тиск на ворожі позиції, одночасно руйнуючи логістичне забезпечення угруповання російських окупаційних військ на території правобережжя Херсонської області. Зрештою це змусило ворога відступити з правого берега Дніпра. В результаті Херсонської наступальної операції підрозділи Сил оборони України просунулись на відстань до 40 кілометрів, звільнили територію площею до 5700 км² і визволили до 211 населених пунктів, включаючи обласний центр 11 500 км — місто Херсон.

Успіх Харківської та Херсонської наступальних операцій Сил оборони України змусив російських агресорів вдатись до проведення часткової мобілізації, масового залучення до бойових дій найманців з числа ув'язнених, прискорення

заходів з переведення економіки на військові рейки. Ворогу вдалось наситити фронт живою силою і посилити тиск на позиції українських військових у Східній операційній зоні. Українські війська перейшли до стратегічної оборони.

Сили оборони України стримують ворога на Куп'янському, Лиманському, Бахмутському, Авдіївському та Новопавлівському напрямках, ведучи оборонні операції. Тривають оборонні битва за Бахмут, бої за Вугледар, Білогорівку, Павлівку. Завдаючи значних втрат ворогу в живій силі та техніці, ЗСУ виснажують резерви ворога та підривають його наступальний потенціал.

За рік великої війни від початку широкомасштабного вторгнення Сили оборони України зірвали всі плани російських агресорів, змусивши їх відмовитись від захоплення Києва, висадки морського десанту в Одеській області та виходу до Придністров'я. Від осені 2022 року зусилля збройних сил російської федерації зосереджені на спробі загарбати територію Донецької та Луганської областей і втримати тимчасово окуповані частини Херсонської та Запорізької областей. Мужній та результативний опір упродовж року великої війни зламав хребет російської агресії.